

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1986, LET. XXIII. UDK 3. YU ISSN 0040-3598

11

IZ VSEBINE

Marjan Tavčar: Prekinitve dela: od tabuja do zakonske norme

Marko Kos: Medsebojna pogojenost uspešne gospodarske stabilizacije in političnega sistema

Janez Stanič: Kongresni cikel »realnega socializma«

Zlherlovi dnevi '86: Pisni prispevki za strokovno srečanje družboslovcev na temo: »Spremembe v socialni strukturi sodobne slovenske in jugoslovanske družbe« — Ivan Bernik, Josip Županov, Ivan Šiber, Mladen Lazić, Vekoslav Grmič

Vanek Šiftar: Narodnoosvobodilno gibanje: samoupravljanje in povezanost med razrednim in nacionalnim

Adolf Bibič: Civilna družba v socializmu? (teze k diskusiji)

Dimitrij Rupel: Katolicizem in slovensko leposlovje

Leo Šešerko: Legitimnost in socialna gibanja

Carlo Cardia: Zahrbtni čas neotemporalizma

TEORIJA IN PRAKSA

1986

11

revija za družbena vprašanja, let. XXIII, št. 11, str. 1105—1344,
Ljubljana, november 1986, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani:
revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Janko Česnik, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Mara Zlebnik (delegati ustanoviteljev in družbene skupnosti); Darka Podmenik (delegat Kulturne skupnosti Slovenije); Marjeta Čepič, France Černe, Marko Kerševan, Marjan Pungartnik, Ciril Ribičič (delegati Univerz v Ljubljani in Mariboru); Anton Bebler, Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg (delegati FSPN kot izdajatelja, delovne skupnosti revije in stalnih sodelavcev revije)

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Bojko Bučar, Ivan Hvala, Albin Igličar, Miroslav Glas, Maca Jogan, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Andrej Kirn

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 1500 din, za druge individualne naročnike 2000 din, za delovne organizacije 4500 din, za tujino 7000 din
cena tega zvezka v prosti prodaji je 1000 din.

ZIRO RAČUN:

50102-603-48090 — Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun Ljubljanska banka — Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

VSEBINA

MARJAN TAVČAR: Prekinitve dela: od tabuja do zakonske norme 1107

ČLANKI, RAZPRAVE

MARKO KOS: Medsebojna pogojenost uspešne gospodarske stabilizacije in političnega sistema 1119

JANEZ STANIČ: Kongresni cikel »realnega socializma« 1131

ZIHERLOVI DNEVI '86

Uvodna zabeležka 1143

IVAN BERNIK: Birokracija – dominantni razred v socialističnih družah? 1144

JOSIP ŽUPANOV: Delavski razred in družbena stabilnost 1152

IVAN ŠIBER: Delavski razred, socialna struktura in mobilnost (na primeru mesta Zagreb) 1166

MLADEN LAZIČ: Mobilnost in homogenizacija vladajočega razreda v SR Hrvatski 1176

VEKOSLAV GRMIČ: Antinomije v sedanjim jugoslovanski družbi 1185

RAZREDNO-NACIONALNO

VANEK ŠIFTAR: Narodnoosvobodilno gibanje: samoupravljanje in povezanost med razrednim in nacionalnim (1) 1191

JAVNA TRIBUNA

ADOLF BIBIČ: Civilna družba v socializmu? (teze k diskusiji) 1203

ZA IN PROTI

ALEKSANDER BAJT: Neprimerni postopki B. Kovača 1213

POGLEDI, KOMENTARJI

SRNA MANDIČ: Stanovanje na razpotju 1218

DANA MESNER: SOZD kot trdno povezane funkcionalne celote ali situacijske asociacije 1226

JOŽE KNEZ: Aktualnost protislovij družbene lastnine 1232

IZ DRUŽBOSLOVNIH RAZISKAV

DIMITRIJ RUPEL: Katolicizem in slovensko leposlovje 1239

RETROSPEKTIVE

MILORAD POPOVIČ: Kardelj o prvinah družbenega položaja delavskega razreda 1255

SLOVENCİ V ZAMEJSTVU

BORIS JESIH: Nekateri vidiki avstrijskih predsedniških volitev 1986 1265

SODOBNI MARKSIZEM

LEO ŠEŠERKO: Legitimnost in socialna gibanja 1277

SOCIALISTIČNI PROCESI V SVETU

RADO BOHINC: Samoupravljanje v Španiji 1290

DRUŽBA IN ARMADA

TEODOR GERŠAK: Poti vključevanja žensk v usposabljanje za obrambo države v Švici – zibelki demokracije 1302

CERKEV V SODOBNEM SVETU

CARLO CARDIA: Zahrbni čas neotemporalizma 1315

PRIKAZI, RECENZIJ

JANKO PLETESKI: Nacije – Jugoslavija – revolucija (Stane Južnič) 1325

RUDI KROPIVNIK: O odgovornosti in učinkovitosti gospodarjenja (Miroslav Odar) 1328

RADOSLAV RATKOVIČ: Osnovi političnih nauka (Dragan Simeunović) 1332

JEUAN LL. GRIFITHS: An Atlas of African Affairs (Danilo Pešić) 1333

B. M. KLECZKOWSKI, M. I. ROEMER, A. VAN DER WERFF: National Health System and Their Reorientation Towards Health for All (Nikola Krstić) 1335

IZ DOMAČIH REVU 1339

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 1340

AVTORSKI SINOPSIS 1343

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja,
let. XXIII, št. 11, str. 1105–1344,
Ljubljana, november 1986

CONTENTS

MARIAN TAVČAR: Work Stoppage: from Taboo to a Legal Act	1107
ARTICLES, DISCUSSIONS	
MARKO KOS: The Relationship between Successful Economic Stabilization and Political System is a Condition Sine qua Non	1119
JANEZ STANIČ: The congress Cycle of "Real Socialism"	1131
THE B. ŽIHERL's DAYS '86	
Introductory Note	1143
IVAN BERNIK: Bureaucracy – a Dominant Class in Socialist Societies?	1144
JOSIP ŽUPANOV: Working Class and Social Stability	1152
IVAN ŠIBER: Working Class, Social Structure and Mobility (a study of town Zagreb)	1166
MLADEN LAZIČ: Mobility and homogeneity of the Ruling Class in the Socialist Republic of Croatia	1176
VEKOSLAV GRMIČ: Antinomies in the Present Yugoslav Society	1185
CLASS – NATIONAL	
VANEK ŠIFTAR: The National Liberation Movement: Selfmanagement and the Relationship between Class and National (1)	1191
THE TRIBUNE	
ADOLF BIBIČ: Civil society in Socialism? (Theses for discussion)	1203
PRO AND CON	
ALEKSANDER BAJT: Inadequate Methods Used by B. Kovach	1213
VIEWS, COMMENTS	
SRNA MANDIČ: Housing at the Crossroads	1218
DANA MEŠNER: IOAL as a Firmly Integrated Functional Whole or a Circumstantial Association?	1226
JOŽE KNEŽ: Arising Contradictions on Social Property	1232
SOCIAL SCIENCE RESEARCH	
DIMITRIJ RUPEL: Catholicism and Slovene Fiction	1239
RETROSPECTIVES	
MILORAD POPOVIČ: E. Kardelj on the Essentials of the Social Status of the Working Class	1255
SLOVENES ABROAD	
BORIS JEŠIŠ: Some Aspects of the Austrian Presidential Elections in 1986	1265
CONTEMPORARY MARXISM:	
LEO ŠEŠERKO: Legitimacy and Social Movements	1277
SOCIALIST PROCESSES IN THE WORLD	
RADO BOHINC: Selfmanagement in Spain	1290
SOCIETY AND ARMED FORCES	
TEODOR GERŠAK: How are Women in Switzerland – the Cradle of Democracy Engaged in the Defence Program of the Country	1302
CHURCH IN THE WORLD OF TODAY	
CARLO CARDIA: The Clandestine Time of Neotemporalism	1315
REVIEWS, NOTES	
JANKO FLETERSKI: Nations – Yugoslavia – Revolution (Stane Južnič)	1325
RUDI KROPIVNIK: On Responsibility and Efficiency of Economy (Miroslav Odar)	1328
RADOSLAV RATKOVIČ: Fundamentals of Political Science (Dragan Simeunović)	1332
JEUAN LL. GRIFITHS: An Atlas of African Affairs (Danilo Pešić)	1333
B. M. KLECZKOWSKI, M. I. ROEMER, A. VAN DER WERFF: National Health System and Their Reorientation Towards Health for All (Nikola Krstić)	1335
FROM DOMESTIC REVIEWS	
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES	
AUTHORS' SYNOPSIS	

СОДЕРЖАНИЕ

МАРИАН ТАВЧАР: Прекращение работы: с табу к законной норме	1107
СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ	
МАРКО КОС: Взаимная обусловленность экономической стабилизации и политической системы	1119
ЯНЕЗ СТАНИЧ: Конгрессный цикл «реального социализма»	1131
ДНИ ИМЕНИ ЗИХЕРЛА '86	
Предварительная беседа	1143
ИВАН БЕРНИК: Бюрократия – господствующий класс в социалистических обществах?	1144
ИОСИП ЖУПАНОВ: Рабочий класс и устойчивость общества	1152
ИВАН ШИБЕР: Рабочий класс, социальная структура и мобильность	1166
МЛАДЕН ЛАЗИЧ: Мобильность и гомогенизация господствующего класса в СР Хорватии	1176
ВЕКОСЛАВ ГРМИЧ: Антиномии в современном югославском обществе	1185
КЛАССОВОЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ	
ВАНЕК ШИФТАР: Народноосвободительное движение: самоуправление и связь между классовым и национальным	1191
ТРИБУНА	
АДОЛЬФ БИБИЧ: Цивильное общество в социализме? (тезисы)	1203
ЗА И ПРОТИВ	
АЛЕКСАНДЕР БАЙТ: Неуместные поступки Б. Ковача	1213
БЗГЛЯДЫ, КОММЕНТАРИИ	
СРНА МАНДИЧ: Квартира на распутие	1218
ДАНА МЕШЕР: СООТ как прочное функциональное целое или ситуационная ассоциация?	1226
ЙОЖЕ КНЕЗ: Актуальность противоречий общественной собственности	1232
ИЗ ОБЩЕСТВЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ	
ДИМИТРИЙ РУПЕЛ: Католицизм и словенская литература	1239
РЕТРОСПЕКТИВЫ	
МИЛОРАД ПОПОВИЧ: Э. Кардель о основах общественного положения рабочего класса	1255
СЛОВЕНЦЫ ЗА ГРАНИЦОЙ	
БОРИС ЙЕСИШ: Некоторые аспекты председательских выборов в Австрии 1986	1265
СОВРЕМЕННЫЙ МАРКСИЗМ	
ЛЕО ШЕШЕРКО: Легитимность и социальные движения	1277
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В МИРЕ	
РАДО БОХИНЦ: Самоуправление в Испании	1290
ОБЩЕСТВО И АРМИЯ	
ТЕОДОР ГЕРШАК: Включение женщин в оборону страны в Швейцарии-колыбели демократии	1302
ЦЕРКОВЬ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	
КАРЛО КАРДИА: Коварное время неотемпорализма	1315
ОБЗОРЫ, РЕЦЕНЗИИ	
ЯНКО ФЛЕТЕРСКИ: Нации-Югославия-революция (Стане Южнич)	1325
РУДИ КРОПИВНИК: О ответственности и действительности хозяйствования (Мирслав Одар)	1328
РАДОСЛАВ РАТКОВИЧ: Основы политических наук (Драган Симеунович)	1332
ЖУАН ЛЛГРИФИТ: Атлас Африканских дел (Данило Пешич)	1333
Б. М. КЛЕЦКОВСКИ, М. И. РОЕМЕР, А. ВАН ДЕР ВЕРФ: Национальная система здравоохранения и ее реориентация к здоровью для всех (Никола Крстич)	1335
ПО СТРАНИЦАМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ	
БИБЛИОГРАФИЯ СТАТЕЙ И КНИГ	
АВТОРСКИЕ СИНОПСИСЫ	

Prekinitve dela: od tabuja do zakonske norme

(Razmišljanje o nekaterih družboslovnih razsežnostih tovrstnih industrijskih konfliktov pri nas)

1. Če naj bi v tem sestavku poskušal podrobneje razčleniti in ovrednotiti posamezne značilnosti prekinitev dela pri nas, potem je že na začetku koristno čim bolj jasno definirati, kaj prekinitev dela sploh je?

Terminološka zadrega ali kar zmešnjava se ponavadi kaj rada pritakne zlasti takšnim družbenim pojavom, ki iz različnih ideoloških zavor in političnih zadržkov dlje časa niso mogli postati predmet normalnega znanstvenega preučevanja in je zavoljo tega prišlo tudi do zakasnitev pri iskanju najustrežnejšega strokovnega izrazja zanje. Tabuizacija in zanikanje obstoja nekega sicer realnega družbenega fenomena pa že od nekdaj ljudi dobesečno spodbuja, da sami iščejo uporabne oznake za pojave, ki naj bi jih uradno ne smelo biti.

Takisto se je dogajalo prekinitvam dela delavcev v socialističnih družbenoekonomskih razmerah. Pojme stavka (štrajk), protestna ustavitve dela, izsiljeni sestanki, četudi niso vsi enoznačni, še danes včasih uporabljamo, kadar hočemo povedati, da so delavci v neki tovarni ali ustanovi prekinili z delom, da bi tako močneje izrazili svoje nezadovoljstvo in zahteve za ureditev določenih problemov v svojem delovnem okolju.

Znani slovenski industrijski sociolog dr. Bogdan Kavčič je že pred dvema desetletjema oblikoval še danes veljavno opredelbo prekinitve dela. Po njegovem lahko o prekinitvi dela govorimo tedaj, kadar prekine delo relativno večja skupina delavcev, ki s tem želijo uresničiti neko svojo pravico, ki je normativno dana, vendar v konkretnem primeru ni realizirana in to po brezuspešnem poskusu, da po rednem postopku dobijo zadovoljiv odgovor.

Sedanje izkušnje in analiza značilnosti prekinitev dela pri nas bi vseeno narekovale vnovični razmislek, ali ne bi bilo bolje iz omenjene definicije izpustiti dva že nekoliko preozka elementa. Prvič: »pravico, ki je

normativno dana«, bi kazalo nadomestiti s širšim »interesom in določeni zahtevami delavcev« ne glede na to, ali so ali (še) niso normativno dani (v samoupravnih aktih ali zakonodaji).

Danes vemo namreč za številne primere prekinitve dela, ko so delavci zahtevali in tudi dosegli, da so se zaradi njihovih zahtev spremenile samoupravne in zakonske norme, ki pred tem določenih pravic še niso vsebovale. Spomnimo se samo nekdanje zahteve rudarjev, ki so tudi s pomočjo prekinitev dela dosegli, da jim poslej zaslužek za nadurno delo zakon v vsakem primeru priznava za pokojninsko osnovo, hkrati pa ni odbitna postavka pri priznavanju pravice do otroškega dodatka.

Tudi zadnja sestavina Kavčičeve definicije prekinitve dela, ki govori o poprejšnjem brezuspešnem poskusu delavcev, da po rednem samoupravnem postopku dobijo zadovoljiv odgovor (na svoje zahteve, vprašanja, predloge), se ob soočenju s posameznimi primeri prekinitev dela izkaže za že preveč omejujočo. Seveda bi bila takšna postopkovna disciplina samoupravno in politično zelo zaželjena in tudi v sedanjem zakonu o združenem delu je normiran samo takšen potek reševanja spornih vprašanj, pri katerem »smejo« delavci prekiniti z delom šele potem, ko so poprej poskusili doseči svoje zahteve po normalni samoupravni poti – ob siceršnji pomoči sindikalne in drugih družbenopolitičnih organizacij.

Vendar moramo pojave prekinitev dela motriti tudi z realističnim sociološkim očesom, ki pa mu je tudi do tega, da najprej ugotovi, kako in zakaj se neki družbeni pojavi in procesi v resnični praksi manifestirajo, in ne le, kako zakon in družba želita, da bi se le-ti odvijali in na kakšen način jih usmerjati k temu cilju.

Dejansko lahko prekinitve dela pri nas po kriteriju poprejšnje (ne)uporabe rednih samoupravnih možnosti za doseg zahtev (skupine) delavcev razvrstimo v dve skupini: v skupino upravičene, politično in zakonsko predvidene skrajne možnosti, po kateri so delavci prekinili z delom zato, da bi s tem samo še dodatno podkrepili zahteve, ki jih poprej iz različnih razlogov niso mogli doseči po redni samoupravni poti.

Drugo inačico prekinitev dela, ki se v praksi še zmeraj niti ne pojavlja tako poredkoma, bi mogli pogojno imenovati za nekakšno »divjo«, neregularno prekinitev dela. V mislih imam primere, ko delavci kar takoj ob zaznavi problema prekinejo delo zaradi tako ali drugače povzročenega nezadovoljstva. Pri tem pa postavljajo tudi takšne zahteve in vprašanja, ki jih poprej bodisi niso niti poskušali uveljaviti po redni samoupravni poti, ali pa so to morda celo storili, vendar pa z odgovori in s ponujenimi rešitvami ter roki niso bili zadovoljni in so zato sklenili prekiniti delo, ne da bi počakali na rezultate obljubljenega usklajevanja in sporazumevanja.

Karkoli že, sedaj pri nas v publicistiki najpogosteje uporabljeni pojem »prekinitev dela« se zdi tudi strokovno najustreznejši in ga resnično ne kaže poljubno zamenjevati s tradicionalnim pojmom stavka (štrajk), ki se je uveljavil za oznako najpopularnejše oblike razrednega boja delavcev za svoje pravice v razmerah kapitalistične privatnolastninske družbe.

2. V čem bi potemtakem lahko videli poglavitne vsebinske in druge razločke med prekinitvijo dela v naših socialističnih razmerah družbene lastnine in samoupravljanja in stavko delavcev v kapitalističnih podjetjih? Ali lahko govorimo tudi o kakih podobnostih med obema oblikama borbe delavcev za njihove pravice in boljši družbenoekonomski položaj?

V obeh primerih gre nedvomno za obliko industrijskega konflikta: pri stavki za še zmeraj temeljno metodo razrednega boja delavcev za izboljšanje njihovega ekonomsko-socialnega položaja, večkrat vključno s terjanjem pravice do večjega družbenega, političnega vpliva pri upravljanju gospodarskih in splošno družbenih zadev. V ozadju mnogih stavk so torej programske zahteve po političnih, sistemskih spremembah kapitalistične družbe.

S prekinitvijo dela pa pri nas posamezne skupine delavcev največkrat prav tako želijo opozoriti na svoje zahteve po hitrejšem izboljševanju materialnih razmer in odločnejšem uveljavljanju njihovega samoupravnega položaja v konkretnih delovnih okoljih. Vendar je ta oblika boja za pravice delavcev pri nas doslej zadržala ves čas bolj ali manj obroben in skrajnosten pomen. Nikoli in nikjer doslej prekinitve dela niso in nikoli ne bodo mogle nadomestiti vseh številnih uspešnih načinov samoupravnega delegatskega izražanja, vrednotenja, usklajevanja in razreševanja množice različnih interesov, problemov dela in življenja. Obrobnost tega pojava se kaže tudi v doslej skoraj nepomembnem odstotku (po ocenah manj kot 5% zaposlene populacije v SRS) delavcev, ki letno prekinejo delo, čeprav družbene teže teh konfliktov ne gre mehanično meriti zgolj z odstotkom sodelujočih.

Socialistična družbena lastnina proizvodnih sredstev in samoupravno urejanje vprašanj v zvezi z njihovo uporabo in delitvijo ustvarjenega dohodka resda nista mogla na nek čudežen način odpraviti vseh razlogov za pojavljanje mnogih parcialnih, medskupinskih in individualnih konfliktov v našem gospodarskem in družbenem življenju. Zato pa sta v dobršni meri bistveno zmanjšala, če že ne povsem odpravila potrebo po globalni sistemski, družbenoekonomski, politični spremembi temeljnih produkcijskih odnosov, ki je še zmeraj osnovni oz. končni cilj delavskega gibanja v kapitalističnih odnosih.

Prekinitve dela vsaj doslej pri nas niso vsebovale tovrstnih zahtev: povsod so delavci terjali več, ne pa manj samoupravljanja, s čimer ne rušijo, marveč kvečjemu potrjujejo pravilnost globalne naravnosti družbenega ustroja socialističnega samoupravljanja. Zahteve po več »samoupravljanja«, to je večji delavski participaciji pri delitvi presežne vrednosti v kapitalističnem gospodarstvu pa zato vsebujejo bolj ali manj izrazite klice političnega programa za vsebinsko spreminjanje narave kapitalistične družbe.

Prekinitve dela pri nas so običajno tudi zelo kratkotrajne, največkrat nekajurne ali enodnevne in le izjemoma trajajo dva ali več dni zapore-

doma. Zato pa se neredko dogaja, da do prekinitev dela prihaja v posameznih OZD večkrat, če niso poprej odpravili vzrokov zanje.

Delo prekine navadno najprej prva izmena delavcev v tem ali enem oddelku ali obratu tovarne, popoldanska druga izmena istega oddelka pa solidarnostno prav tako prekine z delom, dokler tudi delavci te izmene na sestanku sami ne slišijo in sprejmejo rešitve problema, ki je bila ponujena s strani vodstva v razgovoru z delavci prve izmene. Znano je tudi, da se največ prekinitev dela sproži na sam plačilni dan ali dan kasneje, kar tudi dokazuje, da je nezadovoljstvo z osebnimi dohodki v veliki večini primerov neposreden povod za prekinitev dela pri nas.

Trajanje prekinitev dela je večkrat odvisno tudi od števila delavcev in organizacijskih enot, kjer so z delom prekinili. In seveda od kompleksnosti problemov, vprašanj in zahtev, ki so jih delavci ob tej priložnosti izrazili. Sam potek prekinitev dela zmeraj pomeni najprej sporočanje vsebine, razlogov nezadovoljstva, iskanje in usklajevanje (lahko le-to vsebuje tudi jasne prvine pogajanj) rešitev. Vmes je seveda tudi veliko prepričevanja in obtoževanja. Pri vsem tem je zato logično, da ves ta proces lahko traja dlje časa, čim več delavcev s čim več različnimi problemi in interesi je s prekinitvijo dela hotelo te probleme zadovoljivo rešiti.

Delavci v kapitalističnih podjetjih poleg kratkotrajnih prekinitev dela pogosto štrajkajo tudi daljša obdobja. Takšno maratonsko in večkrat tudi masovno stavkovno merjenje sil opozarja, da so v njegovem ozadju bistveno bolj usodni interesi delavcev, kot pa se izražajo v naših prekinitvah dela, v katerih praviloma sodelujejo le manjše skupine delavcev. Prekinitve dela, denimo, z več sto ali celo tisoč udeleženi delavci, ki bi zajeli ves kolektiv neke večje tovarne ali celo panoge ali območja, pri nas tako rekoč ne poznamo.

Stopnja organiziranosti stavk v kapitalizmu je prav tako bistveno večja od organiziranosti potekanja naših prekinitev dela. Razlika ne obstaja zavoljo morebiti slabše razvitega organizacijskega delavskega, sindikalnega čuta, zaradi manjše stavkovne tradicije, marveč prav zavoljo večje usodnosti in posledičnosti, ki jo (ne)uspešna stavka ima za delavski razred v kapitalizmu. Naše prekinitve dela so povečini bolj odraz spontanega kot pa načrtno vnaprej organiziranega protesta zaradi nezadovoljstva.

Različna je tudi vloga sindikata v obeh primerih. Sindikat je praviloma glavni pobudnik, organizator, usmerjevalec in pogajalec v stavkovnem konfliktu v kapitalističnem podjetju. Prekinitve dela pri nas pa se sprožajo in odvijajo ponavadi brez pobude in celo mimo vednosti sindikalnih vodstev. V že nastali konflikt se le-ta vključijo bolj ali manj vplivno šele v fazi usklajevanja in iskanja rešitev ter razčiščevanja razmer in vzrokov, ki so nezadovoljstvo delavcev prignali tako daleč, da so delo prekinili.

Nasploh so protagonisti kapitalistične stavke in njihove vloge izražene jasneje, zahteve, cilji stavke so navadno vnaprej precej natančno določeni. Dobro znani so tudi njihovi protiigralci iz vrst lastnikov, menežerjev in

državnih organov, ki v pogajanjih s stavkajočimi in njihovimi sindikati poskušajo v čim večji meri povsem zavrniti ali vsaj čim bolj oklestiti program stavkovnih zahtev. Ali pa z različnimi represivnimi in razdvojevalnimi ukrepi zoper enotnost sindikatov in stavkajočih sploh vsaj začasno zlomiti hrbtnico delavskemu stavkovnemu gibanju.

Teže posledic za stavkajoče in represivnega delovanja zoper nje v kapitalizmu potemtakem tudi ne moremo primerjati s tistimi morebitnimi razmeroma blagimi kaznimi, ki doletijo včasih udeležence posameznih prekinitev dela tudi pri nas. Navadno se zadeve pri nas končajo s politično kritiko razmer in obnašanja posameznikov med prekinitvijo dela. Včasih resnične ali dozdevne vodje – iniciatorje prekinitev doleti disciplinski postopek in potem le v redkih primerih tudi izključitev iz delovnega razmerja. Nekaj kislega grozdja v obliki politične kritike ali celo kadrovskih zamenjav so deležni tudi resnični ali dozdevni krivci iz vrst vodilnih delavcev, ki so (so)odgovorni za (ne)reševanje problemov in neobvladovanje položaja, zaradi česar naj bi nezadovoljstvo delavcev prekipelo prek roba.

Še na eno razliko med stavko in prekinitvijo dela lahko opozorimo. Kljub temu, da med prekinitvijo dela razburjenje in vznemirjenost ljudi včasih doseže vrelišče in da poleg treznih, razumnih vzgibov in idej bruhajo tudi vroča čustva in ostre besede, se ta povečana temperatura v razpoloženju delavcev doslej ni sprevračala v fizične spopade in rušilno agresivnost zoper delovni red v tovarni, zoper delovna sredstva in podobno, česar pa ne moremo trditi za vse primere stavk. Konstruktivnost obnašanja delavcev – udeležencev prekinitev dela se kaže tudi v njihovi najpogostejši odločitvi, da izgubljeni delovni čas navadno zmeraj nadomestijo z dodatnim delom.

3. Teoretični in praktični politični odnos do prekinitev dela se je z družbenopolitičnim razvojem pri nas spreminjal od začetnega popolnega molka in zanikanja, da je kaj takšnega sploh možno v socializmu, pa vse do današnje normativne ureditve in javnega poročanja o takšnem izjemnem načinu reševanja problemov in interesov delavcev.

Zmago in razvoj socialistične revolucije v Sovjetski zvezi, pri nas in drugod, je poleg napredka na socialnem, gospodarskem in kulturnem področju družbenega življenja spremljalo tudi določeno evforično ozračje. Že na začetku so se porajale prenekaterne vabljive predstave in ocene, ki so se kasneje spričo neusmiljene logike dejanskega življenja izkazale kot gole iluzije o naravi tedanje in prihodnje socialistične ureditve. Takšna nerealna pričakovanja so poskušali sprva utemeljevati celo v teoriji.

Ena takšnih iluzij, ki smo jih nekaj časa po vojni gojili tudi pri nas, je bilo prepričanje o brezkonfliktnosti razvoja in odnosov v socialistični družbi. Oprta je bila na vero v popolno neprotislovnost, harmoničnost vseh interesov, ki jih imajo različni subjekti v socializmu. Neprotislovnost

narava vseh družbenih procesov v pogojih družbene (državne) lastnine naj bi izključevala možnost pojavljanja večjih konfliktov. Obstajalo je popolno zaupanje v vseomogočnost socialističnega (beri: centralistično državnega) planiranja, ki da je malodane sposobno do popolnosti obvladati, in uskladiti vse morebitne razhajajoče se interese in potrebe na splošni, posebni in individualni ravni.

Pri nas smo se teh idiličnih pričakovanj kmalu otesli. Prav z uvedbo samoupravne demokracije smo odprli demokratični proces čedalje svobodnejšega izražanja, usklajevanja in uresničevanja možnostno različnih (tudi protislovnih in nasprotujočih si) potreb in interesov vse številnejših njihovih družbenih nosilcev. Kljub samoupravi pa se je zlasti v zavesti političnih delavcev še dolgo obdržal ostanek prepričanja, da je naš samoupravni model socializma vendarle tolikanj učinkovit in popoln, da že preventivno odpravlja vse možnosti, da bi se nepotešeni različni interesi posameznih družbenih skupin poskušali izražati v takšni, za nas moralno-politično šokantni in ideološko obremenilni obliki, kot je stavkovna zaustavitev dela.

Od prve prekinitve dela v državi v Trbovljah leta 1958 se je v naslednjih letih moralo zvrstiti še precej večjih ali manjših tovrstnih konfliktnih manifestacij, da so politične organizacije in državni organi v celoti dojeli nesmiselnost in nerealnost dotedanjega precej sramežljivega skrivanja takšnih dogodkov pred širšo javnostjo. Tudi reagiranje uradnih organov na prekinitve dela se je začelo postopoma spreminjati. Preteči je moralo precej časa od prvotnega precej paničnega in večkrat tudi represivnega ukrepanja in lovljenja čarovnic do sedanjega, precej bolj racionalnega presojanja dejanskega stanja. V zakonu o združenem delu smo prvič tudi nekoliko jasneje (vendar še ne zadovoljivo) opredelili nekatera zakonska pravila igre in pravice, da delavci v določenih izjemnih okoliščinah ob sodelovanju sindikalne organizacije tudi na takšen način dosežejo sprejemljivo samoupravno rešitev spora, ki ga sprva po redni poti ni bilo mogoče zadovoljivo razvozlati.

Čeprav danes precej manj negativno spolitiziramo ali celo mistificiramo tovrstne načine občasnega izražanja delavskega nezadovoljstva, o katerih tisk in RTV že dokaj odprto poročajo, pa se prekinitev dela še zmeraj drži pridih neke dramatične napetosti ali celo afektiranosti. Socialno-politično in moralno pomeni konfliktni naboj sleherne prekinitve dela močan izziv, ki zmeraj znova privlači interes političnih delavcev, poslovodnih ljudi, samoupravnih organov, družboslovcev, novinarjev. Sedanje družbenoekonomske krizne razmere s svojim ozračjem pogostejšega sproščanja različnih konfliktnih napetosti še niso bistveno zmanjšale specifične odmevnosti, s katero sleherna prekinitev dela vsakič znova za določen čas vzvalovi družbeno klimo v prizadetem kolektivu. Če pa gre za množičnejšo in daljšo prekinitev dela v večjem delovnem kolektivu, pa se glas o tem širi tudi v širši občinski, republiški, državni prostor.

Večja javnost pri obravnavanju prekinitev dela pri nas bo ta pojav v

celoti kmalu otela pred škodljivo mistifikacijo in manipulacijo. Vsi udeleženci v konfliktu, ki je na očeh širše javnosti, čutijo večjo odgovornost, da ga po demokratični, zakoniti poti poskušajo čimprej razrešiti. Seveda pa pri tem ni mogoče uiti dobrim in slabim vplivom, ki ga socializacija informiranja o poteku in zapletu takšnih konfliktov ima lahko na zavest in ravnanje ljudi v drugih okoljih, kjer se bodo mogoče zgledovali, se zavarovali, obsodili ali podprli takšne dogodke.

4. Mnogi ocenjujejo, da so prekinitve dela na svoj način vendarle zelo uspešen način hitre uresničitve (kratkoročnih) zahtev posameznih skupin delavcev. Težko se je znebiti vtisa, da se pristojni vsi po vrsti podvizajo, da čimprej ustrezajo tem zahtevam in da v hiši spet zavladala ljubi mir.

Zelo usodno za nadaljnji razvoj samoupravnega načina urejanja naših družbenih razmer bi lahko bilo, če bi se uveljavilo prepričanje, da je takšen način manifestiranja konfliktnih interesov in razmer v združenem delu ali celo v širši družbi docela normalen ali celo najbolj pravijski za uspešno reševanje mnogih naših sedanjih in jutrišnjih nadlog. Nikamor dlje v učinkovitosti in demokratičnosti ne bi prišli, če bi nam vsakič ob njih zavrela kri in bi vse probleme, ki zahtevajo trezno analitično glavo, načrtnost in organiziranost, reševali s horuk metodami. Velika večina zaposlenih delavcev zato tudi v današnjih zaostrenih ekonomsko-socialnih razmerah ne vidi v prekinjanju, marveč v pospeševanju dobrega dela tisto pravo pot za izboljšanje družbenega in osebnega položaja.

Vendar pa je hkrati tudi težko a priori z viška obsojati takšne občasne reakcije delavcev, ne da bi poprej upoštevali tudi vse relevantne konkretne okoliščine in razloge za izbruh nezadovoljstva delavcev v obliki prekinitve dela. Že dolgo je poznano, da je v posameznih delovnih okoljih dejansko zelo malo samoupravljanja v vsakdanjem življenju kolektiva (kljub grmadi samoupravnih aktov) in zelo veliko tehnokratsko-birokratskega odločanja. Veliki, neprehodni razkoraki med normativnim in dejanskim samoupravljanjem porajajo ali apatijo ali revolt. Slednji je vendarle lahko ustvarjalnejši od malodušja.

V zadnjem obdobju vse bolj tudi neurejeni širše družbenoekonomski posegi gospodarjenja krepijo zlasti še pri manj kvalificiranih delavcih občutek nemoči, občutek popolne mezdne odvisnosti, v kateri jim druge, zunanje etatistične sile vse bolj krojijo njihov družbeno-materialni položaj. Razmerja moči med posameznimi številnimi, a le malo vplivnimi skupinami delavcev v proizvodnji, v zadnjih letih pa tudi v družbenih službah, bolnišnicah, šolah, ter na drugi strani tehnobirokratsko-politokratskimi centri odločanja, je mnogokje tako v škodo prvih, da le-ti vidijo izhod pri opozarjanju na svoje probleme tudi v takšnih občasnih manifestativnih sunkih navzven.

Hudo narobe pa je, da »druga stran« v svojih reakcijah na te konflikte postopa premalo ustvarjalno-mobilizatorsko. Ni dovolj samo (po)hiteti

predvsem vzpostavljati omajano prejšnje (ne)ravnovesje moči in to na način, ki lahko pušča vtis, da je s prekinitvijo dela mogoče doseči vse in tudi nemogoče. Zelo naglo namreč ustreže domala vsem zahtevam delavcev, ki so prekinili z delom, s čimer poslovodne in politične strukture demonstrirajo hkrati svojo moč in ranljivost. Naelektreno ozračje postane ob soočenju z delavsko bazo nekakšen vseodpuščujoči alibi za te notranje in zunanje faktorje, ki pomagajo gasiti ogenj nezadovoljstva delavcev (očitno tudi boječ se, da se ne bi razplamtel v širši požar) tudi tako, da predlagajo tudi takšne »rešitve«, ki so sprte z veljavno samoupravo ali zakonodajo, ali pa so skregane vsaj z zdravo ekonomsko-dohodkovno logiko. Prav letošnji pobeg osebnih dohodkov v gospodarstvu preko meja, v katerih je naraščal dohodek, se je v dobršni meri odvijal pod mučnim vtisom in prikritim strahom vodilnih v gospodarstvu in politiki, da ne bi hud pritisk življenjskih stroškov sprožil širši plaz nemirov v delavskih vrstah. Gibanje osebnih dohodkov je zato začelo slediti predvsem inflaciji, vse manj pa tudi ustvarjenemu dohodku in akumulaciji.

Prepričani smo lahko, če bomo le dosledno držali stabilizacijsko krmilo na tržnem, dohodkovnem, konkurenčnem kurzu gospodarjenja, da se bodo politiki in vodilni gospodarstveniki privajali tudi na bolj zahtevno odzivanje na prekinitve dela, kot pa je gola in takojšnja pomiritev prebujenih nezadovoljnih delavcev z enostavno ugoditvijo (beri: povišanjem OD/njihovih zahtev).

Velike protestne energije, ki jo vsebuje navadno takšen konflikt, doslej nismo znali (ali hoteli?) preusmerjati predvsem v večjo motiviranost vseh zaposlenih, da vsi bolj podprejo tista prizadevanja, ki vodijo do večjega dohodka in s tem tudi osebnih dohodkov. Žal danes vlada v mnogih kolektivih, kjer je nakopičeno veliko nerešenih problemov in nezadovoljstva, nekakšno letargično stanje in apatija. Organizirani sunki vsega kolektiva navznoter, v smeri višje produktivnosti, racionalnejše organizacije dela, inovacij, zniževanja vseh stroškov in režije, uspešnejše kadrovske politike itd. bi bili tisti pravi, graditeljski odgovor in učinek, ki bi ga morali poskušati izvleči tudi iz takšnih konfliktnih manifestacij volje delavcev, kot so prekinitve dela. Ne pa da direktorji in politiki nemudoma hitijo v banke, izposojati si še dodatna sredstva za zahtevane višje osebne dohodke, samo da se »nevarno« razburjanje med delavci čimprej poleže in zatem oboji spet zlahka potonejo v prejšnjo negibnost.

Industrijski konflikti v samoupravljanju so pojav, ki poleg nekaterih negativnih rušilnih učinkov, skrivajo v sebi vendarle lahko tudi dragocen mobilizacijski, motivacijski naboj. So lahko koristno sprožilo za pozitivne procese, da se v posameznih kolektivih začnejo odločneje razčiščevati nezdravi odnosi v gospodarjenju, samoupravljanju, razvoju, medčloveških in kadrovskih odnosih. Marsikje je šele naelektreno in razgibano ozračje med prekinitvijo dela delavcev lahko tolikaj deblokiralo te odnose in indentificiralo posamezne interese, da so se delavci in družbenopolitične organizacije odločili znotraj rednega samoupravnega življenja natočiti si

bolj čistega vina in vpeljati prenekatero potrebne spremembe. Tovrstnih dobrih učinkov prekinitev dela je bilo doslej manj tudi zaradi že omenjenega favoriziranja samo kratkoročnih rešitev problemov, ki so pripeljali do prekinitve dela.

5. Ali prihaja do prekinitev dela v posameznem okolju povsem nepredvidljivo, ali pa mogoče lahko napovedujemo, v katerem delovnem kolektivu bo mogoče prej »počilo«, kje pa sploh ne?

Vprašanje večje ali manjše verjetnosti oziroma pričakovanosti za nastanek takšnega konflikta v posameznem kolektivu seveda ne sodi v okvir ljubiteljskega socialno-političnega vedeževanja, marveč v resno in tudi nadvse zahtevno družboslovno in poslovodstveno analitiko in diagnostiko. Zaenkrat smo tej nalogi še (pre)malo kos. Le malo vodstev je doslej zanesljivo predvidelo in vedelo, da bodo delavci teh ali onih obratov zaradi nezadovoljstva prekinili z delom, če ne bodo ničesar storili za odpravo problemov. Nezadovoljstvo ljudi lahko dolgo tli in se sprošča skoz druge oblike, kot so npr. povečana fluktuacija, »beg v bolniško«, nedisciplina, počasno delo, apatija itd.

Stopnja predvidljivosti takšnih izbruhov, kot so prekinitve dela, se zelo počasi dviga. Tudi sama družboslovna stroka razen analize nekaterih objektivnih ekonomskih in demografskih karakteristik kolektivov, kjer so nezadovoljni delavci prekinjali z delom, doslej še ni osvetlila vseh, zlasti ne socio-psiholoških, komunikoloških značilnosti morfologije teh izbruhov. Velika in iskrena presenečenja zaradi »nepričakovane« prekinitve dela (»V resnici smo začudeni, saj je bilo vendar še včeraj med delavci vse mirno in normalno, nihče ni nergal, da je kaj narobe, vsi so bili lepo tiho, kot običajno«) opozarjajo na to, kako pomanjkljive ali celo popačene so predstave, ki jih imajo drug o drugem različne kategorije zaposlenih, posebno še v velikih kolektivih.

Komunikacije, ki naj bi obojesmerno potekale na delovni, človeški in samoupravno politični ravni med njimi, so motene, enosmerne, (avto)cenzurirane in filtrirane zaradi premajhnega medsebojnega zaupanja in neuravnoteženega vpliva in moči ter različnih interesov. Prav prenekatera prekinitev dela, ki je prišla »čez noč«, razkriva, v kolikšnem informacijsko-komunikacijskem vakuumu delajo včasih tudi naši vodilni delavci in politični funkcionarji. Krepi se vtis, da sedanji načini in pogoji menažerskega dela naše vodilne poslovodne može vse bolj potiska v položaj, ko vse težje spoznavajo kaj in kako doživljajo, razmišljajo, občutijo in čustvujejo njihovi delavci ob posameznih problemih v tovarni. Te subjektivne realnosti človeških odnosov, energij in afinitet v kolektivu domala nobena strokovna služba sistematično ne proučuje. Bodisi da jo ne zna ali pa jo sploh nima za tolikanj pomembno razsežnost, da ne bi mogli pri vodenju shajati brez tovrstnega vedenja.

Samoupravna socialistična kultura odnosov v kolektivih predpostavlja

večjo občutljivost tudi za to plat stvarnosti med ljudmi. Kako se oblikuje njihovo osebno mnenje? Kako se le-to zliva v skupinsko in širše javno mnenje? Zakaj ljudje reagiramo včasih na določene probleme tako, drugi spet drugače? Kaj ljudi lahko tudi v stiski pritegne v ustvarjalno kolektivno akcijo, kaj pa jih potiska v brezbriznost, v sebičnost? Takšna in podobna vprašanja nikakor niso nepotrebno in poceni psihologiziranje. Danes se vse več odgovornih ljudi ubija glavo z njimi, nepoznavajoč zmeraj pravih odgovorov nanje. Prepričani so, da so tudi to prava vprašanja, ki vse bolj sodijo v register političnega, poslovnega in samoupravnega razmišljanja in usmerjanja družbenih procesov.

6. Povrnimo se k opisu posameznih značilnosti delovnih kolektivov. Kje lahko z večjo verjetnostjo pričakujejo, da bodo notranji problemi izbruhnili tudi v obliki prekinitve dela?

Dve leti stara študija Raziskovalnega centra za samoupravljanje pri Republiškem svetu Zveze sindikatov (ki so ga nedavno tako neslavno ukinili, kot da bi nam očitno takšnih raziskav ne primanjkovalo) navaja več dejavnikov, ki lahko sprožajo takšno reagiranje delavcev na določene razmere.

Najprej je pomemben že globalni položaj posamezne gospodarske panoge. Delovno intenzivne in s težjimi pogoji gospodarjenja lahko računajo na pogostejše pojavljanje tovrstnih konfliktov.

Programska in poslovna togost pri odzivanju organizacije na hitro se spreminjajoče zunanje okolje prej ali slej porodi številne težave in tudi prekinitve dela kot odziv delavcev nanje.

V kolektivih, kjer močno pojé bič stroge in preveč razvejane hierarhičnosti vodenja in sta demokratičnost v odnosih ter skupinsko vodenje potisnjena na rob, kjer so odnosi pretirano formalizirani in je pritisk kontrole v proizvodnji izrazito hud, kjer se delavci le malo istovetijo s cilji delovne organizacije in je zato njihov občutek medsebojne povezanosti oslabil, kjer sta vpliv in ugled družbenopolitičnih organizacij in samoupravnih organov pri delavcih premajhna, da bi oboji lahko dovolj poznali in oblikovali razpoloženje in ravnanje delavcev v posameznih organizacijskih enotah, v takšnih kolektivih se povečuje verjetnost, da bo prišlo do zloma delavske tolerance pod pritiskom socialno-materialnih težav.

Objektivno ugodnejši pogoji za nastanek prekinitve dela se nakazujejo tudi tam, kjer je ob vseh naštetih »pogojih« koncentracija delavcev na enem mestu večja in tečejo informacije med njimi hitreje. Vloga pobudnikov, ki znajo oceniti pravi trenutek v razpoloženju med sodelavci in ki sprožijo minimalne organizacijske ukrepe za izvedbo prekinitve, doslej še ni bila strokovno kaj prida proučena. Ponekod jo zanemarjajo, večkrat pa tudi precenjujejo, ko glavno krivdo za konflikt poskušajo naprtiti posameznim »hujskačem« med delavci, ne pa resničnim razlogom za delavsko nezadovoljstvo.

Zadnje čase vse več prekinitev dela spodbija tisto prvotno mnenje, da so delavke spričo dozdevno večje ženske potrpežljivosti manj dovzetne in pripravljene prekinjati delo kot delavci. Že nekaj časa tudi ne velja več, da se takšnega načina opozarjanja in reševanja problemov poslužujejo le »plave halje in kombinezoni« v neposredni proizvodnji, ne pa tudi »beli ovratniki«, strokovni delavci, delavci v zdravstvu, šolstvu in sploh v državnih službah. Njihove prekinitve dela celo bolj odmevajo v tisku, v političnih ocenah in kritikah, zlasti še, če med takšnimi prekinitvami dela v dejavnostih, ki so posebnega, širšega družbenega pomena, grozi nevarnost, da bi lahko prišlo do bolj ali manj resnih motenj v funkcioniranju teh ustanov. Poslabšani materialni položaj delavcev v teh dejavnostih bo najbrž tudi v prihodnje še porajal krize nezadovoljstva zdaj tu, zdaj tam. Krize, v kateri se ti delavci ne morejo hitro znebiti občutka, da so materialno in statusno prikrajšani in podcenjeni v primerjavi z onimi v gospodarstvu.

Neposrednih povodov za nastanek prekinitev dela je sicer več, vendar je večina neposredno ali posredno povezanih z materialnim položajem delavcev v posameznih organizacijskih enotah ali določene povedano, njihovimi osebnimi dohodki. Do prekinitev dela prihaja, ker so zaposleni za pretekli mesec dobili »prenizke osebne dohodke«. Vzrok zanje so lahko slabši poslovni uspeh za tekoči mesec, manj delovnih ur, občutek prikrajšanosti, ker so drugod OD preveč zvišali, pri njih pa ne, ker je v tem času prišlo do večjih podražitev življenjskih stroškov, »plače pa so ostale iste« itd. Občutek in nezadovoljstvo ljudi, da so osebni dohodki prenizki, je tudi zelo relativen. Ponekod so prekinitve dela, četudi so delavci dobivali po oceni drugih nadpovprečne osebne dohodke.

Z osebnimi dohodki je povezano tudi nezadovoljstvo, ki nastaja ponekod zavoljo novih, zlasti delavcem v proizvodnji ne dovolj prepričljivo pojasnjenih sistemov obračuna, novih analitičnih ocen in vrednotenja del, subjektivno ocenjenih prevelikih (redkeje premajhnih) razlik v OD med posameznimi skupinami del, zaostrenih delovnih norm, neobračunanih stimulacij, reorganizacij, pa tudi povsem banalnih napak, malomarnosti in nesporazumov, ki lahko vplivajo na OD posameznih oddelkov itd.

Ostali vzroki, ki tudi še nastopajo kot sprožilci prekinitev dela, učinkujejo večkrat samo kot dodatni katalizatorji, ki lahko le še pospešujejo temeljno nezadovoljstvo z osebnimi dohodki. Omeniti moramo s konflikte zastrupljene medčloveške odnose med delavci samimi ali med njimi in vodji, neustrezne tehnokratske načine vodenja, težke delovne pogoje in nesreče pri delu, za katere delavci ne čutijo, da bi se kdo zanje dovolj briga. Tudi neurejen družbeni standard (prehrana, prevozi, stanovanja) prilivajo lahko olja na ogenj delavskega revolta. V povezavi s temi problemi je prav gotovo lahko tudi obči dojem teh delavcev, da tičijo v slepi ulici nesamoupravnega, nevplivnega, meznega, neinformiranega in zmanipuliranega položaja.

Prav gotovo zaslužijo posebno pozornost sicer redkeje naglas izraženi

razlogi za nezadovoljstvo delavcev, ki se nanašajo na preveliko državno-administrativno vmešavanje v pogoje njihovega poslovanja, na pretirane družbene obremenitve in preveliko režijo, na birokratsko gluho posameznih javnih služb ipd.

Izobrazbena in informacijska raven posameznih skupin delavcev, ki občasno prekinjajo delo, se postopoma povečuje. Zato je pričakovati, da se bo polagoma razširjal tudi interesni, tematski krog problemov in zahtev, ki se nanašajo tudi na hitrejše in boljše urejanje širših družbenih vprašanj v občini, gospodarski panogi ali v družbi nasploh. Sleherni zastoj v učinkovitosti delovanja samoupravnega oz. delegatskega urejanja teh zadev bi sam po sebi krepil in razširjal takšne, sedaj zelo občasne in po obsegu zelo omejene težnje med delovnimi ljudmi in občani, da je včasih nujno in edino s takšno demonstracijo njihove volje mogoče učinkovito opozoriti in hitro razrešiti stvarne probleme v družbi.

Ko potemtakem politično ali znanstveno motrimo vso kočljivo družbeno podobo prekinitev dela v naših razmerah, se vse bolj zavedamo, da zremo le v zrcalno sliko razmer v samoupravni družbi in njenih posameznih okoljih. Odtujenost od samoupravnega odločanja in prevelika ogroženost socialno-materialnega položaja delovnih ljudi se zrcalijo tudi v takšnih konfliktnih dogodkih, kot so prekinitev dela.

Nova Gorica, september 1986

MARKO KOS

Medsebojna pogojenost uspešne gospodarske stabilizacije in političnega sistema

(Organske čeri uresničevanja stabilizacijskega programa mora odstraniti politični sistem)

Če sklepamo povsem dialektično, ne moremo mimo ugotovitve, da omogoča obstoječi politični sistem krčevite odpore proti izvajanju gospodarskega stabilizacijskega programa. Če naj kritična analiza tega sistema ugotovi razloge za te odpore, mora izhajati iz tistih izhodišč, ki so nas prisilila, da smo se lotili stabilizacijskega programa in ki so sestavljalcem tega programa ves čas svareče, moramo pa reči tudi ustvarjalno, stala ob strani. To so vzroki in posledice, ki so pripeljali do jugoslovanske družbene in gospodarske krize. Kritična analiza mora ugotoviti njihove izvore v političnem sistemu, ki so omogočili napake v preteklosti, ki so bile vzrok krize. Krivda za te napake in tudi za krizo je nedvomno v političnem sistemu, ker drugje ne more biti. Pred tem si ne smemo zatiskati oči, čeprav to ves čas počnemo.

Če želimo omogočiti izvajanje stabilizacijskega programa, moramo spremeniti politični sistem tako, da se takšne napake ne bodo mogle več pojavljati. Zato je oboje – tako stabilizacijski program kot tudi spreminjanje političnega sistema – med seboj funkcionalno, vzročno in posledično povezano. Celo več: stabilizacijski program je pogojen s takšnim političnim sistemom, da ga bo omogočal, pospeševal, celo oplajal in oplemenitil v vseh fazah njegovega izvajanja. Ta povezava je za našo bodočnost usodna. Odgovor oblikovalcev političnega sistema je zato pred našo zgodovino in v danem trenutku neizmerna.

Politični sistem mora biti tako zasnovan, s takšnimi nadzornimi instrumenti, da bo onemogočal vse, kar je pripeljalo Jugoslavijo v današnje stanje: nenadzorovano zadolževanje v tujini, nestrokovno vlaganje v zgrešene objekte, ki so nezdružljivi s kakovostnim razvojem in z gospodarnostjo, ki so nerentabilni in ki poglobljajo jugoslovansko deficitarno energetske in tehnološke stanje, in ki bo končno prisilil proizvodne delovne organizacije v inovacijsko politiko in v tržno obnašanje ter onemogočil lokalistične centre moči in njihove koalicije s političnimi vrhovi kot izvore neekonomskih in voluntarističnih odločitev, kar konec koncev vodi v birokratsko vodenje gospodarstva in nenehno onemogoča

vpliv tržnih zakonitosti, kar venomer ponavljamo, a nasprotno, vse bolj drsimo k diametralno drugačnemu polu obnašanja.

V kritični analizi političnega sistema pogrešam takšna izhodišča in v predlogih ne vidim nikakršnih jamstev za takšno delovanje spremenjenega političnega sistema v prihodnosti, ki nas bo vodil v inovacijski in gospodarski razcvet ter v dohitevanje sosednjih in bližnjih držav, ki so bile še pred desetletji daleč za nami.

Politični sistem vidim takšen, kakršen je: samoupravno socialističen. V njem živimo in ne mislimo, da se bo spremenil. Zato ni treba, da toleriramo ideološko-dogmatske ovire, ki nas na vsakem koraku zavirajo. Politični sistem mora omogočati optimalne delovne in razvojne možnosti družbeni proizvodnji in vsem tistim silam, ki jo skušajo optimirati in inovirati. Kot poznavalec industrije in tehnik skušam prikazati politologom pojave in težnje, ki jim politični sistem doslej ni bil kos oziroma jih je omogočal, dopuščal in v neraziskani meri tudi generiral. Pri tem bom ravnal izključno behavioristično kot s slehernim tehnološkim procesom, ki ga presojamo zgolj po rezultatu. Tudi zgodovina nas bo presojala samo po rezultatih. Osredotočil se bom na štiri funkcije: tržne zakonitosti, vodenje in inoviranje, vlogo ustvarjalne inteligence in organizacijsko oblikovanje gospodarstva.

Tržne zakonitosti

Stabilizacijski program računa s tržnimi zakonitostmi kot z okvirom poslovanja, merili za uspešnost, kot z najbolj nezmotljivo izbiro novih naložb, kot s spodbujevalcem inovacij in iniciativ, kot z naravno selekcijo med dobrimi in slabimi ter kot z osnovnim pogojem za uveljavitev na tujih trgih. Edino tržne zakonitosti bodo omogočile nenehno izboljševanje proizvodnih nosilcev, nenehen razvoj in preprečevanje stagnacije, neekonomskega obnašanja in odstranjevanje bolnih mest v družbenem tkivu.

Če bi se tržne zakonitosti brez omejitev uveljavile, bi dobili transparentnost delovanja delovnih organizacij, možno bi bilo presojati uspešnost vodilnih in vse funkcije industrijske organizacije bi se medsebojno krepile in skladno uveljavljale, zlasti inovacijska, pa tudi tržna in proizvodna: namreč v smislu njihove kakovosti in spodbud. Na žalost se od tržnih zakonitosti čedalje bolj oddaljujemo.

Politični sistem omogoča nesposobnemu gospodarstvu zaščito in popuščanje republiškega etatizma, ki vidi v tržnih zakonitostih grožnjo za svojo odgovornost, a ta grožnja povzroča koalicije med gospodarskimi in političnimi centri moči pri izsiljevanju ugodnosti, popuščanj, višjih cen, dodelitve združenih in nezasluženih deviz, kar mora izrinuti že uveljavljene tržne zakonitosti na rob gospodarskega življenja. Vsakršne enostranske ugodnosti in splošno nepodeljevanje in dostopne pravice, ki se s tem pretvorijo v privilegije, zameglijo sliko uspešnosti in preženejo tržne zakonitosti v kategorijo ekonomske in retorične teorije.

Brez tržnih zakonitosti so inovacije in kakovost nepotrebne, ustvarjalnost in inovativnost se umakneta pred političnimi manipulacijami in iskanjem zaveznikov in podpornikov v koalicijah. Vsi nezasluženi privilegiji pa se pretvorijo v hrano nacionalističnih trenj. Tržne zakonitosti so edino potrdilo trdega in ustvarjalnega dela, individualnih in kolektivnih prizadevanj brez meja in pripadnosti. Posledice tega so mnogo širše, kot si lahko predstavljamo. Brez tržnih zakonitosti izgube smisel pojmi enotnega trga in povezovanja akcij in poslovanja preko republiških meja. Čim tržnih zakonitosti ni, se spremene republiške meje v zaščito priborjenih privilegijev, namesto poslovnih akcij po ekonomski računici stopita politično paktiranje in nacionalizem. Njuna osnova je vedno ekonomska.

Politični sistem mora omogočiti pravico do konsenza, enakosti vseh gospodarskih organizacij, normalnega poslovnega življenja in njegovih načel na vseh razpravah in okoljih. Vse preveč pozabljamo, da vsak poseg po izjemah odpre vrata birokraciji in nato se vsi prehitevajo pri pridobivanju koncesij. Posledice plačujemo z inflacijo, kajti tržne zakonitosti so edino sredstvo za njeno zmanjšanje.

Politični gospodarstveniki so iz političnega sistema izbrali tisto, kar jim je olajšalo delo. V samoupravne sporazume zaviti monopoli in kartelstva so razdelili trg v nedotakljiva področja, v katerih je možno loviti vse, kar jim koristi. Zviševanje cen je postavilo kakovostno in skrbno gospodarjenje skoraj izven zakona. Postalo je nepotrebno, kajti cena lahko pokrije vse napake, nered in nedelo. Takšni monopoli imajo lahko smisel samo v centralnoplanskem gospodarstvu, ker omogočajo boljši pregled nad potrebami in usklajevanjem reproverig. V našem sistemu pa so ostali elementi uzurpiranja trga, kar si je dovolil kapitalizem samo v svojem začetnem stadiju pred sto in več leti.

Vodenje

Jasno nam mora biti, da brez ustvarjalnih idej, brez organizacijskih genijev gospodarstvo ne more napredovati. To nam dokazujejo osebnosti na čelu svetovnih uspešnih firm, ki znajo izkoriščati znanje in tehniko, tržne razmere in človeške zmožnosti, tako da žanjejo izredne uspehe, kažejo pot tudi nam ter tako rekoč oblikujejo svet in so pravi napovedovalci jutrišnjih sprememb. Potrebujemo takšne ljudi, ki bodo znali popeljati delavce in strokovnjake za seboj, ki jim bodo znali pokazati cilje in ki bodo izpeljali prestrukturiranje industrije, s tem pa bodo pričeli pri svoji tovarni. V Jugoslaviji se potroši mnogo sredstev vsak dan, tovarne delajo, vendar pri tem stagnirajo ter se ne premaknejo niti za ped. Mnoge spremembe v načinu dela, v organizaciji poslovanja, v alokaciji ljudi in strojev nič ne stanejo, samo pričeti je treba drugače in treba je namesto obilice praznih besed, namesto poplave sklepov, opravičil in obtožb najti pravo idejo na pravi način in ob pravem času. Ne smemo se slepiti s

kolektivnimi vodstvi, kajti od njih ne bo rešitve; vedno je posameznik tisti, ki dà idejo in vodi v svojo smer ter prevzame za to polno odgovornost.

Kriza vodenja delovnih organizacij raste iz razvodenega odločanja o važnih in nevažnih, bistvenih in nebistvenih vprašanjih v političnem sistemu ob velikem in neučinkovitem angažiranju delavcev in njihovega časa, ob čemer je nerazjasnjeno vprašanje odgovornosti kot ključnem bistvu za resnost predloga. Poslovodstvu in delavskemu svetu bo treba vrniti pristojnosti za odločitve ter s tem odgovornost. Samo ključne stvari, ki odločajo o usodi delovnih organizacij, naj ostanejo zboru. Direktor naj bi poročal delavskemu svetu o svojih odločitvah, ta pa naj bi ga potrjeval v mandatnem obdobju vsakoletno na osnovi rezultatov poslovanja. Nadzorni sveti v kapitalističnem podjetju so nam lahko zgled: samo tiho opazujejo vsako direktorjevo potezo in spremljajo kazalnike stanja, vendar ne posežejo vmes, dokler menijo, da ni potrebno. Tako bo odgovornost jasna. Seveda bo moral biti takšen direktor sposoben voditi in usmerjati delo vseh funkcij podjetja – in ne samo opazovati njegov tok, kot je to večidel danes, ko nima večina direktorjev niti moči niti znanja.¹ Če naj bo direktor povezan s svojim kolektivom »na življenje in smrt«, mora zrasti iz podjetja in ne priti od zunaj. Zato naj ga imenuje delavski svet brez pritiska zunanjih centrov. Na ta način bo vedel kolektiv, da bo delal tako, kot da mu je usojeno živeti z njim vse življenje, in ne tako, da bo iskal zavezništvo v zunanjih centrih zaradi svoje bodoče kariere. Takšni uvoženi direktorji so nesposobni, da bi popeljali delovno organizacijo v odločilne premike: direktor mora biti strokovnjak za proizvode svoje delovne organizacije. Edino tako lahko pričakujemo, da bo ustvarjalno oblikoval strateške poteze in inovativno vodil podjetje. Inovativno vodenje je danes v razvitem svetu edino veljavni stil vodenja, brez katerega si ne moremo zamišljati uspešnega poslovanja.

Pri tem smo predpostavili tržne zakonitosti tako na domačem kot na tujem trgu. Če na domačem trgu te zakonitosti zamenjuje koalicija med gospodarskimi vodji in republiškimi centri ter s tem povezani privilegiji, se ta slika močno zamegli. Pri tem je možno, da potuje direktor v center in pridobi tisti dan več koristi za podjetje kot vsi delavci skupaj v nekaj mesecih.

Politični sistem mora omogočiti selekcijo najboljših za vodilne položaje, jim omogočiti samostojnost in vsa pooblastila za potrebno akcijsko moč. To so kapitani, ki določajo smer. Protidirektorske gonje v preteklosti so nas stale mnogo več, kot si predstavljamo; gotovo pa bi bili danes vsaj na vzhodnonemški tehnološki ravni.

Inoviranje

V razviti industriji velja pravilo, da so nenehne inovacije osnovni pogoj za preživetje. Vsem prizadevanjem navkljub se to pri nas ne pozna.

¹ »Takšnih direktorjev je vsaj 95%«. – Intervju direktorja Uniorja, Sobotna priloga Dela, 23. 2. 1986.

Krizo sta posredno pobudili naša tehnološka odvisnost in nemoč.² Število prijav izumov delovnih organizacij stagnira, nasprotno pa se čedalje bolj veča število prijav izumov zasebnikov – posameznikov; preko 85 odstotkov vseh jih je. Doslej uspešni izumitelji se umikajo iz industrije, ker očitno ne morejo uresničiti svojih zamisli.³ Sporov med izumitelji in njihovo firmo pri sodiščih združenega dela je čedalje več, čeprav je obema strankama jasno, da to pokopava izum, ki zahteva zaupanje, sodelovanje in hitro akcijo za tržno uveljavitev. To je posledica lumpenproletarskega egalitarizma, ki se kot plesen širi z osebnih dohodkov na priznanja, na izredne dosežke, na tiste posameznike, ki se dvigajo nad povprečno množico. Povprečnost in konformnost nista nikoli vodili do tržno-tehnoloških zmag, kajti uspeh na trgu je povezan z ugledom, s prvenstvom, s široko izpisanim imenom. Povprečje je v monotonem »Lohnarbeit«, ki pa ne vodi v bogatejšo bodočnost, marveč zagotavlja samo vsakdanji kruh, smetano pa pobirajo spretni managerji v tujini.

Politični sistem mora zavarovati izjemno nadarjene delavce, dati jim mora vse priznanje, a ne samo to, odločno mora voditi v tvorbo elite v podjetju, ki je nosilec prodornih idej, nosilec razvojnih projektov kot osnove prestrukturiranja. Ta elita mora od skromnih začetkov postajati vse številnejša ter mora biti hrbtenica delovnih organizacij pri novih načrtih za kakovostni dvig. Z nagrajevanjem v okviru sistema je treba dajati vzor vsem delavcem in marsikateri, ki je danes pasiven in skrit v ozadju, a je nadarjen, bo vstopil v vrste te inovacijske elite. Ko bodo jugoslovanske delovne organizacije ustvarile dovolj takšnih elitnih inovacijskih vrst, bodo inovacije v trajnem postopku zagotovljene in dohitevali bomo tiste sosednje države, ki so nas v zadnjem desetletju prehitele.

Vloga tehniške inteligence

Odnos do tehniške inteligence bo odločal o naši rešitvi ali propadu. Tehniška inteligenca je izvor inovacij ter zato zavzema v razvitih industrijskih podjetjih čedalje večji delež zaposlenih, marsikje že čez polovico.⁴ Ni daleč čas, ko bodo polkvalificirani in kvalificirani delavci zavzemali samo še nepomemben delež nekaj odstotkov, toliko, kolikor zavzemajo inženirji danes pri nas (1% do 5%). Govorimo lahko o odločilnem preobratu pri intelektualizaciji industrijskega delavskega razreda, ki uvaja dobo nove tehnologije na osnovi informatizacije. Informacijska doba zahteva visoko stopnjo intelektualizacije. Inovacij ne moremo pričakovati od neznatnega števila tehniške inteligence.

Danes je vse širšim plastem jasna nepopravljiva škoda, ki jo je napravil

² O tem glej podrobneje Kos. M.: Kriza inovacija – kriza tehniške inteligence in Kriza proizvodne tehnologije – v knjigi Županov, J.: Kriza. blokade in perspektive. Globus, Zagreb 1986.

³ Vodja razvoja TAM ustanavlja svoj POZD, Delo, 24. 3. 1986.

⁴ Letni prirastek tehniške inteligence v zahodnih vodilnih podjetjih je letno 10 do 14%. Večina zahodnih podjetij je tako med 1981 do 1985 povečala število inženirjev med 50% in 80%.

sektaški odnos do tehniške inteligence kot posledica protiintelektualizma raznih formalnih in neformalnih centrov moči v industrijskih delovnih organizacijah. V mnogih vodilnih slovenskih delovnih organizacijah se je število inženirjev v 70. letih prepolovilo ali celo malone izginilo. Zaradi raznih nevšečnosti in postopkov glede plač, honorarjev, izumov, študija ob delu, napak pri delu, preobremenjenosti, krivičnih obtožb, intrig, stanovanjskih zapletov, sporov s šefi primitivci itd. so se stotine inženirjev preselile v negospodarstvo kljub zanimivemu strokovnemu delu. Postali so uradniki, bančni, zavarovalni in komercialni delavci, cariniki, inšpektorji, prevzemalci, kontrolorji, svetovalci, predavatelji – izgubljena ustvarjalna sila, zapravljen generacije. V nekaterih delovnih organizacijah so ukinili inštitute, drugje organizirali prave pogrome proti inženirjem, drugje razformirali razvoje, ker da imajo že ves program razvit itd. Danes so vsa ta podjetja brez inovacij, večina na robu zloma, venomer potrebna skrbí forumov, nekatera pa vir izgub.⁵ Kot vidimo, pa stopajo danes na to pot tudi nekatere največje delovne organizacije, ki so bile doslej trdne. O vsaki lahko zapišemo svojo zgodbo, ki prehaja v zgodovino naše tehniške inteligence. Ta zgodovina je izraz vseh naših napačnih poti, rezultati pa so pred nami, saj ni niti ene delovne organizacije, ki bi lahko prevzela vodstvo v svoji panogi za prestrukturiranje v smer novih tehnologij. V današnjih razmerah gre ves razvoj z mikroelektronifikacijo vseh vrst proizvodnje in proizvodov mimo nas. Enako velja za mednarodne razvojne projekte. Mirno lahko rečemo, da moramo danes pričeti znova.

Položaj inženirjev ni nič boljši tudi v elektronski industriji kot matičnem področju inženirjev. Analiza je pokazala, da imajo triinpolkrat manj inženirjev kot belgijsko podjetje, čigar licenco imajo. V letih 1982 do 1985 je število inženirjev pri nas stagniralo, medtem ko se je v tujem podjetju povečalo za 62%. Postavlja se vprašanje, kako naj se rešijo iz obupnega položaja ter s to tehniško inteligenco razvijejo svoj razvojni projekt ter se po desetletjih osamosvojijo.

Ob takšnem odnosu do inženirjev je bila politika izrazito protiinovacijska. Stanje izumov je zato na koncu 70. let doseglo najnižjo točko. Zato je razumljivo, da sta tehnološko stanje in sodobnost proizvodov na tako nizki ravni ter da je naše zaostajanje za svetom postalo tako drastično, da je vidno na prvi pogled tudi laikom.

Tehniška inteligenca je kot neznatna manjšina odrinjena od odločanja o vseh primarnih razvojnih vprašanjih. Bila je proti vrsti naložb, ki so se izkazale za zgrešene. Tudi danes je proti velikim naložbam, ki nimajo nobene zveze z novimi tehnologijami, vendar je nihče ne vpraša za mnenje.

Zastavlja se nam zato vprašanje, kako ji zagotoviti večji vpliv na razvojne odločitve. Postavljeni smo torej v vsej jasnosti pred naslednji

⁵ Prva je vsekakor delovna organizacija Itas Kočevje s 1200 zaposlenimi, kjer sta ostala še dva inženirja od devetih, tako je nujno potrebno prestrukturiranje, če naj se podjetje sploh še reši iz globokih izgub. V nič boljšem položaju niso TOMOS, EMO, Kovinarska itd. Vir izgub moramo vselej iskati v odnosu do tehniške inteligence.

problem: kako ji v političnem sistemu zagotoviti kot ustvarjalni in napredni manjšini potrebno težo proti konservativni in zaostali večini. Kot manjšina bo vedno potisnjena na rob. V tridesetih letih se obseg tehniške inteligence v proizvodnih delovnih organizacijah ni bistveno povečal ter se pri takšnem odnosu večine tudi ne bo nikoli povečal preko polovice, s čimer bi sama postala večina. Še sto let lahko čakamo, da bi prišlo do tega prestrukturiranja samo po sebi. Do takrat bomo že tipična kolonija, saj bo tudi v vseh vzhodnih državah, zlasti v NDR, tehniška inteligenca zavzela kmalu večino.

Če natančno proučimo probleme, ki jih rešujejo v delovnih organizacijah, vidimo, da so vsi povezani z razvojem in da vse rešujejo izrazito konservativno: tehnološke sisteme, izbiro strojev, normni sistem, razvojne projekte, nagrajevanje, financiranje razvoja in raziskav, večje naložbe, tržni sistem, vse do proizvodnih programov. Za noben problem ni mogoče reči, da ne določa vnaprej prihodnosti, da je ne blokira. Vsa ta vprašanja so življenjsko pomembna za tehniško inteligenco, vendar ne more uveljaviti svojega mnenja. Njenih opozoril in svaril nihče ne posluša.⁶

To je naloga političnega sistema. S tem je povezano tudi vprašanje vodenja in kadrovanja v poslovodstvu, ki bo moralo biti v celoti najvišje izobraževano, tudi akademsko, kot v obeh Nemčijah, Vendar bodo morala biti njegova pooblastila takšna, da bo imelo dejansko možnost za ustvarjalno in sodobno oblikovanje rešitev.

Prožna organiziranost in združevanje gospodarstva

Politični sistem ne sme delovati kot ideološka podmena, temveč kot organizacijski akcijski sistem s povratnimi zvezami in vgrajenimi korektivnimi instrumenti, ki mu ob nedelovanju omogočajo takojšnjo prilagoditev novim razmeram v okolju, na trgu ali v tehnologiji. Gospodarskim organizacijam ne sme biti normativno predpisan način njihovega organiziranja, temveč mora biti sistem prožen. Konfekcijsko podjetje mora biti organizirano drugače kot organizacija za digitalno telefonijo in ta drugače kot organizacija za avtomatizacijsko strojniško procesno opremo za individualna naročila. Upoštevati moramo poleg enolinijske stalne strukture anarhične skupine ali matrično-projektne strukture, ki se jim mora politični sistem podrediti. Nekatera podjetja lahko vodi direktor, večja poslovodstvo.

Združevanje več delovnih organizacij mora temeljiti na njihovi svobodni odločitvi. Današnji SOZD so politične tvorbe brez izvršne moči. Niti en znan SOZD nima moči, da bi pri svojih članicah, delovnih organizacijah ukinjal razvojne projekte, če se po presoji ugotovi, da

⁶ Zaveden inženir se mora že po treh letih tega zaganjanja ob zaprta vrata (če ne doživi še kaj hujšega) naveličati in zato odide v negospodarstvo.

nimajo možnosti za uspeh, ali po drugi strani združeval več delovnih organizacij v razvojni projekt z velikimi možnostmi, da bi alociral finančne in človeške vire iz ene delovne organizacije v drugo na osnovi dolgoročne operativne strategije – s tem ciljem, da bi iz skupnega kapitala dobil maksimalni učinek ali da ne bi pustil neke delovne organizacije stagnirati, kajti stagnacija je propad. Ni SOZD, ki bi izdelal skupni proizvodni program, združljiv s tehnološkimi in tržnimi trendi, in dodeljeval dele programa po posameznih delovnih organizacijah, iz več delovnih organizacij tvoril udarne razvojne, tržne ali montažne enote in tako načrtno večal produktivnost in vračanje vložnega kapitala, kot povsem samo ob sebi razumljivo delajo razviti koncerni povsod po svetu. Takšnih velikih režijskih štabnih enot s tako malo koristi kot v Jugoslaviji si tudi kapitalisti ne morejo privoščiti. Tam ne poznajo primerov, da bi člani istega koncerna konkurirali drug drugemu in si zbili ceno za nekaj milijonov dolarjev.

Politični sistem bo moral postaviti osnove za povezovanje družbenega in zasebnega podjetja ter odpraviti dogmatske predsodke o nezdružljivosti obeh kapitalov. Antagonizmi med obema vrstama podjetij⁷ ovirajo sodobno tehnološko celoto, ki izdeluje samo tiste dele in sklope, katerih proizvodnja je ekonomična, za vse druge sestavine pa si organizira poddobavitelje. Pri nas si izdeluje prav zaradi teh dogmatskih ovir vsak svoje sestavine ne glede na stroške, ki so tudi po več sto odstotkov večji kot pri specializiranem malem proizvajalcu. Ker je povprečno takšnih sestavin med 20% in 40%, je nujno in edino organsko pravilo, da je delež malih podjetij z 10 do 20 zaposlenimi v narodnem gospodarstvu v tem deležu.⁸ Jugoslovanska struktura ni funkcionalna niti racionalna; to je eden dejavnikov naših visokih cen. Zato je italijanska strojna oprema polovico cenejša od jugoslovanske, kar ni čudno, če si ogledamo številke o italijanski strukturi industrije. Vsaka tovarnica je specializirana za svoj sestavni del. Jasno nam mora biti, da pot do cenениh proizvodov vodi edino preko takšne strukture. Druge poti ni. To spoznanje se je prebilo tudi v socialistične države.

Če bo politični sistem postavljaj nedogmatske, funkcionalne in izključno ekonomske pogoje, lahko računamo, da se bo tudi pri nas odvijala fenomenologija 70. let razvitega sveta, ki očituje rastočo vlogo malih podjetij v rasti zaposlenosti, upravljanju inovacijskih procesov, določanju novih razvojnih strategij in uvajanju novih izvoznih tokov. Takšna podjetja so pravi odgovor na kritični razvojni scenarij, ki ga označujejo naraščanje cen glavnih industrijskih surovin, nestabilnost povpraševanja, hitro menjanje proizvodov in protekcionistične težnje v bližnjih državah.

To zahteva pri večkratnih spremenljivkah za določanje strategije, ki

⁷ To sega tako daleč, da so sumljivi nabavni referenti v delovnih organizacijah, ki skušajo angažirati zasebno podjetje. Zato zasebna podjetja niso enakovredni partnerji.

⁸ V Italiji je bilo leta 1981 22,8% podjetij od 1 do 9 zaposlenih a od 10 do 99 zaposlenih 36%, skupno torej 58,8% malih podjetij. V Jugoslaviji jih je nasprotno komaj 7%. Struktura očitno ni tehnološko funkcionalna.

izhaja iz trga in proizvodov, znatno profesionalno raven in podjetniško sposobnost, nezdružljivo s shemo zvijačnosti in prilagajanja, ki označujeta splošno razširjeno sliko o malem obrtniku. V resnici bomo morali opustiti utrjene stereotipe in gesla, če se bomo hoteli zavedati realnosti spremembe majhnega podjetja v 80. letih, ki je postalo osnova sodobnega tehnološkega napredka in brez katerega si ni mogoče več niti misliti gospodarskega uspeha.

Zagotoviti moramo, da se bo »siva« ekonomija (v Franciji in Italiji jo imenujejo »podtalna«), ki v Jugoslaviji obsega že enak delež, kot znašajo osebni dohodki zaposlenih, institucionalizira v mala podjetja. Nova tehnologija daje danes že povsem druga razmerja učinkovitosti kot pred deset leti: skupina pet, šest inženirjev z računalnikom za CAD lahko razvije več novih proizvodov kot nekoč 30 do 40 konstruktorjev, skupina 8 delavcev z numerično upravljenimi stroji lahko danes izdela več in kakovostneje kot pred kratkim 40 do 50 strugarjev, ki pa so zahtevali režijsko delovno silo 15 do 25 uradnikov. Vseh posledic si ne moremo niti predstavljati. Če bi velike delovne organizacije obdelovale samo tiste dele, ki sodijo tehnološko in ekonomsko k njim, vse drugo pa mala podjetja, bi končne cene padle na polovico, a režijo bi lahko očistili v enakem sorazmerju, saj bi bile razbremenjene vse preostale službe delovnih organizacij.

Omogočiti moramo, da bodo lahko inženirji ustanavljali razvojno-konstrukcijske biroje, svetovalna in softverska podjetja. Tako bomo prebrodili sedanje pomanjkanje inženirjev, ki bo trajalo vsaj do konca stoletja, ter pritegnili inženirje, ki gredo (kot kažejo analize) vsi predčasno v pokoj zaradi pritiska okolja. Izrabili bomo zmogljivosti, ki so danes neizkoriščene, in delovne organizacije bodo lahko inovirale po vrsti vse svoje proizvode in pridobile vrsto avtomatiziranih in mikroprocesorskih upravljanih novih naprav, za katere imajo inženirji vrsto zasebnih patentov (za 85% vseh patentov so lastniki oni sami). Tako bomo enaki Italiji, kjer upokojeni inženir odpre svoje softversko podjetje, s čimer bogati zaledje industrije – in vsi imajo preveč naročil. To nam bo pomagalo, da bomo prebrodili inovacijsko ozko grlo, ki grozi, da bo zadušilo dohitevanje industrijskega zaostanka za Zahodom.

Ta »tretji« sektor industrije bi izredno blažilno učinkoval na produktivnost ogromnega področja delovnih organizacij, kjer mnogokrat vlada pomanjkanje konstrukcijske dokumentacije za lansiranje na obdelovalne stroje ali pa montaže stoje zaradi pomanjkanja sestavin.

Morali bomo postati pozorni tudi na pojav, ki je značilen za Zahod v zadnjih letih: da se mala podjetja vse bolj povezujejo v konzorcije, tako imenovano kolektivno podjetništvo, ki se je izredno razmahnilo. Zlasti izvozni procesi pospešujejo in celo zahtevajo iskanje sinergije in kritične mase: sprevideli so, da je treba decentralizirati pomembno funkcijo, ki je ne obvladajo, na primer komercializacijo v skupnih organizmih, raziskave trga, sklepanje pogodb, verifikacijo primernosti novih proizvodov ali raziskovalnih in razvojnih projektov. Soočiti se moramo torej s pojavom,

ki vodi do delegiranja važnih funkcij organizmom, kar je povezano s kolektivno odgovornostjo. Ta pojav, ki presega meje konzorcija, moramo predvideti v političnem sistemu. Ne sme nas presenetiti, ampak moramo ne samo institucionalizirati mala podjetja vseh osnovnih podjetniških funkcij, torej ne samo proizvodnje, tudi razvoja, programske opreme in svetovanja, temveč tudi zastaviti okvire njihovega skupinskega povezovanja. Izbor inovacij, ki čedalje bolj opredeljujejo podjetniške usmeritve, zahteva progresivno integracijo s sodelovanjem drugih podjetij, ker terja inovacija skoraj vedno specializacijo in torej delegiranje navzven, opravljanje faz in proizvodnjo sestavin kompleksa podjetniškega proizvoda. Eden glavnih inovacijskih subjektov postaja lokalno združenje, ki pa mora seveda presegati danes nam edino znane funkcije večidel administrativnega tipa, kot jih opravljajo razna združenja ali trgovinske delovne organizacije za mala podjetja, kar je v bistvu samo posredništvo in iskanje ekstraprofita.

Politični sistem samoupravljanja

Naša družba preteklega desetletja je bila, sodeč po njenih rezultatih, nedvomno protiinovacijska.⁹ S takšnim odnosom nimamo prihodnosti. Zaostajamo za vsemi drugimi v Evropi in se samo zato bližamo stanju, iz katerega se ne bomo pobrali oziroma nas bodo doletele vse posledice podrejenega, zaostalega in nesposobnega. Samoupravljanje se bo moralo prenoviti, vrniti se bo moralo h koreninam intelekta in ustvarjalnosti, k talentu in vase obrnjeni asketski zagrizenosti novatorstva. Zato bo treba prenoviti celoten način mišljenja. Moč individua bo treba vpeti v sistem demokracije, treba bo dvigniti politične standarde; ne moremo biti vsi enaki na ravni banalne in jalove povprečnosti, sistem mora postati topla greda najustvarjalnejših možganov, okolje pa jih mora spodbujati. Med bližajočo se decentralizacijo, ki jo spodbuja val mikroprocesorja in ki zajema ves svet, vključno s SZ, se bo vloga individua, bogatega z informacijami ali celo generatorja informacij, izredno povečala. Samoupravljanje bo moralo integrirati elito ljudi, ki žive v vsakem sloju in v vsaki enoti naše družbe nekje na robu, izolirani in prezrti. Čedalje bolj se bliža čas, ko bodo v družbi imeli večino tisti, ki bodo delali z duhom, z možgani.¹⁰

Redkokdo se zaveda sprememb, ki se gode okrog nas, počasi, neopazno, toda neustavljivo, – kot zapozneli odjek tistega, kar napreduje v razvitem svetu kot lavina. Zato smo na intelektualnem področju odpo-

⁹ Značilna je analiza usode enajstih inovatorjev leta, prikazanih v novoletni prilogi Dela na prehodu iz 1983 v 1984 (30. 12. 1983, str. 17 do 31.). Od prikazanih inovatorjev jih 80% ni našlo odziva doma, 40% jih je dobilo ponudbe iz tujine, čim so jih opazili v tisku ali na razstavah, a 30% si na sodiščih išče pravice. 100% jih obsoja svoja vodstva velikih napak proti razvoju, zlasti proti direktorju IMV. »ki je ukinitel razvoja«.

¹⁰ Pri tem ne mislim na administrativce, ki imajo že danes pri nas večino. To je najbolj prazen, a najbolj diktatorski sloj, v katerem se skriva latentna nevarnost.

vedali. Na področju usvarjalnosti smo doživeli popoln polom. Predstave vodilnih ljudi so zastarele, izpred trideset let. Njihova vizija gospodarstva je vizija velikih tovarn z množicami uniformiranih, tipiziranih delavcev – to je vizija tekočih trakov. Zato kot družba nismo pripravljeni na tisto, kar se dogaja okrog nas. Pri tem pospešuje našo odtujenost tudi revščina, ki tare tako naše institucije kot posameznike.

Danes so medsebojne povezave med gospodarsko močjo in prodornostjo in med prožnostjo družbe in sposobnostjo njenega hitrega prilagajanja. Tam, kjer so inertne državne strukture centraliziranih sistemov, je nepripravljenost na odpiranje v prihodnost najmanjša. Samoupravljanje bi moralo biti po svojem sistemu gradnje od najmanjših celic navzgor teoretično na svetu najbolj prilagodljiva družba, kjer ni potreben noben ukaz prav na vrhu. Če to ni tako, potem je morala biti storjena velika napaka v njegovem mehanizmu, bržkone v njegovi sociopsihološki podstati. Po usmerjenosti v prihodnost in razmišljanju o prihodnosti bi moralo biti na čelu vseh sistemov. Absurdno in z ideološkega stališča je nerazumljivo, da je to Japonska. To nas opozarja, da v naši ideološki naravnosti ne upoštevamo nekih dejavnikov, ki povsem obrnejo rezultat klasičnega, da ne rečemo dogmatskega sklepanja.

Vsiljuje se nam misel, da je samoupravljanje preveč monostrukturno, zaradi česar nima akcijske sposobnosti. Če govorimo v računalniškem jeziku, ki bo jezik bodočnosti in hkrati način razmišljanja in sporazumevanja, lahko rečemo, da bi moralo biti samoupravljanje modularne strukture, z več moduli, ki vplivajo drug na drugega v smislu optimizacije z vrsto iterativnih zank, kar bi ga ohranjalo v neprestanem gibanju. Tako bi imeli vse elemente, ki se dodajajo in odvezemajo, kot se z razvojem zgodovinsko (to je kot funkcija časa) pojavljajo. Tako bi presegli statičnost ter bi se stalno preverjali in preoblikovali, kar je osnova informatike. Takšno razmišljanje je izrazito sistemsko, ne upošteva pa človeškega dejavnika, s človeškimi odnosi, ki se odzivajo na najrazličnejše načine.

Zaradi izrazito slabih rezultatov na področju ustvarjalnosti je očitno nekaj pomembnih modulov manjkalo. Več modulov bomo upoštevali, bolj bo družba zapletena. A to ni nič slabega, kajti takšne so vse najrazvitejše družbe. Morali bomo doseči čim višjo stopnjo celovitosti, s čimer bo družba bogatejša in nedvomno učinkovitejša. V takšnem sistemu ni prostora za centralizem, ideologije so celovitejša in težko pregledne, vendar tudi zato odpornejše proti dogmatizmu. Samoupravna ideologija bo vsekakor postala s tem bogatejša in odpornejša proti kakršnimkoli odklonom. Samoupravljanje je glede na svoj osnovni koncept demokracije svobodnega združevanja individuov in majhnih delovnih skupin sposobno za vključevanje v tretji val. Izzive intelektualne revolucije je zmožno prisvojiti neprimerno bolj kot etatistično-centralistični sistemi. Delitev proizvodnih struktur na majhne skupnosti, v skrajni posledici celo na dom, ne dela nobenih težav. Centralna kontrola in načrtovanje sta tuja samoupravljanju, a to je tudi zahteva tehnoloških sprememb in celovitosti

v odločanju in optimiziranju. Tako bo samoupravljanje sposobno sprejemati spremembe.

Samoupravljanje je bilo doslej zgrajeno na politični osnovi, gospodarstvo pa so imeli za sistem, ki ga je lahko obvladati z dirigizmom in nekakšnim avtomatizmom. Kriza je šele pokazala, da so na delu mogočne tržne zakonitosti, ki jih je treba vgraditi v sistem. Vendar to ni dovolj. Delovati hočemo kot družba, ki napreduje, ki izziva spremembe. Nočemo verjeti v historični determinizem. Naključja igrajo veliko vlogo v zgodovini človeštva. Se pravi, da se da vplivati na kolo zgodovine. V ta namen rabimo intelektualno orodje, s katerim bomo razčlenjevali sile, ki danes usmerjajo najbolj razvite v napredku, in te sile sami generirali in obvladovali.

Sklep

Premostitev naštetih problemov je ključna podlaga za uspešno uresničitev stabilizacijskega programa, za vzpostavitev prožnega in konkurenčnega gospodarstva na ravni razvitih gospodarstev. Pri tem problemi, ki ovirajo gospodarstvo pri saniranju razmer, še zdaleč niso izčrpani. Nisem obdelal vprašanja naložb in amortizacije, združevanja dela in sredstev, osebnih dohodkov, kadrovanja, izobraževanja ob delu (za katero še projekta ni), prekvalificiranja in planiranja. Politični sistem ni zasnovan tako, da bi omogočil premostitev neurejenih, ključnih problemov vodenja, inoviranja, prožnega konstituiranja in organiziranja ter uveljavitve ustvarjalne manjšine. Oba dokumenta ne govorita iste govorice: kritična analiza političnega sistema ni operacionalizacija programa gospodarske stabilizacije. Zato v tej obliki niso dani pogoji za ozdravitev industrijskega podsistema. Naloga politike je, da bo v prihodnosti trajno kritično analizirala delovanje političnega sistema in predlagala spremembe, takoj ko bo odkrila napake v njegovem delovanju, ne pa da se bo uspavala, kot se je v preteklem desetletju.

Opozoriti moram, da se položaj industrijskih delovnih organizacij v prvih 80. letih (1981 do 1985) ni popravil, temveč stagnira, če upoštevamo število patentov, izdanih na ime delovnih organizacij, število tehniške inteligence, nove proizvode visoke tehnologije. Stanje kakovostnih dejavnikov, kateremu so vsi politiki posvečali takšno skrb, se ni popravilo. Redkokatera delovna organizacija je še sposobna samostojno nastopati na mednarodnih licitacijah. Če ne govorimo samo o statičnem stanju, temveč imamo pred očmi dinamiko sprememb, kot smo jim priča pri sosedih, je položaj alarmanten. Naloga novega političnega sistema je, da bo dal gospodarstvu zagon in iniciativo. Postati mora v pravem smislu besede kibernetiki.

Kongresni cikel »realnega socializma«

Z 10. kongresom Poljske združene delavske partije (PZDP), ki je bil zadnje dni junija in prve dni julija v Varšavi, se je končal redni petletni cikel partijskih kongresov v vzhodni Evropi, v deželah tako imenovanega realnega socializma. Ciklus se je začel s 13. kongresom Madžarske socialistične delavske partije (MSDP), ki je bil že marca leta 1985; novembra istega leta mu je sledil še 13. kongres KP Romunije. 27. kongres sovjetske partije, ki je nedvomno daleč najpomembnejši tovrstni dogodek v deželah »realnega socializma«, je bil konec februarja in v začetku marca 1986. Takoj za njim so sledili 17. kongres KP Češkoslovaške (konec marca), 13. kongres KP Bolgarije (prva polovica aprila) in 11. kongres Enotne socialistične partije Nemčije (ESPN) proti koncu aprila; tri mesece kasneje se je – kot že rečeno – cikel zaključil s poljskim kongresom.

Čeprav so kongresi v normalnih okoliščinah bolj politično-propagandni kot vsebinski dogodki, pa vsi skupaj vendarle nudijo zanimivo pregledno podobo »stanja duhov« na področju uradne politike. Tokratni cikel je bil toliko bolj zanimiv zaradi dogajanj v Sovjetski zvezi, kjer je novo vodstvo z novo politiko, ali vsaj z novim odnosom do politike, sprožilo vrsto dilem, spričo katerih ni mogla ostati ravnodušna nobena partija iz dežel »realnega socializma«. Pričakovati je bilo celo, da bodo odmevi na sovjetski kongres v bistvu najpomembnejša tema vseh ostalih kongresov.

To seveda ni moglo veljati za Madžarsko in Romunijo, kjer sta bila kongresa pred sovjetskim. Do takega časovnega premika je prišlo še v šestdesetih letih in seveda ni čisto naključen, čeprav uradne interpretacije vztrajajo pri goli naključnosti; v resnici je tudi posledica želje obeh partij, da ju sklepi sovjetskega kongresa ne bi preveč zavezovali, čemur se je pač težko izogniti, kadar se nek kongres sestaja tako rekoč tik za sovjetskim. To je seveda še posebej pomembno za partije, ki ne čutijo potrebe vedno in v vsem povzemati tekoče sovjetske usmeritve in gesla, kar v polni meri velja za madžarsko, svoje čase pa je veljalo tudi za romunsko partijo.

Zaradi te »predčasnosti« omenjena kongresa seveda nista primerljiva s sovjetskim, pa tudi kot zanesljiv odmev na politiko novega sovjetskega vodstva ju ni mogoče obravnavati, saj je bil predvsem madžarski kongres kar dobro leto pred sovjetskim in torej še v času, ko je bilo možno osnovne poteze politike novega sovjetskega vodstva še bolj slutiti kot pa razločno dognati. Prav zaradi tega je bilo na madžarskem kongresu opaziti mešanico velike previdnosti ter odločnosti nadaljevati z gospodarskimi in družbeno-političnimi reformami. Dokumenti madžarskega kongresa so sestavljeni tako, da je na njihovi podlagi moč zagovarjati politiko pospeševanja ali zaviranja reformnih prizadevanj, odvisno pač od tega, kakšne so

sprotne zunanje in domače okoliščine. Poznejši razvoj je pokazal, da so zunanjepolitične razmere – pri čemer so pomembna seveda predvsem stališča Sovjetske zveze – še kar naklonjene reformizmu, kajti vedno jasneje se je začelo kazati, da novo sovjetsko vodstvo pri ocenjevanju drugih socialističnih držav v svojem taboru bolj zanimajo učinkovitost in rezultati, kot pa ideologija – dokler seveda vse ostaja v nedotakljivih okvirih spoštovanja sovjetskih blokovskih interesov. Skratka, lahko rečemo, da je po madžarskem kongresu razvoj dogodkov v vzhodni Evropi in zlasti v Sovjetski zvezi tekkel v smer, ki je ugodna za madžarska reformna iskanja in prizadevanja.

Romunija je seveda bistveno drugačen primer. V šestdesetih in deloma še v sedemdesetih letih se ni hotela neposredno navezovati na vsakokratne sovjetske kongresne izkušnje predvsem zato, ker je zagovarjala vrsto posebnih stališč do mnogih mednarodnih vprašanj, zlasti še do vprašanj odnosov med socialističnimi državami in ideologije teh odnosov (socialistični internacionalizem, enotnost, omejena suverenost itd.). Sredi osemdesetih let je romunska politika spričo hude gospodarske krize in slepe ulice v družbenem razvoju veliko bolj »uvrščena« ob Sovjetsko zvezo in od nekdanje uporniške neodvisnosti ni ostalo domala nič več. Sodobni romunski problemi so predvsem, kako premagati kritične gospodarske in socialne razmere ter pri tem ohraniti tisti družbenopolitični okvir, katerega osnova sta vse bolj osebni kult in osebna oblast predsednika Ceausescuja in njegove družine. Spričo takšnih okoliščin, ki se zdijo bolj začasne kot trajne, je položaj in dogajanje v Romuniji trenutno težko primerjati z drugimi deli »realnega socializma«.

Madžarski in romunski kongres sta bila nekaj posebnega torej že zaradi svoje »predčasnosti«, vsi drugi pa so morali seveda upoštevati, kaj se je zadnje dni februarja in prve dni marca dogajalo v kremeljski kongresni palači v Moskvi. O 27. kongresu KPSZ je bilo že dovolj prikazov in ocen, zato se tu lahko omejimo le na povzetek nekaterih najbolj osnovnih značilnosti, ki jih je pač treba imeti pred očmi tudi ko govorimo o drugih, zlasti poznejših kongresih v vzhodni Evropi.

Predvsem je sovjetski kongres dovolj prepričljivo pokazal, da je novo sovjetsko vodstvo zares prepričano, da je v deželi treba korenito spremeniti dosedanje delo in obnašanje; javno in odkrito je bilo rečeno, da obstaja ne le gospodarska kriza, ampak tudi kriza družbenega življenja in morale; zmagalo je mnenje, da je treba kreniti na pot reform. Generalni sekretar partije Mihail Gorbačov in predsednik vlade Nikolaj Rižkov sta celo izrekla magični besedici »radikalna reforma«. Magični zato, ker zadnjih dvajset let v sovjetskem političnem besednjaku beseda »reforma« ni bila zaželena in kdor jo je v ZSSR ali v tujini uporabljal, je tvegala, da bo kaj hitro obtožen revizionizma, oddaljevanja od obče veljavnih načel socializma in podobnih grehov.

Po 27. kongresu je beseda »reforma« dobila izrazito pozitiven politični predznak, kar je seveda velikega pomena za samo Sovjetsko zvezo in ves

njen blok. To seveda še ne pomeni, da so reforme, gospodarske in druge, že tu; do njih bo še dolga in ne lahka pot; tudi ni še nobenega zanesljivega jamstva, da bo sploh kdaj pripeljala do njih. Nedvomno pa so za zdaj tu predvsem tri stvari, lahko bi jim rekli tudi predpogoji, za razvoj v smeri reform. To so:

Prvič, kadrovska revolucija, čistka ali kakorkoli ji že rečemo, ki je temeljito pretresla ves partijski in državni aparat od najvišjega vrha do tal. Na položaje so prišli novi ljudje, večinoma mlajši in bolj izobraženi, ki – kar je gotovo najpomembnejše – svoj pogosto hitri vzpon dolgujejo novemu vodstvu Gorbačova in so že zato vdani njegovi politiki in zamislim.

Drugič, močno poudarjeno vzdušje kritične presoje gospodarskega stanja, družbenega življenja in morale, ki omogoča, da se o razmerah govori bolj odkrito. Tako nastaja veliko bolj resnična podoba stanja, funkcioniranja in morale sovjetske družbe, ki ni prav nič rožnata, ki pa je mobilizacijska in deluje kot prepričljiv argument za nujnost reform.

Tretjič, tu je spisek konkretnih sprememb, ki jih novo vodstvo name-rava uresničiti na gospodarskem področju. Njihov skupni imenovalc je krepitev ekonomskih zakonitosti in blagovno denarnih odnosov; obljubljena je večja samostojnost podjetij (tudi kolhozov in sovhozov) tako kar zadeva planiranje, kot tudi razpolaganje z nadplanskimi dobički; obljubljene so večje možnosti za boljšo materialno stimulacijo podjetij in posameznikov ter zmanjšanje sedanje uravnilovke; obljubljeno je tudi, da bodo omejili neposredno vmešavanje administracije v gospodarstvo.

Vse to samo po sebi pravzaprav niso novosti, ampak gre za spoznanja, ki so jih – vsaj na gospodarskem področju – skušali uveljaviti že z gospodarsko reformo v začetku šestdesetih let, ki pa ni bila nikoli uresničena. Tudi v letih »stagnacije« (kot temu poluradno zdaj pravijo), ko je bil na čelu politike Leonid Brežnjev, tem idejam sicer niso odrekli veljavnosti, je pa vendarle ves mehanizem sistema deloval mimo njih ali celo proti njim. Novo je torej predvsem to, da Gorbačov in njegovo novo vodstvo očitno mislijo, da se je reforme treba resno lotiti, ker je to pogoj za modernizacijo in bolj učinkovito funkcioniranje celotnega sistema, s tem pa tudi pogoj, da Sovjetska zveza obdrži korak v oboroževalni tekmi, kar je zanj seveda eksistenčno in daleč najpomembnejše vprašanje. Temu je podrejeno vse in učinkovitost sistema je tisti skupni imenovalc ali najvišje načelo, ki zdaj vodi sovjetsko politiko doma in v mednarodnih odnosih, posebej tudi v odnosih z drugimi članicami vzhodnega bloka. Zahteva po učinkovitosti je bila tudi glavno sporočilo 27. kongresa KPSZ.

Gledano v tej luči je bilo seveda več kot logično pričakovati, da bodo duhá sovjetskega kongresa povzeli tudi drugi vzhodnoevropski kongresi, zlasti še, ker tudi drugim članicam bloka ne bi škodilo več učinkovitosti. Kot prvi za sovjetskim je bil konec marca v Pragi 17. kongres KPČ, ki je bil hkrati tudi že prvo vsaj delno presenečenje. Medtem ko je sovjetski kongres kar prekipeval od kritik in zahtev po »temeljnih spremembah«, je

bil duh praškega kongres prav nasproten: vse je v redu, politika je bila ves čas po letu 1969 (po dokončni utrditvi sedanjega vodstva in odpravi zunanjih sledov »praške pomladi«) popolnoma pravilna, rezultati so dobri, nobene potrebe po kakšnih večjih spremembah ni.

Takšne ocene so podprli z nekaterimi številkami, ki pričajo, da je bil razvoj v zadnjih petnajstih letih (torej po kriznem obdobju konec šestdesetih let) v glavnem pozitiven, ne glede na nekatere krizne pojave zlasti v začetku sedemdesetih let. Tako se je na primer v tem času nacionalni dohodek povečal za 81 odstotkov, industrijska proizvodnja pa za 97 odstotkov. Po življenjski ravni je Češkoslovaška že od nekdaj med vodilnimi vzhodnoevropskimi državami, v navedenem obdobju pa si je ta položaj še utrdila. Navajali so podatke, po katerih pride na sto gospodinjstev kar 145 pralnih strojev, 125 televizijskih sprejemnikov in 49 avtomobilov. Povprečno pojedjo Čehi in Slovaki po 83,3 kilogramov mesa na leto, zaslužijo pa okroglih (seveda gre za povprečje) 3000 kron na mesec, kar znaša po uradnem tečaju 300 dolarjev, po »črnem« (ki je običajno realnejši) po 100 dolarjev. Ta osnova naj bi bila dobro izhodišče za novo naraščanje nacionalnega dohodka (18–19 odstotkov), industrijske proizvodnje (15–18 odstotkov) in kmetijstva (6–7 odstotkov) do leta 1990, pri čemer naj bi več kot 90 odstotkov naraščanja dosegli z višjo storilnostjo.

To so seveda ugodni rezultati, ki pa bi jih bilo mogoče zlahka relativizirati in prikazati v drugačni luči (če bi za to obstajal politični interes), če bi npr. načeli tudi vprašanje kakovosti proizvodnje, njene dejanske stroške, usklajenost s sodobno ravniyo tehničnega, znanstvenega in tehnološkega razvoja, če bi načenjali vprašanja gospodarske strukture, konkurenčnosti na svetovnem trgu, hudega uničevanja življenjskega okolja in podobno. Toda v vodstvu očitno ni bilo ne želje ne potrebe po odpiranju tistih vprašanj, ki bi zahtevala tudi kritičen pristop.

Formalno je bila kritičnost sicer prisotna, in to na najvišji ravni, v nastopih Gustava Husaka, ki je med drugim dejal tudi naslednje: »Treba je odločno odpraviti vse negativne pojave in vse, kar ovira napredek, kot tudi neuresničevanje leninskih načel. Kritični duh mora prežemati delo partije od baze do vrha.« Tod ta posplošena zahteva po kritičnosti je ostajala načelna, niso ji sledile ne konkretne kritike ne nadaljnje razvijanje teze o »kritičnem duhu«; delegati so očitno že vnaprej vedeli, da mora biti vsebina kongresa potrjevanje pravilnosti dosedanje politike in njenih nosilcev. V tem duhu so izzveneli domala vsi kongresni govori.

Resda je bilo nekaj redkih izjem, ki so opozorile, da glavna kritična sporočila sovjetskega kongresa vendarle odmevajo tudi med češkoslovaškimi komunisti in da bi tudi ta kongres lahko dobil drugačen ton, če bi bilo vodstvo za to. Tako je na primer prvi sekretar zahodnočeške partijske organizacije Josef Medvald izrazil v svojem nastopu vznemirjenje, ker člani partije oklevajo s kritiko in samokritiko. »Sedemindvajseti kongres KPSZ močno odmeva in to ne samo v partijskih vrstah«, je dejal. »Ljudje govorijo o tem, delajo primerjave, pojavljajo se tudi nekateri dvomi.

Sprašujejo se, ali smo pripravljeni kreniti po isti poti«. To je bil sicer zelo jasen očitek premajhni kritičnosti in samokritičnosti češkoslovaškega kongresa in poziv k posnemanju sovjetskega zgleda, vendar ni naletel na odmev. Velika večina delegatov je ostala v mejah potrjevanja doseženega in pohval dosedanja politiki.

Logična posledica take usmeritve je tudi to, da v najvišjem partijskem vodstvu ni prišlo do nobene omembe vredne spremembe. V desetčlanskem politbiroju ni niti enega novega imena, vsi člani so starejši od 60 let, vsi so preizkušeni tvorci in voditelji »normalizacije« po letu 1968. Tudi pred kongresom ni bilo večjih kadrovske sprememb v partiji, nekaj več jih je bilo le v gospodarstvu, kjer so v zadnjem letu odstavili in zamenjali precej direktorjev in drugih gospodarskih voditeljev. Vendar se vse to ne more niti zdaleč primerjati s pravim kadrovskim viharjem, ki je zadnje leto dni divjal in pometal po sovjetskem partijskem in državnem aparatu.

Naslednje kongresno dejanje je bilo v Sofiji, kjer je bil v drugem tednu aprila 13. kongres bolgarske partije. Ta kongres je potekal v bolj dramatičnih, nejasnih in delno celo protislovnih okoliščinah kot češkoslovaški. Predvsem je prav zadnji dve leti stanje v Bolgariji v vsakem pogledu manj stabilno. Po relativno uspešnem razdobju gospodarskega razvoja zlasti konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let, je prav v zadnjih dveh letih prišlo do resnejših zastojev. V industriji je izbruhnila huda energetska kriza (v precejšnji meri zaradi manjših sovjetskih dobav nafte), ki je terjala vrsto drastičnih varčevalnih in omejitvenih ukrepov. Kmetijstvo je – po uradni verziji – doživelo tri zaporedna sušna leta, kar je neposredno vplivalo na izvoz in založenost domačega trga. Sicer previdna gospodarska reforma, ki so jo začeli uresničevati v začetku osemdesetih let, je naletela na birokratsko blokado in povzročila nekatere notranje spore.

Na političnem področju je naraščajoča militantnost bolgarskega nacionalizma prerasla v oster konflikt z močno turško manjšino, ki so jo začeli nasilno bolgarizirati, kar je ustvarilo neprijetno ozračje doma in delno v bolgarskih mednarodnih odnosih. Zelo neprijetno je delovala tudi občutna ohladitev bolgarsko-sovjetskih odnosov, ki se je pokazala ne le v ostrejših sovjetskih pogojih za medsebojno trgovino, ampak tudi v nekaterih nenavadnih javnih kritikah s sovjetske strani na račun bolgarske gospodarske politike in celo v ravnanju samega Mihaila Gorbačova, ki je bil oktobra lani med obiskom v Sofiji neobičajno hladen in je med drugim javno izrekel komaj prikrito opozorilo, ko je dobesedno dejal: »Priateljstvo med našima državama spominja na nekakšno trdoživo rastlino, toda tudi najbolj trdožive rastline je treba zalivati.«

Zaradi takega stanja je bilo pred kongresom precej ugibanj in špekulacij o tem, da utegne v Bolgariji priti do večjih sprememb vsaj na kadrovske področju, kar je bilo povezano tudi s tem, da je sam Todor Živkov pač star že 75 let in da je že 32 let na oblasti. Res je pred kongresom prišlo do znatnih kadrovske rokad na vseh ravneh – vsekakor najštevilnejših in najbolj pomembnih po tistih v Sovjetski zvezi – ki so sicer znatno pomla-

dile vodstvo, niso pa vidno vplivale na položaj in prestiž samega Todorja Živkova. Tako je na primer v začetku leta izpadel iz politbiroja Todor Božinov, človek, ki je veljal za enega najpomembnejših tvorcev »novega gospodarskega mehanizma«, ki je spričo težav v zadnjih dveh letih postal vprašljiv. Malo pred kongresom je Griša Filipov (ki je med drugim veljal za najbolj zvestega pristaša sovjetske politike) izgubil pomemben položaj predsednika vlade. Hkrati so zamenjali še pet ministrov (za strojogradnjo, energijo, metalurgijo, kemijo in komunikacije) ter izvedli nekaj večjih organizacijskih sprememb v državnem in gospodarskem aparatu. V politburo so prišli štirje novi, relativno mladi ljudje – Andrej Lukanov (48 let), Čudomir Aleksandrov (49 let), Ognjan Dojnov (51 let) in Georgi Atanasov (52 let) – ki veljajo za moderne tehnokrate, za ljudi tistega tipa, kakršne v ZSSR tako močno forsira Gorbačov. Razlika je le v tem, da ti »bolgarski mladeniči« svoj hitri vzpon dolgujejo staremu Todorju Živkovu in da so mu, kot kaže, zvesti.

Tako je v Bolgariji kadrovsko in politično nastala neka mešanica, v kateri je zaenkrat še veliko nejasnosti. Predvsem ni jasno, kakšna bo nadaljnja usoda »bolgarske reforme«, kajti na kongresu jo je zamenjalo novo geslo: znanstveno-tehnična revolucija. Po zgledu Mihaila Gorbačova je tudi Todor Živkov glavno težišče prenesel na zahteve po novi tehnologiji, večji storilnosti, višji kakovosti, zaostreni disciplini in podobno. Kot bolgarska posebnost je morda ostalo nekaj več poudarjanja decentralizacije in precej glasno uveljavljanje gesla o samoupravljanju (ki pa ga ne gre enačiti s pomenom te besede v jugoslovanskem političnem jeziku, kajti samoupravljanje v bolgarski in drugih vzhodnoevropskih interpretacijah, vključno s sovjetsko, pomeni le več samostojnosti podjetij pri iskanju načinov in možnosti za uresničevanje od zgoraj zadanih planskih nalog).

V primerjavi z Gustavom Husakom je bil Todor Živkov na kongresu znatno bolj konkretno kritičen in je izstrelil nekaj ostrih puščic na račun slabega in nevestnega dela, kršitve predpisov, prisvajanja družbene lastnine, birokratizma in podobnih pregreh. Njegove tovrstne izjave so veliko bolj ustrezale duhu, kakršen je vladal na kongresu sovjetske partije, vendar ob tem ni moč prezreti, da so v Sofiji izjemno močno poudarjali tudi kontinuiteto in v bistvu pravilno politiko vse od znamenitega »aprilskega plenuma« leta 1956, ki uradno velja kot datum, ko se je dokončno uveljavila politika Todorja Živkova. Vse od tedaj je linija v bistvu pravilna in uspešna. Tako je torej bolgarski kongres potekal v znamenju vidnega prilagajanja »novi modi« v Moskvi, obenem pa v znamenju podpore kontinuiteti bolgarske politike in »očetu« te politike.

Ko govorimo o Bolgariji, seveda ni moč prezreti še nekega drugega dogajanja, ki sicer ni neposredno povezano s kongresom, je pa neločljivo povezano z bolgarsko politiko. Gre za nadaljnjo eskalacijo bolgarskega nacionalizma in obeh njegovih sestavnih delov – notranjega in zunanjega. Na znotraj so tokrat – kot že omenjeno – glavne žrtve Turki (teh je od 1–1,5 milijona), ki so tako kot pred desetletji Makedonci morali izginiti iz

uradnih statistik in najnovejšega popisa prebivalstva (decembra 1985). V Bolgariji živijo samo Bolgari – je uradna politika partije, ki jo je moč v državi, kjer je najmanj petina prebivalstva nebolgarskega, uresničevati samo s hudo prisilo. Navzven se eskalacija nacionalizma kaže predvsem v odnosu do Jugoslavije in SR Makedonije. Še pred kratkim je uradna bolgarska politika sicer zanikovala obstoj makedonske narodnostne manjšine v Bolgariji, vendar je priznavala, da v Jugoslaviji, v SR Makedoniji, nastaja nov, makedonski narod. Temu priznanju so postopoma dodajali očitke, da makedonski narod nastaja umetno in na antibolgarski osnovi, dokler v najnovejšem času ni vse več pisanja in dokazovanja, da pravzaprav tudi v Jugoslaviji in SR Makedoniji ni nobenega makedonskega naroda, da so to zgolj Bolgari, ki jim jugoslovanske oblasti ne pustijo izpovedovati njihove bolgarske narodnostne zavesti.

Vse to je res morda v določeni meri posledica ocen, da je kriza v Jugoslaviji tako huda, da je treba biti pripravljen za vsak primer in da je že zdaj treba izstaviti svoje račune za primer, če bi kriza v Jugoslaviji dobila dramatične razsežnosti (podobna logika bržda v novejšem času vodi tudi grške socialiste k zanikanju makedonskega naroda); toda tudi če gre za to, je vendarle res, da so takšna stališča mogoča samo v primeru, ko je celotna politična misel prežeta z nacionalizmom in če v njem vidi ne le izhod iz trenutnih težav, ampak trajen mobilizacijski element, politično usmeritev in nacionalni interes. Ne glede na vprašljivo vrednost tako pojmovanega nacionalizma, je dejstvo, da za njim nedvomno stoji tudi KP Bolgarije, saj sicer ne bi imel prav nobenih možnosti javnega izražanja.

Tretji po vrsti je bil v drugi polovici aprila 11. kongres Enotne socialistične partije Nemčije v Berlinu. Tudi dogajanja v zvezi s tem kongresom so bila po svoje protislovna. Na eni strani je bilo na njem najmanj čutiti moskovske odmeve, na drugi strani pa je dobil najbolj očitno, skoraj demonstrativno podporo prav iz Moskve.

Vzhodnonemški kongres je celo še bolj kot češkoslovaški potekal v znamenju pohval in zadovoljstva nad doseženim ter citiranja velikih uspehov v zadnjih petih letih; NDR se je povzpela na 10. mesto med najbolj razvitimi državami na svetu, gospodarska moč je naraščala za 4,4 odstotka letno, nacionalni dohodek se je povečal skoraj za četrtnino, kar vse je posledica pravilne politike partije.

Vseh 49 govornikov na berlinskem kongresu je govorilo samo o uspehih in uspešno izpolnjenih nalogah, kar je pogoj za še večje uspehe v prihodnosti. Temeljili bodo na tehnični in tehnološko modernizaciji, ki jo bodo uresničili s še večjo pridnostjo, odgovornostjo, disciplino, s proizvodnimi tekmovanji ter s sedanjim sistemom državnega centralnega planskega vodenja in demokratičnim centralizmom v gospodarstvu. Nemška partija je sposobna uspešno se spoprijeti z novimi nalogami, ki jih prinašata čas in razvoj in zato ne potrebuje nobenih sprememb in reform. Erich Honecker je to zelo jasno povedal, rekoč: »Naša partija ravna v skladu s

časom in je dorasla vsem izzivom v kvalitetno novem obdobju do konca stoletja».

Spričo takih ocen in pogledov tudi ni bilo potrebe po večjih kadrovskih spremembah ne pred kongresom ne na njem. Vseh dosedanjih 18 članov politbiroja je zadržalo svoje položaje, čeprav je med njimi precej ljudi v poznih sedemdesetih letih, pridružili so se jim le štirje novi (tudi ne kaj dosti mlajši), tako da ima politburo ESPN zdaj kar 22 članov, katerih povprečna starost je visokih 65 let.

Čeprav je bil kongres ESPN po tem, kako malo kritike in samokritike si je dovolil, pravo nasprotje sovjetskega, je bil vendar edini, ki se ga je kot vodja sovjetske delegacije udeležil sam generalni sekretar CK KPSZ Mihail Gorbačov, kar je bilo nedvomno dejanje posebnega političnega pomena. V svojem kongresnem nastopu je Gorbačov zelo jasno in trdno podprl politiko vzhodnonemške partije v njenem gospodarskem in siceršnjem razvoju. »Vaši načrti so veliki, toda realni, ker temeljijo na konkretnih rezultatih, uresničenih tako v vsej zgodovini republike, kot v zadnjih nekaj letih. Intenzivne metode so omogočile zagotoviti stalni tempo ravoja narodnega gospodarstva. Treba je izreči lepe besede na račun vaših izkušenj pri povezovanju znanosti in proizvodnje, racionalnem izkoriščanju gmotnih in delovnih virov ter širokem uvajanju dosežkov znanstveno tehničnega napredka v prakso . . . V Nemški demokratični republiki se povsod in na vsakem koraku vidi skrbna roka dobrega in varčnega gospodarja . . .«

Te pohvalne besede so močno odjeknile po vsem Vzhodu, kajti v njih je moč najti več različnih pomenov in sporočil. Prvo in najbolj očitno je, da Gorbačova, oziroma novo sovjetsko vodstvo, najbolj navdušujejo uspehi in da ga pri tem ne moti posebno, če pot k njim ni povsem enaka kot v Sovjetski zvezi. Očitno od Nemcev (in drugih) ne terja enake kritičnosti, oziroma zahtev po spremembah, kot to počne doma, če so le rezultati dobri. Drugo kar nemudoma in močno pada v oči je dejstvo, da so nemški uspehi doseženi v sistemu centraliziranega planiranja in »demokratičnega centralizma« v gospodarstvu, se pravi v »klasičnem« modelu ali sistemu, ki je v nemškem primeru očitno učinkovit. Zato je priznanje Gorbačova nemškim uspehom seveda tudi priznanje temu modelu. Ob tem je takoj treba spomniti, da Gorbačov in njegovo vodstvo doslej z ničemer niso nastopili proti Madžarski in njenim poskusom, pač pa nasprotno – ko je bil Gorbačov junija tik pred varšavskim vrhom v Budimpešti dva dni na uradnem obisku na Madžarskem, je to priložnost izkoristil za v bistvu brezrezervno podporo madžarski politiki, ki pa temelji na reformah in spreminjanju »klasičnega« modela. Omenimo že zdaj, da se je pozneje Gorbačov udeležil še kongresa poljske partije in da je tudi v Varšavi dal vso podporo politiki Jaruzelskega, čeprav je tudi to politika, ki je pač ni mogoče scela uvrstiti med »klasične« modele »realnega socializma«.

Stanje je torej takole: Gorbačov (in preko njega seveda novo sovjetsko vodstvo) je doslej pokazal mrzlo zadržanost in kaj malo prijateljskih

čustev do Romunije, kritiziral je in tudi ne ravno prijateljsko ukrepal do Bolgarije, zelo zadržan je do Češkoslovaške, izrecne pohvale in simpatije pa je namenil DR Nemčiji, Madžarski in Poljski. Nekateri tuji opazovalci in komentatorji so skušali v tem videti neke vrste generacijski konflikt v vzhodni Evropi, češ, da je Gorbačov izrazilo rezerviran do »brežnjevcev«. Res je, da bi pod to oznako lahko uvrstili Todorja Živkova in Gustava Husaka, res je tudi, da sta se oba očitno prestrašila vala, ki je v Sovjetski zvezi tako neusmiljeno odplaval velik del aparata, ki je rasel in se oblikoval v senci Leonida Brežnjeva in preprečila podoben razvoj dogodkov pri sebi doma. Toda po teh merilih bi med »brežnjevce« morali prišteti tudi Ericha Honeckerja. Na drugi strani pa ne Janos Kadar ne Nicolae Ceausescu (ki je sploh čisto poseben primer) ne Wojciech Jaruzelski niso ljudje, ki bi jih lahko poistovetili s takim »novim valom«, kakršen je prinesel na vrh Gorbačova. Očitno za njegov doslej izkazani odnos do zaveznikov v vzhodni Evropi razlogov ne gre iskati v kakšnih posebnih »generacijskih konfliktih«.

V resnici je stvar bržda precej bolj preprosta. Prav nič težko ni opaziti, da je Gorbačov namenil prijaznost in pohvale predvsem tistim, ki so tako ali drugače dokazali uspešnost. Zdi se kar precej očitno (glede na notranjo politiko novega sovjetskega vodstva pa tudi logično), da učinkovitost v sovjetskih očeh postaja pomembnejša od nekaterih togih ideoloških postavk. Morda je v tem treba iskati pravi smisel gesla »enotnost in različnost«, ki ga je Gorbačov že nekajkrat uporabil v zvezi z odnosi med članicami sovjetskega bloka. Če je temu res tako in če bo sovjetsko vodstvo zmožno in pripravljeno trajno tolerirati določeno, a večjo kot doslej, mero notranjih različnosti (seveda ob strogem spoštovanju osnovnega načela, da to ne sme ogroziti temeljnih sovjetskih notranjih in zunanjih interesov), če le-ta zagotavlja učinkovitost, potem gre za novost, ki bo pomembno vplivala na stanje in odnose znotraj tabora. Za časa Brežnjeva je bilo osnovno načelo »omejena suverenost« (čeprav tega izraza uradno seveda niso uporabljali), če pa se tendence, o katerih smo pravkar govorili, izkažejo kot realnost, bo to pomenilo uveljavitev novega načela – »omejenega pluralizma«.

S tem smo nekoliko prehiteli samo kongresno kronologijo; ostal je še 10. kongres Poljske združene delavske partije, ki je bil zadnje dni junija in prve dni julija. PZDP je v krizi, ki je izbruhnila poleti 1980 in ki v marsikakšnem pogledu še traja, doživela izjemno močan upad dejanskega vpliva, predvsem pa političnega in moralnega prestiža. Reševalo jo je predvsem dejstvo, da je Poljska članica sovjetskega bloka in da zato zanjo veljajo nekatera pravila, od katerih ne sme biti odstopanja. Med njimi je tudi pravilo, da ima oblast »klasična« komunistična partija sovjetskega tipa.

To dejstvo je upošteval tudi vojaški udar 13. decembra 1981, s katerim je preko generala Wojciecha Jaruzelskega in nekaterih drugih vojaških osebnosti v najvišjem partijskem vodstvu, tudi PZDP dejansko prišla pod

nadzor armade. Poznejši razvoj tega dejstva ni spremenil, ampak kvečjemu okrepil, kar je konec koncev tudi edina pot, ki je partiji zagotovila preživetje in ohranitev tiste življenjske moči, ki je potrebna, da formalno opravlja vlogo nosilca in hegemonu oblasti, kot zahteva obvezni obrazec »realnega socializma«.

Toda znotraj te obveznosti je tekel in še teče razvoj, ki v marsičem ni v skladu s tistim, kar je še do nedavna, zlasti v »eri Brežnjeva«, veljalo kot pravilo brez izjem. Predvsem kaže, da je dokončno in tudi v sferi oblasti zmagalo spoznanje, da je Poljska družba svetovnonazorsko in miselno pluralistična in da je s tem pač treba živeti. Še več, temu je treba prilagoditi tudi politični sistem, ki naj bi s pomočjo široke ljudske fronte – Patriotskega gibanja za narodno obnovo (PRON) – omogočil delovanje in sodelovanje ljudi in sil z različno svetovnonazorsko in politično usmeritvijo, vendar v okviru socialističnega sistema, ki bo sprejemljiv za sile, ki imajo zdaj oblast, in za Sovjetsko zvezo. Od prejšnjega obrazca se razlikuje tudi znatna krepitev vloge in delno celo samostojnosti sejma (parlamenta), državnega sveta, vlade in drugih državnih organov. Seveda ni treba posebej poudarjati, da ima po 13. decembru 1981 izjemno vlogo armada – bistveno večjo kot v katerikoli drugi državi »realnega socializma«.

Tako postopoma nastaja model, v katerem partija ni več glavni in edini nosilec dejanske oblasti, niti ni več nosilec političnega in moralnega prestiža. Raziskave javnega mnenja, ki so jih opravili letos spomladi, so pokazale, da največ ugleda uživajo armada, cerkev, državni svet, vlada in sejem.

Kje se je na tem spisku znašla partija, niso objavili, kar je bržda znak, da je bila hudo nizko.

Tak razvoj je tesno povezan s položajem in politiko Wojciecha Jaruzelskega in njegovih somišljenikov, ki predstavljajo najmočnejšo in najbolj organizirano gonilno silo političnega razvoja. Krepitvi njihovega položaja je bil posvečen tudi 10. kongres PZDP, ki je v tem pogledu tudi nedvomno uspel. Zelo viden zunanji znak tega so bile že številne kadrovske spremembe, ki sicer niso bile posebno dramatične, pač pa so bile pisane »na kožo« Jaruzelskega in njegove ekipe. V novem CK, ki ima 230 članov, je ostalo samo 55 prejšnjih članov, kar pomeni, da je ta organ povsem nov, sestavljen v skladu z interesi in potrebami politike, ki jo predstavlja Jaruzelski. V najožjem vodilnem organu, v politbiroju, ki ima odslej 15 namesto 13 članov, je kar devet novih ljudi, odpadlo pa je sedem dosedanjih članov. Imena ne povedo dosti, saj gre za izven Poljske skoraj neznane ljudi; toda med novimi člani so trije delavci, dva generala, predsednik novih sindikatov, drugi so pa visoki funkcionarji-strokovnjaki. Med odpadlimi sedmimi so večinoma ljudje, ki so veljali za predstavnike desnega ali levega krila v partiji.

Tako je torej novo partijsko vodstvo telo, v katerem je veliko strokovnjakov in malo »čistih politikov«, obenem pa je tesno združeno okrog

Jaruzelskega in njegovih pogledov. Podobna »operacija« je bila že prej opravljena v vladi, kjer so poleg generalov glavne položaje in večino dobili strokovnjaki. Ta proces je zaznaven tudi na drugih ravneh partijske in državne vodilne strukture, na samem kongresu pa je Jaruzelski napovedal, da ga bodo v prihodnje še bistveno pospešili in okrepili. Prihaja torej do vidnega »zatonu« in manjšanja vpliva politokracije, ki jo nadomešča strokovni izvedbeni aparat. To seveda krepi pomen in vlogo tistega političnega centra, ki je glavni načrtovalec političnega razvoja in nosilec najpomembnejših odločitev. To so seveda ljudje in sile, ki se zbirajo okrog generala Wojciecha Jaruzelskega, ki ima formalno in dejansko v rokah največ partijske, državne in vojaške oblasti.

Krepitev tega procesa je bil najvidnejši rezultat 10. kongresa PZDP. Spremljalo ga je tudi spoznanje, da si mora oblast zagotoviti čim širšo bazo, kar lahko doseže edino s tistim, čemur pravijo »politika nacionalnega sporazumevanja«. Njeno bistvo je iskanje širše baze oblasti, ki naj bi jo predstavljale različne politične sile in težnje, od sindikatov, najrazličnejših intelektualnih in umetniških zvez, neformalnih združenj, družbenih organizacij in gibanj, tja do same katoliške cerkve. Osnova zbiranja v tej široki ljudski fronti sta nacionalizem (v pozitivnem pomenu besede) in patriotizem, ki sta ne le tako zelo pri srcu osebno Jaruzelskemu, ampak sta tudi dejansko bržda edini skupni imenovalec, ki ga lahko sprejme znaten del Poljakov.

Naslednji mobilizacijski in združevalni dejavnik, na katerem želi graditi sedanje poljsko vodstvo, je gospodarska reforma, ki je na 10. kongresu znova dobila vso verbalno podporo. Njena smer je jasna: uvajanje ekonomskih zakonitosti v celotno sfero gospodarjenja ter hkratno večanje samostojnosti in samoupravljanja (v pomenu večje neodvisnosti pri odločanju) na eni in krepitev državnega nadzorstva in odgovornosti na drugi strani. Toda več ali manj jasna načelna izhodišča še ne pomenijo tudi hitre in gladke izvedbe. Močno ovire za to so tako na področju politike (kjer – kot je bilo večkrat rečeno na kongresu – močne konservativne sile v partijskem in državnem aparatu zavirajo reformna prizadevanja) kot na področju socialne politike, ki je na Poljskem izjemno občutljivo in kjer je ravnotežje zelo krhko. Velik del javnosti in v tem okviru tudi delavstva, sicer glasno terja reforme, vendar take, ki ne bodo prizadele že tako nizke življenjske ravni. Zaradi tega se zadeva z reformo zdi skoraj kot kvadratura kroga in na tem področju je v bližnji prihodnosti pričakovati skrajno previdno, postopno, mučno in kompromisov polno iskanje izhoda. Pa še to ne bo brez velikih nevarnosti.

To so torej glavne teme in okviri, v katerih se je gibal 10. kongres PZDP. Zdi se dovolj jasno, da se na Poljskem postopoma oblikuje v nekaterih pogledih precej spremenjen model »realnega socializma« (priznavanje določenega pluralizma, malce »odrinjena« vloga partije, močno poudarjena vloga armade, iskanje širše baze oblasti). To prizadevanje je novo, še razmeroma kratkotrajno in uspeh zato še negotov. Pomembno pa

je, da poljsko vodstvo pri tem vsaj za zdaj uživa sovjetsko soglasje in podporo.

Če ob koncu vržemo samo bežen pogled na najnovejši cikel partijskih kongresov v »realnem socializmu«, lahko rečemo, da sicer nikjer ni bilo kakih revolucionarnih novosti, da pa je v celoti v vzhodni Evropi vendarle opaziti precejšnjo notranjo neizenačenost glede želje in potrebe po spremembah; te težnje so najmočnejše in na zunaj najbolj dramatične v sami Sovjetski zvezi, medtem ko so najgloblje in najbolj dolgoročne nedvomno na Madžarskem. Neka posebna, za dosedanje razmere in izkušnje nova inačica modela nastaja na Poljskem. Vzhodnonemška, češkoslovaška in bolgarska partija so pokazale globoko željo ostati v starih, preizkušenih okvirih, pri čemer pa so razlike med njimi v tem, da je vzhodnonemška uspešna, češkoslovaška precej manj, bolgarska pa ima resne notranje in delno tudi zunanje težave. Romunska partija je s svojim specifičnim kriznim, kulturnim in nedemokratskim razvojem poseben primer, ki ga trenutno skorajda ni moč obravnavati v primerjavi z drugimi deželami »realnega socializma«; vprašanje je, kako dolgotrajna je lahko ta posebnost.

Skratka, v primerjavi z minulim skoraj dvajsetletnim obdobjem, z »ero Brežnjeva«, je vzhodna Evropa trenutno manj uniformirana, manj je videti obvezujočih pravil in obrazcev, zdi se, da je več tolerantnosti do iskanja različnih odgovorov in rešitev. Če bo nadaljnji razvoj ta vtis potrdil, potem izraz »omejeni pluralizem« morda res ne bo več samo domislica.

Uvodna zabeležka

Tradicionalno oktobrsko znanstveno srečanje Ziherlovi dnevi bo letos namenjeno predstavitvi najnovejših jugoslovanskih raziskav pod skupnim naslovom »Spremembe v socialni strukturi sodobne jugoslovanske družbe«. Tokrat objavljamo prispevke mag. asistenta Ivana Bernika s Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, rednega profesorja dr. Josipa Županova, prof. dr. Ivana Šibra in dr. Mladena Lazića z Univerze v Zagrebu ter prof. dr. Vekoslava Grmiča s Teološke fakultete v Ljubljani.

V prihodnjih številkah revije bomo nadaljevali z objavljanjem raziskav na navedeno temo. Prispevke pričakujemo od skupine raziskovalcev s Filozofske fakultete v Beogradu, ki jih že vrsto let zaposluje tema o družbenih neenakostih v Jugoslaviji. Prispevke pripravljata prof. dr. Mihailo Popović, prof. dr. Marija Bogdanović ter člani skupine dr. Vladimir Goati, prof. dr. Sreten Vujović in prof. dr. Borislav Djuverović. Podobna raziskava poteka v Ljubljani in sicer o socialni strukturi sodobne slovenske družbe. Raziskava je del skupnega jugoslovanskega projekta, katerega iniciator in naročnik je Center za družbena raziskovanja pri Predsedstvu CK ZKJ. Koordinator jugoslovanskega projekta in nosilec raziskave v Sloveniji je Raziskovalni inštitut FSPN v Ljubljani. Prispevke pripravljajo: redni profesor dr. Peter Jambrek, redni prof. dr. Peter Klinar in dr. Niko Toš, vsi iz Univerze v Ljubljani. Iz Zagreba pričakujemo tudi prispevek prof. dr. Duška Sekulića, ki bo napisan kot del raziskave, ki jo v tej številki že predstavlja dr. Mladen Lazić.

Namen posveta na letošnjih Ziherlovih dnevih je izmenjava informacij, ki naj bi omogočile skupno vrednotenje dosedanjih in analitično preverjanje najnovejših raziskav, ki so v preteklih mesecih šele prešle empirično obdelavo, zato bo možno predstaviti predvsem analitično metodološka vprašanja in nekatere zaključke. Prav zaradi tega raziskovalci pričakujejo prvo temeljitejšo izmenjavo svojih pogledov s strokovno javnostjo.

Birokracija – dominantni razred v socialističnih družbah?

I

V razpravah o razredni strukturi socialističnih družb ima pojem birokracije skoraj praviloma status samoumevnosti. Vsaj na prvi pogled se zdi, da je ta pojem bolj ali manj izvzet iz globokih kontroverz, ki so značilne za sodobna raziskovanja socialističnih družb. Še zlasti je presenetljivo, da se temu soglasju v veliki meri pridružujejo raziskovalci, ki se opirajo na marksistično teoretsko tradicijo; večina od njih (če seveda pojmujejo socialistične družbe kot razredne oziroma kot vsaj »deloma« razredne) označuje eksploatatorski/ dominantni razred v socialističnih družbah z izrazom birokracija. Raba pojma birokracija je v tem primeru presenetljiva predvsem zato, ker je bil ta koncept deležen primarne teoretske elaboracije zunaj okvirov marksistične družbene teorije. Ker raziskave razrednosti socialističnih družb, ki so tako ali drugače inspirirane z marksistično tradicijo, nikakor ne predstavljajo homogene raziskovalne perspektive (včasih se zdi, da marksistični raziskovalci naravnost razsipajo z energijo, ko gre za kontroverze znotraj lastne teoretske perspektive), se ni mogoče izogniti paradoksalnemu vtisu, da marksistični raziskovalci kažejo še največ soglasja pri rabi »izposojenega« pojma.

Trditev o širokem soglasju o vsebini ter analitični vrednosti pojma birokracija je vendarle treba jemati s precejšnjo mero previdnosti. Prav zaradi njegove »razprostranjenosti« se ni mogoče izogniti vprašanju, ali se v različnih pristopih za izrazom birokracija ne skrivajo različna pojmovanja. V tem primeru bi njegova široka uporabnost temeljila predvsem na njegovi pomenski difuznosti. To pa bi hkrati pomenilo, da sta vsebina pojma birokracija ter njegova analitična vrednost bolj sporni, kot se zdi na prvi pogled. Vprašanju o vsebini (vsebinah) ter »uporabnosti« pojma birokracija za analizo socialističnih družb bo posvečen večji del pričujoče razprave. Najprej nas bodo zanimala prevladujoča pojmovanja birokracije pri marksistično usmerjenih raziskovalcih ter (morebitne) razlike med temi pojmovanji. Nadalje nas bo zanimal njihov odnos do »klasičnih« (tj. Webrove ter iz njegovih analiz izhajajočih) konceptualizacij birokracije. Na tej podlagi bomo skušali presoditi analitične potence pojma (oziroma pojmov) birokracije. Besedilo bomo sklenili s poskusom odgovora na vprašanje, ali je birokracija dejansko dominantni razred v socialističnih družbah.

Glede na to da v tej razpravi ni mogoče upoštevati številnih odtenkov v pojmovanju birokracije, se bomo osredotočili le na dve tipični pojmovanji, ki sta razmeroma pogosti v marksističnih raziskavah razrednosti socialističnih družb. Po prvem pojmovanju je razredni položaj birokracije določen z njenim obvladovanjem sredstev in mehanizmov politične regulacije družbe (npr. Ticktin, 1978, Bahro, 1981; deloma Konrad in Szelenyi, 1979), po drugem pa je birokracija specifična personifikacija kapitala, kar naj bi pomenilo, da je njen razredni položaj predvsem določen z dejanskim lastništvom produkcijskih sredstev. V navedenih primerih gre očitno za različno opredelitev družbenih temeljev razrednega položaja birokracije, zato se sama po sebi ponuja domneva, da bi podrobnejša analiza obeh pojmovanj razkrila številne vsebinske razlike ter le redke podobnosti. V naslednjih odstavkih bomo skušali ugotoviti utemeljenost te domneve.

Od obeh pojmovanj je teoretsko bolj »neortodoksno« in izzivalno drugo, ki skuša brez zadržkov umestiti pojem birokracije v dokaj tradicionalno razumljeno marksistično teorijo razredov. Pri prvem pojmovanju je enačenje birokracije z dominantnim razredom bolj zadržano (poudarja se npr., da birokracija ni razred v pravem pomenu besede, da so njena strukturna določila nestabilna in »prehodna«, itd.), hkrati pa se to pojmovanje pogosto povezuje s poskusi revizij in adaptacij (zlasti z neoweberjanske pozicije) marksistične teorije. Zato se zdi, da si je treba nekoliko podrobneje ogledati teoretske implikacije drugega pojmovanja, pri čemer bomo imeli pred očmi predvsem razumevanje birokracije v državnokapitalistični razlagi razrednosti soocialističnih družb (Binns in Haynes, 1980; Marković, 1978).

Po tem pojmovanju birokracije ni mogoče šteti niti za nov vladajoči razred niti za posebnost socialističnih družb, saj se pojavlja kot frakcija kapitalističnega razreda tako v sodobnih socialističnih kot kapitalističnih družbah. Birokracijo tvorijo funkcionarji kapitala v določeni etapi njegovega zgodovinskega razvoja (ki jo opredeljujejo specifični pogoji in načini njegove akumulacije). Temeljna značilnost razvojne etape, ki »dodeljuje« birokraciji dominantno vlogo, je »odprava kapitalizma na kapitalistični bazi«. Ta (paradoksalna) sintagma označuje dejstvo, da je kapitalistična privatna lastnina objektivnih pogojev dela (tako v individualni kot kolektivni varianti) vse manj dejavnik reprodukcije kapitala. Razrednega položaja birokracije torej ne določa privatna lastnina, vendar pa je birokracija nosilec funkcij dejanskega lastnika, saj organizira produkcijo presežnega produkta ter odloča (v skladu z objektivnimi nujnostmi) o njegovi alokaciji. Ta funkcija pa tako ali drugače pripada (oziroma je pripadala) vsem frakcijam buržoazije. Zato po mnenju teoretikov državnega kapitalizma ni nobenega zadržka, da ne bi šteli birokracije, ki (in če) se pojavlja v sodobnih kapitalističnih in socialističnih družbah, za eksploatatorski razred oziroma za frakcijo eksploatatorskega razreda.

Trditev, da je birokracija nosilec funkcij dejanskega lastnika objektivnih pogojev produkcije, pove le to, da ji »pripada« možnost razredne eksploatacije, nič določenega pa ni mogoče iz nje izvesti o neposrednih temeljih te možnosti. Vprašanje o temeljih birokratske eksploatacije ni deležno pri teoretičnih državnega kapitalizma sistematične obravnave, saj se v glavnem zadovoljijo s splošno ugotovitvijo, da je birokracija pač (specifičen) agent kapitala. Iz posameznih formulacij in poudarkov pa je mogoče razbrati, da ji ta vloga pripada predvsem zaradi njenega mesta v sistemu politične regulacije družbe. Za socialistične družbe, kjer je po mnenju teoretikov državnega kapitalizma mogoče opazovati vzpon birokracije v najbolj čisti obliki, naj bi bilo značilno, da »birokracija kot državni in partijski aparat prevzame funkcijo neposrednega vodenja, organiziranja in kontroliranja produkcijskega procesa v celoti« (Bavčar in sod., 1985:71). Birokracija torej »vodi« proces eksploatacije na temelju obvladovanja aparatov politične oblasti. Neposredni temelj eksploatacije ni več (privatna) lastnina produkcijskih sredstev (ekonomska oblast), temveč politična oblast. Povedano drugače – v teh družbah so – kot sugerira tudi pojem državnega kapitalizma – za akumulacijo kapitala (ter s tem tudi za reprodukcijo določenega tipa produkcijskih odnosov) odločilnega pomena »neekonomski« (tj. politični in ideološki) dejavniki, zato se kot agenti kapitala nujno pojavljajo tisti položaji/skupine, ki obvladujejo neekonomsko sfero.

Če je gornji povzetek točen, potem je nujna revizija naše izhodiščne trditve o obstoju dveh radikalno različnih koncepcij birokracije, od katerih ena pojasnjuje

njen razredni položaj z ekonomsko, druga pa s politično oblastjo. Ne gre le za to, da sta si koncepciji bolj podobni, kot bi se zdelo na prvi pogled, temveč da se celo ujemata v opredelitvi neposrednih družbenih temeljev razrednega položaja birokracije. V središču obeh koncepcij je teza, da birokracijo konstituira kot eksploatatorski razred njen položaj v sistemu političnega upravljanja družbe. Njen vzpon v dominantni razred (oziroma dominantno razredno frakcijo) naj bi omogočile pomembne spremembe strukture sodobnih družb – zlasti takšna ali drugačna odprava tradicionalne privatne lastnine produkcijskih sredstev, ki je vodila k osamosvojitvi funkcij političnega upravljanja družbe ter k naraščanju njegove vloge v reprodukciji družbenih sistemov.

Preden se lotimo nadaljnjih vprašanj o pojmu birokracije, je treba omeniti, da se v obravnavanih analizah pogosto pojavlja tudi pojem tehnokracija. Z našega vidika je zlasti pomembno, da so kljub vsem razlikam med posameznimi avtorji precejšnje podobnosti tudi v koncipiranju razrednega položaja tehnokracije. Temeljne družbene okoliščine, ki vsaj potencialno krepijo razredni položaj tehnokracije, so v splošnem istovetne z okoliščinami, ki so zagotovile razredni vzpon birokracije. Prevladujejo trditve, da se sicer birokracija in tehnokracija pojavljata v socialističnih družbah sočasno, vendar pa je v »zgodnjem« obdobju birokracija nesporno dominantna razredna sila. Pač pa prihodnost obeta preobrat v njunih medsebojnih razmerjih ter prevlado tehnokracije. To opozarja, da je treba pri preučevanju odnosov med birokracijo in tehnokracijo upoštevati tako podobnost njunega razrednega položaja kot tudi njuno medsebojno različnost.

Prevladujoče marksistične analize razrednega položaja tehnokracije v socialističnih družbah torej potrjujejo tezo (ki je še bolj izrazito poudarjena v analizah razrednega položaja birokracije), da je »upravljanje organiziranosti celotne družbe« (Wright, 1984:32) neposredni temelj razredne diferenciacije v socialističnih družbah. Z drugimi besedami – antagonistični razredni položaji se po teh analizah vzpostavljajo – kot natančneje določa E.O. Wright – zaradi strukturno določenih neenakih možnosti sodelovanja pri upravljanju družbe, še zlasti pri planiranju ter usklajevanju proizvodnje.

II

Ugotovitve in sklepe iz prejšnjih odstavkov (vključno z ugotovitvijo o temeljnih razredne diferenciacije) je treba razumeti kot teoretski skupni imenoalec dobrega dela sodobnih marksističnih raziskovanj razredne strukture socialističnih družb. Če ostanemo zgolj pri skupnem imenovalcu ter ne upoštevamo variacij, ki jih vsebujejo njegove »konkretizacije«, ni težko opaziti nekaterih podobnosti med marksističnimi razlagami, ki izhajajo iz drugačnih teoretskih principov. Zlasti je očitna podobnost z znano Dahrendorfovo analizo razredov v industrijskih družbah; ta analiza ima paradigmatično veljavo med preučevanji razrednosti sodobnih družb, ki se opirajo predvsem na Webrovo teoretsko izročilo. V središču Dahrendorfove splošne teorije razredov in razrednega konflikta je teza, da je strukturni vir razredne diferenciacije različna »obdarjenost« družbenih vlog z oblastjo. Ker je glede na odnos do oblasti mogoče razlikovati dva tipa vlog (tiste, ki posedujejo legitimno moč, in tiste, ki so iz nje izključene, tj. nadrejene in podrejene vloge), je v vsaki družbi mogoče razlikovati dva (antagonistična) razreda (glej Dahrendorf, 1959:165,248). Eksplanatorno vrednost svoje teorije dokazuje Dahrendorf na primeru postkapitalističnih družb, h katerim šteje tako razvite kapitalistične kot socialistične družbe; njegova analiza poudarja predvsem podobnosti med obema

tipoma družbe, ki se med drugim kaže tudi v zmanjševanju pomena privatne lastnine (ali pa celo v njeni odsotnosti) kot temelja razredne diferenciacije.

Ker (tudi) Dahrendorf definira razrede glede na odnos do oblasti, je utemeljeno pričakovanje, da označuje dominantni razred s pojmom birokracija. Toda njegova analiza razrednega položaja birokracije v sodobnih družbah se izteče v ugotovitev, da birokracije (razlikuje torej med več vrstami birokracij!) »vedno pripadajo vladajočemu razredu, ker so birokratske vloge oblastne vloge, vendar pa birokracije kot take niso nikoli vladajoči razred« (Dahrendorf, 1959:300). S tega vidika so raziskovanja dominantnega razreda v socialističnih družbah, ki so omejena zgolj na birokracijo, nujno nepopolna ali pa celo zavajajoča, saj se ne sprašujejo o »drugi polovici« (ki je po Dahrendorfu odločilna) dominantnega razreda. Ta očitek ima daljnosežne posledice za obravnavana marksistična pojmovanja birokracije, zato je treba nekoliko podrobneje pogledati argumente, na katerih temelji Dahrendorfovo razlikovanje med dvema deloma dominantnega razreda ter njihove implikacije za raziskovanje razrednosti socialističnih družb.

Pri opredelitvi razrednega položaja birokracije Dahrendorf dosledno upošteva Webrove poudarke, da je treba birokracijo (birokrasko organizacijo) razumeti kot »organ« oziroma »aparato oblasti«, kot »sredstvo moči« (glej Weber, 1976:58, 72, 86). Te oznake kažejo, da je položaj birokracije v bistvu protisloven, saj sodeluje v procesu izvajanja oblasti, vendar pa je pri tem podrejena svojemu »gospodarju«, ki določa cilje in okvire njenega delovanja. Dejstvo, da birokracija ni samozadostna, temveč je »v službi« nosilec oblasti, se kaže tudi v njeni notranji organiziranosti ter načinu delovanja, ki je – kot poudarja Weber – povsem podrejeno zahtevi po maksimalni učinkovitosti. Odnos med birokracijo in »gospodarjem« je nujno protisloven, saj za delovanje birokracije ni odločilno dejstvo, da potrebuje »gospodarja«, pač pa dejstvo, da »gosodar« potrebuje njo; zato se pri birokraciji nujno pojavljajo težnje po monopolizaciji oblasti ter po njeni osamosvojitvi. Vendar pa te težnje prej ali slej prihajajo v navzkrižje s centri oblasti, ki jim pripada možnost definiranja legitimnih družbenih ciljev; zato je »birokratski monopol nad oblastjo . . . čista potencialnost, čista možnost oblasti brez strukturalno definirane cilja« (Dahrendorf; 1959:299). Drugače povedano – uresničitev omenjenih teženj birokracije je verjetna le v razmerah družbene anomalije, tj. v razmerah visoke družbene nestabilnosti, pa tudi v razmerah brezperspektivne inertnosti, ko je način upravljanja pomembnejši kot cilji, ki naj bi jih upravljanje uresničilo.

Navedene ugotovitve veljajo v splošnem tudi za tehnokracijo. To seveda ne pomeni, da med birokracijo in tehnokracijo ni razlik tako glede njune notranje strukturiranosti kot tudi glede njune družbene funkcije. Poudarek je prav na tem, da je kljub vsem razlikam njun razredni položaj podoben. Kot natančneje opredeljuje V. Rus: »Čeprav je birokracija usmerjena k branjenju in ohranjanju integritete nekega sistema, tehnokracija pa v kreiranju integritete sistema, čeprav je birokracija usmerjena h kontroli izvajanja in sankcioniranju prestopkov, tehnokracija pa k planiranju in koordiniranju aktivnosti, sta vendarle obe posrednici med elito in množico« (Rus, Arzenšek, 1984:198). Za razredni položaj tehnokracije je torej značilna podobna protislovnost kot za položaj birokracije, saj je njeno sodelovanje v procesu regulacije družbe določeno in omejeno s cilji, ki jih definirajo nosilci oblasti. Z drugimi besedami – »kot za birokracijo velja tudi za tehnokracijo, da sama po sebi »ni družbeni razred, marveč poseben element ali sloj, ki je blizu izkoriščevalskemu razredu« (Klinar, 1979:54).

Izzivom, ki jih vsebuje splošna teza o »odvisnem« razrednem položaju biro-

kracije, se marksistično raziskovanje razrednosti socialističnih družb ne more izogniti z argumentom o njenem nemarksističnem poreklu oziroma z argumentom, da je teza pomembna le za teoretsko paradigmo, v kateri se je izoblikovala. Podobno (tj. »odvisno«) pojmovanje razrednega položaja birokracije je namreč mogoče srečati tudi v marksističnih analizah razredne strukture kapitalističnih družb. Sprejemajo ga celo avtorji, kot je N. Poulantzas, ki sicer izrecno zavrača »kooptacijo« Webrovih in Dahrendorfovih idej v svoje analize. Tako Poulantzas ugotavlja – ob sklicevanju na klasike marksizma – da birokracija nima lastne politične moči, temveč je njena moč delegirana s strani hegemonističnega razreda oziroma frakcije. To pomeni, da birokracija deluje v interesu določene razredne oblasti, vendar pa sama – kljub temu da jo je mogoče identificirati kot specifično družbeno kategorijo – ne tvori samostojnega razreda niti frakcije (glej Poulantzas, 1978:345). Vendar pa birokracija ni razredno »prostolebdeča« – vsaj vrhovi državne birokracije »praviloma pripadajo buržoaznemu razredu, ne zaradi svoje osebne povezanosti s kapitalom, ampak zato, ker v kapitalistični državi upravljajo z državnimi funkcijami v službi kapitala« (Poulantzas, 1978:209). Enako velja tudi za managerje, ki (oziroma če) opravljajo »funkcije kapitala« v procesu produkcije.

Če pustimo ob strani globoke razlike med Dahrendorfovo in Poulantzasovo koncepcijo razredov, ni mogoče spregledati očitne podobnosti v njunem koncipiranju razrednega položaja birokracije (tehnokracije); tudi Poulantzasovo analizo bi lahko strnili v ugotovitev, da birokracija sicer pripada eksploataorskemu razredu, vendar pa sama zase ne tvori tega razreda. Enaka temeljna ideja je nekoliko drugače tematizirana pri E. O. Wrihtu. Njega vodi analiza razredne strukture kapitalističnih družb do sklepa o protislovnem položaju tehnokracije in državne birokracije v odnosih eksploatacije (glej Wright, 1984:33; 1979:10,11); njun razredni položaj naj bi bil protisloven v tem smislu, da v sebi združuje nekatere značilnosti razrednega položaja delavstva in buržoazije. Zato po E. O. Wrightu ni mogoče prišteti h kapitalističnemu razredu niti »vrhov« birokracije in tehnokracije, kajti obe v celoti zavzemata specifičen položaj (tj. položaj, ki ju loči od obeh temeljnih razredov) v razredni strukturi kapitalističnih družb.

Marksističnih analiz razrednega položaja birokracije v kapitalizmu nismo povzeli zato, ker bi menili, da sta lahko neposredni vzorec za raziskovanje socialističnih družb. Njun pomen je v tem, da jasno demonstrirata analitični pomen teze o »odvisnem« razrednem položaju birokracije (tudi) za marksistično razredno analizo.

III

Splošne ugotovitve o protislovnem razrednem položaju birokracije (tehnokracije) bomo v nadaljevnaju posebej omenjali le tedaj, ko to zahteva specifičnost njenega položaja) omogočajo vsaj elementarno interpretacijo ter teoretsko evaluacijo teze o birokraciji kot dominantni razredni sili v socialističnih družbah. Od možnih interpretacij so z našega vidika zanimive tako tiste, ki skušajo osvetliti spoznavne implikacije omenjene teze, kot tudi tiste interpretacije, ki skušajo problematizirati analitično vrednost koncepta birokracija za raziskovanje razrednosti socialističnih družb.

Za prve od omenjenih interpretacij vsaj na prvi pogled ni sporna trditev, da se je v socialističnih družbah birokracija povzpela iz heteronomne razredne sile (»služabnika« dominantnega razreda) v avtonomno razredno silo. Vendar pa opozarjajo, da ta trditev implicira tezo o permanentni anomiji politične oblasti

»oblast brez strukturalno definiranega cilja«, če uporabimo Dahrendorfovo formulacijo) v socialističnih družbah. S tem je mišljena situacija, ko se aparat za izvrševanje oblasti ne le izmakne nadzoru svojih »gospodarjev«, ampak so položaji »gospodarjev« sploh odpravljeni. Logika oblasti se v tem primeru omeji na logiko aparata; pri birokratski dominaciji je to predvsem težnja po ohranjanju obstoječih odnosov, pri tehnokraciji pa ekonomska rast in splošna funkcionalizacija družbe. Teza o birokraciji/tehnokraciji kot dominantnem razredu torej sugerira, naj bi bila za socialistične družbe značilna omejitev oblastnih položajev zgolj na položaje v aparatu družbene uprave. To bi pomenilo dejansko odsotnost (razrednih) položajev, ki določajo splošni kontekst delovanja upravljalkega aparata, tj. odsotnost položajev, ki določajo cilje družbenega razvoja ter s tem tudi alokacijo presežnega produkta.

Ob trditvi, da se je v socialističnih družbah upravljalški aparat osamosvojil (kar predpostavlja »ukinitev« položajev, ki imajo možnost nadzora in usmerjanja tega aparata), se ni mogoče izogniti vprašanju, ali takšna struktura dominantnega razreda sploh omogoča nemoteno (razširjeno) reprodukcijo socialističnih družb. Anomija politične oblasti pomeni – kot smo že nakazali – odsotnost politične elite, ki bi bila zaradi svojega položaja sposobna usmerjati družbo na takšen način, da se prilagaja na izzive, ki jih porajata okolje in njena lastna prihodnost, hkrati pa ohranja relativno visoko integritetnost. Ta (strukturno določena) zmožnost mobilizacije družbenih resursov pa je hkrati tudi temeljni pogoj za (razširjeno) reprodukcijo dominantnih razrednih položajev.

Ker so njegove mobilizacijske zmožnosti močno omejene, aparat oblasti ne more nadomestiti funkcij elite oblasti, saj je zaradi njegovega družbenega položaja in notranje strukturiranosti njegova razvojna usmeritev enodimenzionalna in nefleksibilna (tehnokracija) ali pa je sploh usmerjena k ohranjanju statusa quo (birokracija). V. Rus ugotavlja v svoji analizi tehnokratskega fenomena v sodobnih družbah, da so najboljši predhodnik tehnokratizma (kar velja mutatis mutandis tudi za birokratizem) »totalitarni sistemi, ki zaradi svojega rigidnega ideološkega fundamentalizma ne obnavljajo svoje vrednotne orientacije ter vztrajajo na preživelih ideologijah, ki so sprte s stvarnostjo« (Rus, Arzenšek, 1984:191). Dominacija oblastnega aparata je s tega vidika po eni strani možni rezultat legitimizacijske krize oblasti, po drugi strani pa je njegova dominacija sama vsaj v daljšem časovnem razponu nujno izpostavljena legitimizacijski krizi, celotna družba pa – zaradi nezmožnosti aparata, da mobilizira razvojne potenciale – stagnaciji ter notranji dezintegraciji.

Trditev o razredni dominaciji birokracije v socialističnih družbah se torej nujno povezuje s predstavo o epizodni zgodovinski naravi obstoječih socialističnih družb. Tako birokratski imobilizem kot tehnokratsko forsiranje gospodarske rasti ter absolutizacija edekonomske racionalnosti prej ali slej porajajo globoke motnje v procesih reprodukcije socialističnih družb, zato so – kot implicitno sugerira obravnavana trditev – neizogibne korenite spremembe njihove strukture. Te spremembe v vsakem primeru vključujejo transformacije razredne strukture, bodisi kot »nadomestitev« birokracije (tehnokracije) z učinkovitejšim dominantnim razredom ali pa kot postopno odpravljanje razredne diferenciacije družbe.

Osvetlitev (nekaterih) implikacij trditve o birokraciji kot dominantni razredni sili v socialističnih družbah je z našega vidika zanimiva zlasti zato, ker vsaj posredno opozarja na pomembne dileme in omejitve pri uporabi pojma birokracije v analizah socialističnih družb. Če se ta trditev opira na »tradicionalo« pojmovanje

birokracije, se nujno pojavijo zadrege pri pojasnjevanju razvojne dinamike socialističnih družb. Mislimo zlasti na to, da v tem primeru ni mogoče pojasniti, zakaj je socialističnim družbam uspelo ohraniti razmeroma visoko stopnjo integriranosti ob (oziroma kljub) hitrem ekonomskem in socialnem razvoju. Zmožnost nosilcev politične oblasti, da kljub občasnim legitimizacijskim krizam (ki so bile v posameznih državah različno intenzivne) zagotavljajo reprodukcijo lastnih položajev, ne govori v prid domnevi, da se obetajo radikalne spremembe socialističnih družb. To pa po drugi strani pomeni, da »spajanje« trditve o birokraciji kot dominantni razredni sili ter pojmovanja socialističnih družb kot dinamičnih družb (ki še niso izčrpale svojih razvojnih potencialov) predpostavlja – glede na to da v ustrezni literaturi ni mogoče najti »alternativnih« konceptualizacij birokracije – bolj ali manj poljubno oziroma nedoločno pojmovanje birokracije.

Z zadnjim sklepom se analiza teoretskih implikacij trditve o dominantnem razrednem položaju birokracije v socialističnih družbah približuje tistim interpretacijam te trditve, ki skušajo v celoti problematizirati ustreznost koncepta birokracija za analizo dominantnih razrednih položajev v socialističnih družbah. Vendar pa problematizacija analitične ustreznosti koncepta birokracije ne pomeni njegovega zavračanja v celoti; praviloma se poudarja, da je njegova uporabnost sporna tedaj, ko se mu nalagajo večja analitična bremena, kot jih koncept birokracije lahko prenese. S tem so mišljene analize, kjer se s tem konceptom skušata označiti dva različna razredna položaja, tj. položaj aparata (oziroma izvajalcev) oblasti ter položaj dejanskih nosilcev oblasti, ki med drugim določajo tudi črte in okvire delovanja birokracije oziroma tehnokracije. V tem primeru se pojem birokracije spreminja v koncept, ki »ovira, namesto da bo omogočal socialno in politično analizo« (Pakulski, 1986:3).

IV

Kritika trditve o birokraciji kot dominantni (avtonomni) razredni sili v socialističnih družbah se po eni strani zavzema za večjo teoretsko strogost pri uporabi pojma birokracija, po drugi strani pa zastavlja (nova) vprašanja o strukturi dominantnega razreda v socialističnih družbah. Ta kritika torej opozarja na manjkajoča vprašanja ter pomenska razlikovanja v prevladujočih marksističnih konceptualizacijah dominantnega razreda (razrednih položajev) v socialističnih družbah ter s tem vsaj implicitno zahteva njihovo revizijo. Žal pa uresničitev te zahteve za zdaj ne more najti v obstoječi literaturi dosti zgledov in podpore, saj se kritika prevladujočega koncepta dominantnega razreda v socialističnih družbah le redko »materializirajo« v sistematičnih in celovitih raziskavah. Vendar pa kljub temu ni mogoče spregledati posameznih konceptualnih rešitev ter hipotez, ki imajo nesporno hevristično vrednost za raziskovanje strukture in funkcije dominantnega razreda v socialističnih družbah. Pri tem najprej mislimo na tiste analize, ki skušajo utemeljiti pomen razlikovanja med aparatom oblasti ter »vrhovnimi« oblastnimi položaji. Slednjim naj bi pripadala »zmožnost definiranja problemov ter določanja načinov njihovega razreševanja« (Rigby, 1980:24), pri čemer omenjena zmožnost ne pomeni le sprejemanja odločitev, ampak tudi »ne-odločitev« (tj. zmožnost preprečitve, da bi se določena vprašanja vzpostavila kot politični problem). Ena od pomembnih funkcij nosilcev teh položajev je usmerjanje delovanja aparata oblasti. T. H. Rigby poudarja, da v socialističnih družbah delovanje aparata ni regulirano (s splošnimi pravili) pač pa usmerjano; zato po njegovem

menju Webrov koncept birokracije ni ustrezen niti za analizo oblastnega aparata, kaj šele vrhov politične oblasti.

Argumente v prid nebirokratske narave dominantnega razreda je mogoče najti tudi pri drugih avtorjih. T. Bottomore (1984:127) in Z. Bauman (1976:142) poudarjata, da v socialističnih družbah ne dominira birokracija, pač pa politična partija, ki svojo moč črpa iz »nebirokratskih« virov, kot sta npr. karizmatičnost vodstva ter karizmatičnost ciljev, ki jih partija skuša uresničiti. A. Nove pa opozarja na strukturiranost dominantnega razreda; kot birokracijo po njegovem ni mogoče »definirati strukture, iz katere so določene birokratske karakteristike (racionalnost, profesionalizem, delitev pristojnosti . . ., eksplicitna pravila, pravne norme) očitno odsotne« (1983:303). Med jugoslovanskimi sociologi posebej izstopajo ugotovitve M. V. Popovića; na temelju analize »oblik političnega upravljanja« v jugoslovanski družbi zavrača trditve, »da je v političnem sistemu zavladal birokratizem, tj., da so administrativno-izvršni organi v partiji, državi in samoupravnih skupščinah uzurpirali pravico do upravljanja, ki sicer pripada drugim subjektom« (Popović, 1983:393). Hkrati pa njegova analiza kaže, da so ti »drugi subjekti« dejansko predvsem »nosilci vodilnih političnih funkcij«.

Prav tako je mogoče najti v literaturi podrobnejše elaboracije ideje, da s pojmom birokracija ni mogoče zajeti niti značilnosti oblastnega aparata v socialističnih družbah. Analiza J. Pakulskega (1986) kaže, da strukture in delovanja aparata ter njegovega odnosa do politične elite ni mogoče pojasniti niti s pojmom birokracije niti s pojmom tehnokracije; po njegovem prevladuje v socialističnih družbah povsem specifičen tip oblastnega aparata (podobno tudi Bienkovski, 1981:182). J. Pakulski zlasti poudarja visoko odvisnost aparata od politične elite (nosilec »vrhovne« oblasti), ki se zlasti kaže v majhnem nasprotovanju aparata spremembam, za katere daje pobudo elita, ter v nizki stopnji formalne urejenosti njegovega delovanja.

V prejšnjih odstavkih smo se namenoma zadržali le pri tistih pojmi in hipotezah, ki so skupni različnim kritičnim evaluacijam trditve o birokraciji kot dominantni razredni sili v socialističnih družbah. Njihova podrobnejša predstavitev bi razkrila, da so med njimi tudi številne pomembne razlike. Če bi upoštevali več avtorjev, bi bile te razlike še bolj očitne. Zato bi bilo mogoče na splošno reči, da so navedene analize mnogo bolj učinkovite v zavračanju prevladujoče »uporabe« pojma birokracija v raziskovanju razrednosti socialističnih družb kot pri pozitivnem opredeljevanju značilnosti dominantnega razreda. Vendar pa to ne zmanjšuje njihove hevristične vrednosti. Njihova kritika ustaljenih pojmovanj birokracije (tehnokracije) sama po sebi pomeni analitično svežino ter predstavlja zahtevo po teoretski strogosti v raziskovanju pomembnega vidika razrednosti socialističnih družb, kjer je predolgo vladalo zatišje.

CITIRANI VIRI

Bahro
1981	Alternativa, Kritika realnog socijalizma, Globus, Zagreb
Bauman, Z.
1967	Officialdom and class: Bases of inequality in socialist society; v Parkin F. (ed.). The sociological analysis of class structure, Tavistock, London
Bavčar, I. in sod.
1985	Kapital in delo v SFRJ, Krt, Ljubljana
Bienkovski, W.
1981	Theory and reality. The development of social systems, Alison&Busby, London
Binns, P.&Haynes, M.
1980	New theories of Eastern European class societies, International Socialism, 2:7

- Bottomore, T. 1984 Sociology and socialism. Wheatsheaf Books, Brighton
- Dahrendorf, R. 1959 Class and class conflict in industrial society. Stanford University Press, Stanford
- Klinar, P. 1979 Poglavja iz razredne in slojevske strukture družbe. DDU Univerzum. Ljubljana
- Konrad, G., Szelenyi I. 1979 The intellectuals on the road to the class power. Harvester Press, Brighton
- Marković, L. 1978 Klasna borba i koncepcije razvoja. Naprijed, Zagreb
- Nove, A. 1983 The class nature of the Soviet Union revisited. Soviet Studies, 3
- Pakulski, J. 1986 Bureaucracy and the Soviet system. Studies in comparative communism, 1 (spring)
- Popović, M. V. 1983 Administracija, birokratija, birokratizam. Sociologija, 4
- Poulantzas 1978 Klase u savremenom kapitalizmu. Nolit, Beograd
- Rigby, T. H. 1980 A conceptual approach to authority, power and policy in the Soviet Union; v Rigby T. H. at all., Authority, power and policy in the USSR. Macmillan, London
- Rus, V. in Arzenšek, V. 1984 Rad kao sudbina i kao sloboda, SNL, Zagreb
- Ticktin, H. 1978 The class structure of the USSR and the elite. Critique, 14
- Weber, M. 1976 Privreda i društvo, drugi tom, Prosveta Beograd
- Wright, E. O. 1979 Class structure and income determination. Academic Press, New York
- 1984 Opšti okvir analize klase, Marksizam u svetu, 10-11

JOSIP ŽUPANOV

UDK 321.1/.8(497.1):316.653

Delavski razred in družbena stabilnost

Pri nas je v veljavi oguljeno geslo, ki ni le v protislovju z marksistično družbeno paradigmo, pač pa oporeka celo zdravemu razumu – in to je: gospodarske razmere so slabe, politično stanje pa je dobro. Ta parola je začuda točna: po eni plati sesipanje življenjske ravni in ogroženost fizične eksistence precejšnjega dela prebivalstva ne vzbuja javnih protestov, saj ni stavkovnih gibanj in tudi ne kakršnihkoli protestnih gibanj ali javnih manifestacij nezadovoljstva, po drugi plati pa obstaja neizogibni minimum družbene participacije.*

»To je patipacija podpore in v nekem smislu tudi ceremonijska patipacija. Ne mislim, da ljudje patipirajo tako, da o nečem dejansko odločajo. Toda kadar sprožimo določene akcije, se ljudje odzovejo. Če organizirate politični shod, ljudje pridejo, če organizirate volitve, pridejo na volišča; če organizirate samoprispevek, glasujejo za; obstaja torej določena patipacija, kakršno terjamo in ki se je lahko nadejamo.«¹

* Skrajšani izveček iz obsežnejše študije, ki je nastala na podlagi ankete o položaju in kulturi mladih delavcev in jo je izvedel Center za družbene dejavnosti ZSMH v Zagrebu. Študija je bila objavljena v izdajah CDD.

¹ Razprava J. Županova na okrogli mizi »Motivacija delavcev za boljše delo v naši državi«, Ekonomika, 1/1984, str. 52-53.

Kako naj si razlagamo to stabilnost? Pri nas lahko neredkokdaj, prej v zasebnem pogovoru kot v javnih nastopih, slišimo mnenje, da si naši ljudje ne drznejo stavkati, ker jih je strah represije. Represije se je kajpak mogoče vselej nadejati, vendar represija sama ne more preprečiti protestov, o čemer v novejšem času zgovorno priča položaj v Južnoafriški republiki. Hipoteza represije je vse preveč pritlehna, da bi nam lahko pojasnila »božjo skrivnost o tem, da so lahko politične razmere v deželi, ki se opoteka na robu katastrofe, dobre – in to ni parola.«² To dejstvo zahteva od nas, da globlje preučimo družbeno strukturo in njeno dinamiko.

»Ko govorim tako zelo sežeto, uporabljam za globalno družbo prisposodbo: prisposodbo računalnika . . . Če je družbo mogoče primerjati z računalnikom, se zastavi vprašanje – kaj je njen software in kaj njen hardware. Software so v družbi določeni družbeni kodi na različnih ravneh sistema . . . pri tem gre za določene vrednostne usmeritve . . . hardware pa obravnavam v najširšem pomenu besede kot razredni interes. Razrednega interesa ne obravnavam v ortodoksnem dogmatskem smislu, ki je pri nas v precejšnji meri navzoč, a se mu je na neki način rogal že Lenin, ko je dejal: so ljudje, ki menijo, da se bodo na eni strani zvrstili vsi, ki porečejo – mi smo za kapitalizem, na drugo stran pa se bodo postavili vsi tisti, ki so za socializem, nakar se bodo spopadli in bo potlej to socialna revolucija. V modernih družbah stvari kajpak niso take. V modernih družbah obstaja medrazredna dinamika med skupinami. So, kajpak, konflikti, so pa tudi koalicije in kompromisi. In če ne doumemo, kakšne so te koalicije v družbi, te družbe pač ni mogoče razumeti in tudi ne njene stabilnosti. Če ne doumete, kaj je temeljna koalicija, si ne morete ničesar razložiti.«³

Za umevanje kontinuitete in stabilnosti jugoslovanske družbe je tedaj temeljnega pomena vprašanje, kaj je v tej družbi osnovna koalicija. V enem svojih del⁴ sem sugeriral, da gre za koalicijo med fizičnim delavstvom in elito, ki jo ponavadi imenujemo politična birokracija. Gre za koalicijo neenakih, v kateri patron (elita) »ščiti« delavstvo (klienta) ter mu zagotavlja minimalni dohodek ter velike socialne pravice, ščitenelec (delavstvo) pa, s svojimi oblačili zgodovinskega delavskega razreda (»zgodovinskega interesa«) zagotavlja eliti njeno družbeno legitimnost. Takšna koalicija predpostavlja vzpostavitev dvojne komunikacije za področje »softwara«, pri čemer delavstvo sprejema uradno ideologijo, elita pa vrednostni kod radikalnega egalitarizma, pa ne zaradi iskrenega egalitarnega prepričanja, pač pa zato, ker odpravljanje razlik med ljudmi poenostavlja socialni sistem in omogoča njegovo lažje vodenje.

Ta koalicija je temelj stabilnosti družbenega sistema in cementira status quo, ki je tolikanj značilen za našo družbo. Vse dotlej, dokler se v tej koaliciji kaj ne spremeni – bodisi da bo elita moči sklenila zavezništvo z elito znanja, kot se je zgodilo na Zahodu, kar pa je pri nas malo verjetno, bodisi da bodo iz koalicije izstopili delavci spričo udarcev, ki jih doživlja njihova življenjska raven pa vse bolj in bolj tudi njihova socio-ekonomska varnost, se ni mogoče nadejati nobenih resnih družbenih sprememb. Ker elita po vsej verjetnosti ne bo spremenila svojega pogleda, pač pa si bo prizadevala koalicijo za vsako ceno obdržati, se zastavi vprašanje, kako se bodo na razmere gospodarske krize odzvali delavci, zlasti mladi delavci, ki so najbolj izobražen del delavstva in ne priseljenci z vasi ali ljudje, ki so

² Op. cit., str. 40–41.

³ Op. cit., str. 41.

⁴ J. Županov »Znanje, družbeni sistem in razredni interes«, Naše teme, 7–8/1983.

z eno nogo še zmerom na njivi. Ali se bodo dokopali do spoznanja, da se tudi delavcem v primeru, če se elita ne bo držala svojega dela pogodbe, ne bodo držali svojega? V tem smislu nam anketa o položaju in kulturi mladih delavcev, ki smo jo v SR Hrvatski izvedli leta 1982, omogoča empirično preverjenje trdnosti komunikacije med elito in delavstvom.

Podatki, ki jih bomo nanizali, kažejo, da je ostala komunikacija med elito in delavstvom konec leta 1982, v času torej, ko je bila gospodarska kriza v polnem razmahu, nedotaknjena. Velikanska večina vprašanih sprejema uradno ideologijo, o čemer pričajo odgovori na celo vrsto vprašanj.

Mladi delavci in ideologija

Začnimo s splošnim odnosom vprašanih do države. Na vprašanje, kaj pomeni država in koga varuje, smo dobili naslednje odgovore.

Tabela 1: Splošni odnos do države

	%
1. Država je v prvi vrsti družbenopolitična skupnost, s katero upravljajo delegati delovnih ljudi in občanov, njena naloga pa je, da varuje samoupravljanje	77,6
2. Država je v prvi vrsti sredstvo v rokah političnih funkcionarjev, ki z njeno pomočjo ščitijo svoj privilegirani položaj v družbi	6,1
3. Država je predvsem uradniški aparat, ki je nekoristen, varuje pa uradniške plače	1,5
4. Država je predvsem aparat prisile, katerega naloga je utišati vsakršen protest	2,5
5. Država je nujno zlo	5,0
6. Država je instrument ohranjanja oblasti političnih strank	2,0
7. Država je aparat, ki služi samemu sebi	4,0
8. Drugo	5,0
9. Ne vem, me ne zanima	8,0
10. Brez odgovora	2,9
Skupaj	100,0
N = 1017	

Če seštejemo odgovore, ki izražajo negativen odnos, lahko tabelo strnemo tako:

pozitiven odnos	77,6
negativen odnos	11,2
nevtralen odnos	8

Kot vidimo, velikanska večina anketirancev sprejema uradno definicijo države, v kateri je težišče na družbeno-politični skupnosti, delegatskem sistemu in varovanju samoupravljanja.

Dalo pa bi se reči, da pozitiven odnos do države ne velja za vsako državo, temveč za državo, ki odмира. Zato se zastavi vprašanje: »V samoupravnem socializmu mora država odmirati, pomeni, da svoje funkcije bolj in bolj prenaša na

samoupravne organizacije in telesa. Je v zadnjih desetih letih vloga države pešala – ali se je krepila?»

Tabela 2: Percepcija odmiranja države

	%
1. V zadnjem času prenašamo vse več pristojnosti na samoupravne organizme	39,8
2. V zadnjem času se vloga države nenehno krepi	17,1
3. Ne vem, ne morem presoditi	39,3
4. Brez odgovora	3,7
Skupaj	100,0
N = 1017	

Dejstvo je, da se je v senci koncepcije združenega dela pri nas v obdobju 1972–1982 dejansko krepila vloga države, še zlasti v gospodarstvu. Vendar pa je samo 17,1% vprašanih percipiral tak trend – relativna večina percipira odmiranje države. Vendar pa precejšnje število anketirancev nima nobene percepcije. Kot vidimo, so se vprašani razdelili v dve veliki skupini: v prvi so »optimisti«, ki celo v obdobju poplave administriranja (1982) vidijo državo odmirati, v drugi pa neopredeljeni, ki imajo jasno percepcijo o tem, kar se v resnici dogaja. »Pesimisti« – boljše realisti – tvorijo tretjo, najmanj številno skupino. V vsakem primeru relativna večina (proizvodni delavci – 39,8%, administrativni uslužbenci – 50,2%) sprejemajo ideološko stališče, da prehaja vse več opravil na samoupravna telesa.

Država je samo del, samo bistveni del političnega sistema. Oglejmo si, kako ocenjujejo anketiranci delegatski sistem in pluralizem samoupravnih interesov. Kakšen je ta sistem?

Tabela 3: Percepcija o delegatskem sistemu

	%
1. Gre zgolj za prikriti enostranski sistem	10,4
2. Gre za sistem ekonomske demokracije brez politične demokracije	7,9
3. Gre za sistem dejanske demokracije, ki je veliko boljši od večstrankarskega sistema	28,6
4. Ne vem, glede tega nimam mnenja	47,1
5. Brez odgovora	8
Skupaj	100,0
N = 1017	

Kot lahko razberemo, relativna večina vprašanih o delegatskem sistemu nima nobene percepcije, tisti, ki jo imajo, pa označujejo delegatski sistem kot sistem dejanske demokracije, ki je boljši od večstrankarskega. Vsega 18,3 odstotkov vprašanih imajo o delegatskem sistemu negativno sodbo.

Za preskusni kamen sprejemanja uradne ideologije lahko vzamemo percepcijo osrednje gibalne sile političnega sistema – organizacije ZK.

Na vprašanje »Kakšna je, po vašem mnenju, organizacija ZKJ?« smo dobili več modalitet odgovorov ter naslednje rezultate:

Tabela 4: Mnenja o organizaciji ZK

	%
1. ZK je vodilna idejno-politična sila, ki je omogočila tak socialistični samoupravni razvoj	66,0
2. ZK je dejansko delavska organizacija, vselej brani neposredne in dolgoročne interese delavcev	7,0
3. ZK je uslužbenska organizacija in varuje interese vodilnih, strokovnjakov ter administrativnih delavcev	4,4
4. ZK je paravnan za zaščito posebnih interesov politične birokracije	4,4
5. Program in akcija ZK sta razvojenela, organizacija je oportunistična in premalo odločna	6
6. ZK je organizacija, v katero vstopajo ljudje zaradi karierističnih razlogov	5
7. Ne vem, me ne zanima	11,8
8. Drugo	7
9. Brez odgovora	4,6
Skupaj	100,0
N = 1017	

Kot je mogoče videti, je pozitivno mnenje, ki se sklada z uradnim stališčem, izrazilo 73% vprašanih, negativno mnenje 9,9%, medtem ko je z »ne vem«, kar označuje ne le pomanjkanje stališča, pač pa tudi odsotnost interesa, odgovorilo 11,8% vprašanih.

Drugo vprašanje je zadevalo ugled in vpliv ZK v družbi. Vprašanje se je glasil: »V zadnjih desetih letih število članov ZK občutno narašča. Ali mislite, da obenem s številom članov raste tudi ugled in vpliv ZK v družbi?« Na to vprašanje smo dobili naslednje odgovore:

Tabela 5: Ugled in vpliv ZK v družbi

	%
1. Vpliv in ugled ZK sta v zadnjem času precej zrasla	44,0
2. Vpliv in ugled ZK se v zadnjem času nista spremenila	15,3
3. Vpliv in ugled ZK v zadnjem času upadata	14,0
4. Ne vem, ne morem povedati	22,0
5. Brez odgovora	4,7
Skupaj	100,0
N = 1017	

Medtem ko se je dalo prejšnje vprašanje razumeti kot »kaj naj bi ZK bila«, je ostajalo pričujoče vprašanje na ravni dejanskosti, zato v večji meri označuje dejanski odnos vprašanih do ZK.

Vidimo, da relativna večina (44,4%) zaznava rast ugleda in vpliva ZK, skupaj s tistimi, ki menijo, da se ugled in vpliv ZK nista spremenila, pa tvorijo nadpolovično večino (59,3%). Le manjši del ugotavlja erozijo ugleda in vpliva ZK.

Nadaljnja pomembna komponenta političnega sistema je zveza sindikatov. Če imajo delavci razlog za nezadovoljstvo s kakim delom političnega sistema, je to prav sindikat. Kajti ta organizacija je razcepljena na sindikalna vodstva, ki se vse od občine do federacije ukvarjajo s forumskim delom, ter na osnovne organizacije,

ki so pogosto podaljšana roka tehnostuktur v delovnih organizacijah. A oglejmo si nekatere podatke.

Na vprašanje o dejanski vlogi sindikata smo dobili naslednje odgovore:

Tabela 6: Dejanska vloga sindikatov

	%
1. Sindikat deluje samostojno ter izraža interese in zahteve sindikalne baze	43,9
2. Sindikat je nesamostojen in deluje kot podaljšana roka vodilnih struktur v kolektivu	38,0
3. Sindikat deluje kot odsev delovanja organizacije ZK v kolektivu	18,1
Skupaj:	100,0
N = 1017	

Rezultati so presenetljivi: relativna večina (skoraj polovica) čuti sindikat kot samostojnega dejavnika, ki izraža interese in zahteve članstva, medtem ko nekaj več kot polovica vprašanih doživlja sindikat kot transmisijo. Če imamo v mislih dejansko vlogo sindikata, lahko ugotovimo, da se mu je v odgovorih anketirancev dobro pisalo.

Pomemben kazalec komunikacije med elito in delavstvom utegne biti tudi odnos do reforme usmerjenega izobraževanja. Elita je vložila veliko truda v to, da bi svoje poglede vsilila vsej družbi, zato bo zanimivo videti, v kolikšni meri so ta uradna stališča sprejeli mladi delavci.

Na vprašanje: »Kaj pomeni po vaši sodbi reforma srednješolskega izobraževanja pri nas?« smo dobili različne odgovore:

Tabela 7: Pogledi na reformo srednješolskega izobraževanja

	%
1. Reforma pomeni premagovanje razrednih razlik v izobraževanju	10,4
2. Reforma daje vsem enake možnosti, da si pridobijo enako izobrazbo in pridejo do življenjskega poklica	42,5
3. Reforma ustreza potrebam združenega dela, predvsem gospodarstva, da bi prišlo do različnih profilov strokovnjakov s srednjo kvalifikacijo	19,1
4. Reforma ne daje vsem enakih možnosti in ne prispeva k odločilnemu odpravljanju socialnih razlik med dijaki	6,0
5. Reforma ne ustreza dejanskim potrebam združenega dela in tudi ne zahtevam moderne tehnologije	5,1
6. Reforma ne daje dovolj široke splošne izobrazbe in tudi ne kvalitetne ter potrebne strokovne izobrazbe	8,7
7. Načelno negativen odnos do reforme	1,2
8. Konkretna pripombe ter opozorila na slabosti izvajanega modela	3
9. Drugo	4
10. Brez odgovora	6,4
Skupaj	100,0
N = 1017	

Ko seštejemo vse pozitivne in vse negativne odgovore, vidimo, da je dalo pozitiven odgovor 72% in negativnega 21% vprašanih. Čeprav je sprožila izvedba

reformo v naši družbi veliko nezadovoljstva in odkrite kritike, gleda velika večina mladih delavcev nanjo pozitivno.

Za psihološko participacijo v političnem sistemu, torej tudi za sprejemljivost komunikacije, ki prihaja »od zgoraj«, je odločilnega pomena, kako delavci doživljajo svoj delavski položaj. Zavaljo tega smo zastavili vprašanje: »Kaj pomeni danes biti delavec v naši družbi – kako doživljate svoj delavski položaj?« Odgovore je mogoče razbrati iz naslednje tabele.

Tabela 8: Doživljanje delavskega položaja

	%
1. Biti delavec se pravi biti najemnik: človek, ki za denar prodaja svoje delo	9,7
2. Biti delavec pomeni biti revež: človek, ki občuti pomanjkanje celo najnujnejših življenjskih potrebščin, ne da bi se njegov položaj kdaj izboljšal	11,5
3. Biti delavec se pravi biti ustvarjalec: človek, ki s svojim znanjem in zmožnostmi ustvarja gnotne dobrine	36,4
4. Biti delavec pomeni biti samoupravljalac: človek, ki odloča o vseh pomembnih vprašanjih	28,1
5. Biti delavec pomeni biti ujet v past: človek, ki ne more nikoli več izstopiti iz svojega delavskega statusa	1,3
6. Biti to se pravi biti fizični delavec: človek, ki opravlja umazana in naporna dela	4,6
7. Biti delavec se pravi biti robot: človek, ki dela v enoličnem tempu in opravlja drobnjarske delovne operacije	3,3
8. Brez odgovora	5,8
Skupaj	100,0
N = 1017	

Svojo argumentacijo o uspešni komunikaciji med elito in delavci bom končal z vprašanji o percepciji razrednih razlik v jugoslovanski družbi, o izkoriščanju ter o zaščiti delavcev pred izkoriščanjem. Prvo vprašanje je bilo formulirano tako: »Osnovni smoter socializma je odprava razrednih razlik med ljudmi. Ali se ta smoter v naši družbi, ki gradi socializem, po vašem mnenju uresničuje – in kako?« Odgovori so razvidni iz naslednje tabele.

Tabela 9: Percepcija razrednih razlik v jugoslovanski družbi

	%
1. V naši družbi ni več razrednih razlik, ali pa so brez pomena	24,3
2. V naši družbi obstajajo pomembne razredne razlike med ljudmi	17,4
3. V naši družbi se razredne razlike vse bolj poglobljajo	10,7
4. V naši družbi so določene razlike med ljudmi, vendar nimajo razrednih obeležij	40,1
5. Brez odgovora	7,5
Skupaj	100,0
N = 1298	

Če seštejemo odgovore pod 2. in 3., saj zadevajo razredno razlikovanje, vidimo, da 28,1% vprašanih percipira razredne razlike v naši družbi. 24,3%

zanikajo obstoj razrednih razlik, medtem ko večinski 40,1% določene razlike zaznava, a zanikuje razredne razlike. Tako pretežna večina 64,4% v naši družbi ne opaža razrednih razlik, medtem ko jih opazna 30-odstotna manjšina zaznava. Prevladuje uradno stališče, da socialne razlike so, vendar nimajo razrednega obeležja. Drugače povedano: večina šteje Jugoslavijo za brezrazredno družbo, kar je za družbeno skupnost, v kateri je graditev socializma že naredila opazne korake, tudi predpogoj.

Z vprašanjem o obstoju razrednih razlik je tesno povezano tudi vprašanje o izkoriščanju v jugoslovanski družbi. Na vprašanje: »Ali v naši družbi obstaja izkoriščanje?« smo dobili naslednje odgovore.

Tabela 10: Izkoriščanje v jugoslovanski družbi

	%
1. Obstaja zgolj v zasebnem sektorju	21,4
2. Obstaja v zasebnem in družbenem sektorju	40,9
3. V naši družbi ni izkoriščanja	29,9
4. Brez odgovora	7,8
Skupaj	100,0
N = 1017	

Vidimo, da absolutna večina meni, da v naši družbi v družbenem sektorju ni izkoriščanja. Občutna manjšina (približno dve petini) pa sodi, da izkoriščanje poznamo, in to tako v zasebnem kot v družbenem sektorju.

In tretje vprašanje, ki se je glasilo: »Ali se lahko delavci samo zavarujejo pred izkoriščanjem?« Odgovori so zajeti v naslednji tabeli.

Tabela 11: Zaščita delavcev pred izkoriščanjem

	%
1. V naši družbi ni izkoriščanja	30,9
2. Lahko se obvarujejo izkoriščanja, če vlagajo ugovore in pritožbe	14,4
3. Obvaruje se ga, če stavkajo	2,7
4. Obvarujejo se ga, če na delovnem mestu delajo manj	2,2
5. Obvarujejo se ga, če nastopajo skupinsko	4,0
6. Obvarujejo se ga, če gredo v bolniški stalež	6,0
7. Lahko se ga obvarujejo, če si prilaščajo material iz podjetja	1,0
8. Obvarujejo se izkoriščanja, če se aktivirajo v družbenopolitičnih organizacijah in v samoupravnem organizmu	15,6
9. Zlepa se ne morejo zaščititi pred izkoriščanjem	19,9
10. Brez odgovora	9,7
Skupaj	100,0
N = 1298	

Podatke lahko rezimiramo na ta način:

1. v naši družbi ni izkoriščanja	30,9
2. z akcijo v okviru sistema	30,9
3. s kolektivno akcijo zunaj sistema	6,7

4. z individualno akcijo zunaj sistema	3,8
5. počutijo se brez moči	19,9

Kot razberemo, pretežna večina (61,8%) eksploatacije bodisi ne vidi, ali pa sodijo, da se je mogoče zavarovati z individualno in kolektivno akcijo znotraj institucionalnega sistema. Približno ena desetina (10,5%) je prepričana, da se lahko delavci zavarujejo z individualno in kolektivno akcijo zunaj sistema, medtem ko skoraj ena petina vprašanih ne verjame niti v akcijo znotraj niti v akcijo zunaj sistema. Skratka, veliko število ljudi zaupa v sistemsko akcijo, kar se sklada z uradno ideologijo.

Z ideologijo proti dejstvu

Oglejmo si najprej, kako anketiranci ocenjujejo vlogo države v naši ekonomiki. Na vprašanje: »Kakšno vlogo ima država v naši ekonomiki?« smo prejeli naslednje odgovore:

Tabela 12: Vloga države v našem gospodarstvu

	%
1. Država ima pretežno pozitivno vlogo s tem, da preprečuje rast cen ter regulira gospodarske tokove, posebej izvoz in uvoz	50,5
2. Država ima pretežno negativno vlogo s tem, da z birokratskimi ovirami onemogoča uspešno poslovanje in delovanje tržne ekonomije	11,9
3. Drugi odgovori	1,7
4. Ne vem, nimam mnenja o tem	32,1
5. Brez odgovora	3,7
Skupaj	100,0
N = 1017	

Kot vidimo, kar polovica anketirancev ocenjuje vlogo države v gospodarstvu pozitivno, in to v času, ko so administrativne omejitve dosegle vrhunec (oktobrski paket ukrepov ZIS 1982), medtem ko le nekaj več kot deset odstotkov vprašanih sodi o vlogi države negativno. Veliko število vprašanih – približno ena tretjina – o tem nima mnenja. Vsem, ki delajo v gospodarstvu, bi moralo biti jasno, da vladno zamrzovanje cen ni preprečilo rasti inflacije, medtem ko številni državni predpisi in regulative pogosto onemogočajo smotno in uspešno poslovanje. Vseeno pa je dala realističen odgovor zgolj 11,9-odstotna manjšina. Večina vprašanih je tako zelo državno naravnana, da so zanikali notorna dejstva.

Kot vidimo, pogojujejo nerealistično ocenjevanje vloge države v našem gospodarstvu prej politični in ideološki razlogi kot kognitivna sposobnost vprašanih.

Vendar pa odgovori na neko drugo vprašanje ne dopuščajo možnosti razlage. Vprašanje se je glasilo: »Zakaj je v ZK največji osip delavcev?« Odgovore razberemo iz naslednje tabele.

Tabela 13: Osip članstva ZK

	%
1. Gre za slabost, ki jo bomo v nadaljnji praksi odpravili	11,0
2. Zato, ker delavci odkrito izražajo svoje mnenje	20,9
3. Zato, ker imajo delavci najmanj moči in vpliva	15,8
4. Zato, ker imajo delavci manjši interes ostati v ZK	3,1
5. Zato, ker partijsko članstvo strožje presoja delavce kot uslužbence	2,5
6. Zato, ker je članarina previsoka	2,2
7. Nisem prepričan, da je največji osip delavcev	20,4
8. Ne vem, o tem nimam mnenja	20,0
9. Brez odgovora	4,1
Skupaj	100,0
N = 1017	

Tu nas zanima odgovor, ki je v nasprotju ne le s podatki iz partijske statistike, temveč tudi z vsakodnevnim izkustvom: petina vprašanih zanika dejstvo, da je v ZK največji osip delavcev. V ideološkem smislu tega ne bi smelo biti, saj je ZK delavska partija in v imenu tega ideološkega pogleda zanikujemo družbeno dejstvo. Tega zanikovanja si ni mogoče pojasniti z nikakršnimi konjunkturnimi razlogi.

Glede na to nam zanikanje pojava večjega osipa delavcev v ZK dopušča sklep, da je omembe vredna manjšina delavstva v imenu ideologije pripravljena zanikati dejstva. Določnice tega stališča so v pretežni meri politične in ideološke. Tega zanikovanja ni mogoče opravičevati s slabo obveščenostjo, saj gre za notorna dejstva.

Konservativni radikalizem

Če občutna manjšina zanika splošno znana dejstva, ki se ne skladajo z uradno ideologijo, lahko pričakujemo v vrstah delavstva navzočnost nekakšne politične avtoritarne naravnosti, ki jo je S. M. Lipsett imenoval »Working class authoritarianism«⁵ in sem jo sam pred 16 leti opisal kot »množično bazo za etatizem«⁶.

Ta konservativni radikalizem reafirmira ideje in rešitve »realnega socializma«, zagovarja vladavino trde roke in povsod zaznava elemente kapitalizma in kapital-odnosov. Ta stališča izraža danes naše javno mnenje na ves glas, kar je pokazala tudi nedavna javna razprava o drobnem gospodarstvu.⁷ Gre za posameznike in skupine, ki se jim zdijo celo ustavne spremembe v zvezi z drobnim gospodarstvom preveč liberalne ter odkrito napadajo trg in tržno ekonomijo ter podobno. Vendar nas tu ne zanimajo ta glasna »razmišljanja« posameznikov in skupin, temveč vprašanje, ali takšna avtoritativna stališča koreninijo v fizičnem delavstvu, kot smo predpostavili že leta 1964 v knjigi Samoupravljanje in družbena moč. Na obstoj takih avtoritarnih stališč nas opozarjajo pogledi vprašanih na enopartijski sistem.

⁵ Political Man, New York, 1963. Doubleday, 4. poglavje »Working Class Authoritarianism«, str. 87–126.

⁶ Samoupravljanje in družbena moč, druga izdaja, Zagreb, 1965, Globus, str. 75–75.

⁷ Glej polemiko o drobnem gospodarstvu v reviji Naša zakonitost, št. 2. in 4., 1985, posebej članek Č. Grbiča »Dogmatizem in delo z zasebnimi sredstvi« (št. 2) ter članek I. Družijaniča »Ideološko-tožilske strasti (ali kako pod krinko skrbi za »drobno gospodarstvo«) Č. Grbič tihotapi neokapitalistično teorijo« (št. 4).

Na vprašanje: »Kaj menite o enopartijskem političnem sistemu?« smo dobili naslednje odgovore:

Tabela 14: Stališča o enopartijskem sistemu

	%
1. Sem brezpogojno za enopartijski sistem, saj edinole tak sistem zagotavlja nadaljnji razvoj socializma	39,0
2. Dopuščam možnost, da je v začetni fazi socializma enopartijski sistem najbolj ustrezen, vendar samo začasno in za kratek čas	8,7
3. Sem proti enopartijskemu sistemu, in sicer v vsakem primeru, ker gre pri tem vselej za totalitarni režim	6,7
4. Ne vem, o tem nimam mnenja	39,5
5. Brez odgovora	6,1
Skupaj	100,0
N = 1017	

Anketiranci so se, kot vidimo, razdelili v dve po številu bolj ali manj enako veliki skupini: na brezpogojne privrženke enopartijskega sistema ter na neopredeljene. Pogojnih privrženecv ni niti ena desetina, nasprotnikov avtoritarnosti pa je komaj nekaj prek 5%.

Z vidika uradne ideologije bi bil korekten odgovor pogojna podpora enopartijskemu sistemu, tak odgovor pa bi pričakovali tudi z vidika teorije ankete, ki pravi, da vprašani vedno tendirajo predvsem k sredinskim odgovorom. Toda dve petini vprašanih sodita med čvrste privrženke enopartijskega sistema, le dvajsetino pa tvorijo odločni nasprotniki takega sistema. Skratka, slika zavesti anketirancev je razcepljena: so bodisi odločni privrženeci avtoritarnosti, ali pa so neopredeljeni.

Recepcija ideologije

Intenziteta sprejemanja uradne ideologije s strani delavcev bo nas lahko pripeljala do sklepa, da je v njihovi zavesti uradna ideologija celovit in koherenten sistem. Tak sklep je videti napačen, saj prihaja v izjavah vprašanih do izraza precejšnja zmedenost. Na to nas opozarjajo odgovori na vprašanje: »Ali v naši družbi je diktatura proletariata?«

Na to vprašanje smo dobili naslednje odgovore:

Tabela 15: Diktatura proletariata v jugoslovanski družbi

	%
1. Diktatura proletariata obstaja tudi danes, saj o presežku dela odloča država	8,8
2. Diktatura proletariata admira hkrati z razvojem samoupravljanja	23,4
3. Diktatura proletariata se krepi hkrati z vse večjo vlogo združenega dela v delavčevem dohodku	10,1
4. Diktature proletariata v naši družbi ni, saj je ta družba demokratična	14,7
5. Ne vem	34,7
6. Brez odgovora	8,2
Skupaj	100,0
N = 1017	

Kot vidimo, večina na to vprašanje ne ve odgovora. A tudi tisti, ki so odgovorili, izpričujejo razpršenost odgovorov. Uradna ideologija identificira diktaturo proletariata s samoupravljanjem. Le 10,1% je postövetil diktaturo proletariata s samoupravljanjem. Relativna večina sodi, da je diktatura proletariata v nasprotju s samoupravljanjem (23,4%), 14,7% vprašanih pa meni, da se diktatura proletariata in demokracija izključujeta. Skratka, zdi se, da je v glavah anketirancev precejšnja zmeda, kar zadeva ključni pojem marksistične ideologije – diktaturo proletariata.

Kritična zavest na ravni fakticitete

Iz dosedanjih razlag bi se dalo narediti sklep, da delavcem sprejemanje uradne ideologije zapira pogled v politično in družbeno realnost. Vendar bi bil tak sklep pretiran. Na to nas opozarjajo odgovori, ki so jih dali anketiranci na vprašanje, zadevajoče akcijsko usposobljenost zveze komunistov v naši družbi. Vprašanje se je glasilo: »Ali ZK v družbi nastopa kot kritična družbena zavest?« Odgovore razberemo iz naslednje tabele.

Tabela 16: ZK kot kritična zavest v družbi

	%
1. ZK zgolj propagira in pojasnjuje različne ukrepe, ki jih sprejema država	18,7
2. ZK skupaj z državo sprejema različne ukrepe, zato do njih nima kritičnega stališča	32,1
3. ZK nastopa neodvisno od države kot nosilka socialistične kritike	21,5
4. Ne vem, me ne zanima	21,6
5. Brez odgovora	6,1
Skupaj	100,0
N = 1017	

Odgovori na to vprašanje se močno razlikujejo od odgovorov na vprašanje o tem, kaj je zveza komunistov in ali njen ugled ter vpliv rasteta. Vidimo, da 18,7% percipira ZK kot transmisijo državne oblasti (»agenta države«), medtem ko vidi 32,1% v ZK »partnerja« državni oblasti. Vsega 21,5% vidi v ZK samostojen kritičen subjekt, ki je zmožen delovati avtonomno. Razmeroma veliko število (21,6%) anketirancev nima mnenja in jih to vprašanje ne zanima.

Odmiki od uradne ideologije

Delavci so do definicij o vlogi ZK, kot jih podaja uradna ideologija, ne le kritični, pač pa se od ideologije odmikajo tam, kjer so prizadeti njihovi vitalni interesi. Tak vitalni delavski interes je zaposlovanje mladih. Ko gre za odpravo nezaposlenosti, delavci ne pristajajo na uradno formulo, ki veleva, da bi morala biti to domena združenega dela, temveč so še vedno mnenja, da mora nad tem bdeti predvsem država. Polna zaposlenost je navsezadnje – v razmerah administrativne ekonomije – del pogodbe med elito in delavstvom, pri čemer delavci ne

dovolijo eliti, da bi svoj del obveznosti prevabila na delavce. Na vprašanje: »Ali sodite, da mora država zagotoviti delo nezaposlenim?« smo dobili naslednje odgovore:

Tabela 17: Država in zaposlovanje mladih

	%
1. Ja, vsekakor	60,9
2. Ne, to je domena združenega dela	28,7
3. Ne, to je zasebna stvar vsakega nezaposlenega posameznika	8,1
4. Brez odgovora	2,3
Skupaj	100,0
N = 1017	

Vidimo, da absolutna večina vprašanih skrb za zaposlovanje mladih prelaga na ramena države, nekaj manj kot tretjina pa daje ideološki odgovor s tem, da zahteva od združenega dela, naj le-to skrbi za zaposlovanje.

Vrnitev k ideologiji – financiranje družbenih služb

Videli smo, da so delavci pripravljeni opustiti uradno ideološko stališče, kadar gre za neposreden delavski interes. Ko pa gre za »druge«, se pravi za financiranje družbenih dejavnosti, se delavci znova zatekajo k uradnemu ideološkemu stališču. Na to nas opozarjajo odgovori na naslednje vprašanje: »Danes imamo hude težave s financiranjem vitalnih družbenih služb. Ali menite, da bi bilo najustreznejše, če bi znova prešli na financiranje teh dejavnosti prek državnega proračuna, kot ravnavo tudi v drugih državah?« Na to vprašanje smo dobili naslednje odgovore:

Tabela 18: Stališča o financiranju družbenih dejavnosti

	%
1. Mislim, da bi bilo najpametneje znova preiti na državno financiranje	9,7
2. Mislim, da moramo naprej razvijati sistem svobodne menjave dela	50,6
3. Ne vem, o tem nimam mnenja	36,3
4. Brez odgovora	3,4
Skupaj	100,0
N = 1017	

Vidimo, da je privrženec državne proračunske logike komaj ena desetina vseh vprašanih, da polovica vprašanih daje svoj glas za sedanji sistem (svobodno menjavo dela), zaradi katerega se delež družbenih dejavnosti v družbenem proizvodu že več let zmanjšuje, medtem ko ena tretjina anketirancev o tem nima izdelanega mnenja.

Skupne opombe

Namen te študije je bil empirično podkrepiti hipotezo, da je v okviru koalicije med politično elito in delavstvom prišlo do komunikacije med elito »varuhov« na

eni in delavci »varovanci« na drugi strani. Videli smo, da je ta komunikacija tako zelo intenzivna, da ideologija kdaj pa kdaj blokira realistično percepcijo družbenih fenomenov, med kakršne sodita vloga države v našem gospodarstvu ter osip delavcev iz vrst zveze komunistov. Opazen je tudi obstoj trdnega »ultralevega« jedra med delavci, katerih avtoritarna naravnost korespondira z avtoritarnostjo, ki je lastna državno-partijskemu kompleksu. Ta komunikacija med elito in delavstvom je trden temelj družbene stabilnosti v razmerah gospodarske krize, ki postaja vse ostrejša.

Toda sprejemanje uradne ideologije nas ne sme zapeljati v sklepanje, da je v zavesti delavcev navzoč kak koherentni ideološki sistem: videli smo, da obstaja precejšnja zmeda, kar zadeva pojmovanje diktature proletariata, te temeljne kategorije marksistične ideologije. Enako napak bi bilo sklepati, da je uradna ideologija edina določnica delavske zavesti. Empirični podatki kažejo, da so delavci – tudi v okviru sprejete ideologije – zmožni kritične presoje in pripravljeni odstopati od ideologije tam, kjer so prizadeti njihovi vitalni interesi. Dodajmo k temu še to, da je občutna manjšina delavcev politično in ideološko indiferentna ter hkrati podrejena procesu politizacije, še posebej, ko gre za dimenzije sindikalne, mladinske in partijske aktivizacije. Delavska zavest zato ni ideološko enodimenzionalna, temveč zelo kompleksna. Anketna vprašanja so nam omogočila samo nekaj vpogledov v to zavest, ne pa tudi celovite slike njene kompleksnosti.

Poleg tega so anketni podatki trenutni posnetek delavske zavesti, kakršna je bila v času izvajanja ankete na Hrvaškem v letu 1982. Tu se nam zastavi vprašanje: ali bi do take slike zavesti prišli tudi v drugih republikah in pokrajinah? Na to vprašanje žal ne moremo podati odgovora, saj nimamo na voljo primerjalnih podatkov. Predpostavimo lahko edinole, da recepcija uradne ideologije ni zgolj hrvaški fenomen, pač pa je verjetno navzoča tudi v drugih okoljih.

Še pomembnejše pa je vprašanje: ali bi tudi na Hrvaškem dobili enako sliko, če bi anketo ponovili v letu 1985? V minulih treh letih si je bilo treba močno prizadevati za ohranitev koalicije med elito in delavstvom spričo nenehnega zmanjševanja realnih zaslužkov in življenjske ravni. Ali je to prizadevanje oslabilo koalicijo in pripeljalo do večjih ali manjših odklonov od uradne ideologije? Kakšni so trendi v razvoju delavske zavesti, še posebej, če imamo pred očmi stalno odtujevanje novih generacij od družbenega in političnega sistema, pri čemer imamo v mislih predvsem srednješolsko in študentsko mladino. Ali tudi zdaj integriteta mladine v delavski razred vodi k bolj izdatnemu sprejemanju uradne ideologije, kot je veljalo v prejšnjem obdobju? Tudi na ta vprašanja si ni mogoče odgovoriti brez longitudinalnega raziskovanja.

Ostaja dejstvo, da družbena stabilnost celo v obdobju od leta 1982. sem ni bila načeta (če izvenzamemo povsem specifične razmere na Kosovem). Res je videti, da narašča število stavk, toda stavke so, kvantitativno gledano, še vedno *quantité négligeable*. Politična in družbena stabilnost je tudi danes trdna, kot je bila pred tremi leti. Iz tega bi se dalo narediti hipotetični sklep, da v delavski zavesti ni prišlo do omembe vrednih odstopanj od uradne ideologije in so torej anketni podatki veljavni še danes. O tem, ali bodo nadaljnja prizadevanja pripeljala do razpada koalicije, ali pa se bo koalicija ohranila za nedoločen čas, lahko zgolj spekulativno razmišljamo. Spričo pomanjkanja nadaljnjih raziskav nam preostane edinole, da počakamo na odgovor, ki ga bodo podali sami dogodki.

Prevod: Viktor Konjar

Delavski razred, socialna struktura in mobilnost

(na primeru mesta Zagreba)*

Problem socialne strukture jugoslovanske družbe prihaja občasno v prvi plan kot predmet zanimanja tako družbene znanosti kot političnih subjektov. Vseeno pa je še vedno aktualna ugotovitev, ki je bila izrečena leta 1977.: »Za teorijo o strukturi jugoslovanske družbe sta značilna nezadostna empirična utemeljenost ter pomanjkljivo preverjanje v analizo predloženih modelov. V sociološkem smislu si je potrebno zastaviti vprašanje: čemu se sociologi vse do današnjih dni niso lotili empiričnih raziskav globalne družbene strukture?«¹

Takšne raziskave so nujne ne le zavoljo golega kopičenja empiričnega gradiva, pač pa v prvi vrsti zaradi globljega umevanja družbenih procesov, družbenih sprememb, potencialnih konfliktov, interesnega grupiranja pa tudi empiričnega preverjanja teoretskih izhodišč ter omogočanja razvoja novih, bolj plodnih teoretskih konceptov.

Pri tem moramo neizogibno opozoriti na to, da nam samo raziskovanje socialne strukture kot posebnega problema le stežka postreže z relevantnimi podatki. Določena operacionalizacija nam bo namreč podala ustrezno deskripcijo v časovnem preseku, pri tem pa bomo čutili pomanjkanje kriterijev tako same vrednosti operacionalizacije kot tudi pomena razkrite strukture za širše družbene procese. Statistični podatki o strukturi zaposlenosti, o izobrazbeni strukturi in podobno nas sami zase lahko opozorijo na spremembe v strukturi posameznih dejavnosti in podobnem, le težko pa bi od njih pričakovali, da nam bodo kaj povedali – razen na ravni podmen – o relevantnosti teh sprememb za same družbene procese.

Eden možnih in zelo relevantnih kriterijev vrednotenja socialnih procesov glede na obstoječo socialno strukturo je vsekakor socialna mobilnost. Gre za problem odprtosti ali zaprtosti socialne strukture, kar je v naši družbi problem enakih možnosti za vse pripadnike družbe, v kateri je enakost ena temeljnih vrednot.

Podatke o socialni mobilnosti, ki pravzaprav najpogosteje kažejo, kolikšen odstotek pripadnikov neke socialne skupine je spremenil svojo socialno pripadnost, uporabljamo v različne namene:²

1. za primerjanje podatkov o mobilnosti v različnih obdobjih, kar nam pomore ugotavljati, ali se socialna mobilnost odvisno od nekih drugih družbenih pojavov zvečuje ali zmanjšuje;

2. za vzporejanje različnih skupin v eni državi in v enem obdobju, da ugotovimo, ali so nekatere skupine bolj mobilne od drugih;

* To delo je del projekta »Zveza komunistov, socialna struktura in družbena zavest«, ki ga realizirajo v okviru raziskovalne dejavnosti Fakultete političnih ved v Zagrebu. Projekt je naročil Center za idejno teoretsko delo MK ZK Zagreb.

¹ Z. Golubović in dr.: »Analiza študije o strukturi jugoslovanske družbe« v knjigi »Razredi in sloji«, zbirka Človek in sistem, Oddelek za sociologijo, Filozofska fakulteta, Zagreb, 1977, str. 51.

² S. M. Lipsett, R. Bendix: »Social Mobility in Industrial Society«, University of California Press, 1967.

3. za vzporejanje podatkov o socialni mobilnosti v različnih državah, tako da lahko ustrezno presodimo lastne dosežke;

4. za preučevanje poti in sredstev gibanja iz ene socialne skupine v drugo;

5. za preučevanje posledic socialne mobilnosti v družbi kot celoti.

Glede na vse našete možnosti predmeta raziskovanja se omejimo na problem primerjanja posameznih družbenih skupin, kar zadeva mobilnost z ozirom na socialni položaj *družine pred vojno* ter z ozirom na *socialni položaj staršev* (očeta). Tako dobimo tri oporne točke: položaj družine v predvojni strukturi, položaj družine po vojni ter današnji položaj anketirancev. Spričo velike starostne razlike med anketiranci (ker so vsi v delovnem razmerju, gre, teoretsko, za razlike, ki segajo do 40 let), je v samih podatkih seveda neizogibno zaznati kontaminiranost s časovno dimenzijo, vendar to dejstvo v totalu ne bi smelo vplivati na globalne podatke.³

Raziskava je potekla v juniju leta 1985, in sicer v Zagrebu z reprezentativnim vzorcem njegovih prebivalcev. Vseh anketirancev je bilo 1959, število tistih, katerih odgovore upošteva pričujoča analiza (kajti uporabili smo zgolj odgovore posameznikov, ki so v delovnem razmerju), pa je bilo 1288.

Operacionalizacija socialne strukture

Vsaka raziskava, ki skuša ugotoviti razmerje med dvema ali več postavkami (fenomeni, objekti, lastnostmi-variabli), si zastavi kot prvo nalogo to, da te postavke teoretsko in operacionalno opredeli. Največ težav je verjetno prav v zvezi z variablami, ki se jim želi ta raziskava tudi posvečati. Delavski razred kot najpomembnejši segment socialne strukture je sestavni del tradicije znanstvenega delavskega gibanja, predmet kontroverz v teoretskih razglabljanjih, kamen spotev v vrednostnem soočanju različnih ideoloških usmeritev in predvsem nenehen izziv za sistematično empirijsko analizo.

V poskusih enoznačnega definiranja delavskega razreda bomo poskušali naznačiti troje vidikov tega fenomena; v resni analizi bi jih kazalo upoštevati ter jih medsebojno povezovati, čeprav pomeni vsak zase različne omejitve in težave. Gre za vrednostni, teoretski in empirični vidik.

V okviru *vrednostnega aspekta* se moramo zavedati tega, da je pojem delavskega razreda sestavni del temeljne družbene opredelitve; gre za tisti družbeni segment, h katerega zgodovinskim interesom je usmerjena osnovna programska orientacija družbe, kar, skratka, pomeni, da je to tisti emocionalno pozitivno definirani pojem, ki je v veliki meri sestavni del internaliziranih družbenih vrednosti. Vseeno in kljub vsemu pa v poglobitvenih dokumentih ta temeljni zgodovinski interes, ki zadeva odpravo razredne družbene strukture, definira delavski razred bolj, kot ga empirijska entiteta. Pojme delavski razred, neposredni proizvajalci, delavci in celo delovno ljudstvo uporabljamo pogosto kot sinonime.

Do poudarjanja neizogibnega upoštevanja tega vrednostnega vidika (pod pojmom »vrednostni« imamo tu v mislih zlasti ideološki pomen) prihaja v prvi vrsti zaradi tega, ker politično uporabljanje tega pojma neizogibno učinkuje na valorizacijo dobljenih raziskovalnih rezultatov.

V okviru *teoretskega aspekta* imamo opraviti predvsem z dvema na določen

³ Vsekakor bi bilo metodološko bolj pravilno analizirati zgolj določeno starostno skupino različnih položajev v družbeni in tehnični delitvi dela.

način skrajno ekstremnima stališčema. Prvo pripisuje pojmu razreda zgolj veljavo analitične kategorije, ki omogoča tolmačenje zgodovinskih družbenih sprememb ter dinamike družbenih spopadov, ni pa ga mogoče zajemati v konkretni družbeni strukturi in v preseku časa, torej tudi ni mogoče raziskovati razmerij med to kategorijo in njenimi predpostavljenimi korelati. Drugo stališče vztraja pri trditvi, da določa delavski razred izključno njegov položaj v materialni podfunkciji v proizvodnji, kar je pristop, ki ne jemlje v poštev sprememb v sodobnih proizvodnih silah in odnosih. Jasno je, da ta dva pristopa za našo analizo nista sprejemljiva.

V okviru *empiričnega pristopa* imamo opraviti s potrebo po jasni določitvi razredne pripadnosti na individualni ravni. Zanima nas, v kateri družbeni razred sodi določeni posameznik in po kakšnih kriterijih je uvrščen v to in ne v kakšno drugo skupino. Empirijska analiza nujno osiromaši sam pojem razreda kot tudi pojem skupne socialne strukture, a je ta pomanjkljivost vsaj v okviru posamičnih raziskav premostljiva.

Ker izhajamo iz podmene o razredni strukturiranosti družbe in iz dejstva, da obstaja družbena lastnina nad proizvodjalnimi sredstvi, pri čemer je potrebno vedeti, da se je z razvojem proizvodjalnih sil spremenil »klasični pripadnik delavskega razreda«, moramo določiti tiste socialne grupacije, ki so glede na svoj položaj v družbeni delitvi dela ter v širših družbenih odnosih relativno homogene, hkrati pa med seboj z ozirom na te karakteristike distinktivne. V pričujoči raziskavi smo za izhodišče uporabili določeno delitev na nivoju makro družbe, pri čemer smo upoštevali tudi družbeno delitev dela na nivoju delovne organizacije, do kakršne prihaja spričo tehnične delitve dela.

Na makro ravni smo določili apriorne družbene skupine (glede na dejavnost), ki so v različnih položajih, kar zadeva ustvarjanje in delitev presežka dela. Izhajamo tedaj iz dobro znanega stališča, da je razredni boj vselej boj za razpolaganje s presežkom vrednosti.

Glede na to razlikujemo štiri skupine dejavnosti:

- a) dejavnosti, ki ustvarjajo novo materialno vrednost;
- b) dejavnosti, ki so v funkciji storilnosti dela;
- c) dejavnosti, ki se alimentirajo iz presežka dela;
- č) dejavnosti, ki posredujejo novo ustvarjeno vrednost.

Ta delitev vsekakor ni edina možna in utegne biti v svojih posameznih aspektih celo preveč navržena, toda v okviru empiričnega raziskovanja so nujne določene klasifikacijske sheme, ki jih uporabljamo za izhodišče, ki pa jih je glede na rezultate konkretnih in drugih raziskav mogoče tudi dopolnjevati, strnjevati in spreminjati.

Na ravni delovne organizacije prav tako ločimo štiri položaje z ozirom na tehnično delitev dela:

- a) izvršilno delo;
- b) neposredno vodstveno delo;
- c) samostojno visoko strokovno delo;
- č) splošno vodstveno delo.

S kombinacijo teh dveh kriterijev dobimo možnost razvrščanja anketirancev v 16 skupin, pa hkrati tudi možnost določenega sklepanja bodisi na podlagi apriornih kriterijev bodisi z ozirom na konkretne rezultate raziskovanja.

Tabela 1: Struktura vzorca z ozirom na družbeno in tehnično delitev dela

	Izvršilno delo	Neposredno vodstveno delo	Visoko strokovno delo	Splošno vodstveno delo	
materialna proizvod.	27,8	3,9	5,9	2,0	39,6
drugo gospodarstvo	20,6	2,9	2,9	1,0	27,4
negospodarstvo	8,2	0,7	11,7	0,8	21,4
državne službe	6,1	1,0	3,9	0,7	11,7
Skupaj:	62,7	8,5	24,4	4,5	

Variable te raziskave smo hkrati strukturirali tako, da nam omogočajo neposredno vzporejanje z eno naših poprejšnjih raziskav,⁴ izvedeno v bistvu na enaki vrsti vzorca. Pri tem smo izhajali iz apriorne opredelitve delavskega razreda in posameznih skupin vprašanih, ki imajo glede na razred distinktiven položaj. To so:

a) *Delavski razred* – posamezniki v neposredni materialni proizvodnji, v storitvenih dejavnostih materialne narave, na področju tehnično-tehnoloških izboljšav in razvoja proizvodnje, v neposrednem opravljanju prometnih, transportnih, pretovornih in PTT storitev ter v neposrednem opravljanju trgovinskih, gostinskih, obrtnih in komunalnih storitev.

b) *Gospodarska administracija* – komercialna in ekonomska opravila, priprava podatkov o proizvodnji in plasmanu, kadrovska, pravniška, informacijsko organizacijska opravila in pod.

c) *Družbene službe* – strokovna opravila in dejavnosti na področju izobraževanja, znanosti, kulture in umetnosti ter v zdravstvu in socialni varnosti.

č) *Državne službe* – strokovna opravila v oblastnih in upravnih organih, v družbeno-političnih organizacijah, v armadi, v organih varnosti in zaščite.

d) *Administrativno-tehnična opravila* v družbenih in državnih službah.

Ta operacionalizacija seveda ni edino možna, hkrati pa se navedena pristopa v precejšnji meri tudi prekrivata. Pripomniti velja tudi še to, da so potrebna določena dopolnila oziroma spremembe, kar zadeva samo vsebino posameznih skupin, ko govorimo o socialni strukturi pred vojno ali o položaju staršev (očeta) v povojni strukturi dejavnosti ter položaja v okviru dejavnosti. Pri tem imamo v prvi vrsti v mislih del prebivalstva, ki je prišel z vasi (torej v glavnem s kmetijskih območij) v mesta, kot tudi obstoj določenih lastninskih kategorij v predvojni strukturi. V nadaljnji analizi moramo imeti pred očmi tudi to, da je v posameznih primerih pod enakim nazivom najti ne povsem identične vsebinske sklope. Sicer pa bomo na to ob razgrinjanju rezultatov posebej opozarjali.

V temeljnih predpostavkah raziskave izhajamo iz treh opornih točk:

1. Struktura naše družbe (v pričujočem primeru gre za mesto Zagreb) se spreminja v funkciji časa z ozirom na celokupni razvoj družbe ter z ozirom na delež oziroma zastopanost posameznih dejavnosti.

2. Iz tega neizogibno sledi določena socialna mobilnost iz primarnih v sekundarne in iz sekundarnih v terciarne dejavnosti.

3. Glede na družbeno nagrajevanje (v prvi vrsti materialni status ter ugled dela in njegovo družbeno veljavo) so med posameznimi dejavnostmi kot tudi med položaji znotraj samih dejavnosti medsebojne razlike, tako da obstajajo težnje po

⁴ I. Šiber: »Socialna struktura in politična stališča«, CAPS, Zagreb, 1974.

obnavljanju oziroma k prehajanju na določene položaje tako v družbeni kot v tehnični delitvi dela.

4. Položaj staršev v družbeni strukturi v prvi vrsti, deloma pa tudi daljša družinska tradicija v pomembni meri vplivata na položaj konkretnega posameznika.

5. Določeni vrednostni sistem enakosti pa tudi konkretna izobraževalna politika ter širše družbene promocije vplivajo na zmanjševanje reprodukcije socialne strukture.

Ta slednja hipoteza temelji bolj na vrednostnih opredelitvah kot na empiričnem preverjanju, tako da pomeni na določen način tudi osnovno pobudo za samo raziskavo. Pri tem je treba omeniti, da ima ideja o enakosti kot temeljni motiv vseh družbenih gibanj in vizij (pri čemer samo enakost operacionaliziramo različno – enakost pred bogom, zakonom, oblastjo in pod.) v naši družbi danes realno priložnost prav na področju enakih možnosti za prehod na določene položaje v družbeni strukturi – zaposlovanje v posameznih dejavnostih. To enakost bi morali po eni strani realizirati s sistemom šolanja, po drugi pa s kompeticijo sposobnosti in dela konkretnega posameznika. Res je vsekakor, da tudi v tem primeru neenaka izhodišča (izobrazbeni in širši kulturni kontekst tako v okviru družinske kot tudi v okviru širše situacije, pa gnotne možnosti) močno pogojujejo tudi možnost uresničenja takih pričakovanj.

Rezultati in razprava

V skladu z naštetimi temeljnimi izhodišči začnimo razgrnitev rezultatov pri strukturi področja dejavnosti samih anketirancev ter njihovih staršev (očeta) v povojnem oziroma predvojnem času (oče ali ded).

Tabela 1: Področje dejavnosti v treh obdobjih (v %)

	Kmetijstvo	Material. gospod.	Drugo gospod.	Negospod.	Drugo
oče ali ded pred vojno	44	26	7	3	20
oče po vojni	28	35	21	6	10
vprašanec danes	2	35	30	21	12

Ta tabela nam v bistvu kaže razlike zastopanosti posameznih dejavnosti v določenih obdobjih. Vidimo lahko, kako se je razraščala mestna struktura spričo migracije z vasi (skoraj vsak drugi meščan Zagreba je z ozirom na čas pred 2. svetovno vojno z vasi). Naslednji podatek opozarja na stagnacijo zaposlenih v organizacijah materialne proizvodnje, pa hkrati na velik razmah drugih gospodarskih organizacij (trgovine, gostinstva, prometa, zvez in pod.). Najbolj očitne pa so vsekakor spremembe, kar zadeva število zaposlenih v negospodarskih dejavnostih. V zvezi s kategorijo »drugo« moramo opozoriti na to, da so vanjo zajeti posamezniki, ki so se v povojnih obdobjih zaposlili v upravi, pravosodju, organih varnosti, v družbenih in družbeno-političnih organizacijah, medtem ko zadeva v predvojni strukturi zaposlene v državnih organih (tako kot v povojni strukturi) ter kategorijo posestnikov.

Tabela 2: Mobilnost z ozirom na področje dejavnosti
Vprašanec: oče.

	Kmetijstvo	Material. proizv.	Drugo gospod.	Negospod.	Državne službe
kmetijstvo	3	1	2	3	1
mater. proizvod.	38	41	28	19	31
drugo gospod.	30	26	40	24	23
negospod.	16	20	20	50	27
drž. službe	13	12	10	4	18

C = 0.58

Že bežen pogled na tabelo (ne da bi morali posvečati pozornost sinovi kmetijski dejavnosti, saj gre pri tem za marginalno kategorijo) nas opozarja na precejšnje razlike, zadevajoče vrsto dejavnosti, v kateri je bil (ali je) oče. Sicer pa je skupni imenovalec teh razmerij koeficient kontingence, ki smo ga dobili in nam, spremenjen v indeks determinacije (% skupne variance teh dveh variabl) pove, da si je, če poznamo vrsto dejavnosti, v kateri dela oče, mogoče razložiti 33,6% variance v zaposlovanju anketirancev. Pri tem pa moramo opozoriti, da na ta način predstavljeni podatki niso dovolj pregledni in jih bomo zato v naslednjih tabelah spremenili v enoznačne indekse »socialne stabilnosti« posamezne skupine v dani dejavnosti. Do tega indeksa pridemo na osnovi zaznanih in teoretskih frekvenc, spremenjenih v odstotke. Ta indeks je pravzaprav svojevrsten koeficient, ki ga dobimo na podlagi formule:

$$ISS = \frac{\text{zaznana frekvenca} \times \text{skupni } N}{n \text{ stolpca} \times n \text{ vrstice}} \times 100$$

Tako dobljeni indeksi vsekakor niso docela korektni, saj gre za tako imenovane »odvisne« vzorce, zato jih moramo obravnavati bolj kot ilustracijo in pregledno osnovo za primerjavo z dobljenimi podatki. Sicer pa bomo podatke iz tabele 1. razgrnili na podlagi tega kazatelja.

Tabela 2a: Indeks socialne stabilnosti dejavnosti anketiranca in očeta
Oče

Vprašanec	K	MP	DG	NG	DS
MP	108	117	80	54	100
DG	100	87	133	80	87
NG	76	95	95	238	148
DS	108	100	83	33	175

Opomba: izpostavljena je kmetijska dejavnost anketiranih – zaradi majhnega števila opazovanih enot.

Iz te tabele precej bolj pregledno razberemo, kakšni so odnosi. Spričo predpostavke, da gre za popolno odprtost socialne strukture, kar pomeni, da je v vsaki dejavnosti proporcionalno enako število vprašanih odvisno od dejavnosti, v kateri je njihov oče, bi imeli v vsaki celici zgornje tabele *znesek 100*. Vpogled v tabelo nam pove, da temu ni tako in se nekatere zelo določne dejavnosti staršev izkažejo kot nekaj, kar pogojuje dejavnosti anketiranih. Če si ogledamo to

povezanost glede na obseg, ugotovimo, da je na prvem mestu vsekakor dejavnost, ki sodi na področje negospodarskih dejavnosti. Ker pa to področje zajema predvsem izobraževalno, znanstveno, zdravstveno in kulturno dejavnost, se pravi dejavnosti, ki imajo visok družbeni ugled, nam to dejstvo govori o svojevrstni »zaprtosti« oziroma o apriornih privilegijih, s kakršnimi posameznik vstopa v družbeno delitev dela na podlagi tistega, s čimer se ukvarjajo njegovi starši. Prikazani indeks pove, da je v tej dejavnosti domala dva in polkrat več otrok staršev, ki so v taisti dejavnosti, kot bi se dalo pričakovati glede na podmeno o popolni odprtosti socialne strukture. Ker pa je ta dejavnost v ekspanciji, gre pri tem tudi za priložnost tistih posameznikov, ki v življenje ne startajo z enakih pozicij. V zvezi s to skupino dejavnosti sta zanimiva še dva podatka. Več možnosti »vstopa« v to dejavnost imajo posamezniki, zajeti v različne dejavnosti, ki jih lahko pogojno združimo pod nazivom »državne službe«, precej manj možnosti za vstopanje vanje pa imajo posamezniki, katerih starši so z vasi.

Naslednji visoki indeks stabilnosti najdemo prav v dejavnosti državnih služb. Zanimivo je, da se tudi na tem področju snuje določeni socialni sloj, ki se reproducira, čeravno zajema tudi organe reda in varnosti (armado in milico), ki se, kot povedo statistični podatki, še vedno napajajo z nerazvitih območij ter iz vasi. Sicer pa o tem deloma pričajo tudi naši podatki.

Razmeroma visoko stopnjo stabilnosti izkazujejo tudi druge gospodarske organizacije nematerialne proizvodnje, medtem ko imajo dejavnosti s področja materialne proizvodnje glede tega najnižjo raven, kar opozarja na njihov nizki status; in ker gre za stagnacijo skupnega števila zaposlenih, se obnavljajo v glavnem iz migracije z vasi.

V analizi položaja družine pred 2. svetovno vojno ter današnjega položaja vprašanih moramo imeti v mislih dvoje neizogibnih dejstev. Prvič – 2. svetovna vojna je pomenila revolucionarno spremembo družbenih odnosov, razlastitev določenih slojev prebivalstva ter spodbudo za promocijo novih; in drugič – pri tem gre vendarle za veliko časovno obdobje, za skoraj celih petdeset let, tako da je mogoče pričakovati pojevanje vpliva teh »davnih« spodbud ali ovir za sedanji posameznikov položaj v družbeni strukturi. Če imamo pred očmi ti dve sestavini, je logično pričakovati nižjo stopnjo povezanosti, kot smo ji priča na relaciji starši-otroci.

Tabela 3: Indeks socialne stabilnosti v dejavnostih vprašanih ter njihovih družin pred 2. svetovno vojno

Vprašanec	Pred vojno				
	K	MP	DE	NG	Drugo
MP	111	101	77	67	88
DG	99	99	132	70	98
NG	72	110	97	236	127
DS	113	85	95	95	104

$C = 0,37$

Na nivoju opazovanja globalnih podatkov se nam je izhodiščna hipoteza potrdila. Povezanost med današnjim položajem vprašanih, kar zadeva dejavnost v družbeni delitvi dela, ter položajem njegove družine v družbeni strukturi pred

vojno je precej manjša, kot je v razmerju med očetovim položajem v povojni strukturi ter položajem anketirancev. Vseeno pa, kljub tej splošni potrditvi, razgrnjeni podatki opozarjajo na celo vrsto zelo zanimivih odnosov. Začnimo s splošno ugotovitvijo o še vedno močnem vplivu predvojne družbene strukture na današnji posameznikov položaj. Dobljeni rezultat korelacije ni zanemarljiv, saj ima poleg statističnega tudi prognostični pomen – razloži nam skoraj 14 varianc, kar za takšne vrste raziskavo ni nepomembno. Podrobnejše razčlenitve pričajo o domala enakih trendih, kot jih izkazujejo naša poprejšnja opazovanja. Tudi v tem primeru izkazuje negospodarsko področje izrazito reprodukcijo, medtem ko so podatki o kmetijskem prebivalstvu ter o posameznikih v drugih gospodarskih dejavnostih skorajda identični.

Do manjših razlik prihaja pri posameznikih, katerih ded (ali oče) je pred vojno delal v podjetjih materialne proizvodnje, pri čemer naletimo, v skladu s pričakovanji, v razmerju predvojni čas–današnji čas na precej manjšo reprodukcijo, kot smo ji bili priče na relaciji anketiranec–njegov oče po vojni. Edina občutnejša razlika nastopa pri posameznikih, katerih ded (ali oče) je bil pred vojno v državni službi. To je tudi logično, saj je prav v tem segmentu prišlo do bistvenih sprememb, kar zadeva vrednotenje in možnosti posameznika za delo v tej dejavnosti.

V dozdajšnjem razglabljanju smo se oklepali zgolj podatkov, ki zadevajo področje dejavnosti, torej družbene delitve dela, v okviru tega pa smo pokazali, da prihaja prav na tej ravni do svojevrstne reprodukcije posameznikovega položaja, ta pa je najbolj izrazita na področju negospodarskih dejavnosti pa v državnih službah in v drugih gospodarskih dejavnostih, pa nazadnje v organizacijah materialne proizvodnje. Verjetno ne bomo zgrešili, če to zaporedje obenem uporabimo tudi kot svojevrstno stratifikacijsko lestvico, kar zadeva status posameznih dejavnosti v družbi.

V nadaljevanju analize bomo uporabljali drugačno operacionalizacijo, ki je kombinacija veje dejavnosti in položaja v sami dejavnosti. Tu poskušamo izločiti posameznike na položaju »delavskega razreda« ter razčleniti, kakšen je njihov odnos do nekaterih drugih družbenih položajev. Pri tem moramo opozoriti, da smo to strukturiranje opravili samo za anketirance, ne tudi za njihove starše ter za njihov položaj v predvojni strukturi, tako da nam prezentirani podatki govorijo o mobilnosti na relaciji dejavnost očeta (danes in pred vojno) – položaj vprašanih v okviru dejavnosti spričo nekaterih notranje organizacijskih razlikovanj.

Tabela 4: »Razredni položaj« vprašanih in očetova dejavnost

Vprašanec	Oče				
	K	MP	DG	NG	DS
»delavski razred«	114	102	108	44	60
gospod. administr.	100	111	89	111	111
zunajgospod. strok.	72	83	100	200	161
strok. v drž. službi	80	93	93	173	173
admin. v NG in DS	92	108	61	138	138

$C = 0,59$

Podobno kot pri analizi odnosa med vrsto dejavnosti, ki jo opravlja vprašani, ter vrsto dejavnosti, ki je bil vanjo vključen njegov oče, opažamo izrazito poveza-

nost tudi tu. Na ravni globalnih kazateljev nam dobljeni koeficient kontingence pojasni 35% variance odnosov med variabli. Ta tabela nas v nasprotju s prejšnjo precej bolj enoznačno opozarja na reprodukcijo določenih družbenih položajev in s tem tudi na njihovo privilegiranost oziroma neprivelegiranost v celokupni družbi. Vidimo, da vprašanci, katerih očetje so v dejavnostih negospodarstva in državnih služb, v precej večjem obsegu opravljajo strokovna dela v teh dejavnostih, a deloma, prav tako v teh dejavnostih, tudi administrativno-tehnična opravila. Položaj »delavskega razreda« (se pravi neposredna proizvodnja in neposredno opravljanje storitev ter pod.) za anketirance s takšnim socialnim poreklom ni kdove kako privlačen, zato se razred obnavlja predvsem iz kmetijske in gospodarske dejavnosti.

Kot smo naznačili poprej, smo poleg družbene delitve dela v raziskavi operacionalizirali tudi tako imenovano »tehnično delitev dela«, ki opozarja na položaj posameznika v strukturi delovne organizacije.

Tabela 5: Položaj posameznika v tehnični delitvi dela ter očetova dejavnost

Vprašanec	Oče				
	K	MP	DG	NG	DS
<i>organ. mater. proizv.</i>					
neposredno delo	121	121	75	50	46
neposredno vodenje	125	80	100	—	50
visoko strok., samostojni	50	71	83	117	217
splošno vodilni	100	100	100	50	100
<i>druge gospod. organ.</i>					
neposredno delo	105	90	125	70	85
neposredno vodenje	133	67	167	—	67
visoko strok., samostojni	100	100	133	200	133
splošno vodilni	100	100	100	100	100
<i>negospodarstvo</i>					
neposredno delo	125	87	100	112	100
neposredno vodenje	—	—	—	—	—
visoko strok., samostojni	50	75	108	283	158
splošno vodilni	100	100	100	100	100
<i>državne službe</i>					
neposredno delo	117	117	67	100	117
neposredno vodenje	—	—	—	—	—
visoko strok., samostojni	75	100	100	100	225
splošno vodilni	—	100	—	—	—

Opozorimo naj, da moramo podatke iz te tabele obravnavati z določeno mero previdnosti, saj je v posameznih razdelkih zelo majhno število anketirancev. Glede na to bomo najprej komentirali posamezne izrazite trende, nato pa predstavili podatke v strnjeni obliki, pri čemer bomo vzeli v poštev samo položaj v dejavnosti, ne oziraje se na vrsto dejavnosti.

Globalni trendi, kar zadeva dejavnosti, ki smo jih doslej analizirali, dobivajo s temi podatki zelo pomembna dopolnila. Gre predvsem za dejstvo, da so posamez-

niki, katerih starši delajo v kmetijstvu ali v organizacijah materialne proizvodnje, precej bolj v funkciji neposrednega dela – še posebej v materialni proizvodnji. Kadar spremenijo dejavnost, so prav tako predvsem na pozicijah neposrednega, izvršilnega dela. Po drugi plati pa imajo posamezniki, katerih starši delajo v negospodarskih dejavnostih ali v državnih službah, ne le v teh dejavnostih, pač pa tudi ob prehodu v druge dejavnosti v prvi vrsti samostojne, visoko strokovne položaje. V teh podatkih prihaja še bolj do izraza reprodukcija posameznikov na položajih samostojnih strokovnjakov v dejavnostih državnih služb.

Tabela 6: Strnjeni prikaz odnosov, kar zadeva položaj posameznikov v tehnični delitvi dela ter dejavnost očeta

Vprašanec	Oče				
	K	MP	DG	NG	DS
neposredno delo	116	106	93	69	73
neposredno vodenje	122	89	133	11	55
samostojno, strok. delo	60	92	104	204	180
splošno vodilni	100	125	125	75	125

Ta strnjena tabela nam omogoča nekaj pomembnih ugotovitev:

1. Dobljeni indeksi odnosa posameznih očetovih dejavnosti do neposrednih izvršilnih anketirancevih opravil nedvoumno opozarjajo na svojevrstno strukturiranost posameznih dejavnosti glede na njihov položaj v stratifikacijski dimenziji družbe.

2. Neposredno vodilno delo, kot ga opravljajo predvsem brigadirji, poslovodje in podobni, je svojevrsten promocijski ventil, ki ga v glavnem uporabljajo posamezniki, katerih starši so z vasi, oziroma posamezniki v okviru gospodarskih organizacij nematerialne proizvodnje.

3. Izrazita je povezanost očetovega položaja v negospodarskih dejavnostih s položajem samostojnega visokostrokovnega položaja anketirancev.

4. Med očetovo dejavnostjo in splošnim vodstvenim položajem anketirancev ni povezav.

Slednjo ugotovitev pogojuje dejstvo, da prihaja svojevrstni privilegij dejavnosti staršev do izraza v možnostih otrokovega šolanja ter njegovega usmerjanja na določeno področje dejavnosti. Sama promocija znotraj dejavnosti je v veliki meri determinirana prek lastnosti samega anketiranca: njegove strokovnosti, odgovornosti, moralno-politične ustreznosti in podobno.

Sklepna ugotovitev

Dognanja te raziskave lahko koncizneje izrazimo v treh splošnih sklepnih ugotovitvah:

1. Socialna struktura se v globalnem smislu reproducira v odvisnosti od dejavnosti, v kateri so anketiranci starši.

2. Spremembe v socialni strukturi pogojujejo prej spremembe v zastopanosti posameznih dejavnosti v družbi kot pa »odprtost« same strukture.

3. Ne glede na precejšen pretok časa in sprememb v družbenoekonomskih razmerjih je še vedno navzoč vpliv struktur predvojne družbe.

4. Podatki o socialni mobilnosti in stabilnosti posameznih dejavnosti kot tudi položaja v dejavnosti nam omogočajo, da konstruiramo svojevrstno stratifikacijo, ki je kombinacija tako dejavnosti (družbene delitve dela) kot položaja dejavnosti (tehnične delitve dela).

V skladu s tem je na najnižjem mestu v stratifikacijskem kontinuumu dejavnost materialne proizvodnje in v njej posamezniki, ki opravljajo v proizvodnji materialno podfunkcijo. Sledi drugo gospodarstvo in v njegovem okviru prav tako posamezniki, ki neposredno opravljajo določene vrste storitev.

Nato sledi gospodarska administracija in njej administracija v negospodarstvu in v državnih službah. Daleč najbolj privlačen položaj imajo tako v družbeni kot v tehnični delitvi dela strokovnjaki v negospodarskih dejavnostih in nekaj manj strokovnjaki v državnih službah. Posebej želimo poudariti, da ta kontinuum ni konstruiran na podlagi običajnih dimenzij statusa (moč, bogastvo, ugled), pač pa smo ga empirično izpeljali na osnovi socialne mobilnosti in stabilnosti posameznih dejavnosti in položajev.

Prevedel: Viktor Konjar

MLADEN LAZIĆ

Mobilnost in homogenizacija vladajočega razreda v SR Hrvatski

To delo pa tudi celotna raziskava¹ temelji na naslednjih podmenah o osnovnih značilnostih družbene strukture v socializmu.² Dominantna družbena razmerja so odnosi razrednega tipa, zrasli iz antagonizmov med vladajočim razredom kolektivnih lastnikov ter razredom delavstva. Razred kolektivnih lastnikov monopolizira planske funkcije v družbeni reprodukciji s tem, da določa njene cilje, sredstva, pogoje, v kakršnih poteka, in tako naprej. Iz nadzora nad teleološko delovno funkcijo izhaja tudi celokupni družbeni dominantni položaj. Ker temelji izključno na izvajanju določene funkcije znotraj vseh planskih družbenih aparatov (državnih, partijskih, gospodarskih in tako dalje), je položaj kolektivnih lastnikov znotraj vladajočega razreda določen z njihovo kolektivno vlogo, se pravi, da ga ni mogoče izvajati individualno. Drugače povedano, izvajanje realne teleološke

¹ Delo temelji na posameznih rezultatih empirične raziskave družbenih struktur v SR Hrvatski (projekt »Sociokulturni razvoj«, srednjeročni program SIS VI SR Hrvatske 1981–85), objavljene v letu 1984. Zbrani so bili podatki o 4450 anketirancih, na tem mestu pa bomo uporabljali gradivo iz (osnovnega) kvotnega vzorca, v katerega je bilo vključenih 3619 anketirancev. Kvote so zastopali 4 družbeni razredi oziroma 9 slojev (v vsakem je bilo po kakih 400 anketirancev: razred kolektivnih lastnikov – sloji političnih voditeljev in direktorjev; posredni razred – sloji »inteligence«, ki opravlja sistemsko delo ter potrebno delo (v besedilu bomo uporabljali drugačne klasifikacije: nižji vodilni delavci in strokovnjaki); razred delavstva – sloji nekvalificiranih in polkvalificiranih delavcev, kvalificiranih in visokokvalificiranih delavcev ter uslužbencev s srednjo strokovno izobrazbo; ter »razred« privatnikov – sloji kmetov (kmečkih delavcev) in obrtnikov. Temeljne teoretske obrazložitve instrumentov in vzorcev je mogoče najti v besedilih osnutkov raziskave: Elementi za določanje socialne strukture ter Struktura vzorcev, IDIS in Zavod za sociologijo Filozofske fakultete v Zagrebu, 1984.

² Predpostavke, ki jih tu navajam v skrajno strnjeni obliki, sem obširneje obrazložil v svojem delu. Reprodukcijska družbenih skupin v SR Hrvatski, IDIS, 1986 (v tisku).

vloge (realne v danem sistemu odnosov) je neizpodbiten pogoj za pripadnost razredu kolektivnih lastnikov. V nasprotju s tem izvaja razred delavstva izključno izvedbeno družbeno vlogo. V skrčenosti na takšno ubadanje je njegovo delo po svojem bistvu »manuelno«, ne glede na »organe«, ki jih neposredno uporabljajo njegovi pripadniki (monotonija roke ali napeta pozornost očesa). V moderni (tehnološki) civilizaciji terja stroga ločenost teleološke funkcije od manualnega dela neizogibno uporabo nekaterih mediacijskih oblik. Na takšni mediaciji – s tem, da so na voljo tehnična (specialistična) znanja, ne da bi šlo za komandne funkcije, kvečjemu za posredno prenašanje planskih komand – temelji družbeni položaj vmesnega razreda. Naposled pa je tu, zunaj vladajočega sistema odnosov, oprt na »predsocialistično« obliko lastnine, »razred« privatnikov. Individualni nadzor nad proizvodnimi sredstvi je njena skupna podlaga. Toda znotraj nje (tudi v sloju kmetov, še zlasti pa med obrtniki) so tolikšne razlike ne le v življenjskem načinu (bogastvu in podobnem), temveč tudi v interesih, tako da lahko to kategorijo samo pogojno štejemo za enovit razred.

Razred tvori *enovitost* njegove vloge v delitvi družbenega dela, enovitost v njegovem načinu življenja kot tudi enovitost interesov, ki izhajajo iz tega, v *nasprotju* z drugim razredom. Objektivnosti razrednega položaja v realnem funkcioniranju sistema odnosov ni mogoče ločiti od celokupnosti (praktične) eksistence konkretnih družbenih skupin. Imanentne zakone družbene formacije posreduje v zgodovinskem gibanju totaliteta »človeške (skupinske-individualne) situacije«. Zato je za razred kot zgodovinski subjekt neizogibno (tudi) njegovo homogeniziranje. Brez relativne trajnosti (stabilnosti) kontinuitete svojega »sestava« ne more konstituirati svojega specifičnega življenjskega načina in tudi ne formulirati (v samorazumljivi obliki) svojih (celovitih) interesov kot tudi ne (konsistentne) razredne zavesti (se pravi, da se problem homogenizacije vladajočega razreda kaže kot leitmotiv v vseh vprašanih, ki zadevajo njegovo reprodukcijo). Ko gre pri tem za razred (kolektivnih lastnikov), ki opravlja plansko-organizatorsko družbeno vlogo in zato integrira celokupni globalni sistem, bi nemožnost njegove lastne homogenizacije ustvarjala nenehne motnje – v reprodukciji posameznih segmentov pa tudi v skupni družbeni reprodukciji. Razred ima kajpak že po naravi lastnega položaja na voljo osnovna sredstva za samo-stabilizacijo (kot predpostavko homogenizacije), kar je moč. Pri tem ne gre za moč razreda, ki varuje njegov celokupni položaj, temveč za specifično moč njegovih posamičnih pripadnikov – in ta moč operacionalizira reprodukcijo razrednega sestava kot načrtovanje »kadrovske selekcije«. Stabilizacija (individualnega) razrednega položaja je torej v načelu posledica takega načina razredne obnove, v katerem pripadniki razreda sami neposredno nadzirajo vstop vanj, v enaki meri izstop pa tudi napredovanje znotraj hierarhije in podobno. Iz povedanega lahko sledi vrsta operacionalnih hipotez. V pogojih relativne stabilizacije sistema težijo posamezniki k trajni ohranitvi položajev v vladajočem razredu. Gibanje pripadnikov razreda je načeloma horizontalno in vzpenjajoče se, medtem ko je spuščanje po lestvici navzdol izjema. V razred vstopajo ljudje skozi njegove spodnje sloje. Kolikor višji je položaj v hierarhiji, toliko bolj stabilen je (redkeje pride do izpadanja in razreda).

Konkretna analiza se bom lotil z obravnavo podatkov o položajih, na kakršnih so bili posamezniki neposredno pred absorpcijo v vladajoči razred (v vprašalniku se je vprašanje glasilo: »S katerega delovnega mesta ste prvič prišli na položaj direktorja oziroma političnega funkcionarja?«)

Tabela 1: Položaji, iz katerih se neposredno rekrutira v sloje vladajočega razreda (v %) /

Sloj, v katerega so bili rekrutirani	Razred, iz katerega so bili rekrutirani				
	zasebniki	delavstvo	vmesni r.	kolekt. lastniki	drugi
direktorji	0,3	5,7	88,8	5,0	0,3
polit. funkcionarji	0,3	19,6	53,4	25,8	0,8

Če si ogledujemo podatke iz tabele izolirano, opazimo, da so vzorci za rekrutiranje v sloje direktorjev in političnih funkcionarjev nekoliko različni. Direktorji so prišli na svoje položaje skoraj izključno iz slojev vmesnega razreda. Če tudi njih nekoliko podrobneje razčlenimo, bomo videli, da je prišla na svoje položaje več kot polovica direktorjev iz sloja nižjih vodilnih delavcev (šefov . . .), več kot tretjina pa iz sloja strokovnjakov. Razmeroma majhno število direktorjev (in to, kajpak, »višjih« ter »srednjih«) je prišlo na svoje položaje na način »horizontalnega« prehoda iz politične sfere, prav tako majhno število pa se jih je povzpelo iz razreda delavstva. Pri tem možnost za vzpon iz »višjih« slojev delavstva daleč presega možnosti drugih slojev (število direktnih vzponov s položajev NKV, PKV, KV in VKV delavcev je zanemarljivo, medtem ko je bilo povzpeticov in vrst uslužbencev in tehnikov 2,7% ter iz vrst poslovodij 2,1%). Število direktorjev, ki so prišli na svoje položaje iz zasebniskega razreda, ni vredno omembe, pri čemer se prav v idealni meri ujemajo s političnimi funkcionarji. Podobnost bi bilo mogoče najti tudi v tem, da se je največ političnih funkcionarjev sprva prav tako rekrutiral iz vmesnega razreda. Tu pa se skladnost tudi konča: tu so namreč strokovnjaki pogostejše izhodišni sloj (z več kot eno tretjino tistih, ki se povzpno) kot nižji vodilni kadri (sloj, iz katerega je startala četrtnina funkcionarjev-politikov; ta razlika v korist strokovnjakov raste, kolikor višji je položaj v politični hierarhiji). Nadalje je precej političnih funkcionarjev, ki so svojo »kariero« v vladajočem razredu začeli znotraj direktorskega sloja (tako da spričo načina rekrutiranja direktorjev opazamo, da so prišli v razred kolektivnih lastnikov večidel iz vmesnega razreda). Naposled pa celo število tistih, ki so na poti svojega vzpona »preskočili« vmesni razred – s tem da so v vrste političnih funkcionarjev prišli neposredno iz vrst delavstva – ni takšno, da bi ga smeli podcenjevati: njih je v sloju kar za eno petino. Če zdaj po hierarhičnem sestavu razčlenimo samo delavstvo, vidimo, da je politikov, ki so bili neposredno rekrutirani iz klasičnih manualnih (»nižjih«) slojev (NKV, PKV, KV, VKV, brigadirji) 5,7%, tistih in nemanuelnih (»višjih«) slojev (uslužbenci s srednjo strokovno izobrazbo, tehniki, poslovodje) pa 13,4%. Če nadalje razčlenimo po hierarhiji tudi same politične funkcionarje, dobimo naslednje rezultate: na občinski ravni jih je bilo 22,6% rekrutiranih neposredno iz delavstva, in sicer iz »nižjih« (manualnih) slojev 7% ter iz »višjih« (nemanuelnih) slojev 15,6%. Na republiški ravni pa se je neposredno iz delavstva povzpelo skupaj 11,8% funkcionarjev, in to iz »nižjih« slojev 4,7% ter iz »višjih« 7,1%. Nadrobna analiza torej potrjuje pravilo »bližnjih stikov«. Razredni »skok« iz delavstva v razred kolektivnih lastnikov poteče najpogostejše tako, da se iz »višjih« slojev enega razreda ljudje povzpno v »nižje« sloje naslednjega.

Ker vzorci rekrutiranja političnih funkcionarjev odstopajo od »čistih« teoretskih pričakovanj, jih lahko poskušamo razčleniti še na en način: z ozirom na čas

njihovega vstopa v vladajoči sloj. Logična je namreč podmena, da je prišlo po izteku formalnega obdobja, se pravi v času stabilizacije družbenih odnosov, do spremembe empiričnih vzorcev reprodukcije dominantnega sloja. Vemo, da je precejšen del revolucionarne in vojne elite – formacijskega jedra bodočega razreda – izšel iz »nižjih« družbenih slojev. Enako znano je, da je potekalo konstituiranje sistema v pogojih izrazite prevlade legitimacijskega okvira, v katerem nastopa država kot »delavska«, vodilna skupina pa kot »avantgarda proletariata«. Bilo je samoumevno, da je ideologija »razrednega porekla« nadvladovala ideologijo »strokovnosti« in je bil neposreden vzpon iz delavstva v vladajoči (politični) sloj bolj stimulativen in vzpon iz skupine strokovnjakov manj. Lahko predpostavimo, da prihaja z razvojem ter s (civilizacijsko) večplastnostjo sistema do sprevrčanja tega odnosa.

Da bi hipotezo preverili, smo anketirance (politične funkcionarje) porazdelili v štiri skupine – z ozirom na čas, ko so prvič postali pripadniki sloja: I. skupina – od 1944–1965; IV. skupina – v letu 1984. Rezultati povedo naslednje: delavstvo kot rezervoar neposredne rekrutacije se je sčasoma zelo skrčilo (v skupini I. je bilo udeleženo z 29%, v skupini III. z 11,8%), vendar se je v zadnjem letu (pospešene mobilnosti, »enoletnega mandata« . . .) njegov delež znova zvečal (v skupini IV. – 18,5%). Pomembno je, da gre praktično vse zmanjšanje na rovaš skupine klasičnih manualnih delavcev (od NKV do VKV), ki postajajo zanemarljiv rekrutni rezervoar (iz vseh teh slojev skupaj se je v III. in IV. skupini med politike povzpelo enako število posameznikov kot iz vrst poslovođij). Delež vmesnega razreda je bil v vsem obdobju konstanten (nekaj prek 51%), a je zelo zanimiva sprememba znotraj njihove strukture. Relativni delež strokovnjakov kot rekrutnega rezervoarja se zmanjšuje (od 43% v I. na 29,9% v IV. skupini), narašča pa delež nižjih vodilnih kadrov (od 11,4% na 21,6% – in se tako po svoji tendenci približuje vzorcu povzpenjanja med direktorje). Opazno raste tudi delež direktorjev (v I. skupini jih je bilo 16,4%, v IV. – 28,9%). Do delne rasti deleža »višjih« slojev delavstva kot rekrutnega rezervoarja je prišlo v zadnjem letu prav na račun nižjih vodilnih delavcev in direktorjev.

Dinamična analiza nas torej opozarja na določena pravila, obenem pa širi krog predpostavk. Globalno gledano, se možnost skokovitega vzpona iz razreda delavstva v razred kolektivnih lastnikov po svojih tendencah zmanjšuje. To velja še zlasti za »nižje« sloje delavstva – za klasični proletarijat. Toda legitimacijska podlaga sistema ne dopušča dokončanja takega procesa. Občasno sicer vodi k razširitvi možnosti za neposredno povzpetje, vendar zgolj za »višje« sloje delavstva. Hipoteza o krepitvi »tehnokratske ideologije« ter z njo vred o zvečevanju možnosti strokovnjakov (specialistov), da se povzpno v vladajoči sloj (politikov), se je izkazala kot neupravičena. Namesto tega se vse bolj zarisuje proces *hierarhizacije* družbe, ki veleva, da je opravljanje ene vodilne vloge predpostavka za povzpetje v drugo. Tudi to je težnja, ki se krepi na vseh družbenih ravneh: direktorji so poglavitni neposredni rekrutni rezervoar za sloj političnih funkcionarjev, nižji vodilni delavci so to bolj in bolj znotraj vmesnega razreda, poslovođje pa znotraj delavstva (skupaj z uslužbenci). Specializacija vodenja ljudi se oblikuje kot posebna (družbeno zajeta, se pravi v celokupen socialni »prostor« vpeta) oblika tehnične-družbene organizacijske veščine. Upravljalška piramida sega prek vseh teh razrednih meja (červano jih ne odpravlja!)

Ugotovitve o tem, iz katerih položajev prihaja do neposrednega rekrutiranja v vladajoči razred, bomo zdaj primerjali s splošnimi ugotovitvami o znotraj-genera-

cijskih premikih. Ob soočanju anketirančevega zdajšnjega delovnega mesta z njegovim prvim delovnim mestom smo ugotovili, da so začeli sedanji pripadniki vladajočega razreda svojo »kariero« domala vsi znotraj vmesnega razreda (49,2%) in delavstva (41,9%; preostali so neposredno »startali« znotraj vladajočega razreda). Navedena primerjava nam omogoča nekoliko natančnejši oris celokupne znotraj-generacijske mobilnosti vladajočih slojev. Vidimo predvsem to, da postaja slika o razmeroma množičnih socialnih vzponih precej blažja. Četudi je kar $\frac{3}{4}$ pripadnikov vladajočega razreda iz vrst posameznikov, ki so začeli »kariero« v sestavu delavstva, se jih je večina vzpenjala postopoma: najpoprej so se povzpeli na položaje v vmesnem razredu, šele nato so – iz njega – prešli v razred kolektivnih lastnikov. Takšna pot je še zlasti značilna za sedanje direktorje: njihovo napredovanje poteka skoraj izključno prek položajev strokovnjakov ali nižjih vodilnih delavcev. Pri političnih položajih pa skokoviti vzpon še vedno ni redek pojav. Vendar pa je vzpon v obeh primerih, naj je skokovit ali postopen (kar velja za oba sloja vladajočega razreda), bolj in bolj odvisen od specifičnih komandnih položajev (ki obstoje znotraj obeh podrejenih razredov). Tako imamo zdaj pred seboj zaris različnih sredstev, s kakršnimi teži razred kolektivnih lastnikov – kot v načelu odprta skupina – k temu, da bi si zagotovil lastno homogenizacijo. Bolj in bolj si prizadeva, da bi se rekrutiral iz razreda, ki mu je »najbližji« in prihajajo njegova nasprotja v zvezi z njim (kar zadeva življenjski način, interese, ideologijo . . .) kar najmanj do izraza. Z ozirom na značaj legitimiranja svoje dominacije pa mora absorbirati (červeno vse manj sistematično in vse bolj kampanjsko) tudi posameznike z »delavskim poreklom«. Vendar se v teh primerih ozira predvsem po posameznikih, ki so se bili poprej že povzpeli iz delavstva v vmesni razred (z dopolnilnim izobraževanjem ali z napredovanjem po upravni hierarhiji). Naposled je treba poudariti še to, da imajo ob še vedno obstoječih direktnih preskokih iz delavstva v sloj političnih funkcionarjev izhodiščne položaje praviloma »elitne« kategorije, določujoče položaje pa – najnižje hierarhične ravni. Pričakujemo lahko kajpak, da bo tendenčno vzpostavljena dominacija prvega vzorca, medtem ko se bo drugi obdržal kot pomožna in tretji kot izjemna oblika, ki jo bomo obnavljali bolj v smislu ritualnih kot v znamenju funkcionalnih smotrov. Na ta način bi se empirična mobilnost vladajočega razreda približala teoretskemu vzorcu reprodukcije. Tako pa bi se hkrati uresničila ena ključnih predpostavk o konstituiranju razreda kolektivnih lastnikov kot skupine, ki ima kljub kratkotrajnosti empiričnega sestava neposredno kolektivno samozavedanje o posebnosti svojega družbenega položaja kot tudi o vlogi, ki jo ima kot upravljalec celokupne družbene reprodukcije. Nasproti temu samozavedanju se seveda oblikuje samozavest razreda delavstva pa tudi samozavest tistega sloja vmesnega razreda, ki opravlja posebno delo. Osveščenost nasprotnih si interesov pa je predpogoj za razvoj družbene dinamike, ki presaja družbene spopade iz sfere kaotičnih individualnih resentimentov na področje osvobajajočih revindikacij.

Poleg položaja, od koder je mogoče priti v vladajoči razred, za proces njegove homogenizacije ni nepomembno tudi obdobje, v katerem pride do povzpeta. Ob podmeni, da bo sledil trajen obstanek v razredu, daje bolj zgođen prihod vanjo več možnosti za individualno »adaptacijo« na položaj pa tudi za razvijanje samozvesti o posebnostih skupinskih interesov – na podlagi poprejšnje družbene vloge skupine ter v nasprotju z drugimi družbenimi skupinami. Specifičen način konstituiranja, ki pogojuje pripadnost izključno z aktivno vlogo v planiranju in kontroli družbene reprodukcije, zastavlja razredu povsem nove zgodovinske naloge. Med-

tem ko so si ljudje zgodovinski razredni status pravičoma pridobili z rojstvom, postaja ta status v socializmu (kar zadeva razred kolektivnih lastnikov) stvar biografije in individualnega vzpona. Do položaja se je mogoče dokopati s skokom znotraj (delovne) »kariere«, medtem ko pomeni konec »kariere« odhod s položaja (zatorej so gerontokratske težnje še vedno močno prisotne – če jih formalno zavrnemo, si prizadevajo, da bi se obnovile neformalno). Znano je, da so bili v obdobju konstituiranja sistema v sestavu formacijskega jedra razreda mladi ljudje. Oblikovanje družbenih odnosov ter »socialnega značaja« (Fromm) teh ljudi je bilo enoten proces. Množično *obnavljanje* razreda s pritokom mladih ljudi pa oporeka logiki njegove reprodukcije. Razred se izpopolnjuje postopoma, s prevzemanjem izpraznjenih mest, ne s širšimi zamahi (občasne kampanje imajo predvsem ideološko funkcijo). Od »kandidatov« zahtevajo dokaze lojalnosti, a zanje mlajši ljudje niso imeli dovolj časa. Prav tako ne utegnejo vzpostaviti osebnih stikov, ki so za imenovanje neizogibni. Vseeno pa smo priče poskusom uravnotežitve tega nagibanja na stran starejših z uveljavljanjem specifičnega rezervoarja za rekrutacijo mlajših pripadnikov razreda – prek politične organizacije mladih, katere vrh je del enotno vladajoče hierarhične organizacije. Tu se začenja angažman razmeroma zgodaj, aktivnost sama pa posameznika obenem legitimira in ga poveže s sloji, ki opravljajo imenovanja. »Socialni značaj« (morebitnih) bodočih pripadnikov se tu oblikuje na kar najbolj sistematičen način.

Vendar pa se moramo kar najhitreje lotiti določanja empiričnih modelov, kar zadeva obdobja rekrutiranja v vladajoči razred, če želimo obravnavati njihov možni vpliv na homogenost skupine. Vemo že, da so sloji političnih funkcionarjev in direktorjev (obenem s kmeti) najstarejši v vzorcu: domala $\frac{2}{3}$ pripadnikov razreda sta starejši od 40, več kot $\frac{1}{3}$ pa je starejših od 50 let (modalna starost za vse druge skupine je od 30–39 let). Čas vstopa v razred pa smo s tem zgolj indirektno napovedali in ga bomo brž neposredno preverili:

Tabela 2: Življenjsko obdobje vstopanja v vladajoči razred (%)

Sloji razreda	Starost, ko človek postane pripadnik vladajočega razreda			
	do 29. l.	30–37 l.	38–45 l.	46 let in več
direktorji	20,6	42,2	25,8	11,5
polit. funk.	32,2	22,7	26,9	18,2

Osnovni (»statični«) podatki nas navajajo k sklepu, da so posamezniki v vladajoči razred absorbirani v razmeroma zgodnjem življenjskem obdobju: prek polovica pripadnikov obeh slojev je prišla na položaje že v prvi tretjini svoje delovne »kariere«. Pri tem vidimo, da je pri direktorjih obveljalo tipično obdobje vzpona (med 30. in 37. letom), medtem ko so politiki precej bolj enakomerno razporejeni po vseh kvalifikacijskih skupinah. Iz preglednice bi se torej dalo povzeti, da delujejo starostni vzorci mobilnosti na homogenizacijo razreda kolektivnih lastnikov razmeroma ugodno. Osnovna masa razreda se (kot kaže) rekrutira dovolj zgodaj. To bi utegnili biti za posameznike dvojna priložnost. Imeli naj bi čas izoblikovati si specifičen način življenja razreda, se seznaniti z njegovimi posebnimi interesi in obvladati načine njihove ohranitve/razvijanja. Na voljo pa bi

imeli tudi neke vrste časovno perspektivo, znotraj katere bi oblikovanje njihovega posebnega »življenjskega stanja« (v skladu z danim položajem v razredni hierarhiji) delovalo kot realno (relativno trajno) dejstvo. Pomen takšnega »sprijaznje-nja« s posebnostmi razrednega položaja (kot totaliteto) seveda presega okvire individualnih adaptacij. Tu gre predvsem za to, da se posamični položaji vsilijo kot splošna družbene vloge. Pomeni, da naj bi trajnejše vztrajanje na položajih pogojevali okviri, izhajajoči iz (planske, integracijske, nadzorne . . .) vloge, ki je nujna za reprodukcijo vladajočega sistema (namesto da pomeni »funkcija« izključno trenutno legalizirano priložnost za individualno kopičenje dobrin itd.) Skratka, posamično obnašanje regulirajo skupinska pravila, ki so podvržena obstoju danega načina proizvodnje oziroma izpeljana iz potreb njegovega funkcioniranja.

Zdi se torej, kot da splošni podatki potrjujejo časovno možnost (»dosegljivost«) homogenizacije vladajočega razreda na črti individualne introjekcije sistemsko neizogibnega »družbenega značaja«. Do pomembnih odstopanj pa pride, ko te podatke nadrobneje (»dinamično«) razčlenimo z ozirom na zgodovinsko obdobje, v katerem je potekala rekrutacija v razred (uporabljam že izpeljano delitev na čas do leta 1965, na obdobje 1966–1975 in na obdobje 1975–1984). V prvem obdobju so prišli, kot se je mogoče nadejati, praktično vsi politični funkcionarji (87%) ter večina direktorjev (58%) v razred v najbolj zgodnji življenjski dobi (do svojega 29. leta). Starejših od 37 let praktično sploh ni bilo. Odtlej pa prihaja do sistematičnega odmikanja v vse starejša življenjska obdobja, ko prihaja do zasedbe razrednih položajev, kar velja še posebej za sloj političnih funkcionarjev. To je šlo tako daleč, da so bili politiki, imenovani leta 1984., povečini pripadniki najstarejše kategorije: prek 46 let starih je bilo 33,7%, mlajših od 28 let komaj 8%. Drugače povedano, v sloj jih je prišlo v zrelih ali starejših letih (po 38. letu starosti) več kot $\frac{1}{3}$. Tudi pri direktorjih prihaja do odmikanja v starejše letnike, čeprav precej počasneje kot pri politikih. V obdobju od 1976. do 1984. leta je bila še vedno najbolj številna kategorija, ki je v času rekrutiranja štela od 30 do 37 let (39,7%), vendar so se mlajši od 37 in starejši od 37 let po številu praktično izenačili.

Dejansko gibanje se tedaj sklada z vsakodnevnimi opažanji in je z vidika homogenizacije vladajočega razreda videti neugodno. Pripadnost razredu je omejena na manjši del delovne »kariere« oziroma na razmeroma kratko obdobje posameznikovega življenja. To občutno zaostre probleme doseganja razredne samozavedi. To dejstvo omogoča spekuliranje v različnih smereh: če je razredni položaj le krajša epizoda v individualni biografiji, se moramo vprašati, ali lahko sploh prihaja do uspešnega posredovanja med splošnim in posamičnimi interesi. Mar takšna »epizodnost« ne vodi v spreminjanje položaja (oziroma pripadajoče mu moči) v goli instrument za doseganje osebnih ciljev (ki se ne morejo »sprijazniti« s splošnimi potrebami funkcioniranja sistema)? Ali to (empiričnega) pojma razreda bistveno ne okrne, kajti skupine ne more preseči stadija gole aglomeracije? In tako naprej. »Mehanično« razreševanje naštetih in podobnih težav razreda je možno, na primer, z ukinitvijo pokojninskih (starostnih) limitov za opravljanje vseh – ali vsaj višjih – funkcij. Razredni položaj, naj si ga je kdo pridobil še tako pozno, postane tako posameznikova življenjska »usoda«: ohranitev na položaju in ohranitev položaja samega se tako neločljivo sprepletata. Vendar pa se v jugoslovanski družbi ustaljuje pravilo, po katerem se morajo funkcionarji prav tako neizogibno (avtomatično) upokojiti kot vsi drugi zaposleni. Homogenizirajoče elemente je treba poiskati na drugi strani. Spomnimo se najpoprej tega, da se vse

večji korpus sloja političnih funkcionarjev rekrutira iz direktorskega sloja, vendar je proces staranja (v obdobju vzpona) vseeno precej počasnejši. Do vstopa v razred prihaja potemtakem prej, kot povedo podatki o »inicialni« starosti političnih funkcionarjev, le da poteka prek »nižjega« sloja (direktorjev). Spomnimo se, da pripadajo položaji, s katerih poteka rekrutiranje v vladajoči razred, specifični komandni hierarhiji, ki sega prek razrednih meja. Rekrutni rezervoar zajema predvsem položaje, na katerih prevladujejo elementi sistemskega dela! Tako imenovana vodilna mesta, ki omogočajo upravljanje z ljudmi, zagotavljajo identifikacijo s temeljnimi cilji sistema, še preden se kdo povzpne na položaj, ki sodi v dejanski upravljalški družbeni razred. Diskontinuiteta razrednih pozicij (moči, življenjskega načina in pod.) s tem, kajpak, ni odpravljena, prehod (predvsem z vidika interesov) pa je vendarle omiljen.

Skratka, splošni podatki o obdobju, ko človek vstopi v vladajoči razred, nam sugerirajo, da je vzpon dovolj nagel za homogenizacijo članov razreda. Vendar pa se čas vzpona po svojih tendencah pomika v starejša obdobja. To precej zastruje probleme konstituiranja razreda kot homogene skupnosti, z enovitimi interesi, življenjskim načinom in lastno zavestjo o posebnosti svoje družbene eksistence. (Vse bolj izrazito) časovno omejenost pripadnosti, ki ogroža razred kolektivnih lastnikov v njegovi vlogi zgodovinskega subjekta (saj ga potiska na formalno skupnost imetnikov položajev, ki niso zmožni artikulirati smiselne zveze med lastnimi kratkoročnimi in razrednimi dolgoročnimi interesi), skušajo premagati s specifičnim rekrutnim rezervoarjem, iz katerega mobilizirajo nove člane. V zgodovinskem smislu posebno sistemsko delo (utelešeno v hierarhiji vodilnih položajev), ki je namenjeno zgolj reprodukciji vladajočih razmerij, postaja vse bolj in bolj neizogibna predpostavka za povzpetje v razred kolektivnih lastnikov. Določene oblike homogenizacije skošajo prebiti striktno razredne meje. Jasno je, kajpak, da to probleme samo omili, ne pa tudi razrešuje.

»Druga plat« vprašanja o obdobju vstopanja v vladajoči razred je trajnost posameznikovega vztrajanja v njem. Na tem mestu nam ni treba ponavljati analiz o razrednih barierah, ki preprečujejo vzpon ali umik iz posameznih skupin. Zaradi njihovega (okrepljenega) obstoja moramo pričakovati, da pomeni za množico posameznikov prodor v vladajoči razred tudi dokončno točko v vertikalni družbeni mobilnosti. Lahek izpad iz razreda bi pričal o nedodelanosti bariere, ki loči razred od drugih razredov, zato je tudi o nepopolni formiranosti temeljnih razmerij. Nestabilnost položaja bi povzročala velike težave na poti konstituiranja (empirične) skupine v razred zase. Problem je, kot je znano, v tem, da je razredni položaj povezan izključno z izvajanjem določene delovne (planske) vloge. Glede tega sta bili v Jugoslaviji institucionalizirani dve rešitvi, ki (potencialno) ogrožata homogenizacijo vladajočega razreda glede na stabilnost položaja njenih pripadnikov. To je, prvič, obvezno upokojevanje, ki je povezano s prihajanjem na položaje v vse kasnejših življenjskih obdobjih in je zavoljo njega razredni »staž« načeloma močno omejen. Potem pa je tu še skrajševanje »mandatov«, ki tako močno zvečuje horizontalno – pa tudi vertikalno! – cirkulacijo, da je postal sleherni (»funkcionarski«) položaj že po definiciji začasen (nestabilen). Zaradi omejenega števila višjih položajev kot tudi zavoljo relativne zavarovanosti njihovih imetnikov, kar zadeva morebitno potiskanje navzdol, mora biti za določeno število nižjih funkcionarjev vstop v razred nujno začasen.

Podatke iz raziskave je, kot ponavadi, mogoče predstaviti na več načinov, pri čemer so nekoliko drugače profilirane tudi sklepne ugotovitve (šifranti so podatke

o »karieri« razporedili v skladu z napotkom: na kakšnih delovnih mestih je delal anketiranec po prvi izvolitvi na položaj politika-direktorja?) Ugotovitve razgrnem na kratko v različnih perspektivah. Predvsem: približno 7% zdajšnjih pripadnikov vladajočega razreda je med svojo »kariero« izpadlo iz razreda in se ponovno vrnilo vanj. Pri tem je direktorski položaj bolj stabilen od položaja političnih funkcionarjev (manj kot 5% prvih je doživelo tudi odhode navzdol, v vrstah drugih pa jih je bilo med 7,5 in 10% – interval je tu zaradi možnosti večkratnega odgovora). Položaj politikov pa je še manj stabilen, če odstotka tistih, ki so v določenem obdobju zgubili status, ne primerjamo s celokupnim številom funkcionarjev v vzorcu, pač pa zgolj v razmerju do tistih, ki *bi bili lahko* izpadli iz razreda: spomniti moram namreč na to, da jih je precej prišlo v razred v letu 1984, se pravi kratek čas pred zbiranjem podatkov. V tem primeru se število spuščajoče/vzpenjajoče se gibljivih političnih funkcionarjev vzpne na (med) 10 in 14%. Ko prištejemo še (neznano) število tistih, ki se jim ni uspelo vrniti na položaj v razredu, vidimo, da je nestabilnost razrednega položaja politikov zelo očitna!

Poprejšnji sklep pa vseeno ni dokončen. »Dinamično« opazovanje opozarja na tendenco ustaljevanja politično-funkcionarskih položajev. Medtem ko se je v »prvi generaciji« (ki se je povzpela do leta 1966) število spuščajoče/vzpenjajoče se mobilnih gibalo med 30 in 40%, se je v »srednji generaciji« (imenovalni leta 1975) to število prepolovilo in postalo kasneje zanemarljivo. Dalo bi se reči, da so imeli mlajši rodovi tudi manj časa, zato ugotovljena nestabilnost še ni dokončna. Za »srednjo generacijo« je tak prigovor očitno neupravičen. Vemo, da je večina njih »kariero« začela zunaj vladajočega razreda (kjer so, potemtakem, preživeli tudi določeno število let), pa še to, da so na funkcionarskem položaju povprečno še po petnajst let. Dejansko imajo torej *malo* časa za vnovično spuščajočo/vzpenjajočo se mobilnost. Gledano nasploh, se podatki ujemajo s poprej razgrnjenimi: sistem je v procesu stabilizacije; razredi in s tem tudi razredne meje so jasneje profilirani, zatorej se empirična gibanja približujejo teoretsko-pričakovanim vzorcem (vprašanja delovanja institucionalnih rešitev, ki prisilno pospešujejo cirkulacijo na položajih, ni mogoče obravnavati na podlagi podatkov te raziskave; dejanski učinki bodo vidni šele čez kakšno leto, raziskava, ki jih bo registrirala, pa bo morala biti zastavljena drugače).

Komaj da je potrebno omenjati, da se položaj direktorjev sčasoma krepi izraziteje od politično-funkcionarskega: medtem ko lahko v »prvi generaciji« (do leta 1965.) najdemo 18% spuščajoče/vzpenjajoče se mobilnih, se je v drugi generaciji (do leta 1975) to število znižalo na 4,3%. Določena majhna razlika med stabilnostjo položaja direktorjev in politikov obstaja z oziroma na hierarhično raven, na kakršno se spustijo med sestopanjem. Vsi direktorji, ki so za nekaj časa izpadli iz vladajočega razreda, so imeli položaje strokovnjakov (kar jim je omogočalo njihova višja formalna izobrazbena raven). Določeno marginalno število političnih funkcionarjev (do 4%) se je spuščalo celo na nekoliko nižje položaje. V celoti torej vidimo, da se sestopanje (ob predpostavki ponovnega vračanja v vladajoči razred) končuje na položajih vmesnega razreda. Tako smo znova pri prejšnji ugotovitvi o razrednih barierah: med vladajočim in vmesnim razredom so (v »polpropustni« obliki) vse jasneje zarisane, v razmerju do delavstva pa so praktično opuščene.

Prevedel: Viktor Konjar

Antinomije v sedanji jugoslovanski družbi

V jugoslovanski družbi, ki se imenuje samoupravna socialistična družba in naj bi se v njej uveljavljala načela socialističnega samoupravljanja, je ob nekoliko šatančnejšem pogledu nanjo mogoče opaziti tudi pojave, ki si precej nasprotujejo. Take pojave imenujemo antinomije.

Antinomije se pojavljajo že zato, ker družba pomeni živ organizem in ni nekaj statičnega, temveč je nekaj dinamičnega, nekaj, kar je bolj dogajanje kakor neki položaj ali struktura brez življenja. Kakor se nenehno spreminja človek, tako se spreminja tudi človeška družba. Evolucija človeka zahteva evolucijo človeške družbe.

Kolikor pa gre za revolucionarno spreminjanje družbe ali posledice nekih revolucionarnih sprememb, je seveda še lažje sprejemati in razumeti dinamičnost neke družbe. Nastajanje novega je vedno združeno z naporom in se srečuje z nasprotovanjem, je ustvarjanje ob premagovanju nasprotovanja.

Človeški razvoj nasploh ni nikdar potekal in prav tako ne poteka danes premočrtno, temveč mu je usojena bolj ali manj krivuljasta pot, ki se dviga in pada. Zato ne gre nikdar le za dinamiko, temveč za razvoj z različnimi predznaki, ki kažejo tudi v nasprotne smeri razvoja ali dajejo zaznati nasprotja v razvoju ali življenju družbe.

Človek napreduje tako, da išče, da se nenehno podaja na pot. Napreduje pa tudi za ceno zmot. Motiti se je človeško. Zato pomenijo antinomije v družbi, da je družba res človeška in da v njej vlada svoboda.

Res pa je, da so nasprotja v družbi lahko tudi posledice najrazličnejših vplivov, ki lahko z ene stran potrjujejo določeno smer razvoja, z druge pa jo lahko prav tako skušajo zavreti ali celo obrniti v nasprotno smer. Vsekakor morajo ti vplivi konec koncev veliko prispevati k zdravemu razvoju družbe, pa naj mislimo pri tem na potrjevanje pozitivnega in pospeševanje razvoja v tej smeri ali na kritiko negativnega in njeno korektivno vlogo.

Naposled so antinomije odsev pluralizma v družbi in so tudi s tega vidika lahko nekaj povsem pozitivnega.

Vendar zopet ne moremo reči, da so antinomije vedno le nekaj pozitivnega, pa naj gre za njihove vzroke ali za posledice. Treba jih je znati presojsati ob skrbni analizi družbe.

Samoupravljanje in avtoritarno dirigiranje

Naša družba je samoupravna družba, kakor smo že rekli. Samoupravljanje naj bi bila njena posebna kvaliteta. Povsod naj bi se pokazali soodločanje in soodgovornost neposrednih proizvajalcev in ti naj bi tudi razpolagali s proizvodi svojega dela. Pravice in dolžnosti delovnih ljudi so zagotovljene z ustavo, zakoni in samoupravnimi akti. Človek naj bi se v tej družbi nasploh in še posebej v svoji delovni organizaciji počutil resnično kot človek, ne kot številka. Vendar je zapletenost zakonov in predpisov, ki se tičejo samoupravljanja takšna, da z ene

strani ovira in onemogoča resnično samoupravljanje, z druge pa dopušča raznovrstne načine kršenja teh zakonov in predpisov. Prav tako pa je po tej poti vsiljena samoupravni družbi nefleksibilnost, ki se posebej kaže v gospodarstvu, saj je treba upoštevati nešteto zakonskih določil, da pridemo do potrebnih sklepov, ki pa bi morali biti večinoma čim hitreje sprejeti.

Tako postaja samoupravljanje formalnost in se ob njem z lahkoto uveljavlja avtoritarno dirigiranje posameznikov in skupin, zoper katero je samoupravljanje večkrat brez moči, zaradi česar so samoupravljalci v nevarosti, da prevzamejo nase hude posledice, kolikor zahtevajo svoje pravice. Le če so pripravljeni na tveganje, da utegnejo celo izgubiti svoje delovno mesto, morejo samoupravljalci pogosto zahtevati svoje pravice in se pri tem sklicevati na zakone in predpise o samoupravljanju.

Slovensko javno mnenje je dovolj zgovorno v tem pogledu. 44,1% anketirancev sicer priznava, da je demokratičnost odločanja približno enaka kakor v preteklosti, a 18,5% jih izjavlja, da je danes manj demokratičnosti. O samoupravljanju 40,7% anketirancev meni, da je danes približno enako kakor v preteklosti, a 22,1% je prepričanih, da je slabše.

Smeli bi seveda reči, da tisti, ki skušajo obiti samoupravljanje, ne poskušajo tega vedno storiti iz nekih sebičnih ali zgolj samovoljnih razlogov, temveč včasih tudi zato, da bi učinkoviteje dosegli cilje, ki bi bili samoupravljalcem v korist. Zato se kar 79% anketirancev glede na slovensko javno mnenje zavzema za odločilnejši vpliv strokovnjakov pri odločanju o vseh važnih vprašanjih v naši družbi.

Kakorkoli že, omenjena antinomija v naši samoupravni družbi nakazuje neko pomanjkljivost v samoupravnem sistemu, neko pomanjkljivost v njegovem funkcioniranju. Zato nam mora omeniti predvsem izziv, da se vprašamo, kje so vzroki za takšno stanje, in da potem resnično odpravimo pomanjkljivosti, ki so lahko tudi usodne.

Ekonomske zakonitosti in politični redukcionizem

V zadnjem času slišimo o ekonomskih zakonitostih najtehtnejše besede in beremo prepričljive izjave strokovnjakov, kako bi bilo treba urediti naše gospodarstvo. Človek se potem nehotе vpraša, zakaj se ne ravnamo po teh zakonitostih, ki so tako jasno spoznane. Zakaj jih ne upoštevamo? Mogoče je dvoje: ali v resnici niso tako jasne, kakor jih nekateri prikazujejo, ali pa nekaj ne dopušča, da bi jih upoštevali. Mogoče je sicer eno in drugo, a pogosto le nastaja vtis, da neki politični pogledi, ki nimajo nič skupnega z resničnim socializmom, ne dopuščajo, da bi upoštevali ekonomske zakonitosti, čeprav tudi ne smemo prezreti mnogih dejavnikov, zaradi katerih je danes gospodarstvo hudo zapleteno in je zadeva v teoriji lahka, v praksi pa izredno težavna.

Dogaja se vsekakor, da se vse preveč govori o ekonomskih zakonitostih, premalo pa je volje, da bi se po njih ravnali. Kakor da bi imeli strah pred tveganjem, pred spreminjanjem svojih navad, strah pred novimi prijemi. Kakor da bi se bali, da bomo še tisto izgubili, kar imamo. Nekateri imajo takoj pripravljen izgovor, češ da bi upoštevanje ekonomskih zakonitosti ogrožalo politični sistem. In vendar je takšno gledanje naravnost absurdno, če le malo poznamo Marxove nazore o ekonomiji in socializmu.

Dogaja pa se tudi, da nekateri potem nalašč prikazujejo stvari kot povsem

jasne in zahtevajo le spremembo sistema, in sicer spremembo v osnovi, ki edina more prinesiti rešitev iz vseh težav. Kdor noče ničesar spremeniti, v resnici najbolj ogroža socialistično ureditev naše družbe. Politični redukcionalizem, povezan z marksističnim dogmatizmom je največji sovražnik socializma.

Glede na podatke slovenskega javnega mnenja je 44,9% anketiranih mnenja, da je naša družba v gospodarski in politični krizi, 47,2% jih misli, da je kriza posledica napačnega in neodgovornega ravnanja in odločanja, 15,4% govori o krivdi politikov in vodstev, 28,3% o krivdi politikov in gospodarstvenikov, 42,2% pa o krivdi vseh.

Slovensko javno mnenje tudi jasno kaže, da se ljudje zavzemajo za odgovorno ravnanje po gospodarskih zakonitostih in za pospeševanje proizvodnje (s. 10, 11, 12).

Socialistična družbena ureditev in kapitalistična miselnost

Kadar govorimo o socialistični družbeni ureditvi, mislimo najprej na podjetstva proizvodnih sredstev in na prednost, ki jo imajo skupni interesi pred interesi posameznikov in posameznih skupin. Vendar socializem pomeni tudi humanizem in zato naj bi posamezni člani socialistične družbe svoje pravice tako uveljavljali, da bi se vedno ozirali tudi na druge, posebno na kakorkoli prizadete. Marx in Engels sta bistvo socialistične ureditve izrazila v Manifestu takole: »Na mesto stare buržoazne družbe z njenimi razredi in razrednimi nasprotji bo stopila asociacija, v kateri bo svobodni razvoj vsakega posameznika pogoj za svobodni razvoj vseh.« Čeprav moremo in moramo govoriti o različnih oblikah marksističnega socializma, ne smemo prezreti tistega, kar je vsem oblikam skupno, kolikor so res socialistične. Etično in sploh filozofsko gledano je to skupno humanizem, ki na prvo mesto postavlja človeka z vsemi dimenzijami njegove biti. Vse kar človeku nasprotuje, kolikor ga pojmuje kot individualno in družbeno bitje, kar ga zasužnjuje in odtuja, je socializmu nasprotno in nima s socializmom nič skupnega. Socialistični ureditvi mora ustrezati socialistična miselnost, ki ji vrednote svobode, enakosti in bratstva niso tuje.

Priznati je treba, da se pri nas socialistična miselnost, ki ustreza socialistični družbeni ureditvi, kaže na različne načine, da se večkrat pokaže naravnost v presenetljivi obliki, npr. ob raznih nesrečah. Tako Jugoslovani in posamezni narodi in narodnosti večkrat pokažejo solidarnost in si nesebično pomagajo. Pa tudi v manjših skupnostih ne manjka tega duha solidarnosti. Podobno velja za zavest odgovornosti, ki jo mnogi čutijo in dokazujejo v razmerju do posameznikov in skupnosti. Bratstvo in enotnost niso prazne besede. Zato je po javnem mnenju v Sloveniji 74,5% anketiranih pripravljeno osebno prispevati v prid reševanja krize in za stabilizacijo družbenih razmer, je 56,8% teh za zmanjšanje razlik v osebnih dohodkih in je največji odstotek za razliko v dohodkih 1:3.

A z druge strani ne smemo spregledati dejstva, da mnogi ljudje pri nas zlorabijo humanistični, samoupravni socializem za svoje individualistične interese, za svoje kapitalistične cilje. Mnogi iščejo samo priložnost, kako bi pomnožili svoje imetje na račun skupnosti, in uporabljajo v ta namen tudi svoj položaj. Pri tem znajo biti do skrajnosti brezobzirni. In to pospešuje nastanek velikih razlik med posameznimi sloji naše družbe. V socializmu in »v imenu socializma«, na račun socializma se uveljavlja kapitalistična miselnost z vsemi svojimi posledicami.

Marsikomu niti malo ne gre več za »biti«, temveč le za »imeti«, vedno več imeti, ne glede na druge, posameznike in skupnost.

Enakopravnost in neenakopravnost

Razumljivo je, da se jugoslovanska družba zavzema za enakopravnost posameznikov in skupin v njej. Vsa zakonska določila to enakopravnost poudarjajo in jo na različne načine jamčijo. Smeli bi reči, da je v tem pogledu družba načelno kar najbolj urejena.

V praksi pa je večkrat drugače. Brez neke zveze je npr. včasih težko uveljaviti svoje zahteve. Razen tega je pogosto potrebno nešteto pristankov in soglasij posameznikov in skupin, ki odločajo kdaj tudi po osebnih ozirih, po pripadnosti nekim skupinam, ne pa po objektivnih kriterijih, po zahtevah enakopravnosti. Tako potem prihaja tudi do primerov neenakopravnosti, privilegijev z ene strani, z druge pa do zapostavljanja.

Zaradi zapletenosti predpisov, zaradi čisto močno razbohotene birokracije je težko ugotoviti, koliko je bila enakopravnost v prosameznih primerih prekršena. To pa seveda pospešuje nevarnost za naraščanje neenakopravnosti, kolikor ima kdo od tega korist in poskuša uveljavljati svojo voljo v službi utrjevanja oblasti, ki jo pač ima, saj upa, da mu nihče ne bo mogel dokazati njegovega nepravilnega početja.

V nekem pogledu bi smeli omeniti v tej zvezi drugače misleče, mladino in ženske. Na najrazličnejše načine ti sloji naše družbe le nimajo vedno tistih pravic, ki jim jih družbena ureditev hoče zagotoviti, čeprav ne smemo pozabiti, da prihaja kdaj tudi do pretiranih zahtev, ki so v resnici neupravičene. O tem je bilo ponovno precej govora in nedvomno ne zmanjka. Sploh so se morda prav v tem oziru zgodile v zadnjem času velike spremembe.

Glede vernih misli npr. po slovenskem javnem mnenju iz leta 1986 22,9% anketiranih, da verni načeloma in po ustavi niso zapostavljeni, v praksi pa naj bi se to dogajalo, medtem ko jih 61,7% pravi, da niso v nobenem pogledu zapostavljeni.

Neenakopravnost tedaj ni neki žgoči problem, vendar je vsaka nenenakopravnost nevarna za družbo, ker povzroča nezadovoljnost in spodbuja nasprotnike socializma k razkrojevalnemu delu. Zato si je treba prizadevati za odpravo nenenakopravnosti, in sicer posebno še, kolikor si nekatere skupine že vnaprej domišljajo, da so zapostavljene.

Socialnost in nesocialnost

Socialnost neke družbe je odvisna predvsem od tega, kako družba sprejema svoje člane, kakšen odnos ima do posameznih članov, kako skrbi za to, da bi mogli člani uveljavljati svoje pravice, da bi se mogli uresničevati kot ljudje, kako skrbi posebej za tiste, ki so potrebni družbene pomoči.

Glede jugoslovanske družbe je treba reči, da si večinoma močno za vse to prizadeva, pa naj mislimo pri tem na njeno skrb za kulturo, na urejeno zdravstveno in pokojninsko zavarovanje, na skrb za stare in onemogle, bolne in invalide. Nihče ni tako rekoč prepuščen sam sebi. Zato se tudi nihče ne more čutiti ogrožen, kar se tiče najpotrebnejšega za njegovo človeka vredno življenje.

Res pa je, da je prav socialnost nekaj, kar je institucionalno težko zagotoviti vsem ljudem, kajti gre tudi za ljudi, ki naj bi bili socialno čuteči, ki naj bi imeli resnično socialni čut do drugih. Ta socialni čut naj bi odkrival tudi tiste probleme, ki jih institucija večkrat ne odkrije. Institucija s svojimi določili tudi ne more povsem uravnjavati človekoljubnosti in obnašanja, ki ga človekoljubnost v medsebojnih odnosih narekuje. Potrebna je v ta namen ustrezna morala. Če te ni, potem je vse prizadevanje zaman. V jugoslovanski družbi se sicer večkrat pokaže izredno razvit socialni čut, kakor smo že rekli, toda prav tako je treba priznati, da imamo včasih opraviti tudi z asocialnimi pojavi, ko posamezniki in skupine vidijo samo svoje interese in potrebe in se obnašajo skrajno individualistično in egoistično. Porabništvo današnje tehnične kulture naravnava človeka v to smer.

Asocialnost se v jugoslovanski družbi pokaže posebno takrat, ko bi bilo treba prevzeti neke dolžnosti ali bremena. Pokaže pa se tudi ob nenehnem poudarjanju pravic in preziranju dolžnosti. Da, pokaže se z nespoštovanjem dogovorov, ki bi bili v korist skupnosti, z negativnim odnosom do družbene imovine in prav tako do dela.

Glede na slovensko javno mnenje 68,0% anketiranih ne pozna nobene oblike medsebojne pomoči med ljudmi in ne ve za tako pomoč. 14,6% jih je mnenja, da narašča individualna, spontana, materialna pomoč.

Bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov in nasprotni pojavi

O bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti se pri nas še vedno veliko govori in piše. Po osvoboditvi je tovariš Tito na poseben način poudaril bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov in narodnosti in si prizadeval, da se tista vez, ki je bila skovana med narodnoosvobodilnim bojem, še poglobi in odstrani ostanke vsega, kar je v času okupacije in nemških marionetnih režimov spodkopavalo bratstvo jugoslovanskih narodov ter netilo sovraštvo med njimi.

In res so jugoslovanski narodi začeli z vso zavzetostjo skupno obnavljati porušeno domovino in tako zrl z velikim optimizmom v prihodnost. Posamezni narodi, ki živijo na sklenjenem ozemlju, so dobili svojo avtonomno državno upravo, čeprav to ni pomenilo zanikanja enotnosti federacije. Razgibano samostojno kulturno življenje posameznih narodov je utrjevalo tudi zavest jugoslovanske skupnosti. Podoba je bila, kakor da je v njihovih medsebojnih odnosih izginila vsaka sled vsega tistega, kar se je dogajalo pred 2. svetovno vojno, ko nacionalno vprašanje nikakor ni bilo rešeno.

Krizno obdobje, v katerem danes živimo, pa je pokazalo, da so nekateri problemi bili samo zakriti, ne pa rešeni, ali so zaradi krize na poseben način oživele, morda tudi zato, ker so ljudje postali zanje bolj občutljivi ali so se izrazile posledice njihovih posledice. Na svoj način so se pokazale napetosti med posameznimi narodi in narodnostmi, zgodovinski spomin pa jih je še podkrepil. Namesto bratstva se je začelo uveljavljati v medsebojnih odnosih celo odkrito sovraštvo, ki ga seveda nekateri poskušajo zlorabiti za svoje razdiralne namene.

Rešitev iščejo nekateri v unitarizmu, drugi pa v pretiranem poudarjanju narodnosti, v nacionalizmu. Tako ena kakor druga smer pa je nasprotna bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov, ki more postati resničnost samo ob spoštovanju nacionalne identitete posameznih narodov in upoštevanju skupnosti v federativni republiki Jugoslaviji. Včasih je dokaj jasno, da so takšni pojavi, ki kakorkoli

nasprotujejo bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov, poskusi, kako bi se z nekim »alibijem« izognili razreševanju ekonomskih problemov. So pa tudi reminiscence preteklosti še bolj kakor odsev sedanosti, čeprav njenih problemov ne zanikamo.

Slovensko javno mnenje govori npr. o ogroženosti slovenskega jezika (39%) in ogroženosti nacionalnosti (23%). Takšno prepričanje vsiljujejo večkrat tudi nekateri časopisi in nastopi nekaterih posameznikov, ki znajo biti posebno glasni.

Perspektive

Naša razmišljanja so pokazala, da se v jugoslovanski družbi pojavljajo raznovrstna nasprotja, ki pa so deloma nekaj običajnega, deloma zopet nekaj, kar kaže na nekatere njene slabosti. Zato ne bi bilo prav, če bi rekli, češ da se za pojave, ki so nasprotni socialistični družbi, ni treba meniti, ker bomo s takimi pojavi imeli vedno opraviti. In prav tako ne bi dajali pravilnega odgovora na te pojave, če bi zaradi njih postajali malodušni in bi mislili, da je vse narobe, da je tedaj treba vse spremeniti. Mislim, da je edino pravilno, če gledamo v takšnih pojavih izziv za resno in odgovorno spopolnjevanje vsega, kar je spopolnjevanja potrebno, za odpravo vseh pomanjkljivosti, ki jih porajajo, za upoštevanje vsega pozitivnega, naj se pokaže kjerkoli.

V ta namen je treba znati iskreno in jasno razlikovati, kaj je pozitivno in kaj negativno, brez kakršnega koli vnaprejšnjega etiketiranja in neutemeljenega (ne)vrednotenja. Večkrat se šele sčasoma pokaže vrednost ali nevrednost nekega pojava, predvsem pa je to mogoče zanesljivo ugotoviti šele po temeljiti analizi.

Zato so gotovo zelo koristne razne raziskave, tudi raziskave javnega mnenja, ki šele morejo pokazati resnično podobo različnih pojavov v družbenem življenju in omogočajo učinkovite ukrepe, ki so potrebni. Pred jasnimi podatki si pač ni mogoče zapirati oči.

Družba je kakor organizem, ki je potreben nenehne nege in večkrat tudi temeljitega pregleda. Pojavlja pa se seveda lahko tudi v družbenem življenju nekaj, kar je podobno »hipohondriji«. Takšen pojav nedvomno preprečuje resnično potrebne ukrepe in se zateka k navideznim, kar družbi več škoduje, kakor ji koristi. In pojavlja se prav tako »etična shizma«, ki nastaja ob preziranju družbene morale kljub še tako jasnim moralnim zahtevam in katera resnično ogroža družbo, pa naj gledamo na moralo kakorkoli, in jo je zato treba nujno resno odpravljati.

Govorjenje o antinomijah v jugoslovanski družbi naj bi tedaj spodbudilo k resnemu prizadevanju za čim popolnejšo samoupravno družbo po tistih smernicah, ki jim gre za dosledno uresničevanje socialističnih vrednot, tako da bo praksa čimbolj usklajena s teorijo.

Vedeti pa moramo, da je to proces, ki ne bo nikdar končan. Vedno bomo na potezi.

VANEK ŠIFTAR

Narodnoosvobodilno gibanje: samoupravljanje in povezanost med razrednim in nacionalnim (1)

(Februarja 1986 dopolnjen prispevek avtorja z decembrskega posvetovanja na temo »razredno-nacionalno«, ki ga je organiziral Marksistični center CK ZKS)

Še pred kapitulacijo jugoslovanske kraljeve vojske je državna oblast dejansko že razpadla: saj je bila na to pripravljena.

Zasedeno državo so si razdelili po Hitlerjevem ukazu, ki je tudi ostal razsodnik v mejnih sporih med okupatorskimi državami in kvislinškimi kvazidržavami. V nobeni okupirani evropski državi ni bilo toliko raznovrstnih okupatorskih vojsk in različnih kvislinških vojaških enot. Aprilska vojna še ni bila končana, ko so že posamezni okupatorji in kvislingi, predvsem v NDH, pokazali, kakšno svobodo so prinesli nacionalno zatiranim narodom. Realizirati so hoteli veliko in rasno čisto Hrvaško, Veliko Albanijo in kvislingovci v Srbiji niso skrivali svojih želja. Vse to je bilo na skupnem imenovalcu: da se Jugoslavija ne obnovi.

Nekateri okupatorji so svoje zasedene teritorije hitro integrirali v »materinske države«.

V okupatorskih in kvislinških upravnih organih so kaj hitro začeli delati čisti in za zvestobo pri rušenju kraljevine nagrajeni uradniki. Vsa oblast je bila in ostala praktično v rokah uprave, in to pretežno vojaške, čeprav sta Pavelić in Nedić organizirala neke vrste posvetovalno »parlamentarno«^{*} telo.

Zaradi razkosa in prizadevanja nekaterih komunističnih – delavskih partij iz okupatorskih držav, da zatečene partijske organizacije vključijo med svoje, je Tito poleg že jasnih opredelitev zapisal: komunisti so se združili v enotno KPJ, da se lažje borijo s skupnimi močmi proti skupnemu »neprijatelju«, poosebljenemu v prejšnjih jugoslovanskih vladah, in celotni jugoslovanski buržoaziji. Komunisti ne priznavajo okupacije in razkosa.

Kmalu po ustanovitvi vojnega komiteja* na sestanku politbiroja CK KPJ v Zagrebu je bil objavljen Proglas, naslovljen narodom Jugoslavije, kot izraz političnega izhodišča, sprejetega na V. državni konferenci. Sedanja borba narodov Jugoslavije za neodvisnost zagotavlja, da bo na temelju resnične neodvisnosti vseh narodov Jugoslavije ustvarjena svobodna, bratska skupnost. Delavce in delavke poziva h krepitvi njihovih vrst in pridobivanju ter zbiranju delavskih množic tako, da »jih vodimo v boj za njihove vsakdanje interese, v boj za boljšo in srečnejšo

^{*} Na V. državni konferenci je bila ustanovljena vojna komisija, iz katere se je konstituiral vojni komitej, junija 1941 že glavni štab narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije in 26. 9. 1941 na posvetovanju v Stolicah vrhovni štab.

bodočnost». ¹ Naslovljenci so razumeli, kaj pomeni glede na preteklost in krvavo okupatorsko sedanost »boljša in srečnejša bodočnost«.

V Ljubljani so kmalu po ustanovitvi (26. marca 1941) protiimperialistične fronte (od 16. junija naprej Osvobodilna fronta slovenskega naroda) pripravili Proglas CK KPS. Proglas sta v Zagrebu pregledala in odobrila Tito in Kardelj, kar mu daje tudi splošno jugoslovansko naravo. Proglas je naslovljen na slovenski narod in zasedbene okupatorske vojake. CK poziva delavce, naj strnejo svoje vrste in kujejo krepko proletarsko enotnost v boju za svoje pravične zahteve; opozarja jih na zgodovinsko nalogo, da stopijo na čelo osvobodilnega boja slovenskega naroda. Podoben poziv velja kmetom, s poudarkom na utrjevanju zveze in borbe z delavci. Partijsko vodstvo je moglo tudi v imenu sodelujočih predstavnikov na ustanovnem sestanku protiimperialistične fronte pozvati vse primorske in koroške Slovence kakor tudi vse pripadnike narodnih manjšin na ozemlju Slovenije k skupnemu boju slovenskega naroda proti razkosanju, zaslužnjenju Slovenije, za osvoboditev, neodvisnost in združitev slovenskega naroda. Poziv prav tako velja za borbo za slogo in enotnost zaslužnjenih narodov Jugoslavije in vseh balkanskih narodov, za bratsko skupnost svobodnih in enakopravnih narodov. Ta borba temelji na pravici slehernega naroda do samoodločbe, vključivši pravico do odcepitve in združitve z drugimi narodi. ²

Okupatorji so z veliko zavzetostjo in naglico utrjevali svoj celoviti sistem s ponujeno in izsiljeno pomočjo kvislingov. Slednji so si krepili »avtoriteto« in moč ter izkazovali predanost z obtoževanjem enega ali drugega naroda oziroma narodne skupnosti za kapitulacijo. Obsojali so in obsojeni so bili narodi, nikakor pa ne delovanje političnih strank in njihovo vodstvo. Pripadnike posameznih narodov in narodnosti so masovno uničevali s krvavim terorjem v imenu rasne in etnične čistosti kvazidržavnih teritorijev.

V mednarodni svet nasprotij in nejasno oblikovane protifašistične obrambne politike se je vpletal pričakovan spopad med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. Igra je bila večstransko zapletena in z nesigurnim dobičkom je vnaprej računala vsaka stran.

Po razkosanju državnega teritorija je edino KPJ ostala povsem neokrnjena zaradi idejne enotnosti in organizacijske monolitnosti. Šatorova izdaja ni prinesla Bolgarski komunistični partiji pričakovanega in željenega uspeha, ker so zgodovinske izkušnje in večletno uspešno akcijsko delovanje KPJ čvrstili makedonske komuniste okrog CK KPJ.

Kmalu po okupaciji in razdelitvi ozemlja je bilo v Zagrebu majsko posvetovanje komunistične partije Jugoslavije. ³ Politbiro CK KPJ v polni sestavi (razen Rankovića) z vodilnimi partijskimi člani iz vseh pokrajin (razen Dalmacije in Makedonije) je po ocenitvi okupacije in mednarodnih razmer sprejel jasne organizacijske in delovne naloge komunistov za pripravo skorajšnje oborožene vstaje. Pod Jugoslavijo so bili glede partijskega delovanja zajeti z versajsko mirovno pogodbo odtrgani hrvatski in slovenski narodnostni teritoriji. Realna ocena vzrokov kapitulacije in okupacijskega razkosavanja jugoslovanskega teritorija je pomembno prispevala k bistritvi politične aktivizacije prebivalstva. To je bilo

¹ DLRS, I/1962, stran 20–23. O pomenu tega proglasa J. B. Tito, *Borba in razvoj* . . . Bgd. 1977, str. 56., 57.

² DLRS, I/1962, stran 23.

³ Ivan Jelić je po dolgem raziskovanju ugotovil, da je bilo posvetovanje 4. maja 1941 na Ilici 163 v stanovanju Anke Rakocin. O tem posvetovanju: J. B. Tito: *Savjetovanje KPJ*, *Sabrana djela VII/1979*, stran 26–41; dr. Ivan Jelić: *Rješenje historijske dileme*, *Danas*, 16. 7. 1985, stran 13–14.

njno, ker se je tu in tam zaradi sovražne propagande in delovanja pete kolone razpletla demoralizacija med posameznimi sloji. Z majskega posvetovanja ni ohranjen noben pisani dokument. Najverodostojnejše poročilo je Titov sestavek, objavljen sredi julija.⁴ Partijske organizacije morajo pretresti svoje delovanje in sprejeti temu ustrezne sklepe in ukrepe. Ob čiščenju organizacij in kolebljivcev in nesigurnih članov je treba sprejemati nove predane in za borbo pripravljene delavce, kmete in poštene izobražence. Posvetovanje je posebej opozorilo komuniste na študij marksizma in čuvanje marksistične literature.

K pripravam sodita tudi ustanavljanje vojnih komitejev pri partijskih organizacijah in zbiranje orožja in vojaške opreme. Po pretresu stanja v posamezni pokrajini je posvetovanje temu ustrezno naložilo komunistom nekatere temeljne naloge tudi z realno daljšo perspektivo. V tem je posebnost monolitne organiziranosti, ki je ob veliki potrebi in nujnosti trdne enotnosti sproščala iniciativo in samostojnost pokrajinskih vodstev in tudi posameznih organizacij. Vse sta povezovali idejna enotnost in dolgo vzgajana zavest o nujnosti in povezanosti skupne borbe. Na taki osnovi je bilo samo možno, da se je na vsem jugoslovanskem teritoriju razvijalo enotno narodnoosvobodilno gibanje (ljudska oblast, federalne enote in federacija), čeprav so bile s centralnim političnim in vojaškim vodstvom včasih tudi za dalj časa pretrgane zveze.⁵

Z majskim posvetovanjem so bila razgrnjena in kot temelj borbe postavljena vsa vprašanja, ki tudi v samoupravljanju povezujejo razredno z nacionalnim.

Komunistom v Sloveniji je bilo naloženo, kar so si sicer naložili z aprilskim Proglasom, z dodatkom, da »moraju biti ona spona, koja će spajati borbu slovenačkog naroda sa borbom svih ostalih naroda Jugoslavije za njihovo nacionalno in socialno oslobodenje.«⁶ Komunisti Hrvatske morajo organizirati »široke mase radnika i seljaka u borbu za istinsku nezavisnost hrvatskog naroda protiv svih uzurpatora i okupatora . . . za bratstvo naroda«. Prav posebej pa se morajo boriti proti netenju narodnostnega sovraštva med Srbi, Hrvati in Slovenci.

Komunistom v Vojvodini je bilo naloženo zaradi izrazitega večnacionalnega

⁴ Proleter, številka 3-5 (marec-maj), sredi julija 1941.

⁵ »Značaj narodnoosvobodilnega gibanja je bil tak, da so se posamezni deli oboroženih sil vseljudske vstaje v posameznih delih države morali pogosto tudi mesece boriti brez neposrednih medsebojnih zvez, se pravi skrajnje decentralizirano in avtonomno. Vendar je kljub temu bila idejna enotnost takšna, da se je narodnoosvobodilno gibanje le borilo kot enotna celota z enotnimi smotri in ob stalni medsebojni pomoči. Tu je prišlo do izraza popolno samoupravljanje v nacionalnem smislu« - E. Kardelj: Problemi socialistične graditve XI, DZS 1985, str. 323-4. Po njegovem mnenju je bilo narodnoosvobodilno gibanje sinteza reševanja razrednega vprašanja in socialistične revolucije.

⁶ Dele narekov tu in tam ohranjam v avtorjevem jeziku zaradi avtentičnosti, kar pa najbrž ne bo škodovalo slovenščini in motilo zainteresirane bralce.

V razmerah, ki so nastale z okupacijo in odnosi v svetu, je nemogoče misliti, da bi se z narodnoosvobodilnim gibanjem v Jugoslaviji reševala nacionalna in socialna osvoboditev brez izrazitih elementov revolucije. O tem, ali je bila NOB socialistična oziroma socialna revolucija (socialna revolucija - R. Tulić: Enciklopedijski rječnik marksističnih pojmov, Sarajevo 1974, str. 479), so še vedno nasprotna mnenja. Izgleda, da jih je vedno več. »Deklarativno se ni u jednom dokumentu narodnoosvobodilačkog pokreta nije govorilo o socijalnoj revoluciji, pogotovo ne o socijalističkoj revoluciji.« - B. Petranović: Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-45), Bgd 1983, 1. knj., str. 225 in isti avtor še: »Šele na 5. kongresu je bilo rečeno, da so bila dogajanja v Jugoslaviji socialistična revolucija. Tako imenovana je bila šele takrat, čeprav bi bila lahko že prej vsaka analiza na podlagi obilice empiričnih podatkov dokazala, da je šlo za revolucionarno osvojitve oblasti. Zato ni bilo mogoče govoriti o razredni plati boja, čeprav so bile v tem obdobju tudi za njo izrečene ustrezne sodbe.« - Komunist, 17. januarja 1986, str. 20.

Kardelj je dobro predvideval in zapisal: »To je treba jasno poudariti, kajti še danes niso utihnili glasovi, ki pravijo, da so komunisti geslo o socialnem prevratu šele kasneje pretihotali v program OF. Nasprotno, program OF, ki je mobiliziral najširše množice, je bil zmagovit prav zato, ker se je istočasno bojeval tudi za osvoboditev delovnega ljudstva od izkoriščanja in neenakopravnosti narodov v stari Jugoslaviji« - Junaška Ljubljana, 1941-45, 1. knj. Ljubljana 1985, str. 42.

prebivalstva, da se borijo proti vsem imperialističnim nasilnikom in okupatorjem »za bratski sporazum in ravnopravnost naroda Vojvodine, za istinsko rješenje nacionalnog pitanja putem slobodnog opredjeljenja«.

Zaradi neutemeljenega podtikovanja odgovornosti srbskega naroda za »zategnjene« odnose v kraljevini in za kapitulacijo je naloga komunistov v Srbiji ». . . da dadu narodu jasnu perspektivu njegove borbe, da raskrinkavaju pred narodom svu tu vladajuču kapitalističku kliku, koja je krivac za ovu tragediju srbskog naroda«.

Komunisti v Makedoniji morajo poleg že navedenih nalog zbirati ljudske množice v »borbi protiv nasilnog pripajanja i djeljenja Makedonije, a za slobodno nacionalno opredjeljenje makedonskog naroda i za njegovu nacionalnu nezavisnost i slobodu«.

V Črni gori je bil poseben položaj zaradi sorodstvenih zvez z italijansko kraljevo družino; zaradi tega morajo komunisti voditi borbo tudi proti poskusu »ustopavljanja nekakve dinastije slobodoljubljivom crnogorskom narodu, da vode borbu protiv federalista kao agenata talijanskih imperialista« in zavarovati delovne množice pred grozečim gladom.

Komunisti v Dalmaciji, ki so jo endehajevci odstopili Italiji, morajo med drugim voditi borbo »protiv izroda hrvatskog naroda, takozvanih frankovaca u Dalmaciji, koji su agenti italijanskog imperializma« in podobno kot v pasivni Črni gori naj storijo vse, da se ublažita beda in glad.

V Bosni je bila med glavnimi nalogami komunistov borba za bratstvo narodov.

Pod vodstvom KPJ kot avantgardo proletariata si bodo narodi izbojevali svobodo, neodvisnost in boljšo bodočnost.

Za ocenjevanje začetka in usmeritve narodnoosvobodilnega gibanja ima to posvetovanje izreden pomen. Veliko je bilo ocen in tudi Tito se je večkrat vrnil k razmišljanju in ocenjevanju majskega posvetovanja. V predavanju (marca 1977) v politični šoli v Kumrovcu je govoril tudi o tem posvetovanju.

Velikokrat je že bilo zapisano in to poudarjajo tudi prvi in kasnejši udeleženci narodnoosvobodilnega boja: če ne bi bilo vnaprej znano, da je borba proti okupatorju tudi boj za nove družbene odnose, za nov red, novo državo v lepši bodočnosti, ne bi bilo mogoče aktivirati toliko aktivne, samoiniciativne in požrtvovalne borbene množice.

S sklepi majskega posvetovanja KPJ se navezuje primerjava s Titovim pomembnim sestavkom o nacionalnem vprašanju po prvem avnojskem zasedanju.⁷

Na temelju sklepov majskega posvetovanja je bila tudi junijska širša partijska konferenca v Ljubljani, kjer pa je Kardelj že točno napovedal nemški napad na Sovjetsko zvezo in s tem so bile pospešene priprave za ljudsko vstajo. Med priprave spada tudi dopolnitev temeljnih točk ustanovnega sestanka protiimperi-

⁷ Ne bo odveč ponoviti velikokrat navedene in tudi prezrte Titove ugotovitve decembra 1942. leta: »Današnja narodnoosvobodilna borba v Jugoslaviji je neločljivo povezana z nacionalnim vprašanjem. Naša NOB ne bi bila tako žilava in tako uspešna, če narodi Jugoslavije v njej ne bi videli razen zmage nad fašizmom-tudi zmago nad onim, kar se je godilo za minulih režimov, zmago nad onimi, ki so ga tlačili in hočejo je nadalje tlačiti narode Jugoslavije. Besedi narodnoosvobodilna borba bi bili samo fraza, bili bi celo prevara, če razen splošnega jugoslovanskega pomena ne bi imeli tudi nacionalnega pomena za vsak narod posebej, to je, če ne bi razen osvoboditve Jugoslavije pomenili tudi osvoboditev Hrvatske . . . če NOB ne bi zares prinašali svobode, enakopravnosti in bratstva vsem narodom Jugoslavije, kajti prav v tem je bistvo NOB« (kratice so moje). Zelo pa je poudaril, da vprašanje Hrvatske in po vrsti naštetih »se bo lahko rešilo v splošno zadovoljstvo samo takrat, če ga bodo reševali narodi sami, to pravico pa si vsak narod pribori samo s puško v roki v sedanji NOB« — J. Broz Tito: Borba za osvoboditev Jugoslavije 1941–1945. Bgd. 1945, str. 125 in 127. Skladno s tem je kasneje Kardelj zapisal, da pa je glavno »kar nas združuje, skupna revolucija in skupna prihodnost našega sistema«.

alistične fronte, ki so bile objavljene kot veliko geslo našega osvobodilnega boja. Poudarjena je pravica slovenskega naroda do samoodločbe s pravico do odcepitve ter združenja z drugimi narodi. »Slovenski narod pa si bo svojo usodo sam koval in je bo imel le toliko, kolikor si je bo sam priboril« (Kardelj).

Pravica do samoodločbe s pravico do odcepitve je bila v dokumentih še velikokrat navedena, vendar z razvojem NOB vsebinsko obogatena s pojmovanjem ljudske demokracije in s pravico do oblikovanja lastne državnosti (Kidrič, 1942). Snovalcem protiimperialistične fronte oziroma OF je bilo od začetka jasno, da ne more biti uspešne narodnoosvobodilne borbe brez hkratne usmeritve in borbe za socialno preobrazbo.

To je izraženo z geslom, da je osvoboditev slovenskega naroda mogoča samo na ruševinah nemško-italijanskega in angloameriškega imperializma in brez boja proti izdajalski lastni kapitalistični gospodi se zatirani narod ne more osvoboditi.

Pri urejanju bodočega sožitja in sodelovanja narodov v novi državi se je občasno opuščala uporaba imena Jugoslavija. Vsekakor je po načelu samoodločbe bilo poudarjeno, da ne more biti nobenemu narodu podarjena svoboda in v skupnem boju tudi ne more biti naroda osvoboditelja. Svobodo in enakopravnost je možno doseči le z borbo vsakega in vseh skupaj. To pa že pomeni priznanje nacionalne organiziranosti in nacionalnega vodenja borbe, kar je bilo poudarjeno z ustanavljanjem nacionalnih vojaških vodstev in skupnega poveljstva v Jugoslaviji. Na posvetovanju v Stolicah je bil preimenovan Glavni štab v Vrhovni štab in po pokrajinah naj bodo glavni štabi, torej zametki bodoče federativne ureditve nove Jugoslavije.⁸ Hkrati je bilo določeno, da vsi borci nosijo enak antifašistični znak (peterokrako zvezdo) na kapah, a borijo se pod zastavo svojega teritorija, (naroda).⁹ Posvetovanje v Stolicah¹⁰ je bila nadaljnja potrditev že nakazane usmeritve, da bodo partizanske vojaške enote preraščale v večje operativne enote, v redno vojsko,¹¹ ki bodo sposobne za partizansko in frontno bojevanje.

Z organiziranjem prvih oboroženih partizanskih enot kakor tudi v zbegih so spontano in organizirano nastajali organi z nalogami, ki so ustrezale in bile izraz nastalih potreb in razmer. Organi so morali vedno bolj urejevati razmere in odnose z določeno priznano avtoriteto oblasti, kajti drugače se ni mogla zamisliti začetna samoobramba pred okupatorsko in kvislinško razbesnelo prisilo. Način in metodo dela so organom določale nastajajoče borbenne potrebe in tudi ljudske samoupravne izkušnje. Temeljno idejo te enotnosti zasledimo že zgodaj v partijskih dokumentih, predvsem kot nalogo delavskega razreda za uveljavitev svoje vodilne vloge.¹² Ta enotna fronta dobi zaradi že omenjenih borbenih usmeritev

⁸ Savjetovanje predstavnika štabova i komandanata NO partizanskih odreda Jugoslavije. Tito, Sabrana djela, št. 7, str. 136–141.

⁹ S partizanskim zakonom (vrhovno poveljstvo sredi julija 1941) sta bili določeni partizanski zastavi – rdeča in slovenska z znaki in emblemi svojih enot z geslom »za svobodo«, dr. V. Šiftar: Razvoj ljudske oblasti . . . Mb 1976, str. 26–34.

¹⁰ Tito: Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, Sabrana djela, t. 7, Bgd., str. 67–70.

¹¹ Na Hrvatskem so sorazmerno dolgo uporabljali kominternsko terminologijo: gverilec, gverilska borba, namesto partizan, partizanska borba – vseljudsko gibanje. Tito je 12. 9. 1941 reagiral s pismo CK KPH, naj uporabljajo nazive, ki jih je določil Glavni štab, in opozoril, da štab in CK KPJ »postepeno te razštrkane partizanske odrede pretvara v jednu oslobodilačku armiju . . .«, Sabrana djela, t. 7, str. 129–30. V pismu sekretarju R. Končarju zahteva, da morajo takoj ukiniti te nazive, in ga opozarja: »Naš je zadatak, da mi naše odrede učinimo čim brojnijim i disciplinovanijim . . .« Januarja 1942 je obvestil Glavni štab NOPO za Srbijo o ustanovitvi 1. proletarske brigade (v njej borci vseh narodov Jugoslavije) in »mi namjeravamo stvoriti više proletarskih brigada u raznim pokrajinama . . .«, Sabrana djela, t. 8, str. 86.

¹² V resoluciji III. državne konference KPJ: da bo partija v sindikatu delovala »na izgradnji jedinstvenog fronta odozdo, na izgradnji živih organa jedinstvenog fronta«; Istorijski arhiv KPJ, t. II/Bgd. 1949, str. 88. To je tudi stalnica v

novo vsebino in v odborih narodnoosvobodilne fronte (terenski odbori OF slovenskega naroda) so začetki oblasti narodnoosvobodilnih odborov.

Z razvojem narodnoosvobodilnega gibanja so zaznavna prizadevanja, naj bi odbori NOF postali politično združevanje vseh sodelujočih v narodnoosvobodilnem gibanju (NOG), NOO pa organi nove oblasti. Večinoma so odbori NOF prerasli v NOO in politično organiziranje terena so poleg že obstoječih organizacij (KPJ, SKOJ, v Sloveniji organizacije v OF) prevzemale nove (ženske, mladinske, pionirske). Precej časa so bili začetni organi različno poimenovani, tudi nasprotno vsebini in širini NOG. Toda kljub različnim imenom je bilo njihovo delovanje enotno: borba proti okupatorju in njegovim pomagačem. Nalog in pristojnosti jim nihče, najmanj pa KPJ, ni predpisal; te so izvirale z ljudske suverenosti, ki so jo vse jasneje tudi izražali po volilnosti, javnosti, množičnosti, delovanju in v odnosu do svoje narodnoosvobodilne vojske (NOV). Prav iz te ljudske suverenosti so opravljali tudi vse naloge in funkcije državnih, pravosodnih in samoupravnih organov kot organi enotne ljudske oblasti.

Odveč so pomisleki o delitvi oblasti med NOO in organi vojske. To je bila vojska, ki so jo vsestransko branili pod geslom: vse za zmago. V teh mejah se je utrjevala skupna zavest, ki jo poznamo (na žalost kdaj pa kdaj preslabo dojeta uresničujemo) kot vodilo novih odnosov med ljudmi, med narodi, med narodi in narodnostmi: bratstvo in enotnost. Vsebinsko tej stari modrosti (npr. bratstvo v starem sindikalnem in cehovskem gibanju) je dajalo in jo v borbeni skupnosti uresničevalo NOG. Na takih temeljih se v NOG ni mogla (čeprav ni manjkalo posamičnih vojvodskih poskusov) razvijati borba za oblast neke organizacije ali skupine. Poudarek je bil na sodelovanju vseh na temelju različnosti; dejali bi, po sedanje, na samoupravnem pluralizmu z jasno opredeljenim borbenim sodelovanjem proti okupatorju, njegovim pomagačem, skratka, proti vsem resničnim nasprotnikom NOG. Kakor bi nekateri želeli obiti ali zanikati revolucionarno naravo NOG, ne morejo prezreti, da so ljudje sodelovali v NOG in v neposredni, krvavi borbi z željo, da bo boljše, kot je bilo. V to prihodnost so verjeli, čeprav je bila mnogim vsebinsko še dokaj nejasna. Ker je prihajala večina sodelujočih vsaj v prvih dveh – treh letih iz sorazmerno težkih socialnih razmer, jim je to lepše pomenilo tudi socialno preobrazbo. Kardelj – in tudi drugi – je poznal stanje in razvoj, ko je zapisal: »Od vsega začetka so ljudske množice vnašale v narodnoosvobodilno gibanje tudi svoje težnje in zahteve po rešitvi nacionalnega vprašanja, po bistvenih spremembah v družbeni in politični strukturi in po vzpostavitvi sistema resnične ljudske demokracije«. ¹³ To je potrjeno tudi v zapiskih mnogih NOO. To je tudi razumljivo glede na širino sodelujočih. Tako so v Uziški republiki v nekaterih NOO sodelovali četniki ali so imeli kak svoj odbor (predvsem na območju Čačka); vendar brez naloga ali direktive Draže Mihailovića, katerega gibanju ne moremo zaradi iniciative terena prilepiti protifašistične etikete. Mihailovićeva odklonitev skupnega nastopa proti okupatorju, predvsem zamenjava stare oblasti z NOO, je bila v skladu z že oblikovanim velikosrbskim programom v obnovljeni monarhiji. Tito je v skladu z vseljudskim odporom in vstajo kljub Mihailovićevi zavrnitvi NOO pisal Komandi južne fronte v zaledju. ¹⁴

organiziranjem delovanju komunistov; pogosto se pojavljajo misli, ki so bile že v članku Korošec Sovozi; Enotnost, avgusta 1929.

¹³ Problemi socialistične graditve, VIII/1974, str. 28.

¹⁴ Naj ustanovijo sami »ali skupno z nami« tako oblast, ki bi bila povezana s centralnim odborom za celoten uziški osvobojen teritorij; in še dodaja: »Mi čemo sa naše strane narediti, da drugovi obustave do daljnega stvaranje i tih odbora.

V prvih dokumentih o NOO oziroma odborih OF (Srbija, Črna gora, Hrvatska, Slovenija) je poudarek, da je temelj ljudske oblasti: zaselek oziroma vas, kar je tudi omogočalo vsebinski razvoj ljudske demokracije. Vsi ti organi naj bi bili čimbolj tudi neposredno voljeni. Zaradi posebnosti NOB pa se je »volilnost« tudi maščevala.¹⁵ Vsi višji NOO morajo biti sestavljeni po delegatskem načelu. Vsi pa so neposredno odgovorni svojim volilcem (kasneje po demokratičnem centralizmu tudi višjim NOO) in jih je bilo možno vsak čas odpoklicati ali razrešiti. Priznana – pogosto uveljavljena – je bila tudi pravica do odpovedi funkcije. Pri razpravljanju o sestavinah samoupravljanja se omenja tudi množičnost sodelovanja. V začetku so NOO pritegovali k delu v sekcijah¹⁶ in odborih večje število nevoljenih prebivalcev. Splošno množičnost je dobila ljudska oblast s priznanjem enakopravnosti žensk in z uskladitvijo polnoletnosti pri aktivni in pasivni volilni pravici. Prav uveljavljanje povsem novih odnosov med ljudmi in vseh pri odločanju o svojih in splošnih zadevah je to, kar je pomembno v razvoju resničnega samoupravljanja. Večkrat se neutemeljeno ocenjuje samoupravljanje le kot »tehnično vprašanje proizvodnje«.

Kidrič je kmalu po posvetovanju v Stolicah, kjer so razpravljali tudi o NOO in njihovem razvoju, zapisal, da terenski odbor OF »ni odbor izbrancev, temveč je množični odbor, ki sicer ima in nujno mora imeti svoje funkcionarje, ki se pa hkrati razteza na vse poštene Slovence v svoji tovarni ali vasi, v svojem uradu . . . ki priteguje torej vse Slovence s svojega terena k zavestnemu in požrtvovalnemu sodelovanju v OF.«¹⁷

Po posvetovanju v Stolicah je CK KPJ na seji (januarja) 1942 pooblastil M. Pijadeja, da pripravi splošna navodila za enoten razvoj NOO. Kmalu so bili sprejeti Fočanski in nekaj mesecev za tem Bihaški (Drinški) predpisi o NOO.¹⁸ Vse do sprejema splošnega zakona o ljudskih odborih so bili to edini »zvezni« predpisi s tega področja.

Značilnost ljudske demokracije – in sestavina samoupravljanja – sta javnost dela NOO in njihova povezanost z resničnim življenjem na terenu, saj je »že vnaprej treba poudariti, da NOO ne smejo biti birokratska oblast, ki posluje za zaprtimi vrati, temveč mora ta oblast delovati v najtesnejšem sodelovanju z narodom. Ob vsaki najpomembnejši nalogi, ki se zastavlja tej novi oblasti, je treba na ta ali oni način poizvedeti za ljudsko mnenje ter upoštevati njegovo mnenje, potrebe, želje in predloge.«¹⁹

To pa ni bila samo želja, direktiva. V mnogih zapisnikih NOO je potrjeno, kako so prebivalci posameznih območij na sestankih prevzemali nase težke obveznosti, in znani so celo primeri, da so odločali, potrjevali že sprejete sklepe NOO.²⁰ Poudarjanje in dejansko množično sodelovanje (tudi delavcev iz mest) v

kako ne bi došlo do nesuglasice između vaših i naših ljudi» . . . 16. novembra 1941: B. Petranović, M. Zečević: Jugoslavija 1918/1984, Bgd. 1985, str. 439.

¹⁵ »Med ofenzivo je največ škode utrpel terenski kader . . . Množično so bili prizadeti kmečki člani NOO, ki se niso mogli odločiti, da bi zapustili svoje vasi . . . B. Kidrič v poročilu CK KPJ, 14. 12. 1942; Jesen 1942, Ljubljana (Lj) 1963, str. 580.

¹⁶ Tako so že septembra 1941 nekateri NOO organizirali sekcijo: za kmetijska dela, za skrb za siromašne, za nastanitev tistih, ki so jim bili uničeni domovi, za sodstvo itn.

¹⁷ B. Kidrič: O nalogah naših terenskih odborov (v začetku decembra 1941), DLRS I/1962, str. 203–205.

¹⁸ Po dosedanjih ugotovitvah v Sloveniji nismo poznali navedena predpisa.

¹⁹ B. Kidrič: Naloge NOO (S. p. 38. 6. 1942) Zbrano delo, I. knj., 2. izd. Ljubljana 1978, str. 232.

²⁰ Ustavna določba, da delovni ljudje in občani z referendumom »potrdijo zakone, predpise in druge splošne akte« (čl. 176 Ustave SRS), se še uresničuje.

NOO je pomenilo akcijsko nasprotovanje priporočilom kominterne in obenem uresničevanje predvojne opredelitve, da nikomur ne more biti podarjena svoboda.

Narodnoosvobodilno gibanje so poskušale in deloma tudi zavirale posebej zaživele organizacije predvojne pete kolone kakor tudi organizacije kvistlingov in kontrarevolucionarjev.²¹

Želja in prizadevanje za nacionalno osvoboditev in socialno preobrazbo sta mobilizirala k vse večji in uspešnejši dejavnosti žene, mladino in pionirje.²²

Nesporno je, da se mora samoupravljanje kot proces osvobajanja človeka razvijati na področju, kjer delavec (delovni človek) ni odtujen od rezultatov svojega dela. Tako se zastavlja vprašanje, ali in koliko so nastajajoči elementi samoupravljanja imeli svojo materialno osnovo med NOO.

Z ukinitvijo in odpravo vseh vrst oblasti (NOO v Beranah, Krupnju in drugod so staro oblast odpravili z odloki) monarhije je njihova imovina prešla v upravljanje NOO oziroma NOV, kar je bilo za njene potrebe. Ta imovina je prišla po svojevrstni socializaciji v upravljanje nastajajočega nosilca oblasti.²³ To je bila oblast s prvimi elementi ljudske samouprave, dejansko samoupravljanja, kakršno je bilo možno v tedanjih vojnih razmerah. *Mislím, da tudi po organiziranosti, notranjih odnosih in da je to vojska ljudske demokracije oborožena sila ljudske demokracije, ne moremo zanikati njene vojaške samoupravnosti.* Potemtakem nekdanje državne imovine ni upravljal neki državni – administrativni aparat. Vso tako ali drugače pridobljeno imovino so upravljali NOO preko svojih narodnoosvobodilnih fondov v interesu in za potrebe NOO.²⁴

Nekatera podjetja na osvobojenem ozemlju so upravljali posebej izvoljeni delavski odbori z enako obveznostjo do zaposlenih, kot so jo imeli člani NOO. Čeprav je bilo s predpisi o NOO določeno, da je gospodarstvo pod upravo NOO, so podjetja upravljali delavci po »spominu« na pariško komuno (Krupanj, Titovo Užice, Čačak, v Dalmaciji in železarno na Jesenicah je neposredno pred koncem vojne prevzel odbor delavske enotnosti in jo tudi nekaj časa še upravljal). Značilen

²¹ Draža Mihailović je izdal septembra 1942. leta nalog o organiziranju jugoslovanske ravnogorske mladine, ki je imela svoj kongres januarja 1944.

²² KPJ se je že v tridesetih letih zainteresirala za delo med ženami, zaposlenimi predvsem v industriji (Resolucija IV. kongresa KPJ). Na V. državni konferenci KPJ je Vida Tomšić (KPJ in delo z ženami) analitično ocenila položaj žena in nakazala temeljne naloge komunistov na tem področju (Peta zemaljska konferenca KPJ, Bgd. 1980, str. 126–145 in 241–242). Kmalu po okupaciji so že zaznavne demonstracije žena (Skopje, Split) in nekako hkrati s prvimi partizanskimi odredi se začne posebej organizirano delo med ženami; tako da se že jeseni 1941 osnujejo prvi iniciativni odbori AFŽ (za območje Vojnića, Like in v Črni gori).

Kmalu po prvem kongresu (v začetku dec. 1942) AFŽ je IOOF izdal okrožnico o ustanovitvi protifašistične ženske zveze – 21. I. 1943; DLRS 5/1976, str. 270–272.

IOOF je oktobra 1941. ustanovil Mladinsko OF in novembra je izšla prva številka Mladine Slovenije. Podrobneje v: Oris mladinskega gibanja na Slovenskem v obdobju 1941–1945, Lj. 1963, str. 28–31. Nekako v istem času je izšla tudi prva številka lista Omladinski pokret v Črni gori in Boki. Konec novembra 1941 je bil formiran Pokrajinski odbor črnogorske narodne mladine kot masovna protifašistična organizacija. Mladinsko gibanje se je hitro razvijalo po prvem kongresu v Bihaču decembra 1942.

²³ Proti koncu 1944 je predsedstvo Avnoja izdalo odlok o prehodu neprijateljske imovine v državno last, U. I., 2/1945.

²⁴ »Ne obstoje nekakvi odbori NOF-a, niti je to neka organizacija za sebe . . . nije prekrivena Narodna pomoć . . . je institucija v okviru djelatnosti NOO . . . « Tito v direktivnem pismu PK KPJ za Makedonijo, 16. nov. 1942, Sabrana djela, t. 13/1982, str. 195.

V Sloveniji je bil narodnoosvobodilni fond drugače organiziran. Junija 1941. leta se je sestal upravni odbor Ljudske pomoči (nekdanja Rdeča pomoč) in zaradi razmer, nastalih z okupacijo, določil temu ustrezen način svojega dela. Jeseni 1942 se je Ljudska pomoč preimenovala v Slovensko narodno pomoč s še dodatno nalogo: aktiviranje poštenih, nacionalno in socialno čutečih ljudi na bazi človekoljublja za OF.

je primer iz polnilnice antimona v Krupnju, kjer so delavci sprejeli pravilnik o »plačah« v denarju in naturalijah, ki ga je potrdil NOO.

Kaj bo z upravljanjem podjetij po osvoboditvi oziroma ali bo samoupravljanje, je bilo pogostno vprašanje v letu 1944. S temi vprašanji se je predvsem ukvarjala študijska komisija, ki je delovala v Znanstvenem inštitutu pri IOOF oziroma predsedstvu SNOS. Tudi IOOF je proti koncu 1944. leta vznemirilo vprašanje: »Kakšen pomen naj ima samoupravljanje za našo bodočo družbo?«²⁵

NOO so trčili ob mnoga vprašanja, ki bi jih že davno morala v Jugoslaviji rešiti meščanska demokratična revolucija. Marsikaj so poskušali rešiti, a uspeli so le z obrobno rešitvijo. Tako so se NOO dosti več ukvarjali s preskrbo in drugimi gospodarskimi vprašanji kot pa s svojo organizacijo, čeprav nekateri zatrjujejo nasprotno. Mnogi njihovi normativni akti kakor tudi ukrepi imajo že izrazito socialno-razredno naravo; seveda skladno z doseženim razvojem NOG. Pri tem je bilo tudi nekaj prehitavanja, zaostajanja in sektašenja. Kardelj in Kidrič sta pogosto hitro in usmerjevalno reagirala. V prvomajskem proglasu (Kardelj 1942. leta) je nakazana perspektiva: »Slovensko ljudstvo dobro ve, da je svoboda brez materialnega blagostanja lažnjiva fraza. Zato se v tem boju ne bori samo za uničenje okupatorjev, ampak za svoje socialne pravice . . . to lahko omogoči le resnična ljudska oblast, v kateri imajo vodilno vlogo osnovne ljudske množice.« V isti številki Dela je Kidrič še zapisal: »Doseči osvoboditev, združitev in samoodločbo slovenskega naroda . . .« pomeni »revolucionarno preprečiti vzpostavitev kateregakoli in kakršnegakoli starega ali novega imperialističnega jarma na Slovenskem.« V skrbi za fronto in za nepreskrbljeno prebivalstvo so NOO že v letu 1941 prevzeli zapuščeno, neobdelano zemljo in jo dajali brez obveznosti do lastnikov v obdelovanje potrebnim ali pa jo obdelali s kolektivno akcijo, predvsem mladine. Zgodaj že zasledimo v ohranjenih dokumentih, predvsem z območja Užiške republike, da so posamezni NOO samoiniciativno izpeljali agrarno reformo,²⁶ uvedli posebni nadzor nad mlinsko merico ali urejevali stara in krivična zakupna razmerja (posebej IO Avnoja med Bihaško republiko). V Črni gori so s centralnim predpisom odredili, da so NOO prevzeli v celotno upravljanje zemljo samostanov, cerkva in skladov.²⁷

Prehrano so racionalizirali tudi z omejitvijo »pojedini« ob določenih slavih in podobno. Odpravljali so tudi privilegije bogatih gospodarjev na skupnih pašnikih (npr. Pevlje). Taki in še drugi podobni ukrepi so prepričljivo govorili o novi oblasti in lepši bodočnosti.

Materialno osnovo NOG so dajala tudi sredstva, zbrana iz razpisanih posojil (Slovenija in drugod, nekateri NOO kot npr. Čačak) kakor tudi iz davčne obveznosti. V nekaterih pokrajinah so se odpovedali tovrstnemu načinu zbiranja potrebnih sredstev v denarju in naturalijah zaradi poudarka na razliki med staro in novo oblastjo. Kjer pa je bil davek predpisan, je bila lestvica na poudarjeni

²⁵ V. Šiftar: Delavsko soodločanje in upravljanje v industrijskih podjetjih, Lj. 1986, str. 215–235. Kardelj je na Kočevskem zboru dejal, da mora biti oblast taka, »da bo ljudska oblast lahko kontrolirala celotno proizvodnjo na osvobojenem ozemlju . . .« in » . . . jasno je, da mora zmaga nacionalne svobode biti istočasno zmaga demokratične ljudske oblasti«. Zbor odposlancev slov. naroda v Kočevju, Dokumenti LRS. 1953.

²⁶ Zelo zgodaj je postalo eno izmed osrednjih programskih vprašanj KPJ agrarno in kmečko vprašanje. Na III. državni konferenci KPJ so sprejeli resolucijo o agrarnem vprašanju v Jugoslaviji (Istorijski arhiv KPJ, II/1949, str. 77–8). Na V. državni konferenci so se komunisti zavzeli za »brezplačno razdelitev veleposesniške, cerkvene in državne zemlje in zemlje mestne buržoazije, kmetom z malo zemlje in brez zemlje«; Delo, št. 3, januar 1941.

²⁷ Dopis ZAVNOH-a Pokrajinskemu NOO za Dalmacijo o postopku prilikom rekvizicije cerkvenog zemljišta; ZAVNOH – Zbornik dokumenata 1943, Zgb. 1964, str. 325–326.

razredni osnovi. NOO (odbori OF) so jo oblikovali na temelju poznavanja in pravilne presoje vaških razmer.

Za nadaljnji razvoj NOG je bilo posebej pomembno obdobje med sejo CK KPJ (7. dec. 1941) v vasi Drenovo in sejo v Jajcu (4. 4. 1942). V tem času se je marsikaj že izbistrilo v mednarodnem in »domačem« dogajanju.

Uspešna ofenziva rdečearmejcev pred Moskvo decembra 1941 je prisilila »nepremagljivo« oboroženo silo osi na prvi veliki umik. Ta odmeven uspeh in optimistično pričakovanje uspešnega nadaljevanja začetne ofenzive sta vplivala večstransko.

Z moskovsko ofenzivo sovпада oborožen vstop ZDA v svetovno vojno. V vojskujoči protifašistični koaliciji nastajajo novi odnosi, ki pa že vse bolj temeljijo na interesih treh velikih zaveznikov, kar se je najostreje izražalo v odnosu do edinstvenega jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja v Evropi in njegove revolucionarno opredeljene narodnoosvobodilne borbe.

Na okupiranih jugoslovanskih tleh so se v interesu okupatorjev že oblikovale kvislinške oblasti in predstavniki s kapitulacijo monarhije dokončno diskreditiranih strank in skupin so v odnosu do že uspešnega NOG in oborožene vstaje jasno izražali svojo barvo in stališče.

Narodnoosvobodilno gibanje se je razvijalo in utrjevalo na sodelovanju vseh pripravljenih na borbo s poudarkom na dejanski vodilni vlogi delavskega razreda. Kvislingi in četniki so svoj novi svet v obnovljeni monarhiji »gradili« na organiziranim kmetu kot temelju demokracije.

Okupacija Užiške republike, okrepitev ravnogorskega četniškega gibanja sta bili eno izmed osrednjih vprašanj vodstva NOG.

Zaradi nezadovoljive informiranosti in tako tudi nemožnosti za realnejše analiziranje ter sklepanje in zaradi zaupanja v Stalinove napovedi in sposobnosti sovjetskega sistema, da uniči napadalca, se je čezmerno povečal optimizem v skorajšnji konec vojne. To je bilo močno poudarjeno v decembrskih in januarskih direktivnih pismih partijskim in vojaškim vodilnim organom posameznih pokrajin in območij,²⁸ kar so tam ponavljali s propagandnimi nameni in določeno realnostjo.²⁹

Skladne s pričakovanim skorajšnjim koncem vojne so bile tudi usmeritve in akcije. Prevladalo je mnenje, da je možno in tudi nujno osvojiti z okupacijo Užiške republike izgubljene vojaške položaje in popraviti politične razmere v Srbiji, na kateri je bil ves čas NOB določen strateško-političen poudarek. Posledica ocene na netočnih in nepopolnih podatkih je bila neuspešna akcija. Hkrati se je v vzhodni Bosni in Črni gori krepilo ravnogorsko četniško gibanje, kar je bilo v ospredju vojaško-političnega posvetovanja v Ivančicah.

²⁸ V pismu CK KPJ PK KPJ za Srbijo (14. 12. 1941): »Pobjedama na istočnom frontu je čitavom svetu jasno, da je Hitlerov vojnički i politički slom neminovan i blizak.« Tito: Sabrana djela (v naprej Tito, Djela), t. 8/1979, str. 10–11. V pismu CK KPJ CK KP Slovenije 1. 1. 1942: »Zmage Rdeće armade so dokončno jasno pokazale, da je prvič Hitlerjev polom neizogiben in blizek, in drugič, da bo Rdeća armada, najmočnejša armada, jutri dominirala.« (DLRS, I/1962, str. 249. Enako še v drugih pismih, Tito, Djela, t. 8, str. 31–36, 60–66, 78–84 in 86–95). Kasneje, v letu 1942, je bilo preoptimistično, nerealno pričakovanje, da se bo kaj kmalu začela druga fronta na evropskih tleh. Realneje je presojal Kardelj v pismu Titu 7. 10. 1942., Jesen 1942, Lj. 1963, str. 25, tč. 15.

²⁹ »Zarja svobode, ki tako udarno rdi z vzhodnega bojišča, nas ne sme zazibati v pasivno pričakovanje, da bo prišla svoboda samo na ruskih in zavezniških bajonetih.« Novoletna poslanica OF, objavljena v začetku januarja 1942, DLRS, I/1962, str. 58–9.

Sredi januarja 1942. leta so vojaški predstavniki vodilnih sil osi podpisali v Berlinu »vojno konvencijo«, da bodo v letu podpisla zmagovito končali vojno.

V začetku tega obdobja je centralno politično vodstvo NOG opozarjalo vodstva nekaterih območij, da preslabo in premalo popularizirajo Sovjetsko zvezo, njeno ureditev in predvsem pomen in vlogo Rdeče armade. V dokumentih tistega časa pa je komaj kaka beseda mimogrede o dveh velikih zaveznikih SZ. Vzrokov je seveda, in to utemeljenih, precej. Vodstvo NOG nikakor ni moglo realneje ocenjevati politike in odnosov med zavezniki in s tem trdnosti zveze. Tedaj, in ostalo tudi vnaprej, je bilo najtežje breme fronte na Rdeči armadi.

Narodnoosvobodilno gibanje je pomenilo revolucionarno nacionalno in socialno osvoboditev in niti misliti ni bilo zaradi delavsko razrednega vodstva (v Sloveniji in drugod so bili od začetka organizatorji in nosilci gibanja komunisti, delavci iz proizvodnih dejavnosti), da bi se pogajali s komerkoli o teh vprašanjih. Zaradi tega je tudi razumljivo naročilo, da je pred skorajšnjim koncem vojne obvezno okrepiti vlogo delavskega razreda, da številčno v manjšini ne bi bil ob zmago. Vsekakor je že samo NOG s strani nasprotnikov sprožalo določeno razredno diferenciacijo. K temu so prispevali tudi uspehi velike protifašistične koalicije. Decembra 1941. leta je CK KPS poročal: »... da je OF dejanski predstavnik slovenskega naroda in da je na čelu slovenskega naroda prvič v zgodovini slovenski proletarijat« in »v zraku čutiš vsak dan hujšo razredno napetost znotraj slovenskega naroda«.³⁰ Po seji CK KPJ v vasi Drenovo je bilo odposlanih nekaj direktivnih opozoril v zvezi z razredno diferenciacijo zaradi nastalih razmer in odnosov v veliki koaliciji in doma med protirevolucionarji. V pismu CK KPJ Pokrajinskemu komiteju za Srbijo je opozorilo, da mora partija³¹ »... rukovoditi diferencijacijom koja je počela, da se manifestuje u masama ... Zadaća naše partijske organizacije jeste, da učvršćuje radničko-seljačko jezgro u narodnooslobodilačkom frontu, koje će jedino sprečiti da reakcionarni buržoaski elementi iskoriste plodove narodne borbe u svoje protivnarodne svrhe.«³² Kmalu zatem CK KP Slovenije »... treba je pripraviti tla za novo etapo našega boja, v katero že stopamo s hitrimi koraki in na kateri je treba neposredno okoli KP združiti vse delovne mase.«³³

Taki usmeritvi so nujno sledili pogosti pozivi delavcem, naj zapustijo tovarne in rudnike, v katerih delajo za okupatorje, in »v vaše mesto je v partizanih«. To pa ni ustrezalo »modrijanom« in Kardelj jim je odgovoril: »Govorili so, da je spravljanje ljudi iz mest nepravilno, češ da ostanejo mesta, center borbe'. Dokazovali so, da more partizanska vojska uspeti samo v zaostalih deželah, ki so brez cest.«³⁴

V tem času je bila tudi precejšnja zaskrbljenost zaradi počasnega ustanavljanja in razvoja NOO. Zaradi tega je bilo odposlanih tudi nekaj direktiv, ki so bila pa nasprotna dotedanjemu razvoju ljudske oblasti: NOO naj bi bili transmisija partije

³⁰ Poročilo CK KPS Centralnemu komiteju KPJ iz druge polovice decembra 1941. DLRS, I/1962, str. 233.

³¹ O nujnosti razredne diferenciacije naj bi razpravljali in zavzeli stališče tudi na vojaško-partijskem posvetovanju v vasi Ivančiči. O tem pa ni ohranjen noben dokument. Spomini in zapisi se vsebinsko ne ujemajo: Istorijske pretpostavke Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1968, str. 643–677 posamezni avtorji. S. Vukmanović-Tempo: Revolucija koja teče. Bgd. 1961, str. 263 in Memoari ... Bgd. 1985, knj. 4, str. 362–72.

³² Tito: Djela, t. 8/1979, str. 10–16.

³³ ... 10. januarja 1942, DLRS, I/1962, str. 270.

Kidrič je maja 1942 zapisal, da so smotri slovenske demokratične revolucije »vsi tisti ekonomski posegi, ki sodijo v okvir dosledne demokratične revolucije.« Zbrano delo, I/1978, str. 211.

³⁴ E. Kardelj: SZDL, Lj. str. 126.

oziroma morajo biti »glavna in najvažnije veza naše Partije sa širokim narodnim masama«.³⁵

Po neuresničeni zamisli o ustanovitvi Narodnega komiteja osvoboditve – partizanske vlade,³⁶ je CK KP Slovenije v januarskem poročilu CK KPJ predlagal, da bi bilo dobro, da bi se na konferenci zastopnikov osvobodilnega gibanja vseh narodov Jugoslavije (poudaril V. Š.) vzpostavil Narodnoosvobodilni odbor . . . vse Jugoslavije kot protiutež londonske kraljeve vlade.³⁷ V marcu–aprilu 1942 je ponovno oživila zamisel in skoraj vsebinsko povsem po slovenskem predlogu ustanovitev narodne vlade.³⁸

V mesecih med navedenima sejama CK KPJ je bilo centralnopolitično in vojaško vodstvo NOG s posameznimi območnimi vodstvi močno zavzeto z nepričakovanim, gibanju zelo škodljivim, sektašenjem. Pod tem imenom so obravnavali nepravilen odnos in nepritegovanje tistih, ki bi lahko in celo mogli aktivno sodelovati v NOG; na razredni osnovi so neutemeljno in tudi do skrajnosti zaostrejevali odnos in ukrepali proti posameznikom, celo z likvidacijami. Taki in podobni nehumani, morali in etiki komunistov nasprotni postopki so ponekod vplivali na osip borcev v partizanskih enotah in olajšali razvoj četniškega in drugega protirevolucionarnega gibanja. Pojavi niso bili osamljeni, toda v tistem času so bile posledice sektašenja najtežje v Črni gori in vzhodni Bosni. Druge pokrajine pa niso bile imune. Vznemirljivo je bilo predvsem, da so bili pogosto nosilci sektašenja komunisti in njihove posamezne terenske in vojaške organizacije. CK KPJ je vsestransko in tudi energično ukrepal, kot je to ustrezalo stopnji povzročene škode; posebej tam, kjer tega niso mogla območna vodstva zaradi lastnih »grehov«. Sektašenje se je izraziteje pojavljalo na osvobojenih ozemljih, tako je bilo tudi v Sloveniji. Kardelj je poročal I. L. Ribarju: »Strahovito veliko dela imamo z našimi sektaši . . . Nikoli nisem mislil, da bo naš aktiv v takšnem času toliko sektašil,« in čez nekaj mesecev (vzrok pretrgane zveze – tisoč meja) CK KP Jugoslavije, da je sektaštvo za nekaj časa razbito, »toda še vedno je ostalo kot stalna nevarnost in pravzaprav šele zdaj lahko rečemo, da je dejansko prenehalo biti enostavno linija naših aktivistov na terenu.«³⁹ Vzroki so bili raznovrstni: od objektivnih do subjektivnih, od nezadostne in pomanjkljive vzgoje do privzgojene dogmatične socialne zavesti, od mladega neizkušenega, a predanega kadra do vrinjenega prihuljenega in odkritega sovražnika. Kardelj je Titu tudi napisal: »Nevarnost za vso partijo je v tem, da se takšne napake precej počasi popravljajo, da lahko zelo dolgo trajajo« in » . . . lahko brez pretiravanja rečem, da bi naši uspehi v Sloveniji lahko bili veliko boljši, kot so, če bi partijske organizacije ne ponavljale sektaških napak in če bi samo vodstvo imelo ekspeditivneje zveze s posameznimi pokrajinami.«⁴⁰

(Nadaljevanje sledi)

³⁵ Oblastnemu komiteju KPJ za Sandžak 1. januarja 1942 in 14. dec. 1941 PK KPJ za Srbijo, Tito: Djela, t. 8/1979, str. 76, tč. 10 in str. 13.

³⁶ Tito: Djela, t. 7/1979, str. 94 in 235, tč. 292.

³⁷ DLRS, I/1962, str. 268.

³⁸ Tito: Djela, t. 9/1979, str. 131–32 in 201–202.

³⁹ DLRS, 11/1984, 14. 7. 1942, str. 319 in Jesen 1942, Lj. 1963, 14. 12. 1942, str. 548.

⁴⁰ Jesen 1942 . . . , str. 548–9.

ADOLF BIBIČ

Civilna družba v socializmu?

(Teze k diskusiji)

I.

1. Razprava o civilni družbi v sodobni družbeni oziroma v politični znanosti se pojavlja v sodobnem svetu v različnih družbenoekonomskih in političnih razmerah in je nabita z različnimi vrednostno-normativnimi vsebinami. Njena značilnost je, da teži po reafirmaciji analitičnega razlikovanja družbe in države, da skuša – v imenu boja proti etatizmu in birokratizmu – skrbeti za pristojnost države in omejiti državno oblast, hkrati pa zagotoviti avtonomijo družbenih subjektov. Toda ko gre za vprašanje vrednostno-politične perspektive, lahko ugotovimo, da se protagonisti obnovljenih diskusij o civilni družbi med seboj dokaj razlikujejo: v imenu civilne družbe se npr. v kritiki birokratsko avtoritativnih vojaških režimov v LA zavzemajo za (ponovno) uvedbo (parlamentarne) demokracije ali – v varianti neokonservativizma – skušajo zožiti državo blaginje in uveljaviti načelo avtonomnih tržnih mehanizmov s povečano vlogo kapitala.

Ali pa – kar se zdi za novejša diskusija pri nas odločilnejša – v kritični poziciji nasproti neokonservativizmu in nasproti birokratizaciji socialdemokratske države blaginje (ob hkratni izrecni ali tihi kritiki »realnega socializma«) skušajo oživetiti diskusijo o neetatističnih strategijah socializma.

2. V socialističnih deželah Vzhodne Evrope, kolikor lahko sodimo, so se razprave o civilni družbi pojavile in se pojavljajo zlasti po drugi polovici 70. let, ko so se – v zvezi z zaostritvijo ekonomskih in političnih kriz – (ponovno) poglobila protislovja etatistične prakse in ko se je, kot že nekajkrat prej, postavilo vprašanje večje vloge avtonomnih sil v družbenem razvoju in globljih družbenih reform.

3. Korenine in vsaj posredne oblike aktualizacije problematike civilne družbe v Jugoslaviji vidim v idejnih, teoretičnih in praktičnih procesih, v katerih se je oblikovala in uresničevala zamisel socialističnega samoupravljanja. Novejša konceptualizacije tega vprašanja so (poleg impulzov iz mednarodnega okolja) bistveno oblikovali in jih sooblikujejo odprti problemi uresničevanja temeljne samoupravne usmeritve, stagnacija samoupravljanja in rast državnega intervencionizma, potreba po povečanju

odgovornosti nosilcev javnih funkcij in po modernizaciji načina delovanja subjektivnih sil. Posebej pa je te diskusije spodbudilo spoznanje, da je potrebno – v skladu z načeli samoupravnega pluralizma – poglobljati politično demokracijo v naši družbi, kar tudi sproža razmisleke o večji vlogi asociacij in mlade generacije v družbenem in političnem življenju.

4. Namen teh tez je, da opozorijo na nekatere zgodovinske politično-teoretične vire razprav o civilni družbi, da identificirajo nekatere bistvene razsežnosti problematike civilne družbe v socializmu, posebej v razmerah socialistične samoupravne usmeritve, in da skušajo vsaj preliminarno oceniti nekatere dosežke, a tudi odprte probleme novejših diskusij o civilni družbi v sodobnem svetu in zlasti pri nas. Teze, ki temeljijo tudi na piščevem dosedanjem raziskovanju problematike civilne družbe (zlasti pri Heglu, Rosi Luxemburg in Gramsciju ter v zvezi s samoupravnim pluralizmom), so poskus vmesnega prispevka k sedanjim diskusijam o problematiki civilne družbe v socializmu (katere parcialni vidik je zajet tudi v novejših razpravah o »socialistični civilni družbi«). Upamo, da bodo okoliščine dopuščale, da se bom tega vprašanja lotil v obsežnejši študiji, v kateri bi ne samo dopolnil tematsko razčlenitev, marveč tudi, če bo potrebno, preciziral nekatera stališča, podrobneje izpeljal argumente, in jih podprl z domačimi in tujimi referencami.

II

3. Kategorija civilne družbe je eden najstarejših terminov politične teorije, svoj specifičen pomen pa je dobila v zgodovinskem razdobju kapitalizma; ne da bi zato – naj to poudarimo – »civilno družbo« smeli izenačevati kratkomalo s »kapitalistično družbo« oziroma z »buržoazno družbo«, čeprav je to eden izmed temeljnih modernih pomenov te sinagme.

Zgodovinski idejno-teoretični viri »civilne družbe« – pred marksizmom – so zlasti:

- 3.1. klasična liberalna politična teorija;
- 3.2. nemška klasična, zlasti Heglova politična filozofija;
- 3.3. klasična politekonomija in škotska socialna filozofija;
- 3.4. teorija radikalne demokracije (Rousseau);
- 3.5. utopično-socialistična misel.

4. Na podlagi teh virov lahko skrajšano trdimo:

- 4.1. da so predmarksistični viri civilne družbe heterogeni;
- 4.2. da so navezani tako na liberalno tradicijo kot na demokratično in socialistično izročilo;
- 4.3. da imajo neposredno in posredno obliko;
- 4.4. da se v njih (ne v vseh smereh) civilna družba (civil society) pojavlja kot ekonomska družba (commercial society) in kot postbarbarska »civilizirana družba« (slednja obsega ne samo privatno blagovno-denarno ekonomijo, marveč celoto odnosov, institucij in norm (ekonomskih, soci-

alnih, pravnih, državnih, etičnih), ki so značilne za postfevdalno, »moderno« epoho (prim. A. Ferguson);

4.5. da so dobili svojo najbolj izdelano formulacijo v Heglovi Filozofiji prava (»die bürgerliche Gesellschaft«), kjer so obsegali artikulirano celoto »sistema potreb« (problematika ekonomije, razredno-slojevske členitve, lastnine) in funkcionalno z njim povezanega prava in »pravosodja«, korporacij in administrativnih organov, kar je Hegel skozi odnose posredovanja povezal s »politično državo«.

III

5. Kot je znano, je Marx svoje poglede na civilno družbo in politično državo najprej oblikoval v neposredni konfrontaciji s Heglovo politično filozofijo, kasneje pa s kritiko politične ekonomije. Glede Marxove koncepcije civilne družbe lahko, zopet dokaj skrajšano, trdimo:

5.1. Civilna družba – v povezavi s politično državo – je bila v neposredni, zlasti v implicitni obliki trajna sestavina Marxove misli (prim. *Kritika Heglove filozofije državnega prava* z Marxovimi spisi iz 1870. let, zlasti njegovo polemiko z lassalovskim etatizmom in bakuninskim anarhizmom).

5.2. V Marxovi misli se ideja civilne družbe pojavlja v dveh pomenih:

b1) kot sinonim za meščansko-buržoazno družbo;

b2) kot transzgodovinska kategorija, ki označuje ekonomsko strukturo družbe in neposredne členitve, ki iz nje izhajajo.

5.3. Marx se je najboljši del svojega življenja ukvarjal s civilno družbo predvsem s stališča kritike civilne družbe kot meščanske družbe. Kritika politične ekonomije je bila hkrati Marxova kritika civilne družbe kot buržoazne družbe. Zato *Kapital*, poglavitno Marxovo delo, govori o določeni zgodovinsko specifični civilni družbi.

5.4. Marxova obravnava civilne družbe je bila torej predvsem zgodovinsko specifična: s kritiko temeljnih kategorij klasične politične ekonomije ni le analiziral teoretične kategorije, marveč je hkrati s tem tudi razčlenjeval temeljne razredne odnose v kapitalistični »civilni družbi«, ki temeljijo na izkoriščanju.

5.5. Marx je torej obravnaval civilno družbo v povezavi z njeno razredno strukturo.

Razredi (kritika prilaščanja presežne vrednosti) so v središču Marxovega koncepta civilne družbe, čeprav je zanj civilna družba širši pojem. Bistvo njegove koncepcije civilne družbe kot meščanske družbe se dá razumeti le, če jo analiziramo v odnosih (v protislovjih) civilna družba – razredno – slojevska nasprotja – politična država.

5.6. Marx konceptualno, žal, ni razvijal drugega prej omenjenega univerzalnega koncepta civilne družbe, čeprav ga je nekajkrat neposredno omenjal. To je – ne brez posledic za kasnejše diskusije o tem vprašanju – prepustil bodočim generacijam. Vendar se Marxovi pogledi nanašajo tudi na civilno družbo v socializmu, kolikor je:

5.6.1. govoril o pomenu odnosov med družbo in med državo tudi v postkapitalističnem razdobju (prim. *Kritika Gothskega programa*),

5.6.2. kolikor je kritiziral klasični politični predstavniški sistem in razvijal idejo ekonomske osvoboditve dela in (v zvezi s tem)

5.6.3. kolikor je razgrinjal idejo o osrednji vlogi delavskega razreda v družbi prehodnega obdobja v povezavi

5.6.4. z idejo (postopnega) preseganja dualizma civilne družbe in politične države, preseganja,

5.6.5. ki je zasnovano na asociativno-pluralistični družbeni organizaciji, ki naj bi – ob nujni prehodni vlogi politično-posredovalnih institucij – vodila v brezrazredno družbo.

5.7. Seveda se pri obravnavi problematike civilne družbe v sodobnem času ne moremo sklicevati samo na Marxovo misel. Z današnje perspektive so za rekonstrukcijo civilne družbe pomembni tudi drugi viri, tako teoretični kot zgodovinsko-izkustveni. Zgodovina postkapitalističnih družb poteka na nekaterih predpostavkah (npr. izostanek svetovne revolucije, nove izkušnje glede aktualnosti dialektike družba – država), ki se v marsičem razlikujejo od njegovih pričakovanj in prognoz. Če smo tukaj (ponovno) vztrajali na Marxovem prispevku k raziskovanju problematike civilne družbe, smo to storili tudi zato, ker se je v delu sodobne socialistično orientirane družbene in politične znanosti po svetu (takšna razumevanja pa srečujemo včasih tudi pri nas) v novejšem času pojavila v imenu uveljavitve koncepta »civilne družbe« oz. »socialistične civilne družbe« teza, da se s stališča Marxove koncepcije socializem in civilna družba izključujeta. Takšna teza, ki jo zagovarjajo ne samo nekateri prijatelji civilne družbe, temveč tudi nekateri njeni (tudi del marksistov) nasprotniki, pozablja vsaj na dve stvari: 1. da Marx uporablja, kot smo videli, koncept civilne družbe v dvojnem pomenu in da eden izmed teh pomenov sega tudi v postrevolucionarno razdobje; 2. da moramo zgodovinski prispevek k civilni družbi vrednotiti tako s pojmovnega kot z vsebinskega gledišča. S tem seveda ne mislim, da opozorila o primanjkljajih Marxove misli niso vredna presoje, niti ne mislim, kot sem poudaril, da ne bi bile vredne ponovnega kritičnega premisleka tudi druge izkušnje. Sam menim, da so kljub Marxovim prispevkom, ki sem jih delno navedel, pri njem nekatere asimetrije, ki jih ne smemo spregledati; med njimi bi zlasti omenil nesimetrijo med obema konceptoma civilne družbe v korist enačbe civilna družba – buržoazna družba; nezadostno izdelanost institucionalne komponente civilne družbe v postrevolucionarnem razdobju; ne dovolj izdelano teoretično izpeljavo prehoda med globalno dihotomno strukturo buržoazne družbe in med zgodovinsko-politično analizo mnoštva socialnih sil in faktorjev, ki po njegovem delujejo v civilni družbi in na relaciji civilna družba – politična država in obratno.

6. Za rekonstrukcijo zgodovinskih virov civilne družbe, če se omejimo na marksizem, je torej treba pritegniti tudi kasnejšo marksistično misel. Daleč od tega, da bi bil ta prispevek kot včasih beremo, marginalen,

marveč je izrednega pomena tako po svoji implicitni vsebini (npr. pri vseh protagonistih ideje samoupravljanja, delavskih svetov, demokracije svetov, itd.), marveč – in tudi v tem je očiten premik v primerjavi z Marxovimi konceptualizacijami – v pomenu uporabljenega pojma (civilna družba). Če z vsebinskega vidika lahko – s preskoki in z opustitvami – govorimo o prispevku k tej problematiki v okviru samoupravne misli v letih 1917–1925, z imeni, kot so Rosa Luxemburg, Lenin, Korsch itd. – pa osrednji prispevek in odločilni premik tudi v konceptualni rabi termina »civilna družba« najdemo v Gramscijevih delih (Zapiski iz ječe).

6.1. Gramscijev pomen za uveljavljanje ideje civilne družbe vidim zlasti v tem, da je:

6.1.1. razvijal (že v času Ordine nuovo) idejo delavskih svetov in asociativne delavske demokracije;

6.1.2. da je sintagmo civilna družba (*società civile*) uporabljal izrecno kot specifični termin, ki se ne nanaša samo ali predvsem na depolitizirano buržoazno družbo, marveč v širšem smislu, ki vključuje moderno socialno organizacijo z njenimi nedržavnimi, družbenimi in političnimi institucijami in asociacijami;

6.1.3. da je civilno družbo tako artikuliral s političnimi in nepolitičnimi (kulturnimi, izobraževalnimi, znanstvenimi itd.) institucijami, da so te nosilec (razredne) »hegemonije« in da je v tej povezavi postavil kot osrednji problem politične znanosti ravno odnos med civilno družbo in politično družbo (državo);

6.1.4. da je takšno koncepcijo civilne družbe bistveno povezal s strategijo socialistične revolucije na Zahodu – za razliko z revolucijo na Vzhodu;

6.1.5. pojem civilne družbe je bil pri Gramsciju v tolikšni meri usmerjen ravno v postkapitalistično družbo, da je videl v njej prostor, ki bo v »urejeni družbi« (komunistični družbi) »absorbiral« politično družbo (teza, ki mu jo »postmarksisti« najbolj zamerijo).

IV

7. Razmišljanje o civilni družbi v socializmu se torej – v nasprotju z nekaterimi stališči – lahko tudi opre na bogato tradicijo marksistične misli. Ali, če to trditev preciziramo: takšno razmišljanje se lahko zlasti opre na samoupravno tradicijo te misli, medtem ko ji nasprotujejo etatiistična pojmovanja marksizma in socializma. Razlika med samoupravno in etatiistično zamislijo socializma ni – kot se včasih misli – sekundarna, marveč konstitutivna za odnos do problematike civilne družbe v socializmu in torej tudi za obravnavo problematike civilne družbe v družbenopolitičnem sistemu socialističnega samoupravljanja. Eden izmed dokazov za to trditev je mednarodno potrjeno dejstvo, da je do oživitve konceptualnih razprav o razlikovanju med družbo in državo v postkapitalističnih družbah prihajalo in prihaja praviloma v trenutkih globljih kriz birokratsko-etati-

stičnega upravljanja. Po drugi strani pa našo tezo potrjuje tudi to, da je tudi v novejši zgodovini razpravo o civilni družbi praviloma spremljalo razmišljanje o uvedbi novih oblik upravljanja v ekonomskem, družbenem in političnem življenju (industrijska demokracija, razne variante samoupravljanja, večji poudarek na vlogi družbenih asociacij in organizacij itd.).

Če je takšno gledanje na pozitivno korelacijo med teorijo in prakso samoupravljanja (ki ni statična kategorija!) in problematiko civilne družbe točno, potem je, dalje, razmišljanje o civilni družbi pri nas, po naravi stvari nujno v zvezi z vso zgodovino soočanj med samoupravljanjem in etatizmom. Iz tega pa tudi sledi, da moramo k tematski in problemski zgodovini in sodobni refleksiji o civilni družbi v socializmu oziroma v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja prištevati idejno-teoretične prispevke in spoznanja družbenopolitične misli in družbene znanosti v Jugoslaviji, pri čemer je na idejnoteoretični ravni treba poudariti med drugim zlasti prispevek Edvarda Kardelja, posebej koncepcijo samoupravnega pluralizma. Tega zopet ne poudarjam zato, ker bi menil, da je družbena misel in družbena znanost pri nas že prišla do spoznanj, ki jih je treba samo ponavljati, marveč zaradi strokovne objektivnosti; in tudi ne samo za to, da poudarim prispevek naše družbene misli, marveč da hkrati opozorim na nujno potrebno širšo artikulacijo problematike civilne družbe in na nevarnost, da jo zreduciramo na tiste dimenzije, ki se pač pojavljajo v diskusijah v svetu in pri nas v novejšem času; na organsko zvezo med socialističnim samoupravljanjem in problematiko civilne družbe v socializmu pa opozarjam tudi zaradi tega, ker se ne strinjam s tistimi, ki štejejo konceptualizacijo civilne družbe in njeno aktualizacijo v socializmu za nekakšen ideološki import in jo torej apriori zavračajo (s tem pa seveda nočem reči, da se strinjam z vsemi konkretnimi zamislimi o strukturi civilne družbe v socializmu ali s političnimi implikacijami, ki jih ta ali oni brani, npr. z implikacijo multipartijskega sistema ali redukcijo civilne družbe zgolj na nova socialna gibanja, ki se (slednja) ravno sklicujejo na »civilno družbo« kot na osrednjo identifikacijsko navezavo).

7.1. Glede na problematiko civilne družbe v socializmu so, se zdi, na podlagi rečenega in na podlagi preliminarne študija najnovejših tujih in domačih razprav odprta npr., tale vprašanja:

7.1.1. Katere so družbene, politične idejne in teoretične okoliščine, ki so v novejšem času vplivale na to, da je vprašanje »civilne družbe« bilo postavljeno na dnevni red ne samo v svoji posredni problematiki, marveč tudi v izrecni konceptualizaciji?

7.1.2. V kakšnem razmerju so problematike, ki jih postavljajo novejše diskusije o civilni družbi, z normativno veljavnimi, a v praksi ne dovolj uresničeni načeli demokracije samoupravnih interesov?

7.1.3. Kateri so temeljni odprti problemi konceptualizacije civilne družbe glede na njena pojmovna določila in glede na druge z njo povezane temeljne pojme (meščanska družba, občanska družba, [politična] država,

politični sistem, socialna struktura, hegemonija, diktatura proletariata, politična organizacija, odmiranje države, socialna emancipacija itd.)?

7.1.4. Posebej se mi zdi, v zvezi s tem, pomembno to, da se v nadaljnjem raziskovanju problematike civilne družbe poglobi razprava o, med drugim, tehle vprašanih:

- o pomenu ekonomske strukture in ekonomske organizacije v konceptu civilne družbe;
- o razmerju med civilno družbo in razredno problematiko; vloga delavskega razreda in drugih socialnih struktur;
- o razmerju med civilno družbo in med celotno strukturo interesne organiziranosti družbe;
- o vlogi socialnih gibanj (»starih« in »novih«) v konceptu civilne družbe;
- o razmerjih med konceptom civilne družbe in med družbenopolitičnimi organizacijami (vloga SZDL, ZSMS, ZK);
- o razmerjih med naprednimi in konservativnimi tendencami in nosilci v civilni družbi;
- in (zlasti) o razmerju med civilno družbo in socialističnim samoupravljanjem.

7.1.5. V kakšnem razmerju je koncept civilne družbe, ki raste v kontekstu političnega sistema socialističnega samoupravljanja, s konceptualizacijami civilne družbe v nekaterih deželah realnega socializma, v parlamentarnih predstavniških sistemih itd.? Kje so skupni problemi, v čem se razlikujejo rešitve teh problemov in v čem so specifični problemi civilne družbe pri nas?

IV

8. V tem sestavku lahko le v preliminarni obliki ocenim nekatere aspekte najnovejših razprav o civilni družbi v socializmu.

8.1. Zdi se mi, da so najnovejše diskusije o civilni družbi pri nas in v svetu pomembno prispevale k razmišljanju o nekaterih perečih vprašanih, ki se pojavljajo v zvezi z razmerjem med družbo, državo in demokracijo v socializmu. Te prispevke vidim – primeroma – v tem, da so te diskusije:

- zaostrole problematiko politične odtujitve in
- poglobile in popestrile potrebo po demokratizaciji socialistične družbe;
- prispevale k spoznanju, da je problematika omejevanja in nadzora državnih oblasti pomembna tudi v postkapitalističnih družbah;
- opozorile na pomen interesnega pluralizma v socialistični družbi in tudi na potrebo po razširitvi koncepta demokracije iz čisto političnega na ekonomsko in vsa druga področja družbenega življenja;
- zaostrole pomen načela javnosti v družbenem in političnem življenju in specifično problematiko socialistične javnosti;
- opozorile na heterogene korenine družbene moči in politične oblasti;

– prispevale k temu, da je zrastle zavest o pomenu »postmaterialističnih«, duhovnih in občečloveških vrednot itd.

8.2. Novejše razprave o civilni družbi v socializmu se mi zdijo potrebne ugovorov zlasti v tehle točkah:

– glede trditve o potrebi po čedalje globljem razločevanju med civilno družbo in politično državo;

– zaradi preveč restriktivnega in nesimetričnega pojmovanja politično-teoretičnih zgodovinskih in sodobnih virov civilne družbe;

– te razprave ne tematizirajo dovolj razločno razlike med implicitnimi in eksplicitnimi problematikami civilne družbe in v tem okviru zlasti ne upoštevajo dovolj prispevka teorije in prakse samoupravljanja;

– te obravnave civilne družbe niso dovolj precizne, ko gre za odgovor o institucionalni strukturi civilne družbe: zlasti ni dovolj pojasnjena lokacija družbenopolitičnih organizacij v civilni družbi, kamor po načelni koncepciji predvsem sodijo;

– včasih imamo vtis, da se na civilno družbo gleda kot na prostor nekakšne čiste etične in politične vrline in da se je torej ne jemlje – kot bi to metodološko sledilo iz najboljših zgodovinskih političnoteoretičnih prispevkov – kot realno strukturo, z vsemi protislovji, v katerih se bijejo sile dominacije in sile emancipacije, sile izkoriščanja in sile socialne pravičnosti, v katerih v heterogenih socialnih bojih potekajo veliki razredni konflikti.

Sklep

1.

Problematika civilne družbe v socializmu (in sploh) je torej kompleksna, mnogovalentna in ima implicitne in eksplicitne razsežnosti. Je vidik zgodovine politične teorije in posebej zgodovine marksistične misli in je moment zgodovine delavskih, socialističnih in drugih demokratičnih gibanj in bojov. Je heterogena glede konceptualizacije civilne družbe, glede njene notranje strukture in prognoze o družbenem razvoju. Nastopa v obliki mita čiste spontanosti, a tudi kot znanstveno stroga analiza kompleksnih razmerij med državo in družbo in med sedanjostjo ter prihodnostjo.

2.

Tematizacija in konceptualizacija »civilne družbe« in »civilne družbe v socializmu« (ki zajema širšo problematiko kot je »socialistična civilna družba«) je zato pomembna sestavina sodobne politične znanosti in sploh sodobnega družboslovja in tudi potrebna sintagma političnega diskurza. To velja še posebej v družbi, ki se zavzema za samoupravno alternativo in

v kateri je razprava o civilni družbi stara vsaj toliko kot razmišljanje o samoupravljanju. Tudi glede »civilne družbe« velja namreč podobno kot za znanega Mollièrovega junaka, ki je celo življenje govoril »prozo«, ne da bi se tega zavedal.

Raziskovanje problematike civilne družbe v socializmu ima torej dokaj daljšo zgodovino in tudi širše zajetje, kot ga označuje sama pojmovna zgodovina in novejša uporaba tega termina v strokovnem in vsakodnevem govoru; čeprav je, naj dodamo, terminološka konceptualizacija civilne družbe pomembna spodbuda raziskovanja novih družbenih in političnih problematik oziroma izpostavljanja nekaterih starejših, ki pa so živele na normativni margini.

3.

Koncepcijo civilne družbe v socializmu in razprave o njej pojmem ne kot alternativo socialističnemu samoupravljanju, marveč kot bistveni aspekt le-tega. Ravno zato se nam zdi, naj še enkrat poudarim, da je obravnava te tematike toliko bolj pomembna, kolikor lahko spodbuja misel in prakso k doslednejšemu praktičnemu uresničevanju sprejetih načel samoupravljanja in političnega sistema in tudi prispeva k zorenju spoznanj o potrebnih družbenih (vključno normativnih) spremembah in reformah. Samo sprejetje sintagme »civilne družbe« in njenih dodatnih določil pa še nikakor ne pomeni, da iz tega že kar avtomatično sledijo čisto določeni politični sklepi.

Tezo o »obratu«, ki naj bi ga pomenilo ponovno razločevanje civilne družbe in (politične) države, sprejemam le v določeni meri: sprejemam jo v toliko, kolikor se strinjam, da je razlikovanje med civilno družbo in politično državo ključnega teoretičnega pomena; zavračam pa to tezo v toliko, kolikor (tudi) trdi, da je obstoj razlikovanja med civilno družbo in politično državo in poglobljanje njunega razločevanja nadzgodovinski princip, ki delegitimizira vse tiste poglede, ki vidijo v postopnem preseganju civilne družbe in politične države cilj in realno možni zgodovinski proces. Marksovskemu socializmu bi lahko pripisovali ideal takojšnje stopitve civilne družbe z državo le, ko ne bi vedeli, kako trde boje je bil z anarhisti, ki so ravno izhajali iz utopičnega pojmovanja človeka in družbe in ravno iz predpostavke o takojšnji odpravi države in s tem tudi o takojšnji brezpredmetnosti razlikovanja države in družbe v postkapitalistični epohi.

Socialistično samoupravljanje, ki ga seveda ne povezujem samo z Marxom, razumem ravno kot alternativo tako anarhizmu kot državnemu socializmu, ki oba zanikata pomen in implikacije protislovja med civilno družbo in politično državo v socializmu. Ravno zaradi povezave med problematiko civilne družbe in socialističnega samoupravljanja vidim v oživitvi kategorije civilne družbe – kakorkoli so diskusije o njej še konceptualno nerazvite, raznovrstne in včasih premalo ostre v razlikovanju –

novo spodbudo za dialog o odprtih vprašanjih sodobnosti in jutrišnjega dne, posebej socializma in samoupravljanja.

Ljubljana, 17. september 1986

LITERATURA

1. Adam Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society* (1967).
2. Hegel, *Rechtsphilosophie* (1821).
3. K. Marx, *Kritika Heglove filozofije državnega prava* (1843).
4. A. Gramsci, *Izbrana dela* (CZ).
5. E. Kardelj, *Samoupravljanje I-V* (DZS).
6. A. Bibič, *Zasebnštvo in skupnost* (1984).
7. T. Mastnak (ur.), *Socialistična civilna družba* (Krt 1985).
8. Mladina, letn. 1985, 1986.
9. J. Keane, *Public Life and late Capitalism* (1984).

ALEKSANDER BAJT

Neprimerni postopki B. Kovača

V članku »Trg kot podlaga gospodarskega sistema« (Teorija in praksa 22, 1985, št. 12) sem, izhajajoč iz teze, »da so produkcijska razmerja (družbeni, družbenoekonomski odnosi) dana objektivno, opredeljena z razvojno stopnjo produktivnih sil, v nobenem primeru nasledek volje kogarkoli, pa naj bodo izražena v obliki najbolj množičnih dogovorov ali sporazumov«, da trg izraža odnose kakršni so v gospodarstvu neodvisno od njega, ne pa takšne, kakršne bi si nekdo želel ali pa kakršni obstajajo po domnevi družbene ideologije ali pravne normativistike (str. 1490, 1498) – če so kapitalistični pač kapitalistične, če bi bili socialistični (ki jih posebej opredeljujem z nemonopolnim razpolaganjem s produkcijskimi faktorji) pa socialistične – med drugim sklepal, da je trg v razmerju do družbenih odnosov nevtralen mehanizem. Pri tem tvori v narekovajih navedeni del teze neprekinjen del stavka v tem članku.

Celo za t. i. tržne oblike, formalno opredeljene s številom ponudnikov in povpraševalcev na trgu, pravim, da *niso* »tržni pojav, ampak pojav produkcije, tj. razmerij v produkciji«, da jih trg kot takšne le prikazuje (1496–7).

V zapisu »Dve napačni predpostavki politične ekonomije socializma« (Teorija in praksa 23, 1986, št. 6) proglašam B. Kovač ta sklep za »napačno predpostavko« (verjetno gre za nek specifičen pomen izraza, najbrž v smislu teze ali trditve). V »nasprotju« z njo navaja »pravilno« – da produkcijski odnosi »ustrezajo, . . . pripadajo produkcijski sferi«, da ne »nastajajo zunaj nje – v politično-pravni nadgradnji in da se od tod kot zunanji pogoj (ne – A. B.) vrivajo v ekonomsko sfero« (str. 488), da »niso nekaj zunanjega (torej neekonomskopolitičnega, ideološkega, formalno-pravnega . . .), ki lahko odločajo o naravi in zgodovinski obliki blagovne produkcije« in da »blagovna oblika potemtakem ni nevtralni mehanizem, ki si ga lahko podrejšajo (tako – ideološko, formalnopravno – pojmovani – A. B.) socialistični (ali kateri koli drugi) produkcijski odnosi . . .« (str. 489).

Iz mojih formulacij, ponovljenih v prvem odstavku, je očitno, da trditev B. Kovača, da pojmem produkcijska razmerja v smislu družbeno-ideološke, pravno-normativistične predstave o njih, *ni resnična*. Izrečno jih štejem za objektivno pogojena po produktivnih silah, za pojav

produkcije, prav tako izrečno pa poudarjam, da ideološko ali normativno zamišljenih odnosov ni mogoče šteti za produkcijska razmerja. Iz primerjave moje »napačne predpostavke« s kritiko »pravilne« pa je očitno, da sta si z izjemo sklepa o nevtralnosti tržnega mehanizma praktično enaki. Pri tem uporabljam celo tako močno podobno terminologijo (»ideološko«, »pravno«) in v istem zaporedju kot moj kritik, da bi se dalo upravičeno sklepati, da sem jo povzel po njem, če moj članek ne bi bil napisan pred njegovo kritiko. Zanimivo bi bilo vedeti, kakšne lastnosti mora imeti oseba, da nekaj, kar pri drugem označuje z napačno, iz njenih ust postane pravilno.

V konkretnem primeru je odgovor v potvarjanju. Od teze, kakor jo navajam v prvem odstavku, je Kovač vse podčrtane dele, ki pojasnjujejo njeno vsebino, preprosto *izpustil*. Izpustil je celo ves podčrtani del stavka, ki ga sicer citira (zgoraj v narekovajih), v katerem razlagam, kaj ni mogoče razumeti z objektivno pogojenostjo produkcijskih razmerij. Tako je bralcu preprečil, da bi sam, brez vpogleda v moj članek, lahko ugotovil, da kritizira pri meni prav to, kar sam razglša za pravilno. Sodbo o tem, kakšna je etična narava takšnih postopkov in ali so kompatibilni z akademskim statusom njihovega avtorja, prepuščam v celoti bralcu.

Primerjava Kovačeve »pravilne« z mojo »napačno predpostavko« daje odgovor tudi na vprašanje, zakaj v nasprotju z menoj trga ne šteje za nevtralen mehanizem. Ker razume z »danimi produkcijskimi odnosi« konstrukcije »ideologike« in normativike, nevtralnost trga pa vidi v tem, da si ga tako pojmovani odnosi lahko »podreajo«, da »lahko odločajo o naravi in zgodovinski obliki blagovne produkcije«, se pravi, ga lahko poljubno odpravljajo ali dopuščajo, omejujejo in preoblikujejo, na primer z družbenimi dogovori in samoupravnimi sporazumi, mora nevtralnost trga seveda zanikati. Tako pojmovano bi zanikal tudi jaz. Ker štejem produkcijska razmerja za »objektivno«, *zgodovinsko dana*, »opredeljena z razvojno stopnjo produktivnih sil«, trg ne more pomeniti nevtalnega mehanizma v smislu »prazne škatle, ki bi jo bilo moč napolniti« (Kovač, str. 488) s poljubnimi v ideologiji ali pravnih normah zamišljenimi razmerji, kar mi pripisuje B. Kovač, ampak jo objektivno, zgodovinsko dana razmerja napolnjujejo sama. Dokler B. Kovač kot politični ekonomist sprejema pojmovanje produkcijskih razmerij naše družbenopolitične publicistike, je to stvar njegovega ekonomskega znanja. Če takšno pojmovanje »socialistične ideologije vsemogočnih formalnopravnih socialističnih odnosov« prikazuje kot moje, pa gre za neokusno in zlobno podtikanje, saj celo samemu sebi ne verjame toliko, da si pri dokazovanju ne bi pomagal z direktnim prikrivanjem in pretvarjanjem mojih tekstov.

Ker pravi, da so »blago, vrednost, blagovna produkcija in tržni mehanizem *določeni* (družbeni) produkcijski odnosi (določen produkcijski način) . . .« (str. 488, podčrtal A. B.), se zastavlja vprašanje, ali na primer med preprosto blagovno in kapitalistično produkcijo glede produkcijskih razmerij ni nobenih razločkov, ali so v eni in drugi »določena« kot

vsebinsko medsebojno enaka. Če niso, potem je njegova trditev, da so blago, blagovna produkcija in tržni mehanizem *določeni* produkcijski odnosi v resnici prazna, nedoločna, brez smisla. Trg očitno reproducira v določenih razmerah nekapitalistična, v drugih pa kapitalistična razmerja. Pri tem je najinteresantneje, da sam pravi, da »blagovna oblika potemtakem ni nevtralni mehanizem, ki si ga lahko podreajo socialistični (ali kateri koli drugi) produkcijski odnosi (kar že vemo – A. B.), ker med njimi obstaja mnogo bolj celovit mehanizem artikulacije, razkrajanja, ohranjanja, preseganja, institucionalne komplementarnosti *različnih produkcijskih odnosov (produkcijskih načinov)* v procesu ekonomske racionalnosti in funkcionalnosti družbene reprodukcije« (str. 489 – podčrtal A. B.). Če sem sposoben razumeti to družboslovno alkimijo, B. Kovač v nasprotju s samim seboj pravi, da blagovna produkcija niso *določeni*, ampak *različni* produkcijski odnosi. Ker izrecno dodaja, da gre za različne odnose v smislu različnih produkcijskih načinov, torej historično-razvojnih družbenoekonomskih ureditev, se mu s tem ravno v stavku, v katerem zatrjuje nasprotno, posreči navesti prav tiste argumente, s katerimi jaz utemeljujem nevtralnost tržnega mehanizma. Če pa je razumeti njegovo trditev, da so blago, blagovna produkcija in tržni mehanizem *določeni* produkcijski odnosi v tem smislu, da šteje za produkcijske odnose kar trg sam, torej tisto, kar je po terminologiji nekaterih ekonomistov zunanji izraz, površina družbenoekonomske vsebine, kar je še najbolj verjetno, se pravi, če glede produkcijskih razmerij med preprosto blagovno produkcijo in kapitalizmom ne vidi nobene razlike, bo pa moral v temeljih preveriti svoje pojmovanje produkcijskih razmerij in tudi drugih prvin politične ekonomije.

Skrajno neprimerni postopki mojega kritika dosežejo vrhunec, ko brez najmanjših skrupulov obvesti bralca, da so zgoraj navedena napačna pojmovanja »pri Bajtu prikrita«, da v resnici »pristajam na dominaciji političnega nad ekonomskim« (str. 488), čeprav navaja kot olajševalno okoliščino, da se tega ne zavedam. Res bi bilo zanimivo vedeti kako, s kakšnimi sredstvi v kritiziranem članku prikrivam »predpostavko«, da produkcijski odnosi »ne ustrezajo in ne pripadajo produkcijski sferi«, ampak jih pojmujem kot ideološke in normativne konstrukte. Morda s podčrtanimi, po njem zatajenimi deli teze? Ali želi moj kritik mogoče reči, da sem tiste stavke sicer res napisal, da pa ve, da ne mislim tako, in da je v tem razlog, da jih je izpustil?

Spisek podtikanj, s katerimi si omogoča kritiko, pa s tem ni končan. Navedel jih bom še nekaj, da bi se videlo, da ne gre za naključno površnost ampak za sistematično metodo.

1. V svojem zapisu pravi, da razumem »svobodno konkurenco« (tudi izraz mi imputira, pa ne gre za to) »kot nemonopoliziranost in perfektnost funkcioniranja trga«, in da je prosta konkurenca kot »perfektnost funkcioniranja trga socialistični ideal prihodnosti« (str. 490, podčrtal A. B.). Sam

tega nisem napisal ne v obravnavanem članku ne v katerem koli drugem svojem delu.

2. Podobno kot nekateri drugi slovenski ekonomisti, ki iz mojega (v resnici Marxovega) modela proste konkurence kot hipotetičnega odnosa med producenti sklepajo, da zagovarjam »konkurencialistični model socializma«, tudi B. Kovač govori o »ideologiki svobodnega tržnega modela, ekonomskega stroja in nevidne roke A. Smitha«, pa še »umišljeno«, »zabavno učbeniško lektiro« jo imenuje. Znano mi je, da se nekateri slovenski ekonomisti ponašajo s tem, da niso prebrali niti vrstice tistega, kar sem napisal. Toda, o modelu proste konkurence, ki nima neposredne zveze s tržno konkurenco, bi se B. Kovač danes lahko poučil tudi pri drugih ekonomistih, ki so ga prevzeli obenem z razločevanjem ekonomskega in pravnega pojma lastnine, če se že pri Marxu ni mogel. Mislim, da je v času vse egzaktnjšega logičnega in matematičnega modeliranja v ekonomiji nadvse nespodbudno, če se ekonomist ponaša z nesposobnostjo za abstraktno razmišljanje. Ker šteje tudi »abstraktne modele Marxovega ekonomskega sistema« za »zabavno učbeniško lektiro« »pedagoškega marksizma«, bi bilo zanimivo vedeti, na katere modele misli, teorijo vrednosti in presežne vrednosti, torej izkoriščanja, produkcijske cene, rente, reprodukcije družbenega kapitala, ali katerega drugega, in kako je mogoče brez njih opraviti »njihovo institucionalno zgodovinsko analizo«, ki naj bi bila »nekaj povsem drugega« (str. 490).

3. Potem ko mi dokaže »umišljeno ideologiko« »zabavne učbeniške lektire«, postane B. Kovaču glede mene vse jasno: »Od tod dalje postane tudi razumljiv nonšalantni zamah, s katerim A. Bajt ponudi nekaj naivnih zgodovinskih dokazov svoje teze, kot na primer . . . da odprava trga v kapitalizmu še ne odpravi kapitalskih razmerij, temveč bi se le-ti reproducirali v netržnih oblikah . . . (str. 490 – podčrtal A. B.). Tudi ta stavek si je moj kritik preprosto izmislil. Jaz sem namreč napisal, da odprava trga v sedanjem gospodarstvu še ne odpravi kapitalističnih razmerij (str. 1497), pri čemer sem s sedanjim (sodobnim) gospodarstvom z Marxom izrečno razumel tako kapitalistično kot »komunistično« fazo njegovega razvoja, torej socialistično gospodarstvo v običajni terminologiji. Zdi se, da mu je bilo še eno podtikanje potrebno samo zato, da je citirani stavek lahko posmehljivo zaključil z dodatkom, »da to že velja v sedanjem socializmu, Bajt, razumljivo, pozabi pristaviti« str. 490).

4. Ker pravi, da izhaja teza, »da so produkcijska razmerja . . . dana objektivno, opredeljena z razvojno stopnjo produktivnih sil, da pa je trg v razmerju do družbenih odnosov v bistvu nevtralen mehanizem«, iz »teoretske aparature neoklasične ekonomike« (str. 487), bi bilo poučno spoznati nekaj prvakov neoklasicizma, ki zagovarjajo to tezo, obenem z najbolj karakterističnimi mesti, ki to dokazujejo. Kdor bi to dokazal, mu ne uide ugledno mesto v zgodovini ekonomskih doktrin.

5. Kovač sklene svojo kritiko z ugotovitvijo, da se s trditvijo, da »trg neizbežno in neprestano reproducira kapitalaska razmerja«, Lenin »tokrat

za nameček vendar le ni motil«. Medtem ko ostaja znanstveni pomen namečka skrivnost njegovega avtorja, se ne glede na to, koliko stoletij ali tisočletij gospodarskega razvoja pred kapitalizmom je nekdo pripravljen odstopiti preprosti blagovni produkciji, zastavlja vprašanje, kako da se kljub stoletja ali tisočletja neprestanega reproduciranja kapitalskih razmerij trgu to ni posrečilo vse do osemnajstega stoletja. Ker obstajajo dokazi o obstoju trga kar precej tisočletij nazaj, ni mogoče reči, da bi bil pri reproduciranju kapitalizma posebno učinkovit.

Za bralca, ki ni imel priložnosti, da prebere moj članek »Trg kot podlaga gospodarskega sistema«, čeprav priporočam, da se potruži naknadno, dodajam, da trditvam B. Kovača ne nasprotujejo samo mesta, navedena v prvem odstavku in številna druga navedena mesta, ampak vsebina celotnega članka. Od začetka do konca v njem dokazujem, da socialističnih odnosov ni mogoče vzpostavljati z nasilnim odpravljanjem trga in njihovo institucionalizacijo, ampak samo prek razvoja produktivnih sil, pri čemer je prav trg ena od njihovih najpomembnejših prvin, ter da dosežemo z njegovim odpravljanjem ali omejevanjem prav glede vzpostavljanja socialističnih produkcijskih odnosov nasprotno od nameravanega. Ker ne smem domnevati, da doktor ekonomskih znanosti ne bi bil sposoben razumeti kar sem napisal, se moram vprašati, kako se je mogel lotiti kritike, ne da bi članek prebral, oziroma s kakšno moralno pravico je izpuščal in pretvarjal vse, kar ni ustrezalo njegovemu namenu, če je članek prebral. Je njegova želja, da me spravi »na isti breg« (njegov izraz), na katerem stoji M. Pavlović, me prikaže kot prikritega »dohodaša«, pa še malce bebavega povrh, nesposobnega, da bi se zavedal tistega kar piše, posvetila prav vsa njegova sredstva? Čeprav sem po *Jugoslovanski enciklopediji* pravnik, moram vendar izraziti presenečenje, da se je akademski ekonomist sposoben spustiti na tako nizko strokovno in moralno raven – vsaj upam, da se je spustil.

SRNA MANDIČ

Stanovanje na razpotju

Vsakemu razpravljanju o stanovanjski problematiki je imanentno razmerje med družbenim in zasebnim, ki pa je v prevladujočem laičnem razmišljanju v glavnem nereflktirano, hkrati pa je pod vplivom aktualno političnih teženj družbeno na stanovanjskem področju zadobilo malodane pejorativen pomen. Z dominantnim motivom reformatorstva – usmerjanje zasebnih sredstev občanov oz. sredstev osebne potrošnje na stanovanjsko področje – se težišče reševanja stanovanjskega vprašanja vse bolj premika na zasebno sfero. Korelat tega pa je *praktična in konceptualna* redukcija pomena družbenega reguliranja stanovanjskega vprašanja.

Stanovanjsko vprašanje je postalo imanentno družbeno vprašanje z industrijsko revolucijo in njo spremljajočimi pojavi. Postalo je družbeno v smislu, da je njegova ureditev prenehala biti samorasla, neposredno zrasla v celoto življenjskih in delovnih pogojev, kot je bila še v naravni proizvodnji. Skratka, stanovanjsko vprašanje se pred industrijsko revolucijo ne pojavlja kot poseben, iz celote življenjskih in delovnih pogojev izdiferenciran problem. To postane šele z industrijsko revolucijo, ki iz »delavca, priklenjenega na zemljo«, napravi »proletarca brez kakršnekoli lastnine«, ¹ zlasti brez zemlje in njej pripojenega bivališča.

Sledove prejšnje neposredne zraslosti delovnih in življenjskih pogojev je najti tudi v prvem obdobju uveljavljanja industrijskega sistema, ² ko stanovanje za delovno silo še ni bilo ločeno od tovarniških objektov. Kapitalist, ki je organiziral proizvodni proces, je organiziral tudi nastanitev delovne sile v neposredni bližini proizvodnih objektov. Kasneje, z večanjem priliva delavcev v bližino industrije, v mesta, s prostorskim ločevanjem stanovanja od tovarniških objektov, z razvojem delavskih naselij, ki z nehijskimi razmerami in uhajanjem socialni kontroli začnejo ogrožati meščanstvo, tedaj se stanovanjsko vprašanje pojavi kot legitimno družbeno vprašanje, njegovo *družbeno reguliranje* pa nujnost. Začnejo se sprejemati različni socialni programi in ukrepi, s katerimi država posega na stanovanjsko področje. Pojavi se urbanizem, pojavijo se različni socialni programi reševanja stanovanjskega vprašanja.

¹ Stanovanjsko vprašanje kot spremljajoč pojav industrijske revolucije je analiziral že F. Engels v »O stanovanjskem vprašanju«; MEID IV, CZ, Ljubljana 1968.

² Glej P. Gantar: Urbanizem – družbeni konflikti – planiranje; KRT 18, Ljubljana 1985.

V nadaljnjem razvoju država v stanovanjsko sfero vse bolj intervenira. Razlog te intervencije je dvojen: usmerjanje celotnega družbenega reprodukcijskega procesa, ohranjanje socialnega miru.

V čem leži temeljni razlog sodobne državne intervencije? Mimo tega da država oz. ustrezne institucije prevzemajo skrb za zagotovitev življenjskih in tudi stanovanjskih pogojev marginalnih socialno ogroženih skupin, pa je temeljni razlog intervencije v tem, da trg kot regulator potrošnje na stanovanjskem področju sam, brez intervencije, ne funkcionira. Če je ponudba na stanovanjskem trgu odvisna le od ciljev in zmožnosti podjetniške gradbene industrije, potem večina prebivalstva (npr. v Franciji v sedemdesetih letih 60% gospodinjstev) nasproti njej enostavno nima ustrezne kupne moči. Ta problem je toliko večji, kolikor pomembnejša je vloga gradbene industrije v novogradnji, torej zlasti v visoko urbaniziranih področjih.

V čem je torej specifičnost stanovanja kot blaga, da njegov trg ne deluje tako kot trgi preostalih blag?

Prvič, gradbena industrija je kot panoga v specifičnem položaju;³ čas obračanja kapitala je značilno dolg, cena proizvoda posebno visoka, negotovost prodaje proizvodov večja in usodnejša, naložbe pa bolj tvegane kot drugod. Posledica tega je večja selektivnost zasebnega investiranja v to področje, predvsem tja, kjer je možen profit v čim krajšem času. Nasledek takega interesa pa so razdrobljenost gradnje med množico majhnih družb, ki opravljajo le posamezne operacije, nizka kvalifikacijska struktura zaposlenih, šibka tehnološka inovacija, skratka, ohranjanje arhaične oblike industrializacije, ki ne omogoča zniževanja cene. Takšen je torej položaj gradbeništva brez posredovanja države. Šele državna intervencija z različnimi ukrepi, od subvencij do kreditne politike, lahko ustvari razmere, da se poveča kupna moč prebivalstva, da se razširijo pogoji profitabilnosti te panoge, da se vanjo pritegne kapital, ki bo omogočil prehod v višjo stopnjo industrializacije gradbeništva ter s tem relativno pocenitev njegovih proizvodov. Gre za sila pomembno tehnološko in organizacijsko fazo v razvoju gradbeništva, ki jo je večina razvitih držav uspela doseči v sedemdesetih letih.

Drugič, stanovanje je dolgoročna potrošna dobrina. Njegova življenjska doba je v povprečju 100 let, kar pomeni, da ima toliko časa neko uporabno vrednost, torej omogoča zadovoljitev potrebe po stanovanju v povprečju dvema generacijama. Zato se z vso nujnostjo pojavi problem dinamike odplačevanja vrednosti stanovanja.

Zato država oz. paradržavne institucije posredujejo z večanjem kupne moči prebivalstva ter z ustvarjanjem oz. podpiranjem možnosti za sprotno plačevanje uporabe stanovanj, torej s skladom najemniških stanovanj.

Različne ukrepe državnih in paradržavnih institucij sooblikujejo pogoje nakupa stanovanja (doba odplačevanja in višina obrestne mere za

³ Specifičen položaj gradbene panoge in njeno navezanost na državno intervencijo je analiziral že M. Castells: *The Urban Question*, Edward Arnold, London 1977.

posojilo, višina lastne udeležbe kot pogoj za pridobitev posojila, možnosti za spreminjanje višine mesečnih odplačil kredita odvisno od finančnih sposobnosti posojilojemalca, premiranje, subvencioniranje gradbenih stroškov, davčne olajšave itd.), s čimer se povečuje kupna moč različnih delov populacije in jim torej omogoča zadovoljitev potrebe po stanovanju z njegovim nakupom na trgu.

Vendar pa vsaka posojilna politika trči na naslednja medsebojno pogojena omejitvena faktorja: višina dohodka različnih delov populacije in s tem tudi zgornja meja možnih odplačil ter doba odplačevanja posojil, ki načelno ne preseže življenjske dobe posojilojemalca. Zato nakup stanovanja, tudi ob kreditnih olajšavah, ustreza le tistemu delu populacije, katerega dohodek presega stroške neposredne reprodukcije njegove delovne sile, ki torej zmore za stanovanja plačati več, kot ga bo sam potrošil, saj je življenjska doba stanovanja 100 let. To pa seveda pomeni, da je iz takega načina zagotavljanja dostopa do stanovanja nujno izključen tisti del populacije, katerega dohodek lahko krije le stroške njegove neposredne reprodukcije, torej le stroške neposredne uporabe stanovanja. To pa nikakor niso le marginalne socialno ogrožene skupine, marveč tudi del aktivne populacije, predvsem nižje kvalificirane in zaposlene v manj akumulativnih panogah. Zato država oz. paradržavne institucije posegajo tudi v to področje: z investiranjem v izgradnjo najemniških stanovanj, s podporo neprofitnih družb, ki se ukvarjajo s tem, s kontrolo in subvencijami najemnin pri zasebnikih in družbah, ki stanovanja oddajajo. Sklad najemniških stanovanj je v razvitih kapitalističnih državah različno velik, vendar znaten: v večini razvitih držav je okoli leta 1970 v najemniških stanovanjih stanovalo več kot 50% gospodinjstev.⁴

Možnosti za najetje stanovanja in plačevanje ekonomske cene uporabe stanovanja ne uporabljajo le tisti, ki ne zmorejo nakupa, pač pa tudi tisti, ki ga ne želijo, saj možnost za najetje stanovanja omogoča in spodbuja mobilnost, to pa pelje k racionalnejši zasedenosti stanovanjskega sklada in daje večje možnosti za izbiro stanovanja glede na velikost, vrednost in lokacijo, odvisno od začasnih potreb. Bistveno je pri tem to, da je zagotovljena ekonomska osnova za vzdrževanje in obnovo tega sklada.

Skratka: država z različnimi institucijami in z raznolikimi oblikami in načini posredovanja *še le vzpostavlja možnosti* za delovanje stanovanjskega trga za večino prebivalstva, stanovanje pa na trgu nastopa v dveh oblikah: kot nepremičnina, katere korelat je lastništvo, ter kot svojevrstna storitev – uporaba stanovanja.

Seveda tudi v teh državah obstaja tak ali drugačen stanovanjski primanjkljaj, pojavi substandardnega stanovanja in konflikti, pač odvisno od ravni razvitosti in ravnotežja političnih sil, toda dejstvo, na katero sem želela opozoriti je, da je stanovanjsko področje visoko podružbljeno ter da obstaja zelo širok spekter raznolikih oblik in načinov podružbljenosti ter

⁴ A Statistical Survey of the Housing in the ECE Countries around 1970; publikacija OZN.

da so prav te oblike tiste, ki bistveno prispevajo k vitalnosti in racionalnosti funkcioniranja tega področja.

To pa je seveda zelo aktualno ob *krizi racionalnosti oblik podružbljenosti stanovanjskega področja*, ki se kaže v večini držav realnega socializma ter še posebej v Jugoslaviji.

Videti je, da so konkretne oblike podružbljenosti stanovanjskega vprašanja, ki so v prejšnjih obdobjih dale precejšnje rezultate, v novjšem času skorajda izčrpale svoje možnosti. Iskanje možnih izhodov iz te krize gre predvsem v smeri vključevanja tržnih, ekonomskih zakonitosti v stanovanjsko področje, v praktičnih poskusih večje mobilizacije zasebnih sredstev. Ta proces je zelo izrazit v Jugoslaviji, kjer je formuliran kot »uvajanje družbenoekonomskih odnosov v stanovanjskem gospodarstvu«.

Nekatere konkretne izpeljave tega procesa izpričujejo svojevrsten paradoks: dežela, katere specifikum in modus vivendi je družbena lastnina, vpeljana kot najracionalnejši modus upravljanja s sredstvi, če sodimo po pobudi odprodaje družbenih stanovanj, na stanovanjskem področju od njega morebiti sploh odstopa. Ta odstop je prisoten tudi v danes pogosto izraženi tezi, da je zasebna lastnina stanovanja edini možni garant gospodarskega ravnanja posameznikov. Kaj je na stanovanjskem področju v primerjavi s področjem dela tako specifično, da to odpoved legitimira in kakšni so možni rezultati reduciranja oz. odpravljanja najemniških stanovanj, ko vendar izkušnje razvitejših držav kažejo, da prisotnost takih stanovanj narekuje sama dohodkovna struktura zaposlenih, ostaja nereflktirano.⁵ Pri tem pa seveda ostajajo nereflktirani tudi vzroki in predvsem mehanizmi, zlasti konkretne organizacijske forme upravljanja z družbeno lastnino, ki so povzročili, da je ta oblika podružbljenosti stanovanjskega vprašanja pripeljala do bistvenih neracionalnosti. V čem se kažejo neracionalnosti?

Že drugo desetletje se deklarira nujnost prehoda na ekonomske najemnine, torej najemnine, ki naj bi zadostovale vsaj za enostavno reprodukcijo družbenega stanovanjskega sklada. To se ne realizira. Realna vrednost najemnin upada. Dejstvo, da najemniki ne plačujejo ekonomske cene uporabe stanovanja, samo po sebi ni nujno disfunkcija, saj nam primerjava z drugimi državami pokaže, da je v takšnem ali drugačnem obsegu in obliki subvencioniranje najemnin skoraj povsod prisotno. Disfunkcionalnost in neracionalnost se pokažeta v socialnih in ekonomskih učinkih teh subvencij.

Prvič, v primerjavi z razvitimi kapitalističnimi državami, kjer prejemajo subvencijo nižji sloji, so je pri nas deležni prav vsi najemniki. To pa pomeni, da so je bolj deležni višji sloji, saj ti v najemniških stanovanjih

⁵ Potrebo po skladu najemniških stanovanj poudarja tudi zelo odmeven Bajtov predlog stanovanjske reforme, vendar pa se ne spušča v oceno potrebne velikosti takega sklada. Taka ocena je nujna, saj je možno, da se njen rezultat ne bi bistveno razlikoval od obstoječega števila družbenih stanovanj. Pri tem bi se radi opozorili na pogosto dokaj nekorektno interpretacijo tega predloga, ko se iz sklopa medsebojno pogojenih ukrepov po potrebi izločajo in poudarjajo samo nekateri – npr. odprodaja družbenega stanovanjskega fonda. Bajt, A.: Gospodarska gibanja, maj 1984.

prebivajo pogosteje od nižjih. V Sloveniji je bilo leta 1984 v izobrazbeni skupini z osnovno šolo in manj okoli 20% najemnikov, v izobrazbeni skupini s srednjo šolo 26%, v najvišji izobrazbeni skupini pa 36% najemnikov.⁶

Drugič, v primerjavi z drugimi državami, tudi državami realnega socializma, ta subvencija ne prihaja v stanovanjsko področje od zunaj, pač pa iz stanovanjskega področja samega: subvencija pomeni v bistvu prelivanje vrednosti stanovanjskega sklada v zasebno potrošnjo najemnikov, ki jo tako uporabljajo v druge namene, primanjkljaj pa se kaže v sredstvih za vzdrževanje in obnavljanje stanovanj, ki tako pospešeno propadajo. Realna je celo grožnja, »da se bodo v ta namen tako ali drugače prelivala sredstva za gradnjo ali prenovo.«⁷

Družbene mehanizme, ki omogočajo tako neracionalno funkcioniranje in »kopnenje tega mamutskega družbenega kapitala«,⁸ je najkondicijeje opisal Bajt:⁹ »Dokler bo obstajala možnost . . . , bodo uporabniki družbenih stanovanj, v velikem delu politično močni sloji, ki odločajo o klimi v družbenopolitičnih skupnostih, ki bi morale sprejeti tudi ustrezne ukrepe, vedno iznašli kak način za sabotažo tega cilja ekonomske reforme«.

Gre torej za ohranitev pridobljenih privilegijev in za tako delovanje sfere upravljanja, ki to omogoča. Zato da bi se ta kritična točka, ki jo je možno natančno lokalizirati, zameglila, se javljajo poskusi to točko globalizirati. Najpomembnejši sta dve obliki te »globalizacije«.

Prvič, prehod na ekonomske stanarine se skuša prikazati kot malodane nacionalna katastrofa, saj bi ogrozil življenjsko raven »delavcev«. Pri tem se zamolčuje, da za take primere obstaja institucija »delnega nadomeščanja stanarine«. Podatek, da je to subvencijo leta 1984 prejelo le 2,9% gospodinjstev v najemniških stanovanjih, najzgovorneje priča o tem, v kakšnem razmerju sta višina najemnine in dohodkovna struktura najemnikov. Sredstva za subvencioniranje najemnin so leta 1984 predstavljala le 0,4% sredstev solidarnosti v stanovanjskem gospodarstvu, manj kot izdatki za provizijo SDK in banki pri prometu s temi sredstvi. Gre za paradoks, da imajo od solidarnostnih sredstev v stanovanjskem gospodarstvu več banka in SDK kot vzdrževanje in obnova stanovanjskega sklada. Vendar pa utegne biti ta paradoks na mikroravni paradigmatičen tudi za makroraven: stanovanjsko področje načena svojo substanco, ker ima v strukturi potrošnje sistemsko zagotovljen premajhen delež.

Drugič, ta točka se skuša globalizirati tudi z že omenjenim problematiziranjem paradigme družbene lastnine v stanovanjskem področju, zasno-

⁶ Kvaliteta življenja v Sloveniji; ISU 1985.

⁷ Globalna ocena uresničevanja usmeritev družbenega plana SR Slovenije za obdobje 1981–85 z oceno možnosti razvoja v letu 1986 (jesenska analiza), Poročevalec 5. 11. 1985, Ljubljana.

⁸ Andreevski, U.: Ekonomska stanarina neobhodnost – konverzija kredita imperativ; Socijalizam 1/1982.

⁹ Bajtovemu predlogu stanovanjske reforme lahko očitamo, da je mehanizme zaviranja koncizno ugotovil pri problemu nezmožnosti prehoda na ekonomske najemnine, ni pa obstoja teh istih mehanizmov upošteval tudi pri realizaciji programa, ki ga je sam predlagal.

vanim s tezo o zasebni lastnini kot edinem možnem garantu gospodarnega ravnanja.

Pri tem pa ni nepomembno, da še zdaleč niso izčrpane niti načete vse možnosti za racionalizacijo delovanja sklada družbenih stanovanj (racionalna izkoriščenost, realne možnosti za vlaganje najemnikov v vzdrževanje in izboljšavo tega sklada).

Kriza oblik in mehanizmov podružbljenosti, racionalnega družbenega upravljanja ni prisotna le pri instituciji najemniških stanovanj, ampak tudi v drugih delih stanovanjskega področja.

Posojilna politika: Zaradi razlike med višino obrestne mere za odplačilo stanovanjskih posojil in letno stopnjo inflacije smo pričali pojavu, da se realno vrača le majhen del vrednosti najetih posojil, po nekaterih ugotovitvah praktično le četrtnina, kar se lahko pojmuje tudi kot proces »denacionalizacije družbenih sredstev« in njihova privatizacija.¹⁰ Primerjava s funkcioniranjem stanovanjskega področja v drugih državah nam pokaže, da tudi to, samo na sebi, ni nujno problematično, saj so takšne ali drugačne olajšave za nakup stanovanja prisotne povsod in tudi ta pojav lahko obravnavamo kot svojevrstno obliko družbene subvencije. Dejstvo je namreč, da bi brez take subvencije naša gradbena industrija nikakor ne imela zagotovljene kupne moči prebivalstva.

Ponovno se neracionalnosti pokažejo šele, ko zastavimo vprašanje o socialnih in ekonomskih učinkih takega subvencioniranja.

Prvič, kakšni so socialni učinki? Podatki kažejo, da je v Sloveniji pri gradnji uporabilo posojilo 75% vseh graditeljev, vendar: v najvišji izobrazbeni skupini graditeljev je posojilo uporabilo 97,6% graditeljev, v najnižji pa le 56,2%.¹¹ Gre za izrazito socialno diferencirano možnost za uporabo ter s tem tudi koristi od njih v prid višjim slojem.

En mehanizem selekcije je določen delež lastne udeležbe v finančni konstrukciji, drug mehanizem pa je inflacija: pri namenskem varčevanju inflacija progresivno razvrednoti realno vrednost privarčevanih sredstev, tako da se z daljšanjem varčevalne dobe ne da realno ustrezno povečati privarčevanih sredstev, ta pa so tudi osnova za pridobitev posojila. Zato je sedanja posojilna bančna politika prilagojena le možnostim za višje dohodkovne skupine, ki v krajšem času lahko privarčujejo več sredstev. To pa tudi pomeni, da so oblike subvencije z nižanjem realne vrednosti odplačila posojil bolj deležne višje dohodkovne skupine. Dostop do posojila v delovni organizaciji ni tako socialno selektiven kot bančni posojilni sistem, vendar ne uspeva spremeniti te logike.

In kakšni so ekonomski in gospodarski učinki te subvencije? Če gre za nakup stanovanja, lahko zastavimo vprašanje o tem, kakšen je učinek te subvencije na delovanje gradbene industrije. Ta subvencija je nenamenska in ni v funkciji nikakršne politike, ki bi spodbujala tehnološko in organiza-

¹⁰ Andreevski, U., Že citirano delo.

¹¹ Kvaliteta življenja v Sloveniji, ISU 1985.

cijsko racionalizacijo gradnje in prehod v višjo raven industrijske proizvodnje in s tem relativno cenitev proizvodov, ni v funkciji racionalne uporabe materialov, ki bi pripomogli do energetsko racionalnejših objektov, temveč nasprotno: tolerira neracionalno organiziranost izvajalcev po načinu »zidanja cene«, socializira stroške zaradi zamud in raznih neracionalnosti pri delovanju gradbenih podjetij, realizacijo monopolne rente.¹² Ta oblika subvencije gradbenim podjetjem ni prispevala k nujnemu prehodu v višjo raven industrializacije njihove proizvodnje, k večanju produktivnosti (v obdobju 1980 do 1984 se je produktivnost v gradbeni panogi celo zmanjšala za 28%,¹³ ne k večji akumulativnosti.

Problemi se pojavljajo prav na točkah, kjer je družbena regulativa nujna, a neustrezna: zbiranje in racionalna uporaba sredstev za novogradnjo (obstajajo različne ocene o obsegu neizkoriščenih sredstev in o vzrokih za to), določitev cene, vprašanje investiranja v komunalno infrastrukturo.

Ves ta sklop vprašanj naj bi reševal koncept družbeno usmerjene stanovanjske gradnje. In kakšni so njeni rezultati? Uporabimo kar uradno oceno: »... največji problemi – so se – pojavili prav tam, kjer so investitorji najslabše organizirani in kjer je delovanje tržišča zamenjalo dogovarjanje – na področju družbeno usmerjene stanovanjske gradnje«. In še: »Očitno je, da je prav na področju stanovanjske graditve, kjer je bilo sprejetih največ izjem in ukrepov za zaščito investitorja, le-ta najbolj nemočen«.¹⁴

Družbeno usmerjena stanovanjska gradnja, kot se je do zdaj razvijala, očiten primer za to je Trnovo, ne pomeni »družbenega usmerjanja«, pač pa obliko »podružbljanja neracionalnosti« v stanovanjski gradnji, hkrati pa pomeni tako obliko organiziranosti, ki zagotavlja, da se bo kupec, po besedah trnovskega soinvestitorja, »ujel v past«.

Glede na celoten položaj je umevno, da je zasebna gradnja, zlasti v manjših mestih in zunajmestnih področjih, tista, ki ima pri reševanju stanovanjskega vprašanja pomembno vlogo. In tudi tu lahko ugotovimo, da se problemi kopičijo prav v točkah, kjer je potrebna učinkovita družbena regulativa, ki pa je zatajila: implementacija politik, ki bi prispevale k racionalni izrabi zemljišč, k racionalni rabi materialov za energetsko varčnejše objekte, k tehnološki racionalizaciji, saj večji del zasebne gradnje po tehnološki plati pomeni danes arhaično razmetavanje z delovno energijo. Prav zadružna gradnja, ki naj bi odpravila te pomanjkljivosti, je deležna skoraj nikakršne realne podpore.

Hkrati se ob formalnih oblikah družbene regulacije stanovanjskega področja ob stanovanjskem gospodarstvu razvija in krepi nek drug pojav, ki obstaja kot njegova zamolčana predpostavka: to je nekaj, kar lahko upravičeno imenujemo »sivo stanovanjsko gospodarstvo«. Razpleta se cela vrsta neformalnih in neinstitucionaliziranih, pogosto tudi nelegalnih

¹² A. Vahčić: Problem rente v stanovanjskem gospodarstvu: material sekcije MC CKS, Ljubljana 1985.

¹³ Globalna ocena ... že navedena.

¹⁴ Prav tam.

oblik uporabe različnih virov za reševanje stanovanjskega vprašanja. Ni naključno, da je stanovanje »privilegirano mesto« kompromitiranja tistih, ki so sicer moralno politično neoporečni, vendar to je marginalija. Levji delež v okviru sivega stanovanjskega gospodarstva imajo različne oblike pomoči sorodstva in širšega socialnega zaledja, ki se mobilizirajo ob reševanju stanovanjskega vprašanja posameznika. O razširjenosti tega pojava priča podatek, da je takšno od pomembnejših oblik pomoči sorodstva pri reševanju stanovanjskega vprašanja dobilo 60% Slovencev, 43% Slovencev pa je rešilo stanovanjsko vprašanje izključno na osnovi pomoči sorodstva.¹⁵ Seveda se pri tem aktualizira socialno poreklo, en izmed stranskih učinkov pa je tudi, da se pri tem vzpostavlja socialna kontrola, ki jo starejša generacija hkrati z dajanjem pomoči vzpostavlja nad mlajšo.

Takšna razvitost sivega stanovanjskega gospodarstva izpričuje dejstvo, da se reševanje stanovanjskega vprašanja ne le prenaša v zasebno sfero, marveč se nujno tudi individualizira: posamezniki so tisti, ki iščejo in tudi lahko najdejo optimalno *kombinacijo dostopnih formalnih in neformalnih virov*. Korelat tega je, da posamezniki svojega enakega ali podobnega položaja glede na (ne)možnost uporabe formalnih virov ne percipirajo in artikulirajo kot skupnega problema, kot problema tako ali drugače sistemsko prikrajšane skupine, temveč predvsem kot zaseben problem. Tudi pri samem artikuliranju potrebe po stanovanju je razmejitvena črta med družbenim (sistemskim) in zasebnim dokaj nejasna (na primer: v večgeneracijskih gospodinjstvih, ki bivajo v istem stanovanju, ker nimajo druge izbire, se potreba po stanovanju pogosto artikulira celo le kot problem »slabih medosebnih odnosov«).

V prispevku sem skušala opozoriti na nekaj bistvenih neracionalnosti, ki se kažejo v delovanju sistema stanovanjskega gospodarstva. Namen prispevka ni bil dajati predloge delnih sprememb, saj sodim, da vnovično povzemanje in ponavljanje številnih že opredeljenih, a nerealiziranih ciljev, ni produktivno.

Namesto tega se zdi ob zaključku primerneje izpostaviti tiste značilnosti sistema stanovanjskega gospodarstva, o katerih je manj govora in ki bistveno sopogojuje opisano situacijo.

Prvič, opisana situacija je v zvezi z oblikovanjem in zastopanostjo interesov v sferi samoupravne organiziranosti stanovanjskega gospodarstva kot podsistema organizacije upravno političnega sistema. Tu je bila dosežena decentralizacija odločanja in vključevanje izredno velikega števila subjektov v ta proces. Vendar številčna širitev udeležencev ni zagotovila dveh bistvenih postavk:¹⁶ uveljavitve strokovnosti pri odločanju in učinkovite demokratične zastopanosti širšega spektra različnih interesov.

¹⁵ Kvaliteta življenja v Sloveniji, ISU 1985.

¹⁶ Analiza razvojnih možnosti stanovanjskega gospodarstva SRS v obdobju 1986–2000; UI, Ljubljana 1985.

Neracionalna zasedenost stanovanjskega fonda ob hkratnem drastičnem zmanjšanju možnosti dostopa do stanovanja ter druge, že omenjene neracionalnosti, gotovo kažejo na deficitarno zastopanost interesov. Ali drugače: dominirajoči interesi ne zagotavljajo smotrnega razvoja stanovanjskega gospodarstva oz. njegovih delov.

Drugič, če sem prej opozorila na deficitarno zastopanost interesov v samoupravni, politični sferi, pa je potrebno opozoriti tudi na vprašanje (zaščite) interesov v nepolitični, pravno-upravni sferi. Gre za vprašanje zaščite interesov posameznika in za zagotavljanje realizacije pogodbenih odnosov. Koncept družbeno usmerjene stanovanjske gradnje se je udejal tako, da ščiti interese gradbene industrije, saj ji praktično zagotavlja kupca, ni pa dovolj razvite »družbene infrastrukture«, ki bi kupcu zagotovila realizacijo pogodbenega odnosa. Gre torej za vprašanje obstoja in delovanja pravne države.

Tretjič, značilnost sistema stanovanjskega gospodarstva je institucionalna in normativna hiperkompleksnost, ki se še stopnjuje z neprestanimi delnimi spremembami. Rezultat je velika nepreglednost sistema in njegova težka obvladljivost, s katero se soočajo tudi udeleženci v sistemu odločanja. Nekoliko cinično rečeno je prav to tudi najizrazitejše sporočilo, ki so ga javnosti (seveda nekontrolirano) posredovale javne razprave in okrogle mize o stanovanjski problematiki v novjšem času. Taka hiperkompleksnost otežuje odločanje, po drugi strani pa tudi bistveno zmanjšuje predvidljivost in obvladljivost učinkov neke parcialne spremembe.

Omenjene značilnosti sistema stanovanjskega gospodarstva so v veliki meri občesistemske narave. Nadaljnji razvoj stanovanjskega gospodarstva terja vključitev tudi te tematike, ki pa ostaja v njegovem okviru dokaj nereflektirana.

DANA MESNER

SOZD kot trdno povezane funkcionalne celote ali situacijske asociacije¹

Različne analize, ki proučujejo integracijska gibanja v jugoslovanskem gospodarskem prostoru, ugotavljajo izredno fragmentarnost in »lokalno-politično kontroliranost« integracijskih procesov, kar otežuje medregionalno povezovanje organizacij združenega dela, povečuje medregionalno neaktiviranje proizvodnih potencialov in s tem vpliva na pospeševanje strukturalnih nesorazmerij v našem gospodarstvu. Poznamo različne oblike teritorializacije sestavljenih organizacij združenega dela. Na eni strani se sozdi zapirajo v regionalne meje družbenopolitičnih skupnosti

¹ Članek povzema del ugotovitev iz raziskave Sestavljene organizacije združenega dela, opravljene na RI FSPN, avgusta 1985.

(republik, občin), na drugi strani pa se tozdi in delovne organizacije pretežno oblikujejo po teritorialnem načelu. Ta drugi pojav pomeni pravzaprav notranje razstavljanje sozdov v relativno izolirane tozde in delovne organizacije, ločene z lastnimi politikami razvoja in regionalnimi intervencijami ekonomske politike. Slaba struktura in neintegritetnost sestavljenih organizacij jim ne omogočata ustrezno voditi razvojne makropolitike in prilagajanje razmeram svetovnega tržišča. Akterji, ki prevzamejo sedaj to vlogo, so družbenopolitične skupnosti, ki nekako vodijo to razvojno politiko, na drugi strani pa ščitijo »svoje« gospodarstvo pred svetovno in domačo konkurenco. Nekateri avtorji govorijo o preveliki avtonomiji tozdov.²

Pojem avtonomija tozdov označuje stopnjo, do katere posamezne temeljne organizacije samostojno in neodvisno od drugih tozdov in organov sozda sprejemajo operativne in strateške odločitve. Ker je sestavljena organizacija po opredelitvi organizacijska celota, v kateri tozdi in delovne organizacije usklajujejo svoje interese in sprejemajo kolektivne odločitve v procesu samoupravnega sporazumevanja – ima pojem avtonomija tozda negativno konotacijo: večja kot je avtonomija tozda, manjša je stopnja usklajenega delovanja sestavljene organizacije in zaradi tega manjša njegova ekonomska učinkovitost. Stopnja avtonomije ni odvisna samo od vrste nastanka, temveč tudi od dejanskih ciljev poslovanja sozda (če je osnovni cilj poslovanja v sozdu usklajevanje vseh elementov tekoče in razvojne politike, tedaj je avtonomija tozdov manjša). Avtonomija je odvisna tudi od razmerja sil oziroma vpliva posameznih organov v sozdu. Verjetno bo manjša tam, kjer organi sozda uspejo v formulaciji in realizaciji enotne strategije razvoja in zasnove medsebojnih ekonomskih odnosov v sozdu. Stopnja avtonomije pa je odvisna tudi od različne stopnje solidarnosti, recipročnosti in skupnega prevzemanja rizika in seveda načina urejenosti notranjih ekonomskih odnosov, s katerimi se utrjujejo različni interesi tozdov. Zaradi pretirane avtonomije tozdov je opazna konkurenca poslovnih organov delovnih organizacij pri doseganju dominantne pozicije pri urejanju družbenoekonomskih odnosov, kar seveda vleče korenine iz utrjevanja tehnokratskih teženj. V takih razmerah ponavadi pridobiva pomen intervencija »lokalnih« družbenopolitičnih skupnosti, kar pelje v tako imenovano »teritorializacijo« sozda na lokalne, z družbenopolitičnimi »mejami« ločene tozde in delovne organizacije, kar vse otežuje usklajevanje, ker se poleg organov sozda v procesu koordinacije pojavljajo kot posredniki tudi lokalne družbenopolitične skupnosti.

Zaradi teh pojavov avtonomije temeljnih organizacij se kolektivno odločanje in sporazumevanje o strateških in operativnih vprašanjih pogostokrat spelje na časovno zamudno »prepričevanje« in skupinske pritiske, kar vse otežuje uresničevanje učinkovite koordinacije v sozdu.³

² S. Ostojić: Uloga SOUR u jugoslovenskoj privredi, Ekonomika udruženog rada, 1983, št. 7–8, Beograd.

³ Vse večja avtonomija tozda ima seveda tudi ne nepomembno praktično implikacijo, in sicer pritisk za degradacijo skupnih strokovnih služb na ravni delovne organizacije in sozda.

Vse to so negativni učinki slabe povezanosti in neučinkovite notranje organizacije sestavljenih organizacij združenega dela.

Proučevanje prakse organiziranja sestavljenih organizacij kažejo, da obstoje različni sozdi – tako glede organizacijske strukture, motivov združevanja, načinov združevanja in stopnje medsebojne povezanosti kakor tudi glede načina urejanja medsebojnih ekonomskih odnosov, strategije razvoja ipd. Vprašanje, ki se zastavlja, je, ali obstoje posamezni značilni tipi sestavljenih organizacij in če, kakšne so osnovne značilnosti organiziranja in funkcioniranja posameznih »značilnih« sestavljenih organizacij. Razprave, ki so skušale dokazati uspešnost bodisi zgolj vertikalnih ali horizontalnih organizacij, so bile mimobežne toliko, kolikor niso uspele videti neuspešnosti v tistem tipu organiziranosti, ki so ga zagovarjale. Novejše analize organiziranja in funkcioniranja sestavljenih organizacij, ki so bile opravljene po vsej Jugoslaviji, kažejo, da imamo v vertikalnih integracijah tako sestavljene organizacije, ki imajo visoko stopnjo notranje povezanosti, so dolgoročno zasnovane stabilne celote, kot tudi tiste, ki niso uspele razviti visoke stopnje povezanosti, temveč so prej podobne slabo povezanim poslovnim skupnostim, združene zaradi kratkoročnih interesov – »situacijske asociacije«, ki hitro sklepajo »prijateljstva«, njihova lojalnost do asociacije pa ne traja dolgo. Ravno take značilnosti se kažejo tudi v horizontalnih integracijah. Kratka primerjalna analiza notranjega delovanja različnih tipov sestavljenih organizacij nam bo pokazala določene zakonitosti.

Osnova za klasifikacijo različnih tipov sestavljenih organizacij je bila predvsem tehnično-tehnološka osnova velikih sistemov. Pomembnost tehnično-tehnološke osnove v sestavljeni organizaciji je tisti determinacijski faktor, ki nam v najbolj grobih obrisih nakaže določeno stopnjo povezanosti v integraciji. Splošno pravilo, ki bi ga tu lahko formulirali, je naslednje: Tehnično-tehnološka medsebojna odvisnost organizacijskih delov (kjer so tehnični elementi oziroma organizacijski deli visoko integrabilni) zahteva dokaj visoko stopnjo tehnološke discipline, visoko specializacijo in standardizacijo, ta pa narekuje določeno dimenzioniranje vsakega organizacijskega dela in medsebojno usklajevanje, ki je ugodno s stališča ciljev in potreb celote.

Sestavljene organizacije, ki nimajo močne tehnično-tehnološke osnove, srečamo v naši praksi zelo pogosto. Osnova njihovega povezovanja je zelo različna. V določenem smislu lahko govorimo o teritorialnih sistemih, ki so nastali iz različnih pobud, realizirajo predvsem kratkoročne interese, so nestabilne predvsem zaradi medsebojne nepovezanosti, ko se spremeni konfiguracija kratkoročnih interesov, integracija razpade brez večjih pretresov.

V skladu s takimi-razsežnostmi medsebojne povezanosti se gradi tudi funkcionalna organizacijska struktura sestavljenih organizacij. Sozdi se med seboj razlikujejo po a) številu skupnih funkcij, ki se opravljajo na ravni sozda, b) oblikah organizacije skupnih funkcij (posebne delovne

organizacije skupnega pomena ali službe v okviru delovne skupnosti sozd); c) obsegu skupnih funkcij (prodaja, nakup, izvoz, lahko obsegajo samo posamezne proizvode ali pa celotno proizvodnjo); d) avtonomiji delovne organizacije skupnega pomena, da opravljajo določene storitve tudi za organizacije zunaj sestavljene organizacije združenega dela (stopnja avtonomnosti je zelo različna); e) številu zaposlenih v posameznih službah delovne skupnosti in delovne organizacije skupnega pomena, itd.

V teh značilnostih organizacijske strukture se zrcalijo globlje razlike med sozdi v:

- a) uspešnosti usklajevanja dejavnosti med tozdi in delovnimi organizacijami,
- b) stopnji avtonomije posameznih delov celote;
- c) uspešni oziroma neuspešni delitvi dela na strateške in operativne aktivnosti;
- d) strategiji razvoja;
- e) disfunkcionalnem delovanju posameznih delov;
- f) dezintegracijskih procesih v sestavljenih organizacijah.

Tehnično-tehnološka osnova je tista determinanta, ki pokaže različnost oblik v vertikalnih in horizontalnih integracijah.

1. Vertikalni SOZD:

a) fazna povezanost – ponavadi je to enodominantna dejavnost, kjer so članice medsebojno povezane s tehnologijo prosesa proizvodnje; izdelek gre iz ene faze v eni organizaciji v naslednjo fazo v drugi in pri tem se povečuje stopnja njegove dodelanosti vse do končnega izdelka. To je tako imenovana proizvodno vertikalna povezava;

b) proizvodno-trgovinska povezanost, kjer se proizvodnja povezuje s trgovino. Tu se v zadnji fazi proizvod dodela le v manjši meri: embalaža, reklama . . . ;

c) vertikalno povezovanje zelo heterogenih organizacij združenega dela: proizvodnja, gostinstvo, turizem.

2. Horizontalni SOZD (imenovani tudi povezano diverzificirani sozd): sozd deluje v večih gospodarskih vejah, v katerem so osnovne in dopolnilne dejavnosti oziroma proizvodi povezani koherentno s tehnološkimi tržnimi vezmi:

a) horizontalna povezovanja za proizvodnjo proizvodov, ki so sestavljeni iz sestavnih delov;

b) drugi tip horizontalne povezanosti je povezovanje na funkcionalni podobnosti proizvodnih zmogljivosti (strojni parki, kadri, surovine in materiali);

c) horizontalni tržni sistem – določenih blagovnih znamk, proizvodov.

3. Mešani ali diagonalni sozd: povezovanje je deloma horizontalno in deloma vertikalno.

4. Konglomerati (nepovezano diverzificirani): delujejo v širokem spektru medsebojno slabo povezanih proizvodov in storitev.

Značilnost, ki je primarna za organiziranost naših sozdov, je njihova

heterogenost glede razvoja in tudi glede dejavnosti, ki jih (ne)funkcionalno vključujejo.

Hipotezo o večji oziroma manjši stopnji povezanosti po strukturi povezovanja smo skušali prikazati v obliki spodnje tabele. Križci v posameznem polju označujejo hipotetični postavljeno stopnjo povezanosti po posameznih tipih oziroma podtipih integracije.

Tip SOZD	Stopnja povezanosti	Visoka stopnja povezanosti	Nizka stopnja povezanosti
VERTIKALNI	FAZNI	×	
	PROIZVODNO TRGOVINSKA POVEZANOST	×	
	ZELO HETEROGENIH ORGANIZACIJ		×
HORIZONTALNI	SESTAVLJENI DELI	×	
	PODOBNOST PROIZVODNIH KAPACITET	×	
	HORIZONTALNI TRŽNI SISTEMI		×
DIAGONALNI		×	
KONGLOMERATI			×

Po navedenem lahko predpostavimo, da je v sestavljenih organizacijah združenega dela, kjer je stopnja povezanosti večja, manj problemov usklajevanja in je koordinacija lažja. Prav tako lahko pričakujemo, da je stopnja realizacije dogovorjenega večja v sozdih z večjo stopnjo povezanosti, manj je oportunističnega obnašanja ekonomskih subjektov. Sozde z večjo stopnjo povezanosti odlikujejo tudi izdelana strategija razvoja, uspešna delitev dela na strateške in operativne aktivnosti, majhna avtonomija tozdov, majhna stopnja disfunkcionalnega delovanja posameznih temeljnih organizacij in nizka stopnja dezintegracijskih procesov v sestavljenih organizacijah, uzakonjeni način odločanja (soglasje vseh TOZD) pa se jim ne postavlja kot ovira v uspešnem funkcioniranju in realizaciji skupne strategije razvoja.

V skladu s temi značilnostmi medsebojne povezanosti se gradi tudi organizacijska struktura teh organizacij, kajti večina organizacijskih reši-

tev mora biti prilagojena dominantnim ciljem in nalogam, ki si jih zastavi organizacija. Organizacijski deli tistih sestavljenih organizacij, kjer so močno poudarjena tehnično-tehnološka osnova, v načelu podrejajo lastni proizvodni program tehnologijo in strukturo delovnih sredstev interesom celote, vendar le če celota zagotavlja realizacijo vseh samoupravnih pravic delavcev v sestavljeni organizaciji vsaj na ravni kvalitete, ki bi bila dosežena, če te intenzivne medsebojne odvisnosti ne bi bilo. V teh sestavljenih organizacijah imamo združenih dokašnje število poslovnih funkcij, te pa so večinoma organizirane v delovnih organizacijah skupnega pomena.

Sestavljene organizacije, kjer je tehnično-tehnološko povezanost slaba oziroma je ni, pa izgrajena organizacijska struktura ne zahteva tehnološke discipline, delovne organizacije popolnoma samostojno in vsestransko komunicirajo navzven. Tako izgrajena organizacijska struktura dejansko ne potrebuje organizacije skupnih služb. Kadar pa jih že organizirajo, so to službe, kot kažejo podatki, skromnih razsežnosti, brez prave vsebine dela in kadrovske slabo zasedene, ki ne morajo niti ohranjati niti spodbujati skupnosti. Gotovo ne moremo čistemu naključju pripisati dejstva, da med sestavljenimi organizacijami zelo heterogene vertikalne povezanosti in horizontalnimi tržnimi sistemi nismo našli delovne organizacije skupnega pomena.

Osnovni razlog takšnih poslovnih rešitev je, da lahko delovne organizacije zadržijo svojo poslovno fiziognomijo in organizacijo, ki so jo imele pred vstopom v integracijo. Prav zaradi tega ne preseneča, da mnoge take sestavljene organizacije obstoje oziroma delujejo zgolj formalno, tako da tudi po razpadu oziroma dezintegraciji njihovi organizacijski deli lahko nemoteno nadaljujejo s poslovanjem.

Močno razvito organizacijsko strukturo srečamo predvsem v vertikalnih integracijah faznega tipa in tipa povezanosti proizvodnje in trgovine ter v horizontalni integraciji pri proizvodnji sestavljenih proizvodov ter pri horizontalni integraciji, kjer je osnova povezovanja podobnost proizvodnih zmogljivosti.

V zelo heterogeni vertikalni povezanosti in horizontalnih tržnih sistemih ter v konglomeratih se pojavlja drug tip organizacijske strukture – ta je nerazvita, skupne poslovne funkcije, če so sploh združene, opravljajo delovne skupnosti sozda.

Sestavljene organizacije v primerjavi s sodobnimi multidivizionalnimi korporacijami v svetu ne delujejo po načelu subordinacije, kjer nima vrh korporacije legalno avtoriteto za sprejemanje ključnih odločitev in napotil za njihovo izvajanje. Globalne cilje korporacije (poslovno politiko, strateške plane razvoja) določa vrh korporacije, ki ga predstavlja odbor direktorjev, sestavljen pa je iz predstavnikov delničarjev, predsednika korporacije in funkcionalnih predsednikov, ki pravzaprav predstavljajo korporacijski »top management« ali »tehnostруктуру«. Vrh korporacije prav tako odloča o pravilih uporabe kapitala korporacije. Vse odločitve so izpeljane

s formalno razdelanimi postopki planiranja. Sozd kot prostovoljna oblika združevanja delovnih in temeljnih organizacij je decentralizirana, asociativna organizacija, v kateri je namesto hierarhične administrativne koordinacije uveljavljeno načelo kolektivnega odločanja in sporazumevanja kot mehanizem koordinacija akcije delovnih organizacij in tozdov. Naša teza je, da je od tehnično-tehnološke osnove v sestavljeni organizaciji odvisno, kakšna je stopnja kooperativnosti, oportunitizma in usklajenosti interesov ekonomskih subjektov, kar vse bistveno vpliva na možnost, da se uresniči usklajeno delovanje sestavljenih organizacij s samoupravnim sporazumevanjem.

Uporabljena literatura:

- P. Earl, *The Corporate Imagination: How Big Companies Make Mistakes*, Inc. Armonk, New York 1984;
- Integracijski procesi v gospodarstvu, zbornik RI FSPN, Ljubljana 1983.
- Kavčič B., *Samoupravna organizacija dela*, DE, Ljubljana 1982.
- Hall H. R., *Organizations Structure and Process* PHI Inc, London 1974.
- Poročilo: Sestavljene organizacije združenega dela, RI FSPN, Ljubljana 1985.
- Ostojić S., *Samoupravne korporacije - struktura i funkcionisanje* SOUR-a, NIO Poslovna politika, Beograd 1984.

JOŽE KNEZ

Aktualnost protislovij družbene lastnine

Ob izidu knjige Bogomila Ferfile: »Družbena lastnina in razpotja našega časa«

V zadnjem času se je ponovno povečalo zanimanje znanstvenostrokovne javnosti za vprašanja družbene lastnine in njena protislovja. Morda zato, ker se kažejo v zelo neprijetnih pojavih, čeprav smo vedeli za njeno protislovno naravo v razmerah blagovne proizvodnje že prej.

O družbeni lastnini kot raziskovanja vrednem pojavu pišejo že znani raziskovalci družboslovja, to je ekonomije, sociologije in prava, ki razmišljajo o družbeni lastnini z vidika svojih zaokroženih teoretičnih pogledov in v luči teh skušajo ugotoviti, kako se družbenopolitična izhodišča tvorcev teoretičnega in praktičnega oblikovanja načel družbene lastnine E. Kardelja, B. Bakarića in drugih ter družbena praksa ujemajo z njimi. Pojavila pa so se tudi imena mlajše generacije, ki to obširno in zahtevno temo proučujejo na podlagi poznavanja naših in tujih avtorjev družboslovne misli in na tej podlagi in lastnih raziskovanj poizkušajo preverjati teoretična izhodišča in pojav naše prakse.

V sklopu teh razmišljanj, ki so omejena na različne vidike in pojave, je pristop B. Ferfile celovit. B. Ferfila raziskuje družbeno lastnino kot tako v svojem raziskovalnem projektu, posameznih drugih zapisih in v pričujočem študijskem zvezku.

Namen svojih raziskav in pisarnih prispevkov opredeljuje sam takole: »Tako sem si zastavil cilj, da proučim pomen in oblike (družbene) lastnine, da jo razčlenim in prikažem v vseh (večini) pomembnih aspektih ter ob upoštevanju dosedanjih znanj pridem tudi do novih ugotovitev.«

Pri tem njegovem namenu se opazno zaznavata dva prevladujoča vpliva časa, v katerem živimo, v katerem nastajajo nove ekonomske, pravne in sociološke kategorije družbene lastnine in v katerem piše B. Ferfila. To je najprej očitno razhajanje med razvitostjo materialnih produkcijskih sil in (ne)ustreznostjo teh kategorij za tako stopnjo razvoja ter še kriznost časa, ki jo razni pisci povezujejo z družbeno lastnino kot njenim povzročiteljem zaradi njenega (ne)delovanja, zgrešenosti njene zasnove ali njene zgodovinske preuranjenosti.

B. Ferfila se kot vsi drugi raziskovalci družbene lastnine sooča z ogromnimi protislovji med danimi razmerami in željeno (modelno) zamišljijo, po kateri naj se zadovoljivo usklajuje dvoje temeljnih ciljev socialistične družbe v blagovni proizvodnji, to sta ekonomska učinkovitost in socialna skladnost, vse to pa še v ekonomsko nerazviti, regionalno neenakomerno razviti, mali večnacionalni državi sredi ekonomsko in družbeno drugače usmerjenega svetovnega okolja, kar pomeni še nadaljnje protislovje med nameni in pogoji. Čeprav povsod poudarja to ločevanje med razvitostjo materialnih produkcijskih sil ter ekonomsko in sociološko zahtevnostjo zamišljenega modela družbene lastnine, pride do edino možnega in realnega konstruktivnega pogleda, v katerem družbeno lastnino opazuje kot razvojno kategorijo in se zato posveti obravnavanju njenih sestavin oz. predpostavkam ter poizkuša s kritiko njihove nepopolnosti in nekonsistentnosti najti rešitve za njihovo izpopolnitev. Povezuje jih tudi s kriznostjo sedanjih gospodarskih razmer in tudi z (ne)dograjnostjo kategorij družbene lastnine. V nekaterih dokazovanjih ga sicer ta kriznost zapelje v emocionalnost, kar seveda zmanjšuje analitsko ostrino in točnost, vendar se to dogaja tudi drugim ljudem (avtorjem). V tej zvezi na koncu svojega zapisa prizna: »Prevladuje inflacija kritike (včasih tudi vsega in za vsako ceno).

Takšno »večinsko stanje« (oziroma subjektivna ocena tega stanja) v družboslovnih disciplinah, ki so najbolj angažirane (ob politiki) v kreiranju našega socialnega okolja, pa nikakor ne pomeni označitve absolutne (+ -) vrednostne dihotomije na relaciji kritična - nekritična znanost. Mislim, da je tudi v znanstvenih krogih veliko kritičnosti na vižo »tulimo z volkovi« (kot je bila prej »zaželjena« nekritičnost, je sedaj kritičnost). Seveda takšno ravnanje (ki je verjetno večinsko v nekaterih disciplinah) »obračanja po vetru« številnim eminencam ne potrjuje njihove visoke znanstvene legitimacije.

Hočem samo opozoriti na neko vrsto »balkanske simplifikacije«, zaletavosti iz enega v drug ekstrem, na kar je bilo že večkrat opozarjano (Ciril Ribičič). Čeprav je v sedanji atmosferi težnja, da se ta pripiše le uradni, oblasti politiki (kar bi bilo mnogo lažje rešljivo in manj zaskrblju-

joče), je takšna zaverovanost v »čudežni šimel«, ki bo razrešil vse probleme (ko jih bomo natakčili nanj), mnogo boljše vsidrana tudi v znanosti in celotni družbi nasploh.

V tej smeri bi postavil tezo, da je v razglabljanjih o družbeni lastnini preveč prisotno poudarjanje rešitev, ki jih racionalno testirajo in potrjujejo ter obenem predlagajo (zahtevajo) razvite meščanske družbe, premalo pa je (dogmatsko razumljenih in plakativnih Marxovih neoperativnih teoretskih navedb o socialistični družbeni lastnini je še vedno preveč) kreativnih iskanj in rešitev povezovanja (tendenčno) samoupravne stvarnosti in zakonitosti razvite blagovne produkcije.«

II

B. Ferfila navaja v študijskem zvezku veliko vprašanj, povezanih z družbeno lastnino. Metodološko se jih loteva tako, da raziskuje zgodovinski razvoj pojma in oblik lastnine, upošteva mnenje marksističnih klasikov in jugoslovanskih raziskovalcev in oblikovalcev, ki so se ukvarjali z njo, poizkuša izbistriti definicijo družbene lastnine za teoretično in operativno rabo, povezuje poglede različnih raziskovalnih disciplin na pojem, vsebino in pojavnne oblike lastnine in družbene lastnine posebej, vzporeja teoretična, to je modelska pričakovanja z družbeno prakso in razčlenjuje tudi odstopanja od modelskih pričakovanj, zlasti pojave erozije družbene lastnine, ter oblikuje predloge za družbeno prakso. Posebno obširno obravnava tisti del družbene lastnine, ki se nanaša na ekonomske odnose in ekonomsko dinamiko.

Čeprav je nemogoče enostavno definirati tako zapleten in vsestranski pojem, kot je družbena lastnina, in sicer kot odnos med ljudmi in njihov odnos do stvari, je avtorjevo prizadevanje za jasnejšo definicijo družbene lastnine vsekakor potrebno, saj prečesto podležejo enostransko usmerjeni pisci na glavo obrnjenemu tolmačenju družbene lastnine in razlagajo družbeno lastnino, kot si jo sami predstavljajo ali želijo.

V tej povezavi je pomembno avtorjevo opozorilo na interpretacijo tistih dveh posplošenih in v bistvu protislovnih definicij družbene lastnine, ki se glasita:

1. Družbena lastnina je lastnina vseh in nikogar
2. Družbena lastnina je lastnina vseh in vsakogar.

Prvo definicijo lahko spremenimo tako pojmovanje družbene lastnine, ki vsebinsko ustreza državni lastnini. Z drugo definicijo pa zagovarjamo tudi skupinsko lastnino.

V zvezi s prvo definicijo je pomembno avtorjevo opozorilo na besede E. Kardelja:

»Proizvajalna sredstva v družbeni lastnini pripadajo vsakomur, kdor dela, kot najpomembnejši objektivni pogoj njegovega dela in njegove svobode kot delavca in ustvarjalca. Toda do teh sredstev ne more nihče imeti nikakršnih privatnolastninskih pravic. V tem smislu (in samo v tem smislu, B. F.) je družbena lastnina od vsakogar in od nikogar«.

Torej prva definicija opredeljuje protimonopolno naravo družbene lastnine in tudi vse načine njene prakse, ki bi omogočili družbeno neenakost izven prilaščanja po delu.

Z drugo definicijo je jasno izražena tista Kardeljeva opredelitev, ki pravi, da je »družbena lastnina skupna, razredna lastnina vseh delavcev in oblika individualne lastnine vsakogar, ki dela«. Na tej podlagi in ob upoštevanih temeljnega izhodišča, da so lastninski odnosi med ljudmi, zagovarja tudi avtor stališče, da je družbena lastnina sistem dolžnosti, ki izvirajo iz dela z družbenimi sredstvi in pravic, ki temeljijo na rezultatih tega delavčevega dela (tekočega in minulega) in se uresničujejo v odnosih med ljudmi, vendar tudi do stvari (družbena lastnina za proizvodnjo). V zvezi s strukturiranostjo družboslovnih ved, ki vsaka s svojega vidika opazuje in razlaga družbene procese, opozarja, da družbena lastnina ni samo pravna kategorija, ampak tudi ekonomska in sociološka, torej je celovita in zajema vso dinamiko in dialektiko proizvodnega procesa (t. j. proizvodne sile in proizvodne odnose) kot najširše družbene totalnosti. Pravni vidik družbene lastnine pisca v tem trializmu vznemirja zaradi prevlade prava nad drugimi bolj odločujočimi in pomembnimi pojavnimi oblikami odnosov, kot sta ekonomski in sociološki. To vznemirja danes tudi druge, saj je znana kontraproduktivnost našega pravnega gigantizma. Čeprav sam opozarja na svojo stvarno nepristojnost, zastavlja vprašanje, kjer ostaja še lastninski odnos. Opozarja na tri različne koncepte pravne znanosti:

1. Družbena lastnina kot pravna kategorija ni več niti lastninsko-pravna niti premoženjskopravna kategorija.
2. Družbena lastnina kot pravna kategorija ni več lastninskopravna, je pa še premoženjsko pravna kategorija.
3. Družbena lastnina kot pravna kategorija je še oboje: lastninsko-pravna in premoženjskopravna kategorija.

Pisec se odloča za tretji pogled, ki ustreza njegovim komentarjem k pogledom prava, ekonomije in sociologije na družbeno lastnino. Oblikuje ožji in širši pogled na ekonomsko in pravno definicijo družbene lastnine. V zvezi z ekonomskim pojmom lastnine mu pomeni povzeto po I. Maksimoviću (tudi A. Bajt) ožji ekonomski pojem tisto, kar si vsak ekonomski subjekt dejansko prilasti, torej prilaščanje produktov. Medtem ko mu širši ekonomski pojem odnosov na podlagi družbene lastnine pomeni celoto vseh procesov, od proizvodnje, delitve in menjave do porabe produktov. Ožji pravni pojem lastnine mu pomeni tisti del urejanja, ki je v določenem pravnem redu maksimum pravnega urejanja prilaščanja dohodka. Zelo obsežno pa razume lastnino v njenem pravnem pomenu, in sicer kot celoto pravnih norm, ki urejajo statično in dinamično stran lastnine kot pravni izvor ekonomskih odnosov, kot pravno nadstavbo produkcije družbe na določeni stopnji njenega zgodovinskega razvoja.

Sociološki pojem lastnine postavlja kot najširšo opredelitev lastninskih odnosov, kot temeljne značilnosti globalne družbe (družbene formacije),

ki se izražajo ali v težnjah družbene danosti (brezrazrednosti) ali v prevladujočih antagonističnih polarizacijah – torej kot razredno dinamiko družbe.

Opozoril bi še na tisti vsebinski vidik, ki lastninske odnose razčlenjuje po prvinskem dualizmu teh odnosov, ki ga Marx in Kardelj označujeta kot odnos do stvari in odnos med ljudmi in ki ima svoje pojavne oblike v dvojnosti odnosov do družbenih sredstev za proizvodnjo in do dohodka kot vira, prvo kot statičen in drugo kot dinamičen model za družbeno in osebno prilaščanje družbene lastnine.

Večji del svoje raziskave pisec posveča ekonomskim kategorijam družbene lastnine, njihovi statiki in dinamiki (procesom) in ob tem pomenu dela in nedela v odnosih, ki tvorijo delo (pozitivno in temeljno vsebino teh odnosov) ter nedelo (dohodek in premoženje na podlagi nedela ali tujega dela) kot njegov negativen in deformirajoči pol. Pri tem odpira široke poglede na same kategorije družbene lastnine in njihova protislovja ter na možna izboljšanja modela udejanjanja družbene lastnine, kar vse je obsežna enciklopedija pojmov in procesov, povezanih z družbeno lastnino v naših razmerah.

III

V celotni avtorjevi predstavitvi odprtih vprašanj družbene lastnine srečamo pray tako nekatera protislovja in nekatera stališča, v zvezi s katerimi bi lahko zastavili vprašanje, ali so odgovori, predlogi dosledni tudi ob takšni zasnovi družbene lastnine, kot jo avtor sam razlaga. V tej zvezi bi opozoril samo na dve vprašanji: prvo je vprašanje subjekta družbene lastnine in drugo vprašanje razširjene reprodukcije in pravic delavcev na podlagi minulega dela.

V zvezi s prvim vprašanjem se pisec strinja s tistimi sistemskimi teoretiki, ki vidijo kot subjekt v samoupravni družbi in s tem tudi subjekt družbene lastnine institucije, to je organizacije združenega dela in njihove širše asociacije oziroma njihov socialni substat – delovni kolektiv. Pri tem išče tudi še neoblikovan makros subjekt, ker hkrati priznava potrebo po nadomestitvi države. S tem seveda pri razvijanju te logike odpira tisto znano dilemo o upravljanju delavcev, ki jo najlaže opredelimo kot dilemo med samoupravljanjem in upravljanjem v imenu delavcev. Vprašanje odpira prav gotovo zelo številne teoretične in metodološke vidike (kar je tudi njegov namen), vendar je temeljna razlika pogledov v vprašanju, kdo je entiteta družbe v njeni totalnosti: človek ali institucija; oz. v produkciji: delavec ali organizacija (ne zanikajoč njuno dialektično povezanost obojega). Čeprav zveni vprašanje zelo poenostavljeno, pa se vendar v njem skriva vsa protislovnost pogledov na položaj delavca v združenem delu.

Prav gotovo bi bilo netočno zanikanje pomena organizacije za delovno storilnost, saj je to posebno (umsko) orodje, ki ga uporablja človek delavec za doseganje svojih proizvodnih smotrov, vendar kot orodje ostane vedno le sredstvo. Če sta bili organizacija dela in koordinacija v

zgodovini tudi sredstvo za zaslužnjevanje človeka (delavca), je to njuna obrnjena slika, pogojena z nujnimi zgodovinskimi oblikami proizvodnih aktivnosti. Tudi v sodobnem času, ko neposredno podrejanje človeka in delavca v proizvodnih in v delovnih procesih nadomešča posredno podrejanje v najbolj splošni obliki kot podrejenost blagu in v konkretni kot njegovo podrejanje proizvodnim sistemom, je ta širitev odtujevanja protitok osvobajanju oz. razodtujenju človeka.

Vseeno pa ni točno, da za sodobno organizacijsko teorijo posameznik kot nosilec ekonomske aktivnosti ni zanimiv, temveč prav nasprotno – sodobne organizacijske teorije vključujejo vedno več človeka in delavca v polje svojih raziskovanj in teorij, čeprav zaradi težnje kapitala po večji presežni vrednosti. Zato je vpetost človeka (delavca) v trikot med njim samim (njegovimi interesi) in povezavami z drugimi ljudmi (delavci), s spajanjem njegovega dela s proizvodnimi sredstvi in z vso razvejanostjo zvez z drugimi deli združenega dela zelo zapleteno, pogosto konfliktno razmerje, ki ga v samoupravni družbi ne moremo omejiti na sistem razdelitve moči, kot je to običajen vzorec za odnose v razrednih in hierarhičnih družbah. Konstituiranje družbenega subjekta kot OZD (pravne osebe) bi pomenilo konstituiranje njihove notranje poslovodne hierarhije kot realnega nosilca družbene moči in v povezavi z drugimi podobnimi hierarhijami v družbi specifično slojevsko družbeno organiziranost, ki se izraža kot zveza birokracije in tehnokracije. Seveda lahko v tehnološke, poslovne in druge družbene procese posega delavec samo združen z drugimi delavci in s tehnologijo ter preko mikro- in makroorganizacije in z drugimi ustreznimi institucijami, vendar vse to izvira iz njega in se vrača k njemu (Kardelj). Zato je teoretična podlaga za znanstveni odgovor, ali je delavec sposoben, da ob naši razvitosti proizvodnih sil in celovitosti sodobne blagovne proizvodnje uresniči svojo ustavno vlogo, še kako skromna.

Ko govorimo o družbeni lastnini, ne govorimo o popolnoma delujočem sistemu z dolгими in bogatimi izkušnjami, temveč o nastajajočem, ki ima malo izkušenj in mnogo težav pri svojem nastajanju. Govorimo torej o željenem ali mogočem modelu družbenoekonomskih odnosov, ki ga ne moremo še preverjati na podlagi že preizkušenih kategorij, ali na podlagi tujih izkustev iz drugačnih sistemov, kar avtor tudi priznava.

V tej zvezi torzo, ki se zaznava v avtorjevih stališčih do vloge delavca in s tem samoupravljanja, izstopa posebno očitno na področje razširjene reprodukcije in pravic iz minulega dela. Avtor se tukaj opredeljuje za neindividualizirano naravo pravic delavcev iz minulega dela s trditvijo, da ga, »če gledamo na nagrajevanje (delitve) na temelju minulega dela z makroekonomskega vidika, sploh ni«, ker se rezultati večje produktivnosti prenašajo delavcem kot povečana kupna moč njihovega dela. Avtor priznava, da nismo ustrezno rešili razširjene reprodukcije, vendar to ne povezuje z neustrezno vlogo delavcev pri tem, ampak meni, da bi moralo biti to vprašanje urejeno s ceno družbenih sredstev, planom, zakonom

normalne reprodukcije osebnih dohodkov, normalne v skladu z družbenimi in samoupravnimi sporazumi. Poleg prejšnje je to temeljna dilema nadaljnjega razvoja samoupravljanja in družbene lastnine kot njegove ekonomske vsebine. Opozoril bi na tisto nesporno ugotovitev, da delež akumulacije (naložb) v družbenem proizvodu Jugoslavije ni bil nikoli nizek (čeprav v zadnjem času na račun zadolževanja), vendar rezultati niso ustrezali naložbenim (akumulacijskim) prizadevanjem. Očitno je vprašanje razširjene reprodukcije v Jugoslaviji (podobno pa velja tudi za druge socialistične države) vprašanje njene kakovosti (učinkovitosti). Kakovosti pa ne zagotavlja voluntaristično prelivanje akumuliranih (privarčevanih) sredstev, ampak zelo intenziven motiv (interes) za smotrno alokacijo akumulacije, za snovanje, selekcijo in uresničitev kakovostnih razvojnih projektov (tehnološko, tržno, programsko in kadrovske). Za to zelo zahtevno in večplastno nalogo pa rabimo veliko iniciative, ustvarjalnosti in znanja ter zaradi tega motivacije zanje, kar naj bi omogočila kategorija skupnega dohodka in pravic delavcev na temelju minulega dela. Teoretična predpostavka obnašanja delavcev, da si bodo optimalno prizadevali za delo (intenzivnost), dobro gospodarjenje, učinkovito vlaganje, inovativnost v tekoči proizvodnji in v razvoju, in uspešna usklajenost med OZD preko trga in plana terjata celovitega delavca oz. njegov celovit odnos do tekočih in dolgoročnih, lastnih in drugih interesov.

Moje pripombe izvirajo iz drugačnega gledanja na vprašanje vloge delavca, na delavca kot takšnega in na družbo kot tako. Družbenega izven človeka (delavca) ni.

Družba je najprej velika skupina ljudi, ki jih vsebina družbenoekonomskih odnosov razmejuje od drugih družb. Je torej družbenoekonomska formacija, ki določa temeljne smeri odnosov in gibanj. Družbeni procesi, ki potekajo v njej (tudi ekonomski), so številna, večplastna in mnogovrstna prepletanja, prežemanja in interakcije ljudi in njihovih skupin v formalnih in neformalnih oblikah sodelovanja (organiziranja). Standardizacija (normizacija) njihovih načinov ravnanja in njihovih organizacijskih oblik z zakoni, zgodovinskimi izkušnjami ali z dogovori pomaga pri usklajevanju in krmiljenju družbenih odnosov. Postaviti to nad ljudi, pomeni postaviti tudi nad družbo, ker preneha nujno tekoče usklajevanje med normativnim (modelnim) in realnim in vodi v nasilno vzdrževanje teh standardov (totalna država), kar je mogoče le toliko časa, dokler se razmerje med normativnim in realnim ne razklene, toliko, da postane konflikt očiten. Nekateri teh elementov kažejo tudi na naše razmere.

Teh nekaj kritičnih pripomb ne zmanjšuje vrednosti celotnega avtorjevega pregleda – opozarja le na tiste dileme, ki povzročajo težave pri kazalcih med čisto institucionalno in organizatorično zamislijo o združenem delu, kakor nekateri razlagajo družbeno lastnino in koncepcijo, v kateri delujejo živi ljudje (delavci), povezani s svojimi in drugimi potrebami, interesi in delovnimi razmerami in z družbenimi sredstvi kot njihovo proizvodno podlago, organizacijskimi možnostmi.

DIMITRIJ RUPEL

Katolicizem in slovensko leposlovje

(Sklepno poglavje iz raziskave z istim naslovom)

V tem poglavju se oziram nazaj, k začetkom raziskave z gornjim naslovom, k hipotezam, ki so me vodile skozi obširno gradivo, obenem pa skušam na podlagi opravljenega raziskovalnega dela in premislekov o naši problematiki »zgraditi« nekakšen model (odnos med katolicizmom in slovensko literaturo), ki utegne koristiti nadaljnjim raziskavam in seveda razložiti problem, ki smo si ga zastavili.

Ko sem se lotil raziskave – datum tega začetka sega nazaj v leto 1980 – sem imel pred očmi hipotetični očitek, da s svojim poprejšnjim sociološkim delom (pri čemer imam v mislih predvsem knjigi »Svobodne besede« in »Besede in dejanja« – prva je obravnavala obdobje od Prešerna do Cankarja, druga od Cankarja do modernizma, s posebnim poudarkom na avantgardizmu med obema vojnama) nisem posvetil dovolj pozornosti razmerjem *znotraj* »vrhnje stavbe« slovenske družbe, marveč sem – po klasični sociološki metodi – razpravljal predvsem o razmerju med »kulturo« in »družbo«, med umetnostjo in vsakdanjim življenjem Slovencev v starih časih, in da sem – kar zadeva »vrhnjo stavbo« – v ospredje postavljaj predvsem *politiko*.

Še več – očital sem si bil, da sem – v skladu s klasičnimi in modernimi predsodki slovenskega družboslovja (v tem pogledu ni bil Ivan Prijatelj nič boljši od Borisa Zihlerla) zanemaril področje literature in estetike, ki je bližje cerkvi oz. katolicizmu. Takšna izvedba seveda ni povsem rezultat nekakšne ideološke slepote, ampak je v zvezi s samim gradivom. Dober del slovenskega leposlovja je nastal tako rekoč »onstran« teologije in cerkvenih ustanov. Moja hipoteza je bila – in še je – da katolicizem v devetnajstem stoletju in v prvem obdobju tega stoletja ni bil ustrezen kontekst za umetnostno proizvodnjo, ki je tako morala nastajati v konfliktu z njim ali povsem »onstran« njega.

Središče slovenske literature devetnajstega stoletja je bilo izrazito liberalno, nacionalistično, v primeru Prešerna in Cankarja pa celo najdemo revolucionarne poudarke, pri čemer imam v mislih na primer Prešernovo navdušenje nad marčno revolucijo in Cankarjev socializem. Cerkvene ustanove in katoliška doktrina so za slovenske umetnike veliko

časa predstavljale nasprotni »pol«, celo sovražni tabor, ki mu je treba za vsako ceno nasprotovati, medtem ko je znotraj tega tabora nastajala drugovrstna umetnost, ki je bila pripravljena vršiti vlogo »ancilla theologiae«. Razlogov za takšen položaj je več. Slovenska umetnost (v našem primeru literatura) se je razvila v znamenju potrjevanja slovenske nacionalne identitete, v sorazmerju in koraku z literarnimi (in političnimi) gibanji v srednji Evropi. Katoliška cerkev pa se je na Slovenskem uveljavila tako rekoč v konfliktu z idejo samoodločbe: kar nam potrjuje slavni in tragični primer protireformacije. Spor med protestantizmom in katolicizmom v 16. stoletju je seveda imel teološke in politične korenine, in je bil zastoj slovenizacije le stranski produkt tega širšega razvoja: kar pa je zadostovalo za percepcijo katolicizma kot opornega stebra vladajoče (nemške) ideologije.

Navedeni argument do neke mere spominja na argumentacijo novodobne (marksistične) vladajoče ideologije, zato ga je treba še posebej skrbno premisliti. Gotovo je v »naročju« slovenske katoliške cerkve nastajala nekakšna slovenska umetnost, toda ta umetnost je bila, vsaj kar zadeva literaturo, v precejšnjem zaostanku za sorodnimi gibanji drugje po Evropi, bila je okorno posnemovalska, služila je sprotni rabi cerkvenih uslužbencev, bila je poučna in utilitarna, skromna po estetski plati, in po večini jo lahko uvrstimo v kategorijo spontane, diletantske, folklorne kvazi-umetnostne proizvodnje. V mislih imam nabožno poezijo in različne poučne spise, kamor spada še celo Ciglerjeva »Sreča v nesreči.« Ta proizvodnja seveda zasluži vso pozornost, vendar ni mogoče prikriti njene slabosti, če jo primerjamo z začetki »avtonomne« literature, ki jo predstavlja Prešeren, za njim pa generacija mladoslovencev. Poseben problem predstavlja Jovan Vesel Koseski, ki je bil Prešernov konkurent. Koseskemu literarna zgodovina očita predvsem dve stvari: da je bil manj nadarjen pesnik, in da je služil konservativni ideologiji. Z našega vidika (ki skuša upoštevati cerkveno-katoliški kontekst) ta dva očitka nista posebno pomembna. Zvezo s katolicizmom vidimo (s tega vidika) predvsem v tesni zvezi »konservativne ideologije« (Bleiweisovega kroga) s pravili intelektualnega življenja, ki jih je oblikovala cerkev. Ta pravila bi bilo mogoče označiti kot »spoštljivost« do uveljavljenih avtoritet, kot nevprašljivost obstoječega družbenega in ideološkega reda, kot zanemarjanje vprašanj razvoja, inovacije in osebe oz. individualnosti. V tem pogledu je Koseski značilen predstavnik katoliške »mentalitete«, čeprav mu ne moremo očitati nabožnosti ali klerikalnosti v ožjem pomenu te besede.

Argument nacionalnosti kot »propelerja« avtonomne književnosti je prav tako kompliciran. Niti Bleiweisu niti slovničarjem in nabožnim pesnikom pred njim ni mogoče očitati neodgovornosti, kar zadeva nacionalno vprašanje, vsekakor pa je mogoče reči, da tega vprašanja niso pojmovali niti približno tako kot Prešeren ali mladoslovenci. Za cerkev in katoliško inteligenco v 18. in 19. stoletju je slovenstvo predstavljalo

pripravno orodje za razširjanje verskega vpliva med množicami, medtem ko postane v očeh Prešerna in njegovih naslednikov vrhovna in avtonomna vrednota. To pojmovanje so svobodnjaki 19. stoletja prevzeli iz razsvetljenstva (Linhart, Vodnik) in seveda iz romantičnega gibanja.

Pojmovanje nacionalnosti kot vrhovne vrednote je pri mladoslovincih povzročilo »defekt«, ki smo ga obravnavali na drugem mestu (»Svobodne besede« 1976), tega »defekta« pa nikakor ni mogoče zamenjavati z defektom, ki ga je umetnosti povzročal katolicizem. Bistvena razlika je med katolicizmom kot etabliirano in nasilno ideologijo, in nacionalizmom kot opozicionalno, utopično, inovativno in v marsičem individualistično sproščujočo ideologijo. Podobna je razlika med marksizmom kot opozicionalno ideologijo med obema vojnoma in marksizmom kot obvezno ideologijo po drugi svetovni vojni: to razliko opisujeta na primer nadrealizem in futurizem na eni in socialistični realizem na drugi strani.

Zveza med katolicizmom in umetnostjo se je tedaj v zgodnji fazi pokazala kot jalova (podobno, kot je bila jalova zveza med umetnostjo in marksizmom neposredno po drugi vojni). V zvezi s tem problemom bi bilo treba posebej preučiti primera Gregorčiča in Cankarja, ki na posameznih mestih izražata »stališča« in rabita sintagme, ki jih more katoliška interpretacija jemati »za svoje«. Z Gregorčičem smo se deloma ukvarjali v prejšnjih poglavjih, posebej v zvezi z Mahničevimi stališči o njem. Gregorčičeva religioznost je seveda za njegovo literaturo postranskega pomena (čeprav manj postranskega kot denimo za Balantiča), sicer pa bi mogli reči, da je bil Gregorčič reformistično (kritično) opredeljen katolik in kot tak pogosto v sporu z uradnimi cerkvenimi stališči – o čemer se lahko poučimo pri Mahniču.

O Cankarju sem obširno pisal v omenjenih knjigah, ki predstavljata prvi del moje sociologije slovenske literature, medtem ko se v pričujoči raziskavi z njim nisem ukvarjal. Glavni razlog Cankarjeve odsotnosti v delu »Katolicizem in slovensko leposlovje« je pač prepričanje (ki ga še nisem opustil), da Cankarjevo katolištvo predstavlja podobno manipulacijo kot Cankarjev marksizem, ki ga tu pa tam dokazujejo slovenski politični preroki. Cankar je – z ozirom na dobo, v kateri je ustvarjal, podobno pa velja še za celo vrsto drugih slovenskih književnikov starejše generacije – pač participiral v *katoliški kulturi*, česar ne smemo mešati s katolištvom kot opredeljujočo mentalno strukturo, kot velja na primer za križarsko gibanje in predvsem za Edvarda Kocbeka. Katoliška kultura je stalna spremljevalka slovenskega intelektualnega življenja, to razsežnost pa so mogli opustiti (ali pregnati) le »pravoverni« marksistični intelektuali po oficializaciji marksizma. S katoliško kulturo tu mislim na evropsko kulturno dediščino, na krščansko mitologijo in na narodne navade Slovencev, ki so se na tak ali drugačen način dotikale slovenskih umetnikov. Stvar bi seveda zaslužila obširnejšo obravnavo, ne glede na to, da je Cankar doživel že kar prepričljive katoliške interpretacije (Iz. Cankar, Koncilija). Cankar je bil nemara predhodnik takšnega razmerja med

katolicizmom in umetnostjo, kot sta ga vzpostavila moderna pesnika Vodušek in Strniša, čeprav bi bilo iz mnogih ozirov privlačno primerjati tudi Cankarja in Kocbeka.

Že iz teh kratkih opomb je mogoče izlučiti vsaj štiri modele odnosa med katolicizmom in literaturo:

1. literatura, ki je podrejena cerkvenim pravilom,
2. literatura, ki je »pogojena« s katoliško mentalno strukturo, pri čemer ta struktura predstavlja določen problem oz. travmo,
3. literatura, ki nastaja v kontekstu »katoliške kulture«, ne da bi ta substancialno vplivala na delo,
4. literatura, ki odklanja katoliško kulturo in ideologijo.

Pričujoča raziskava naj bi se bila ukvarjala s prvimi tremi modeli – glede na to, da se je s »četrtim modelom« ukvarjala že prejšnja raziskava. Seveda je bila v svojih prizadevanjih (okrog prvih treh modelov) – kot sem že opozoril – fragmentarna in v marsičem nezadostna: na tem mestu naj bi opozorili na šibka mesta in dodali sklepne opazke.

Osnovni problem naše raziskave je razmerje med umetnostjo in ideologijo, pri čemer nas – kot smo že opozorili – zanima funkcioniranje kulturne sfere (»vrhnje stavbe«) v celoti, torej tudi vprašanje nacionalne identitete, jezika itn. Ideologija je za nas »sprevrnjena zavest« oz. tista »intelektualna« produkcija (diskurz, tekst, prepričanje, mentalna »rezerva« . . .), ki »odraža« militantne interese velikih družbenih skupin na ne-militanten način, pri čemer jih predstavlja v »prijaznejši luči«, vara, slepi itn. Ideologija je za nas mentalna obloga družbenih skupin v konfliktu, pri čemer jo definiramo podobno kot Marx ali Mannheim, le da ne zaupamo njunim izjemam (v Marxovem primeru proletariat, v Mannheimovem iteligenca).

V svojem pojmovanju se razlikujemo od novejših teorij (strukturalizma, npr. Althusserjevega kova), ki ideologijo razumejo v »širšem« smislu, kot »infekcijo« vseh »oblik družbene zavesti«, tako da so oblike ideologije tudi znanost, umetnost, vzgoja, množični mediji itn. S posameznimi sklepi teh teorij se je seveda mogoče strinjati, predvsem kolikor opozarjajo na težnjo moderne (kapitalistične) države, da si podjarmi čim več družbenih sektorjev, ki so v prejšnjih dobah uživali samostojnost ali imuniteto, vendar vidimo problem v nediferenciranosti koncepta, v njegovem determinizmu in predvsem v pristranosti, kar zadeva t.i. meščanski družbeni sistem. »Totalitarizem« kapitalistične države je po našem mnenju nujno primerjati s totalitarizmom sovjetskega tipa, čeprav je seveda takšna primerjava ta hip zunaj našega obzorja, kakor je zunaj obzorja sam koncept totalitarizma, ki postaja vse bolj sporen. Moti nas recimo pojmovanje umetnosti oz. literature kot »operatorja ideološkega aparata države« (Macherey). Še posebej je koncept buržoaznega totalitarizma neprimeren za raziskovanje t.i. »nezgodovinskih narodov«, v katerih je – da tako rečemo – umetnost pred državo.

Rekli smo, da nas zanima razmerje med ideologijo in umetnostjo, v

zvezi s tem pa seveda vloga religije oz. še posebej katolicizma. Naš koncept nam dovoljuje razlikovati med religijo in ideologijo, kakor nam dovoljuje razlikovati med ideologijo (ali ideološko umetnostjo) in »avtonomno« umetnostjo, ki – po našem prepričanju – ni preprost odraz nekakšne »avtonomistične« ideologije, ampak je takšna ideologija sama odraz družbenih prevratov, ki jih je med drugim povzročila – ali nemara spremljala avtonomna umetnost. Vsekakor je pa mogoče reči, da je ideološka umetnost in verska politika (imenujemo jo cerkvena ideologija) odraz družbenih (skupinskih) bojov in del njihove ideološke platforme, kot vidimo v primerih nabožne poezije, utilitarne literature, cerkvenega ali državnega slikarstva itn. Tu leži razlika med Koseskim in Prešernom, med Umekom–Okiškim in Stritarjem, med socialističnim realizmom in Kocbekom ali med moderno televizijo in modernim teatrom.

Ločitev katolicizma (ali celo krščanstva) od gmotnih in političnih interesov slovenske cerkve v 18. in še posebej v 19. stoletju se nam zdi pomembna iz več razlogov. Najprej zato, ker bi v nasprotnem primeru morali jemati umetnost, ki nastaja v kakršnikoli zvezi z religijo, kot preprosto emanacijo katolicizma in kot sestavni del cerkvene dejavnosti brez ozira na konkretne umetniške dosežke, tudi brez ozira na stvaritve največjih mojstrov evropskega slikarstva. To bi bil problematičen podvig tudi glede na »razpredelnico«, ki smo jo nakazali maloprej. Kocbeka ali Balantiča preprosto ni mogoče izenačiti s poučnoliturgičnim udejstvovanjem raznih katoliških »poetov«, kakor tudi ni mogoče zanikati organske zveze teh pesnikov (ali na primer Preglja) s katoliško kulturo. Avtonomni umetniški dosežki »znotraj« katolicizma so dokaz za obstoj delitve oz. razločevanja, ki ga predlagamo. Koncept umetnosti kot oblike ideologije nam torej zatemnjuje bistvene pojave, kot nam ne more ustrezati modno politično označevanje sodobnih umetniških dosežkov za »uradne« in »opozicionalne«. Za boljše razumevanje naše problematike moramo uvesti koncept *katoliške ideologije*, ki se razlikuje od *katoliške kulture* kot »okolja«, v katerem nastaja določena umetnost, ki zaradi te okoliščine še ni katoliška umetnost kar tako, in ki ji je včasih celo težko odkriti zvezo s katolicizmom.

Kot lahko jemljemo za »okolje« marksistično, socialistično oz. komunistično kulturo, pa s tem ne definiramo Krleže ali poznega Miška Kranjca kot marksističnih ideologov, tako moramo analogno ravnati tudi z avtorji, kot so Balantič, Kocbek, Vodnik ali Pregelj, da o Vodušku ali Strniši sploh ne govorim. Torej lahko rečemo, da je Maksim Gorki bolj podoben Tolstoju (npr. v Vstajenju), Finžgarju ali celo Ciglerju kot pa Majakovskemu, Brechtu ali Krleži, ki so kljub različni kulturi »podobni« Kocbeku in Preglju (ali npr. Böllu ali Mauriacu). Tu gre za argument, ki ga je razvil že Marx v svojem pismu Lassallu, v katerem je primerjal Schillerja in Shakespeara, in ki ga je na Slovenskem na svoj način obravnaval Vidmar, ko je polemiziral z Ziherlom: ideologija je umetniškemu delu prej v škodo

kot v korist, njegovo kvaliteto pa merimo po razdalji, ki jo uspe postaviti do ideološkega konteksta.

Z drugimi besedami: katoliška ideologija proizvaja drugačna dela kot katoliška kultura; in koncept umetnosti kot ideologije nam »pomaga« le zvariti stvari, ki jih ni mogoče zvariti. Ta koncept reducira vso umetniško delovanje v kontekstu katoliške dobe na ideološko, poučno umetnost, kar je v zvezi z marksističnim pojmovanjem, da neka doba oz. določena družba z določenim proizvodnim načinom podeljuje samo enemu stilu (ali enemu materialu) status reprezentanta, kar se kaže v preprostih periodizacijah, kot so »realizem«, »romantika«, »dekadenca«, »katoliška« umetnost itn. Z eno besedo: katolicizem na Slovenskem ni proizvedel le enega tipa umetnosti.

Katolicizem je bil za Slovence izjemno pomemben in značilen, v pretežni meri pa je bil vendar kontra-produktiven za slovensko kulturo, ki se je sicer začela v znamenju krščanstva – v znamenju protestantizma. Protestantizem je bil zanj tako pomemben da ga slavimo kot steber slovenskega pisanja. Rado Lenček je recimo postavil »Paradigmo slovenskega nacionalnega razvoja: biblija – slovnica – pesnik«, s katero je kot poglobitveni kulturni dogodek v zgodovini jezikovne nacionalnosti označil Dalmatinovo Biblijo iz leta 1584 (cf. *Slovene Studies* 6/1–2 [1984]). Glede pomena protestantskega pisanja se strinja tudi Paternu, ki se sprašuje, kako je ta začetek slovenske kulture vplival na vznik moderne slovenske literature – stoletje in pol kasneje (cf. »Protestantism and the Emergence of Slovene Literature«, *Slovene Studies* 6/1–2 [1984]). Paternu trdi, da moderna slovenska poezija predstavlja »kljub razdalji dveh stoletij od reformacije, očitne reformacijske težnje . . . posebno v organskem konceptu literarnega jezika in njegovem že razvitem ekspresivnem potencialu . . .« Med tema dvema dogodkoma (protestantska književnost in moderna slovenska poezija pri Prešernu) stoji »le eno stoletje in pol katoliške literature, pogojene s potrebami cerkve, vendar po dosežkih precej skromnejše od protestantizma«. Katolicizem stoji v slovenski zgodovini kot prazen prostor, kot ovira za literarni razvoj, kar opravičuje našo začetno skepso in narekuje največjo previdnost, ko raziskujemo razmerje med katolicizmom in literaturo. V primeru protestantovske kontinuitete bi tega praznega prostora – če rahlo spekuliramo – ne bilo; še več, moderna slovenska literatura je – v tem se je mogoče strinjati s Paternujem – po svojem bistvu protestantovska.

Ta podmena sloni na pojmovanju katolicizma kot izrazito diferencirnega mentalnega kompleksa, tj. na predpostavki, da se je katolicizem v svoji produktivni dobi (npr. med obema vojnama) »reformiral«. Protestantizem oz. reformirani katolicizem slovenske literature se je najbolje pokazal pri Kocbeku, ki je oznako »protestant« tudi sam uporabil, za opredelitev lastnega položaja v slovenski cerkvi in slovenski kulturi.

Če sprejmemo domnevo, da se slovenska kultura/literatura začenja in nadaljuje v znamenju protestantizma (pri čemer moramo pojem prote-

stantizma seveda nekoliko prikrojiti, saj zajema tudi ateistične avtorje, predvsem v tem stoletju), moramo po vsej priliki izločiti tisti element, ki ga Paternu imenuje »le eno stoletje in pol katoliške literature«, in ki smo ga že opisali kot »zaviralni moment«, kot »prazni prostor«, sicer pa ga označujemo kot dogmatizem, kot cerkveni totalitarizem, kot koncept »ancilla theologiae« itn. Ta element je pustil v slovenski literarni zgodovini belo liso in preprečeval razvoj – v kontekstu »katoliške kulture« – umetnosti, ki jo opredeljujemo kot avtonomno, inovativno, moderno, večznačno, odprto (Eco), svobodno itn.

Če za trenutek pustimo ob strani prevajalsko oz. lingvistično dejavnost protestantskih pisateljev, nam model avtonomne umetniške dejavnosti (čeprav v kontekstu »katoliške kulture«) predstavlja Edvard Kocbek. Oseba, ki nam govori (že spet iz konteksta katoliške kulture) iz drugega »pola«, je Anton Mahnič. Mislim, da Mahnič (bolje od Jerana ali provincialnih katehetov) zgledno reprezentira element, o katerem je govor. Kaj je torej bistveno za Mahniča in kaj je odsotno pri Kocbeku (deloma pa seveda pri protestantih in njihovih kasnejših učencih)?

Kocbekovo delo, ki smo ga v naši raziskavi sicer že izčrpno predstavili, je tako raznovrstno in mnogoplastno, da ga je težko povzeti v nekaj stavkih oz. prevesti v nekaj paradigmatičnih gesel. Model, ki ga skušamo izoblikovati, se bo moral izogniti posameznostim, kot so denimo stilistične posebnosti, avtobiografske idiosinkrezije; zajeti pa mora reference, kot so *morala, ideologija, institucije, politika, narod, posameznik, jezik, kultura, zgodovina, publika, narava in bog*.

Kocbekov model (pisatelja, literature) – v naši optiki – upošteva odnose, ki so »tradicionalen« predmet sociologije umetnosti, pri čemer se osredotočamo na t. i. »superstrukturo«. Kot bi nas po eni strani zaneslo v spekuliranje, ko bi raziskovali odnos pisatelja do »delavskega razreda« ali »proizvajalnih odnosov«, bi zastavljeni okvir raziskave presegala razprava o avtorjevem pojmovanju filozofskih kategorij (bit, smrt . . .). Prav tako se naš pristop razlikuje od historiografskega: tu ne bomo vključevali kategorij historično-političnega oz. »aktualističnega« značaja oz. podatkov o pripadnosti skupinam, gibanjem in šolam, ki zanimajo umetnostne zgodovinarje.

Podlaga Kocbekove morale je nedvomno krščanska. Kocbek je izpoveduje v svojih dnevnikih in publicističnih tekstih (intervju v Zalivu), ko razmišlja o sporu med dobrim in zlim v pojmi boga in satana, ko obžaluje usodo pobitih domobrancev leta 1945 itn. Hkrati se opredeljuje za moralo osebne odgovornosti in zavrača dialektiko »ciljev in sredstev«. Negativno se opredeljuje do »kolektivnih« opravičil ali do »državne morale« oz. moralne discipline, naj jo nalaga cerkev ali partija (Premišljevanje o Španiji). Literarno je svojo moralo izpovedal v »Blaženi krivdi«, v kateri je – če uporabimo besede njegovih kritikov – izenačil komunista in izdajalca oz. pomaknil svoj moralni »interes« na raven človeške odgovornosti. Namesto razsojanja Kocbek rabi »metodo« empatije. S splošno

veljavnega (ideološkega) vidika je Kocbekova morala problematična, kar se je pokazalo v sporu leta 1937 in leta 1952. Z drugimi besedami: pisateljevo zanimanje velja »moralno problematičnim« junakom. V tem Kocbek nadaljuje tradicijo Prešerna (moralno problematični Črtomir) in Cankarja (Kralj na Betajnovi, Hlapci, Martin Kačur).

Kocbek pristaja na manjšinsko in zavrača večinsko ideologijo. Njegova »tovarišija« funkcionira v boju (zoper premočnega sovražnika), ko se tovarišija etablira, jo Kocbek zapusti. Ista logika je delovala v krščansko-socialističnem gibanju oz. v odnosu do etablirane cerkve. V tem je Kocbek slovenski protestant. V tem pogledu je mogoče v »kritično tradicijo« slovenske literature – poleg Prešerna in Cankarja – uvrstiti tudi mladoslovenske avtorje, ki so delovali s stališča neuresničene slovenske države. Čeprav različna, so si stališča Kocbeka in mladoslovencev podobna: ko Kocbek pomisli na »neodvisno slovensko državo«, izrazi bojazen, da bi bila fašistična (Dnevnik 1951–1952). Z drugimi besedami: Kocbek se v principu opredeljuje zoper ideološko delovanje – v smislu prikrivanja dejanskih interesov, varovanja utrjenih (posvečenih, etabliranih, institucionaliziranih . . .) položajev.

Pisatelj se distancira od institucij (cerkev, vodstvo nove Jugoslavije), v njih se počuti kriv in neokreten. Navsezadnje iz njih izstopi. Pomaga jih graditi (kot Prešern simpatizira z marčno revolucijo, Cankar s socialnimi demokrati) v »tovarišiji«, vendar jim ne sledi v fazi oficializacije in »koagulacije«, tj. homogenizacije.

Kocbekov (kakor tudi Prešernov in Cankarjev) odnos do politike je ambivalenten. Daleč od tega, da bi bil indiferenten, je vendar intelektualsko nepreračunljiv, neoperacionalen, celo iracionalen. Mladoslovenska generacija je bila politično mnogo bolj »kooperativna« in prilagodljiva oz. konvencionalna, čeprav jo je staroslovenska presegala. Zanimivost mladoslovencev je v tem, da so svojo literarno dejavnost podrejali politični, oz. politično dejavnost zamenjavali z literarno, kar je imelo za posledico pojav, ki smo ga imenovali »slovenski kulturni sindrom«. Mladoslovenska literatura je bila – kljub taktiki, ki naj bi vodila k drugačnim sklepom – politična dejavnost. Literatura kot taktika in politika kot strategija je značilna za »letargična«, omejena, nesvobodna obdobja slovenske literature/zgodovine. Temu modelu pripadajo mladoslovenski avtorji in denimo socialni realisti pred vojno in socialistični realisti po njej. Prešeren, Cankar in Kocbek pripadajo drugačnemu modelu: zanje je politika ločeno področje, vsekakor podrejeno intelektualnim oz. literarnim interesom. Prešernu politika ni bila bogve kako dostopna in je ni potreboval. To ne drži za Cankarja ali Kocbeka, najmanj za zadnjega. Značilno za vedenje teh avtorjev je, da so politiki *žrtvovali* delo ali dve: Prešeren Zdravljico, Cankar Hlapca Jerneja in njegovo pravico in nekaj govorov, enako Kocbek. Pri njem je položaj še najbolj zamotan, saj se njegova »politična literatura« le mestoma in s težavo vključuje v politično gibanje: v mislih imam Dnevnik 1951/52, Tovarišijo in Listino.

Kar zadeva narod, je položaj podoben pri Prešernu, Cankarju in Kocbeku. Prešeren je sicer imel to srečo, da je deloval v pred-nacionalističnem obdobju, kar ga je odvezovalo od obligacij, kot so jim bili podvrženi mladoslovenci. Prešeren si ni zadal naloge, da bi kogarkoli prepričal za politična dejanja, ki bi organizirala slovenski narod – kot si ni zadal naloge, da bi za vsako ceno osvojil Julijo Primic. Ljubezen do Julije kot do Slovencev (kar se je pokazalo v Sonetnem vencu), je za Prešerna intelektualni izziv, mikavna snov, pesniška oz. (kot se je sam izrazil v zvezi s Krstom pri Savici) »metrična naloga«. Narod je v kontekstu Prešernove poezije tako rekoč »kvazi-realen« predmet, pesniški »idealni tip«, ki ga ni mogoče neposredno uporabljati v praksi. Za Prešerna še najbolj od naše trojice velja, da je iznašel poseben *model naroda*. Ta model – ne glede na kasnejše izvedbe in aplikacije, recimo v zvezi z ilirizmom – je pesnik potreboval za svoje jezikovno in literarno delo. To ne pomeni, da Prešeren – v vsakdanjem življenju – ni bil »patriotičen«, toda niti njegov pesniški niti njegov državljanski patriotizem nista bila podlaga za nacionalni ekskluzivizem, za politično akcijo ali za nastanek nacionalistične ideologije, ki bi prikrivala slabosti in maskirala realne interese. Eden od razlogov za takšen status naroda v Prešernovi poeziji je seveda relativno majhna stopnja ogroženosti slovenskega naroda v prvi polovici devetnajstega stoletja in – kot smo že povedali – poseben ustroj pesnikovega življenjskega interesa. Zanimivost s tem v zvezi je Prešernova nemška poezija. Za Prešerna je narod, z njim pa materin jezik ena od »realnosti«, ki ga obkrožajo, tako rekoč naraven pojav (kot razlaga v nemški pesmi o pesnikih, ki pesnijo v nemščini), nikakor pa ne obsedenost, ki bi zameglila ostale komponente življenja. Enako »anti-nacionalističen«, vendar narodno-ljubeč je bil Cankar, kar izhaja iz njegovih spisov in izjav o jugoslovanstvu, bratskih narodih, navsezadnje pa tudi o Dunaju, do katerega ima ambivalenten odnos. Cankar se – v skladu z duhom časa – kritično opredeljuje do nemštva kot instrumenta zatiranja, in »prevaja« narodno vprašanje v »razredno« vprašanje. Svoj odnos do nacionalizma je Cankar izpovedal v predavanjih (»Slovenski narod in slovenska kultura«) in v dramah (Hlapci, Za narodov blagor), ta odnos pa je seveda kritičen. Kocbekov odnos do naroda ustreza njegovemu odnosu do narave (Zemlja), v političnem pogledu pa je internacionalist, kar izhaja iz njegovih političnih dejanj, dnevnikov in člankov. Kocbekova povezanost z jugoslovanskimi institucijami (AVNOJ) dokazuje njegovo privrženost ideji »kontroliranega« narodnega razvoja. V načelu se opredeljuje za narodno »bratstvo« oz. za kompatibilnost in sožitje narodnega in »tujega«. Nikakor ne bi mogli reči, da – pri Kocbeku – narod izčrpa vse človeške in družbene, sploh pa ne kulturne interese. Značilna je tudi Kocbekova povezanost s francoskim personalizmom.

Problematici posameznika bi nemara kazalo posvetiti daljše poglavje, vendar bomo tu nakazali le njene obrise. Tako za Prešerna kot za Cankarja je posameznik izjemnega pomena. Če pojmovanja posameznika

pri naši »trojici« primerjamo z mladoslovenskimi (ali npr. s pojmovanji oficialne cerkve), bomo naleteli na zaprepaščujoče razlike. Ponekod pri mladoslovincih je posameznik zgolj nosilec splošne ideje, nekakšen simbol (Lisec, Kvas, Mirodolski, Koren . . .), toda še bolj se odnos do posameznika (npr. romanesknega junaka) pokaže v strukturi literarnih del: povečini se končajo s sprejemom junaka v večinsko družbo, z njegovo ideološko potrditvijo, kar nas je – v prejšnjih raziskavah – vodilo k sklepu, da ima slovenski roman (19. stoletja) *epski* značaj. Pri Prešernu je junak (Črtomir) ujetnik večinske družbe, pesnikova pozornost pa je posvečena njegovi osebni tragediji. Tragični značaj razmerja med posameznikom in družbo je pri Prešernu navzoč v celi vrsti del, kolikor ni razviden že iz same forme literarnega dela (ljubezenska lirika, elegije, sonetje nesreče . . .). Cankar je bil prvi slovenski romanopisec, ki je junaku določil nesrečno usodo (Martin Kačur, Tujci), kar govori o njegovem pojmovanju posameznika kot neponovljivega pojava. Cankarjev junak je kritik in problematična oseba. Podobno je pri Kocbeku, ki združuje Prešernov tragizem v poeziji in Cankarjev »eksistencializem« v prozi. Kocbek obravnava (v Strahu in pogumu) ideološke nasprotnike kot enakovredna, enkratno zanimiva in tragična bitja. Večina Kocbekovih sporov z oblastmi izvira iz njegove pozornosti do individualnosti in dragocenosti slehernega življenja (spori zaradi likvidacij).

Slovenski protestanti so izhajali iz predpostavke o izjemnem pomenu ljudskega, narodnega jezika in potrebi po intenziviranju komunikacije/komunikativnosti – v cerkvi in v vsakdanjem življenju. Ta interes je katoliška cerkev pokazala razmeroma pozno, pravzaprav z bistveno zamudo, ki je povzročila dolgotrajen razkorak med katoliško in laično literarno produkcijo. Prešeren, Cankar in Kocbek . . . pa še mnogi drugi so vsi po vrsti korakali pred svojim časom, tudi pred časom, ki ga je merila katoliška cerkev. Medtem ko je katoliška literatura odkrivala ljudsko poezijo, je Prešeren to že prestavil v območje visoke literature. Problem Koseskega je bil, da je skušal v svoji poeziji reproducirati jezikovni »aristokratizem«, ki ga je prakticirala katoliška teologija: res je rabil namesto latinščine slovenščino, vendar je bila ta slovenščina prej proizvod oz. dedukcija »aristokratske« ideje kot kodifikacija praktične rabe. Katolicizem je ravnal po logiki popuščanja pritiskom »baze«, medtem ko so pesniki kot Prešeren, Cankar in Kocbek delovali v svobodnem razmerju do realno obstoječega jezika. Deloma so napako Koseskega ponavljali različni reformatorji jezika (ki se jim je Prešeren posmehoval v »Kaši«), deloma pa tudi Levstik, ki mu je bil jezik potreben iz političnih ozirov. O Cankarjevem jeziku bi bilo mogoče razpravljati z vidika sestavin, ki jih je prinašala vanj modernistična senzibiliteta ali npr. germanska sintaksa, toda Cankar je bil po drugi strani izjemno občutljiv prevajalec in suveren poznavalec slovenske govornice, da je znal spojiti »ljudsko« z »umetnim«, kar je pripeljalo do nove norme slovenskega knjižnega jezika. Podobno velja za Kocbekove lingvistične inovacije, čeprav so manj radikalne od

Cankarjevih. Na splošno bi lahko rekli, da so naši trije avtorji jezikovni inovatorji, kar je moglo postati uspešno podjetje predvsem zaradi obsega in kvalitete njihovega dela. Ker je njihov jezik prej »izraz« njihove avtentične vizije kot pedagoški napor »dopovedovanja« v splošno razumljivem jeziku, so se v okolju spopadali s težavami. Za naše avtorje bi težko trdili, da so bili glede jezika populist, vendar so bili daleč od »aristokratizma« tipa Koseskega. Mnogo bolj popularna so bila v njihovem času podučna in razvedrilna berila, ki jih je podpirala cerkev, toda ta berila so bila ob svojem nastanku že tudi mrtva ali vsaj kratkotrajnega pomena. Prešeren, Cankar in Kocbek predstavljajo – kar zadeva jezik – srednjo pot, ki je postajala vse važnejša, čimbolj se je na Slovenskem razvijalo izobraženstvo oz. srednji razred. Grafično bi položaj lahko prikazali takole:

JEZIKOVNI POPULIZEM	JEZIKOVNI MODERNIZEM	JEZIKOVNI ARISTOKRATIZEM
podučna literatura, priročniki, versko berilo, večernice	Prešeren, Cankar, Kocbek	Koseski, Levstik
množična kultura (po II. svet. vojni)		avantgardizem (po I. in II. sv. vojni)
socialistični realizem		socialistični estetizem

S kulturo tu mislimo proizvodnjo, reprodukcijo in varovanje umetnosti; z odnosom pesnika do kulture mislimo njegovo pojmovanje položaja umetnosti in umetnika v družbi, kot ga je razložil recimo Prešeren v Glosi ali Cankar v predavanju »Slovenski narod in slovenska kultura«. Odnos do kulture je povezan z odnosom do posameznika, jezika in seveda do ideologije. Kocbek je postavil koncept kulture v Listini in v nekaterih člankih, ki smo jih že obravnavali. Kot je znano, je verjel, da bo po Dolomitski izjavi in po vojni kulturno življenje urejeno pluralistično in avtonomistično, kar pomeni, da ne bo podvrženo nadzoru vladajoče ideologije. Samostojnost in raznolikost kulture po Kocbekovem prepričanju najbolj ustreza sami naravi umetnosti oz. konstituciji umetnika. Načelo diferenciacije je Kocbek sam prakticiral, kot smo že pokazali, tudi v literaturi. Kulturo je Prešeren zoperstavljal prekupčevalski (kapitalistični) ideologiji svojega časa (kupujte si gradove, v njih živite brez trpljenja . . .); Cankar je stališče »ponovil« in okrepil: zanj so umetniki izkoriščan razred, torej v političnem sporu z vladajočimi skupinami in njihovo ideološko glazuro. Kocbek je doživel zadnje ure razreda in sistema, ki sta se mu upirala Prešeren in Cankar, se jima v tem upiranju pridružil; nato pa je doživel realizacijo svojih in njunih kulturnih »programov«. Kocbek torej – za razliko od Prešerna in Cankarja – pozna in prizna »harmonijo« med kulturo in politiko, ki pa se po kratkem času razblini, Kocbekov odnos znova postane »negativističen«, tokrat seveda do »soci-

alistične« ureditve. Z drugimi besedami: Prešeren, Cankar in Kocbek koncipirajo kulturo kot *avtonomno in kritično podjetje*, nasprotno in nasprotujoče vladajočim predstavam oz. interesom, ki jih zastopa in uresničuje politično-državni sektor.

Pojmovanje zgodovine je pri naših avtorjih povezano z odnosom do naroda, saj gledajo zgodovino kot zgodovino bojev za samostojnost oz. porazov, ki povzročajo »hlapčevsko« paradigmo. Najbolj izrazita sta v tem pogledu Kocbek in Cankar, čeprav je enako usmerjen tudi Prešeren (Krst pri Savici, Sonetni venec . . .). Za razliko od mladoslovencev (ali npr. Josipa Vidmarja), ki si prizadevajo za »alternativno zgodovino«, ki bi s čarobno formulo odpravila zaostanke in pomanjkljivosti, je pred očmi naše trojice »zgodovinski narod«: Prešeren – v skladu z Renanovo formulo – išče oporišče za slavn obdobja v zgodovini, Cankar vidi možnost v priključitvi univerzalni zgodovini razrednih bojev, Kocbek se pridruži oboroženi vstaji. Prešernovi, Cankarjevi in Kocbekovi koncepti zgodovine so evropski in univerzalni, nikakršnih popustov ali »bližnjic« ne zahtevajo za »slovensko zgodovino«. Zavzemanje za zgodovinskost slovenskega naroda – ki ga lahko imenujemo tudi težnjo po socializaciji zgodovine – je tesno povezano z odnosom do kulture, ki v očeh naše trojice neha biti nadomestilo (v tej funkciji prevzema kultura kopico funkcij, ki onemogočajo avtonomijo oz. diferenciacijo) in obliž za nacionalne travme. Zgodovinski »integralizem« (socializacija, nacionalizacija) na planu kulture/umetnosti pomeni avtonomizem oz. diferenciacijo, medtem ko je njegovo nasprotje »separatizem«, ki na planu kulture pomeni instrumentalizem oz. pojav, ki smo ga imenovali »slovenski kulturni sindrom«.

Kar zadeva publiko, so naši trije avtorji prej elitisti kot populist: čeprav bi njihovo ustvarjanje komaj lahko primerjali z ezoteričnimi modeli ustvarjanja za »boga« (ne pa za žive sodobnike), je v njem nekaj »arogance«, ki se sklicuje na »kvalificirano« občinstvo. Za Kocbeka je celo značilno, da piše za »zanjimce«: dolgi premori v objavah, dnevniki . . . Tako Prešeren kot Cankar posvečata neprimerno več pozornosti kritikom in cenzorjem kot »preprostem občinstvu« – do katerega, resnici na ljubo povedano, nimata neoviranega dostopa.

Pojmovanje narave je pri naših avtorjih v nekem pogledu povezano s pojmovanjem naroda: pri Kocbeku je »zemlja« tudi dom(ovina), pri Cankarju ima narava skoraj ekskluzivno domovinsko/rodbinsko »funkcijo« (klanec, Vrhnika), pri Prešernu je narava antipod pokvarjenega mestnega, meščanskega, racionalističnega, intelektualističnega življenja . . . Odtujitev od narave, je odtujitev od domačije, ki je hkrati izvor poezije (Vrba, Orglarček . . .). Patriotizem oz. ljubezen do naroda je pri naših avtorjih povezan(a) z naravo, enako pa velja tudi za poezijo oz. umetnost. Tovrstnega naroda ni potrebno šele ustvarjati, ampak je že davno navzoč: *národ* je naravni pojav. Tej dimenziji je potrebno – po mnenju trojice – dodati še zgodovinsko razsežnost, ki ni identična s

politično ali ideološko, kar pomeni, da si je ni mogoče »izmisлити« oz. jo umetno ustvariti, ampak jo je treba postaviti v kontekst. Šele v zgodovinskem kontekstu (Prešernovo povzdigovanje Čopove kultiviranosti, popisovanje lastne poti v svet, povezovanje s Slovani . . .; Cankarjeve analize slovenstva in narodnjaštva, Kocbekova tovarišija, personalizem, osvobodilni boj . . .) dobi narava pravo vrednost in predstavlja bistveni korektiv. Narava za naše avtorje ni nekakšen samostojen estetski predmet, ampak *metafora* za resnično, avtentično življenje, merilo za kakršnekoli socialne projekte. Z drugimi besedami: zveza narodnega in zgodovinskega elementa, ki se zdi tipična za naše avtorje, naj ne bi pomenila »utopitev« naravnega/narodnega v zgodovinskem, ampak naj bi ohranjala razločnost sicer povezanih elementov. Preprosto povedano: socialna akcija naj bi vseskozi ohranjala človeško mero, nikakor pa naj ne bi bila pozabljenje biti. Zveza naj bi bila »prozorna«: ozadje ali startna točka, s katere se je »potovanje« začelo, naj bi bila vseskozi razvidna. Poezija naših avtorjev ni kakšno navdušenje nad naravnimi lepotami ali njihovo proslavljanje, ampak varovanje »biti«. Ohranitev narave oz. nenehno spominjanje nanjo seveda ne pomeni, da na svetu ni nič drugega kot narava, domača hiša, »zemlja« . . ., ampak to, da se ta prostor ohranja kot nekaj razločnega in »prozornega« in da ga nič ne more nadomestiti ali zastreti. Odtujitev, ki jo opisuje Prešeren v pesmi »O Vrba, srečna draga vas domača«, je dober primer za naš argument: med domom in tujino obstaja in se ohranja razlika, neka temeljna napetost, ki nam omogoča razgled na obe strani. Prešeren ne misli, da je mogoče ljudem prihraniti »strup« in jih zavajati v nekakšno idilično razpoloženje, seveda pa tudi ne misli, da sme strup preplaviti vsa področja človekovega življenja . . . Na kratko: za naše avtorje se narava pojavlja v »kontekstualni« obliki, vendar ne kot »okupacijska cona«, temveč kot »svet prostor«, ki v stiku z različnimi impulzi (izkušnjami) producira poezijo.

Gotovo je zanimivo, da za vse tri naše avtorje bog predstavlja nesporno avtoriteto in literarno inspiracijo, oz. da figurira v njihovi literaturi z opazno frekvenco. Božja navzočnost je opredeljena na različne načine, vendar praviloma pozitivno. Mladoslovenska književnost, ki je nastajala v dobi kulturnega boja in v političnem konfliktu s cerkvijo, boga precej bolj zapostavlja. Bistveno pa je seveda, da gre pri Prešernu, Cankarju in Kocbeku za samostojne in svobodne interpretacije boga oz. da gre za pojmovanje boga in vere, ki je ločeno od cerkve in uradnih interpretacij. V tem je protestantizem naših književnikov.

Povzemimo torej značilne poglede naših avtorjev in jih primerjajmo s tradicionalnimi katoliškimi:

	»PROTESTANTI« (Prešeren, Cankar, Kocbek . . .)	»KATOLIČANI« (Mahnič)
MORALA	Empatija	brezprizivne sodbe na podlagi univerzalnega kodeksa
IDEOLOGIJA	opozicija, kritika	konformizem
INSTITUCIJE	distanca	kooptacija
POLITIKA	ambivalenca	pragmatizem
NAROD	problematizacija	indiferentnost
POSAMEZNIK	nenadomestljivost	instrumentalizem
JEZIK	»modernizem«	populizem
KULTURA	avtonomizem, diferenciacija	subordinacija, »ancilla theologiae«
ZGOVODINA	socializacija, »nacionalizacija«	teologizacija
PUBLIKA	elitizem (po sili)	populizem
NARAVA	»konservativizem«, izvir poezije, metafora za tostransko življenje	sekundarna vrednota, metafora za onostransko življenje
BOG	predmet interpretacije	predmet čaščenja

Náša pregledna tabela nas opozarja na dve pomembni, dasi sporni točki slovenske literarne zgodovine: po eni strani nas opozarja na podobnosti med literarnimi opusi različnih dob in avtorjev različnih »veroizpovedi«. Politična in cerkvena (čeprav formalna) članstva nimajo tako rekoč nobenega vpliva na strukturo literarnega dela, na literarno obzorje, na pisateljev status in pisateljevo percepcijo tega statusa v družbi. Katolicizem sam po sebi ne more biti ovira za nastanek »visoke« literature – kolikor predstavlja zgolj konkurenčni vrednostni sistem, za katerega se je mogoče svobodno odločati: »nevarnost« nastopi šele v položaju njegove »klerikalizacije«, tj. v trenutku, ko se vzpostavi kot total(itar)en sistem, ki »koordinira« različne življenjske svetove oz. pomenska področja.

Drugi »nauk« naše tabele je v tem, da »protestantovski« in »katoliški« model izčrpata dve bistveni paradigmi slovenske literature: »visoko« in »utilitarno-ideološko«, kar pomeni, da postajata njuna naslova preozka: saj potemtakem v »katoliški« model spada na primer tudi socrealizem, ki s katolicizmom nima neposredne zveze. Seveda tudi slovenska visoka literatura nima vselej zveze s protestantizmom. Ob tem se nam zastavlja vprašanje tretje paradigme, ki smo jo že obravnavali, in ki jo »napolnjuje« t. i. mladoslovenska literatura (Stritar, Kersnik, Jurčič . . .). Ta model prevzema elemente obeh modelov in jih med seboj »meša«: na razlike smo že opozorili. Samostojne rešitve (znotraj »tretje paradigme«) bomo našli

predvsem v zvezi s pojmovanjem naroda (nedvoumna afirmacija) in boga (predmet zanikanja in polemike).

V zvezi s povedanim pa se odpira še neko pomembno vprašanje: vprašanje *modernizma*. Ko pregledujemo slovenske literarne dosežke, se zdi, kot da jih največ nastaja v znamenju modernizma. To vsekakor velja za Cankarja, deloma za Kocbeka – toda Prešeren je bil modernist, le če pojem zelo »raztegnemo«. Navadno pravimo, da je bil »klasik«, kar naj bi bilo izpričano z njegovo tolerantnostjo do različnih modelov (formalnih, tematskih) in z njegovo vlogo utemeljitelja slovenske literature – saj je moral premagati oz. nadomestiti precejšnje časovno razdobje, ki ga literarni zgodovinarji imenujejo stoletje in pol katoliške literature«. Modernizem je pomemben za našo razpravo tudi zato, ker je velik del naše oficialne (»katoliške«) literature nastajal v izrazitem konfliktu z njim (socrealizem).

Problem modernizma je v tem, da je v nekaterih svojih fazah prišel v konflikt tako s »katoliško« kot tudi s »protestantovsko« literaturo, da je bil po eni strani »katoliški«, po drugi »protestantovski«. Glede na naravo naše raziskave se s problemom ne bomo mogli izčrpno ukvarjati, kolikor pa se bomo, bomo prestopili iz zastavljenih okvirov v najnovejši čas.

Moderno dobo definiramo kot prehod iz absolutistične v demokratično dobo – v 18. stoletju. To je čas preloma med tradicionalnimi in modernimi družbami. To je čas nepreklicnega prehoda iz družb, ki so bile utemeljene na kozmoloških pogledih na svet, k družbam, utemeljenim na decentraliziranih ali diferenciranih pogledih na svet. Nič več nimamo opraviti s prevlado edinega, monolitnega vrednostnega sistema, ki prepaja in strukturira različne parcialne subsisteme: tem je dovoljeno ravnati po svoji »notranji logiki«. Značilnost moderne dobe je razvoj individualnih vrednostnih področij: npr. znanosti, morale in umetnosti. Razsvetljenstvo in še marksizem sta bila navdušena nad moderno dobo – ob koncu devetnajstega stoletja pa se že pojavijo protitežnje, ki jih poznamo pod imeni dekadenca, vitalizem in nihilizem. Nietzscheja pogosto slavijo kot duhovnega očeta sodobnih poskusov bega pred modernistično-racionalistično dediščino. Te poskuse nekateri povezujejo z oznako *postmodernizem*. (Lyotard)

Osredotočimo se – v skladu z razpravo o modernizmu, ki jo je objavila revija »Telos« (Number 62, Winter 1984–5) – na področje »estetske racionalnosti«. Modernost se v umetnosti povezuje s pravico umetnika, da se neodvisno izraža. Habermas (in Watt) sta poudarjala pomen »subjektivnega doživetja« za moderno literaturo. Habermasa je v zvezi s tem zanimal komunikacijski potencial buržoazne post-konvencionalne oz. avtonomne umetnosti: ta model komunikativne prakse je zmagoslavna buržoazija opustila, ker je prihajal v nasprotje z njenimi razrednimi interesi, nakar nastopi proces »ezoterizacije« na eni in »zabavne literature« na drugi strani (Adorno: kulturna industrija). Estetski modernizem se je znašel v precepu te ločnice (visoka, nizka literatura), pri čemer je

razvil značilno dinamičnost (Telos, str. 12). Avtonomijo, ki jo ogroža komercializacija popularne kulture, je mogoče dosegati le s stalno samotransformacijo.

Peter Bürger je postavil tezo o razliki med »literarnim modernizmom« in »historično avantgardo«, t. j. avantgardo 20. stoletja: prvi je ostajal esteticističen (res je napadal vse tradicionalno, vendar ni mogel premakniti buržoazne institucije umetnosti, torej je ostajal v skladu z idealom estetske avtonomije), medtem ko je avantgarda 20. stoletja (futurizem, konstruktivizem, dadaizem, predvsem pa nadrealizem) napadala ideal umetnosti same kot nečesa, kar je *ločeno od življenjske prakse*. Bistvo avantgarde – po Bürgerju – je v tem, da skuša ponovno integrirati umetnost v področje življenjske prakse. Avantgarda ne proizvaja umetniških del, ampak »manifestacije«.

Richard Wolin, eden od udeležencev diskusije v »Telosu«, polemizira z Bürgerjem – pravzaprav s celotnim konceptom »spajanja umetnostne in življenjske prakse« – češ da je umetnost, ki se zanaša na »zunaj-estetske učinke«, *efemerna*. Za Wolina je rezultat avantgardizma »lažno pomirjenje med kulturo in materialnim življenjem«.

Kakšen pomen ima torej modernizem za našo razpravo? Ugotovili smo že, da katolicizem (»sam po sebi«) ni združljiv z modernizmom, ki ob prevladi katolicizma (npr. pred 18. stoletjem) sploh ne obstaja. Modernizem je nastal na ruševinah krščanske in še predvsem katoliške civilizacije, kar pomeni, da je mogel nastati ob predpostavki katoliške nemoči, na terenu, kjer se je katolicizem umaknil ali vsaj umikal. Velik del katoliške kritike je svojo dejavnost usmeril pretežno zoper modernizem. Modernizem je mogel koeksistirati s katolicizmom šele, ko se je ta »reformiral«, »protestantiziral«; kar nas pripelje do sklepa, da je protestantizem modernizirana varianta katolicizma. Modernizem je mogel koeksistirati s protestantizmom, ne pa s katolicizmom.

Ta domneva nas vodi v daljšo razpravo, ki ji lahko naštejemo le nekaj vprašanj: zakaj je v kontekstu katolicizma tako uspešno slikarstvo in zakaj ne literatura? Zakaj je »visoka« literatura možna v sporazumu s protestantizmom in le v sporu s katolicizmom? Ali je »moderna literatura« v principu protestantovska? So težave slovenske literature v zvezi s slovenskim katolicizmom? Je bilo »stoletje in pol katoliške literature« le zgleden primer, kaj nastane iz spoja, ki stoji v naslovu naše raziskave? Se to stoletje in pol nadaljuje tudi v devetnajstem in dvajsetem stoletju? Je uničevalna kombinacija katolicizma in literature še posebej uničevalna za nacionalno literaturo, kot je slovenska?

Sklepna pripomba: moderna slovenska literatura, ki jo svobodno imenujemo »protestantovsko«, ima na eni strani za »sovražnika« katoliško – popularno kulturo, na drugi – avantgardizem, katerega cilj je spojitev umetnosti z vsakdanjim življenjem in ki učinkuje »zunajestetsko«. V tem še potrjuje Wolinova teza, ki modernizem umešča v spor med ezoterizmom in množično kulturo.

MILORAD POPOVIĆ*

Kardelj o prvinah družbenega položaja delavskega razreda

1. Uvodna opomba

V številnih delih je Kardelj posvetil posebno pozornost in pripisoval poseben pomen celovitemu spoznavanju položaja in vloge delavskega razreda v socialistični samoupravni družbi. V tej predstavitvi Kardeljeve misli o delavskem razredu so predmeti raziskave naslednji: opredelitev pojma delavskega razreda, družbenoekonomski in družbenopolitični položaj delavskega razreda, pa tudi delavski razred kot revolucionarni subjekt demokratičnih in socialističnih sprememb samoupravne družbe oziroma osvobajanja dela.

2. Opredelitev pojma

Predvsem je treba poudariti, da je pri opredelitvi pojma delavskega razreda Kardelj izhajal iz osnovnih Marxovih postavk. Pri tem so mu bile tuje vsakršne šablone, kaj je delavski razred in kdo ga danes predstavlja; prav tako je nasprotoval vsakršnim obrazcem, ki v razlago pojma delavskega razreda vnašajo fizične kriterije, na primer, da se delavski razred določa po tem, kje in kaj človek dela.

Kardeljev teoretski prispevek k marksističnemu pogledu na pojem in bit delavskega razreda je v tem, da izhaja iz značilnosti proizvodnih družbenoekonomskih odnosov, ne pa iz konkretnega dela, izobraženosti delavcev ali njihovih fizičnih kvalitiet in lastnosti v delovnem procesu. Zato pravi, da »bi bilo Sizifovo delo, če bi iskali neko statično definicijo delavskega razreda v pogledu njegovih lastnosti. Delavski razred je mogoče definirati samo po značaju proizvodnih oziroma družbenoekonomskih odnosov v družbi, in sicer v procesu njihovega razvoja.«¹ To svoje mnenje Kardelj razširja tudi na celovito obravnavo delavskega

* Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja »Edvard Kardelj«.

¹ E. Kardelj: »Delavski razred, birokratizem in ZKJ«, »Problemi naše socialistične graditve«, knjiga X., str. 45. Ljubljana, DZS, 1975.

razreda v zgodovinskih razsežnostih, ko pravi, da »delavski razred ni enoten, da to nikoli v svoji zgodovini ni bil in da so relativno različni interesi znotraj delavskega razreda tudi v preteklosti porajali različne ideologije.«²

Kardelj posebej obsoja pojmovanja, ki delavski razred utesnjujejo samo na fizično delo v neposredni materialni proizvodnji, kajti pojem delavskega razreda v tem primeru določajo kategorije dela, ne pa razredni odnosi. Takšna pojmovanja Kardelj upravičeno zavrača, ker »razglašati samo ta del delavskega razreda za delavski razred, pomeni obenem razglašati celotno družbeno delo zunaj fizičnega dela v neposredni materialni proizvodnji za delo nekaterih drugih 'razredov' . . . Ne smemo pozabiti, da je v produktu materialne proizvodnje opredmetena in reproducirana ne le delovna sila fizičnega delavca, marveč vseh delovnih ljudi v procesu družbenega dela.«³

Ko izhaja iz položaja delavskega razreda v proizvodnih odnosih kot osnovnega kriterija za določanje pojma delavskega razreda, je Kardelj natančen: »Pravzaprav se naš delavski razred lahko razlikuje in se razlikuje od delavskega razreda, kakršen je zgodovinsko nastal in se razvijal, samo po tem in le v tisti meri, v kateri preneha biti razred. Ta proces pa je pri nas šele na začetku.«⁴ Ta vidik je zelo zanimiv in pomemben, ne glede na to, da gre za dolgoročno vizijo oz. prihodnost.

Pojem delavskega razreda je moč pri nas pojasniti le tako, če izhajajo iz samoupravljanja. Samoupravljanje namreč ni samo demokratska forma, ampak predvsem politični izraz socialističnih produkcijskih oziroma družbenoekonomskih odnosov, največkrat odnosov med ljudmi v proizvodnji in delitvi. S tem, ko je samoupravljanje oblika in nosilec socialističnih ekonomskih odnosov, je hkrati tudi dejavnik, ki določa oblike celotnega demokratskega političnega sistema, torej tudi položaja delavskega razreda v družbi. Izhajajoč iz teh premis Kardelj pravi: » . . . s pojmom *delavskega razreda*⁵ v naših razmerah, torej v razmerah naše samoupravne socialistične družbe . . . razumem vse samoupravne delovne ljudi, združene v delu na družbenih sredstvih za proizvodnjo – od delavca do inženirja, znanstvenika, in tudi vse druge, ki v enakih družbenoekonomskih odnosih kakor ta delavec živijo od lastnega ustvarjalnega dela.«⁶ S tem je pojem delavskega razreda razširjen glede na klasične definicije delavskega razreda kot osnovne plasti v materialni proizvodnji, ker izhaja predvsem iz

² Edvard Kardelj: »Razredna pozicija Zveze komunistov danes«, »Problemi naše socialistične graditve«, knjiga X., str. 209, DZS, Ljubljana 1980. Da ima to vprašanje najširši pomen, je videti iz besed, ki sledijo: »Odtod diferenciacije v delavskem gibanju, razne ideologije, kako priti do oblasti, kako uresničiti socializem in podobno.«

³ E. Kardelj: »Delavski razred, birokratizem in ZKJ«, »Problemi naše socialistične graditve«, knjiga X., DZS, str. 46, Ljubljana 1980. Kardelj prav tako obsoja teze o tem, da so v socialistični družbi delavski razred vsi ljudje, razen ostankov buržoazije, in tezo o birokraciji kot novem razredu (prav tam, str. 7–11).

⁴ E. Kardelj: »Ekonomske in politični odnosi v samoupravni socialistični družbi«, Izbor iz del, knjiga I., IC Komunist, Beograd, 1970, str. 321.

⁵ Podčrtal avtor.

⁶ Intervju RTV Beograd, 1. januarja 1971. »Problemi naše socialistične graditve, knj. X., str. 280. V tem prispevku pojem delavskega razreda največkrat uporabljamo prav v tem pomenu.

značaja razrednih odnosov v sistemu socialističnega samoupravljanja kot novega proizvodnega odnosa. To jasno izražajo tudi Kardeljeve besede: »Pojem delavskega razreda obsega vse, ki imajo enak položaj v proizvodnih odnosih socialistične družbe, tj. enak delovni položaj v družbi in v razmerju do skupnega družbenega kapitala, torej v sistemu družbene reprodukcije.«⁷ Načelno gledano, to praktično pomeni, da so pri nas »vsi delovni ljudje, z izjemo zasebnih lastnikov, z vidika družbenoekonomskih odnosov, delavski razred«.⁸ Skratka, Kardeljeva stališča o pojmu delavskega razreda so teoretsko-znanstveni pogoji, ki temeljijo predvsem na resničnih spremembah, nastalih v biti delavskega razreda v razmerah socialističnega samoupravljanja, v veliki meri prav glede na njegovo perspektivo.

3. Družbeno-ekonomski položaj delavskega razreda

Samoupravni položaj delavskega razreda oziroma njegov družbeno-ekonomski položaj sploh, sta ključni vprašanji njegovega celotnega položaja v družbi. To je osnovno izhodišče številnih Kardeljevih del in njegovega prizadevanja za graditev političnega sistema socialističnega samoupravljanja.

Vire Kardeljevega pojmovanja demokratičnih oblik oblasti in položaja človeka in ljudskih množic v političnem sistemu je najti že v njegovih prvih pojavnih delih. Ta osnovna nit se vleče od njegovega članka »Moč ljudskih množic«,⁹ se izoblikuje v celovit koncept o temeljih značilnostih in vsebini socialistične demokracije¹⁰ in nazadnje o bistvu sistema socialističnega samoupravljanja, o čemer je pisal in govoril zlasti v zadnjih desetih letih.

Ko govori o družbeno-ekonomskem položaju delavskega razreda, Kardelj dosledno izhaja iz samoupravljanja, ki je, kakor poudarja, temeljno izhodišče in oporna točka, da lahko delavski razred in vsi delovni ljudje povežejo boj za svoj materialni položaj z uresničevanjem svojih dolgoročnih interesov in ciljev graditve socializma, da v demokratičnih političnih organizacijskih oblikah sprejemajo odločitve o svojih skupnih interesih in potrebah. To je pogoj za njihovo vsestransko uveljavitev v

⁷ Intervju »Delu«, 3. maj 1974. Kardelj prav tako poudarja, da je moč o enotnem delavskem razredu, ne glede na kvalifikacije in izobrazbo, govoriti »le, kadar družbeni položaj človeka resnično določata samo njegovo delo in njegovo osebni dohodek po družbeno vzpostavljenih merilih za delitev na podlagi kvalitete in kvantitete dela.«

⁸ E. Kardelj: »Razredna pozicija Zveze komunistov danes«, »Problemi naše socialistične graditve«, knj. X., str. 207.

⁹ Med drugim Kardelj v tem članku piše: »Narodnoosvobodilno gibanje je že od vsega začetka raslo na globoki veri v neizčrpno ustvarjalnost širokih ljudskih množic... To dejstvo je dalo narodnoosvobodilnemu gibanju tisto prodorno silo in polet, ki sta mu prinesla toliko zmag nad premočnim sovražnikom. Tudi v prihodnosti bo to prvi in najpomembnejši pogoj čim hitreje in čim kvalitetneje obnove in graditve« (»Moč ljudskih množic«, »Borba«, 13. maj 1945).

¹⁰ V klasiko znanosti o političnem sistemu je prišla Kardeljeva misel, ki jo je izrazil že l. 1949 in poudaril, da »ne smemo nikoli pozabiti, da nikakršen popolni birokratski aparat, s še tako genialnim vodstvom na čelu, ne more vzpostaviti socializma... Razvoj socializma ne more iti po nobeni drugi poti, razen po poti nenehnega poglobljanja socialistične demokracije v smislu vse večje samouprave delovnih množic... v smislu vse večjega sodelovanja v neposrednem upravljanju v vsakem posameznem podjetju, ustanovi itd.« (E. Kardelj: »O narodni demokraciji v Jugoslaviji«, Izbor iz del, knjiga III., IC »Komunist«, Beograd 1979, str. 31–32).

celotnem družbenem delu in ustvarjanju, torej tudi za skupni položaj v družbi.

Usmeritev k samoupravljanju je pomenila odpiranje poti k drugačni logiki, kot smo jo poznali prej pod imenom administrativno in tehnokratsko upravljanje. To pomembno teoretsko, znanstveno in politično umevanje bistva samoupravljanja in položaja delovnega človeka v njem je Kardelj izrazil tako: »Prizadevamo si odpreti pot takšni logiki, ki bo na podlagi družbene lastnine proizvodnih sredstev, *torej na višji stopnji zgodovinskega razvoja ponovno združila delovnega človeka s pogoji, sredstvi in plodovi njegovega dela in tako sam družbeno-ekonomski odnos in položaj človeka spreminjala v poglavitno gonilno silo družbenega napredka.*«¹¹

Kot novo proizvodno razmerje je samoupravljanje tudi ekonomski in politični sistem. Samoupravljanje v tem pogledu predstavlja enotnost. Središčno mesto v določanju bistva in narave socialističnega samoupravljanja, in s tem tudi položaja delavskega razreda v njem, pa gre družbeni lastnini, ki opredeljuje vsebino proizvodnih in sploh družbeno-ekonomskih odnosov pri nas. Družbene lastnine torej ne gre razumeti le kot materialni temelj samoupravljanja. Je pogoj, osnova in bistvo socialističnega samoupravljanja. Zato ima precej širšo vsebino in pomen, kar je posebej pomembno z gledišča družbeno-ekonomskega položaja delavskega razreda. Zgodovinski smisel družbene lastnine – kot pravi Kardelj – je v prevladovanju odtujitve dela od družbenega kapitala, oziroma pomeni pot, ki vodi k integraciji dela in družbenega kapitala. »*Takšno integracijo pa je mogoče izvesti le ob neposredni kontroli delavca nad objektivnimi materialnimi pogoji njegovega dela, torej v družbeno-ekonomski enotnosti živega in minulega dela, ki je opredmeteno v produkcijskih sredstvih in v družbenem kapitalu sploh.*«¹² Na ta način družbena lastnina postaja splošni pogoj, ki posameznemu delavcu omogoča uresničevati pravico dela z družbenimi sredstvi, gospodariti s sredstvi razširjene reprodukcije in z drugimi pogoji, sredstvi in plodovi svojega dela, v enakopravnih pogojih z drugimi delavci v združenem delu.

Izhajajoč iz položaja delavskega razreda v združenem delu, Kardelj družbeno lastnino opredeli kot »*sistem institucionaliziranih medsebojnih pravic in odgovornosti delavcev in vseh članov družbe, ne pa kot odnos individualnih ali kolektivnih subjektov do stvari ali kot odnos lastninskega monopola do ljudi, do delavcev, ki ne razpolagajo s takšnim monopolom.*«¹³ Zato se družbenolastninski odnosi izražajo kot pravice in medse-

¹¹ E. Kardelj: »Družbeno-ekonomske naloge gospodarskega razvoja v prihodnjem obdobju«; edicija »Samoupravljanje«, knjiga I., »Svetlost«, Sarajevo 1979, str. 156. Kadar govori o družbenoekonomskem položaju delavskega razreda, ga Kardelj vedno povezuje tudi z mestom in vlogo, ki ju ima le-ta v sistemu politične oblasti. Na istem mestu zato poudarja, da »samoupravljanje s tem postaja ne le dominantna oblika in nosilec socialističnih ekonomskih odnosov . . . temveč tudi dejavnik, ki določa oblike celotnega demokratičnega političnega sistema«. To pravzaprav pomeni – ne glede na poudarjanje ekonomskih aspektov samoupravljanja kot novega proizvodnega odnosa – enotno celoto, vsak drugačen pristop pa bi bil umetna konstrukcija.

¹² E. Kardelj: »Protislovja družbene lastnine v sodobni socialistični praksi«, druga dopolnjena izdaja, 1976, str. 47.

¹³ E. Kardelj: »Svobodno združeno delo«, Ljubljana DZS, 1978, str. 26.

bojne obveznosti in odgovornosti delovnih ljudi v združenem delu, osvobojenih vseh oblik mezdnih odnosov, tako do lastnika kapitala, kot do države.

S podružbljanjem produkcijskih sredstev in družbenega kapitala sploh ter z razvojem samoupravnih družbeno-ekonomskih odnosov se je bistveno spremenil položaj delavskega razreda v družbi. Po Kardeljevem mnenju je to dvojnega pomena. Predvsem se je bistveno spremenil materialni položaj delavskega razreda, vendar pa tudi položaj delavskega razreda kot razreda. Načelno so mezdni odnosi samo ostanek starega v novih družbeno-ekonomskih odnosih in niso več glavna značilnost družbenih odnosov, posebej pa ne njihova neizbežna predpostavka.

Materialna in moralna vzpodbuda sta neločljivi. Kardelj je s tem v zvezi opozarjal, da je največja vzpodbuda delavca tista, ki ga povzdigne v samostojno mislečega ustvarjalca in svobodnega človeka. Da bi bil delovni človek lahko v takšnem položaju, mora predvsem razpolagati z materialnimi sredstvi oziroma odločati o pogojih in rezultatih svojega dela. Podčrtal je pomen takšnega položaja delavca in poudaril, da je »delavec načelno moralno stimuliran s tem, da ima v svoji temeljni organizaciji združenega dela, v svojih dohodkih in v svojih samoupravnih pravicah na podlagi pravice dela z družbenimi sredstvi, materialno podlago, na kateri lahko samostojno in svobodno razvija svoje ustvarjalne sposobnosti. S tem je delavec tudi materialno stimuliran, saj vsa njegova ustvarjalna prizadevanja in uspehi nenehno krepijo prav to materialno podlago njegove ustvarjalnosti, s tem pa tudi njegovih delovnih in življenjskih pogojev«. ¹⁴ Kardelj je ob tem, ko je govoril o povezanosti materialnega položaja delovnih ljudi v združenem delu z njihovo ustvarjalno vlogo sploh, poudaril pomen prizadevanj, da bi neposredni proizvajalci postali najpomembnejši dejavniki v proizvodnji, da bi se okrepil materialni temelj samoupravljanja, da bi dosegli čim večjo materialno in moralno zainteresiranost delovnih ljudi in kolektivov za povečanje produktivnosti, rast življenjskega standarda in socialne varnosti delovnega človeka, da bi se na tej podlagi čimbolj stabilizirali in reproducirali samoupravni družbenoekonomski odnosi. V tej zvezi govori Kardelj o ideološki strani boja za samoupravljanje in o položaju delovnih ljudi v njem. Po njegovih besedah je samoupravljanje najgloblji revolucionarni prodor v stare družbene strukture, kar jih pozna sodobna zgodovina. Zato je samoupravljanje »vztrajna in težka bitka, najprej z materialnimi možnostmi, ki nas omejujejo, in drugič, z vso strukturo zaostalih človeških odnosov in konservativne človeške zavesti, ki preprečuje hitrejše napredovanje«. ¹⁵ Ta širši, idejni pogled na samoupravljanje je seveda izjemno pomemben, posebej če upoštevamo dejanski položaj temeljnih delavskih slojev.

¹⁴ E. Kardelj: »Idejne, družbeno-ekonomske in politične opredelilne osnutka Zakona o združenem delu«, edicija »Samoupravljanje«, knjiga II., »Svetlost«, Sarajevo, 1978, str. 28.

¹⁵ E. Kardelj: Govor na slavnostni seji delavskega sveta Železarne Sisak ob dvajsetletnici samoupravljanja, »Problemi naše socialistične graditve«, knjiga X., str. 269.

Svoje neposredne in zgodovinske cilje lahko delavski razred uresniči samo kot organizirana sila. O tem Kardelj često razmišlja in vedno poudarja pomen organiziranosti. To v bistvu povzema tudi njegova posplošitev, ko govori o človeku in sreči, ter pravi, da sreče človek ne more ustvariti »sam, kot posameznik, temveč samo v enakopravnih odnosih z drugimi ljudmi«. ¹⁶ To Kardeljevo stališče je pravzaprav vizija in perspektiva. V isti študiji to vprašanje konkretizira in utemeljuje tako, da poudari organiziranost delavskega razreda kot bistveno predpostavko uresničenja njegove zgodovinske vloge. Kardelj to mnenje opredeljuje in utemeljuje zelo eksplicitno: »Svojo zgodovinsko vlogo v graditvi socialistične družbe more delavski razred kot vodilna samoupravna sila uspešno odigrati samo kot organizirana sila v združenem delu, kot organizirana sila v samoupravnem uresničevanju svojih socialističnih, kulturnih in drugih interesov, kot organizirana idejnopolitična sila v nenehnem krčenju poti, ki peljejo k uresničenju njegovih dolgoročnih zgodovinskih interesov in ciljev, kot organizirana sila v obrambi socialističnega razvoja v družbeni praksi. Samoupravljanje mora izražati vse te manifestacije eksistence delavskega razreda.« ¹⁷ Drugače povedano, delavski razred ne more vzpostaviti samoupravljanja – kot široko pojmovanega sistema družbenih odnosov, v katerem je mogoče relativno najsvobodneje uresničevati dolgoročni družbeno-zgodovinski proces prehoda iz razredne v brezrazredno družbo – kot neorganiziran razred, ki deluje stihijno, izključno na podlagi empiričnih spoznanj in vsakdanjih izkušenj.

Svoje neposredne in zgodovinske interese in cilje lahko delavski razred doseže le tedaj, če je organiziran predvsem v združenem delu. Samoupravni položaj delavca v proizvodnji in delu je pravzaprav, kot poudarja Kardelj, temeljni in odločilni dejavnik in nosilec reprodukcije družbene lastnine; vendar pa takšen družbenoekonomski položaj in vloga samoupravno organiziranega delavca ne bi bila mogoča, če se ne bi opirala na organizirano in celo institucionalizirano moč delavskega razreda, združenih delovnih ljudi v družbenem delu. To stališče podkrepi z naslednjimi argumenti: »Posamezen delavec ali neorganizirani delavci ne morejo imeti dovolj ekonomske in politične moči, da bi se uspešno kosali s stihijskim pritiskom birokratskega in tehnokratskega monopola, ki nastopa v imenu avtoritete združenega dela in avtoritete države. To moč ima lahko samo organiziran delavski razred. Ta pa mora biti organiziran predvsem v samem združenem delu, v sklopu trdnega sistema medsebojnih ekonomskih odnosov, tj. pravic in dolžnosti oziroma odgovornosti. Razen tega

¹⁶ E. Kardelj: »Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja«, četrta izdaja, ČZDO Komunist, Ljubljana, 1980, str. 26.

¹⁷ Prav tam, str. 171. V tej zvezi Kardelj v nadaljevanju pravi o samoupravljanju: »Tudi zato samoupravljanje ne more biti le nekakšen instrument zgolj empiričnega delovanja delovnih ljudi v uresničevanju njihovih vsakdanjih interesov v združenem delu, predvsem pa ne more biti instrument nekakšne spontane vladavine množice, saj bi to pripeljalo do deformacij celotnega samoupravnega sistema«. Nadalje govori o vlogi subjektivnih sil kreativne družbene zavesti, in sicer kot o organiziranem sestavnem delu sistema samoupravne demokracije in izrazu demokratske samoupravne aktivnosti samoupravnih skupnosti, ter pravi, da se zgodovinski procesi niso nikoli razvijali stihijno.

mora biti delavski razred organiziran tudi kot družbenopolitični dejavnik preko organizacij, kot so Zveza komunistov, sindikati, Socialistična zveza delovnega ljudstva itn.«¹⁸ Drugače povedano, gre za najširše organiziranje delavskega razreda tako v samoupravnih oblikah kot tudi v oblikah političnega organiziranja. Toda njegova organiziranost v združenem delu je temeljna predpostavka za njegov celotni družbeni položaj, predvsem pa položaj subjekta politične oblasti v družbi.¹⁹

4. Družbenopolitični položaj delavskega razreda

Kardelj piše: »Samoupravljanje v združenem delu in delegatski sistem sta »prava materialna temelja tudi za odločilni vpliv samoupravljanja in samoupravnih interesov na sistem državne oblasti, tj. v družbenopolitičnih skupnostih, ki izvajajo državno oblast od občine do federacije – kot tudi na uresničevanje demokratičnih pravic delovnih ljudi in občanov v razmerju do upravljanja z državno lastnino.«²⁰ Ta načelna, teoretska in politična stališča so zajeta v številnih Kardeljevih delih. Že l. 1954 je Kardelj to mnenje zelo jasno izrazil, ko je dejal, da je »za nas načelo samoupravljanja proizvajalcev izhodiščna točka vsake demokratične socialistične politike, slehernega socialističnega demokratizma« in da »mora revolucija, ki ne odpira vrat takšnemu razvoju, za daljši ali krajši čas nujno stagnirati v državno-kapitalističnih oblikah in birokratskem despotizmu«.²¹

Na najširšem teoretskem področju Kardelj opredeljuje samoupravljanje kot specifično obliko diktature proletariata in ta pojem istoveti s pojmom vodilne vloge neposrednih in zgodovinskih interesov delavskega razreda in delovnih ljudi v obliki samoupravnega in demokratičnega delegatskega sistema.²² Glede na nekatere teoretske spore o vsebini pojma »diktatura proletariata«, je Kardelj ta pojem označil kot termin, ki ima teoretski in družbeno-zgodovinski smisel, ne pa kot konkretno obliko političnega sistema. Po njegovem mnenju »diktatura proletariata ni oziroma ni nujno diktatura državnega aparata, državnega despotizma, ampak pojem za takšno oblast v družbi, v kateri ima delavsko gibanje, se pravi *njegovi neposredni in dolgoročni, zgodovinski interesi, nesporno vodilno vlogo v družbi*. Za nas torej diktatura proletariata ni oblika političnega sistema, ki preprečuje demokratizacijo družbe, ampak narobe,

¹⁸ E. Kardelj: »Protislovja družbene lastnine v sodobni socialistični praksi«, prav tam, str. 51–52.

¹⁹ Z organiziranostjo delavskega razreda Kardelj razume tudi njegovo povezanost s socialistično znanostjo (gl. uvodno besedo na skupni seji Predsedstva ZKJ in SFRJ, 18. maja 1973).

²⁰ E. Kardelj: »Svobodno združeno delo«, nav. d., str. 314–315.

²¹ E. Kardelj: »Socialistična demokracija v jugoslovanski praksi«, Izbor iz del. knjiga III., IC »Komunist« 1979, str. 133. V tem delu je Kardelj že tedaj poudaril, da je za socialistično demokracijo bistveno to, da je proizvajalec organiziran, da bi tako vplival na odločujoče družbene organe, pa tudi, da mora biti moralno in materialno, torej po svoji zavesti in po svojem materialnem in drugih interesih sposoben izvajati takšen vpliv, ki bo hkrati pogojen tudi s kolektivnim družbenim interesom.

²² Gl. razpravo na IX. kongresu ZKJ, 21. junij 1978.

oblast, ki naj varuje proces demokratizacije družbe in široko odpira poti demokratizacije na področju socialističnega samoupravljanja.«²³ V tem Kardelj vidi zgodovinski smisel diktature proletariata.

»Tega cilja pa ni mogoče postaviti niti uresničiti, če izhaja iz človeka kot *abstraktnega političnega državljana*, ali iz delavskega razreda kot nekakšnega abstraktnega ideološkega pojma, ne pa iz *konkretnega človeka*, osvobojenega eksploatacije in podrejanja političnemu monopolu vseh vrst, ki je *neposreden nosilec celotnega kompleksa parcialnih in družbenih interesov* in iz *konkretnega delavskega razreda*, ki ni seštevek ljudi, marveč zapleten sistem odnosov med njimi, odnosov vzajemne odvisnosti in odgovornosti, medsebojnih pravic in obveznosti, individualnih in skupnih interesov, ki jih je moč uresničevati samo v vzajemni odvisnosti itd.«²⁴ Smisel teh Kardeljevih besed je, da položaj delavskega razreda v sistemu socialistične samoupravne demokracije ni sinonim za abstrakten političen subjekt.

Razvoj samoupravljanja torej ne pomeni zgolj vzpostavljanja demokratičnih odnosov, ampak predvsem odpiranje poti svobodnejšemu razvoju družbenolastninskih odnosov; v sebi nosi namreč tudi obrambne mehanizme proti odtujevanju sredstev za proizvodnjo in reprodukcijo v družbeni lastnini od delavcev in njihovega dela. To je, po Kardeljevem mnenju, bistvo osvobajanja dela in delovnega človeka.

Seveda samoupravljanje omenjenih teženj ne preprečuje avtomatično in v teh odnosih in procesih ne more biti avtomatizma: »Toda – pravi Kardelj – ne glede na to, ima delovni človek v pogojih samoupravljanja bistveno več moči, možnosti in spodbud, da vzpostavlja ali pa bolj ali manj močno vpliva na ustvarjanje pogojev, v katerih lahko postane subjekt lastnine in družbene reprodukcije.«²⁵

Ko je govoril o razmerju med združenim delom in političnim sistemom kot njegovo nadgradnjo, je Kardelj poudaril, da mora biti to razmerje funkcija samoupravnih produkcijskih odnosov, da mora socialistična samoupravna družba »razvijati svoj politični sistem ne le v smeri zagotavljanja in nadaljnje krepitve vodilne vloge interesov delavskega razreda in vseh delovnih ljudi, ampak tudi v smeri kar najneposrednejše integracije tega sistema s samoupravno združenim delom in s samoupravno organiziranimi interesnimi skupnostmi.«²⁶

Kardelj opredeljuje delegatski sistem kot instrument in najmočnejše orožje v rokah delavskega razreda kot subjekta politične oblasti in kot najbolj demokratično obliko vladavine delavskega razreda in vseh delov-

²³ E. Kardelj: »Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja«, str. 84.

²⁴ Prav tam, str. 81.

²⁵ E. Kardelj: »Protislovja družbene lastnine v sodobni socialistični praksi«, prav tam, str. 45. Malce pred tem je Kardelj opozoril, da v sedanji fazi revolucionarne preobrazbe naše družbe . . . spontani razvoj razmerij moči nosi v sebi potencialne možnosti socialnih in razrednih razlikovanj, oziroma teženj po restavraciji državno lastniških, skupinskolastniških in zasebno lastniških razmerij.

²⁶ E. Kardelj: »Idejne in politične izhodiščne točke za spremembo ustave«, izdaja »Samoupravljanje«, knjiga IV., »Svetlost«, Sarajevo, 1979, str. 96.

nih ljudi ter opozarja, da »moramo brezpogojno izhajati iz predpostavke, da more delegatski sistem funkcionirati samo pod pogojem, da je instrument organiziranega delavskega razreda, organiziranih delovnih ljudi«. ²⁷

Načelo neposrednega delegiranja v organe oblasti pomeni, da oblast ne pripada nekemu povsem abstraktnemu in politično izraženemu delavskemu razredu, temveč pripada, pravi Kardelj, konkretno organiziranemu delavskemu razredu in drugim samoupravnim skupnostim, v katerih neposredno uresničuje svoje delovne in druge družbene ter življenjske interese, pripada pa tudi njegovim razrednim organizacijam. Vsebina in cilj organizirane delavske oblasti je pravzaprav organiziranje in razvijanje družbe kot svobodne skupnosti proizvajalcev.

5. Delavski razred – subjekt osvoboditve dela

V raziskovanju delavskega razreda kot subjekta osvoboditve dela izhaja Kardelj iz Marxovih pogledov. »Boj za samoupravljanje je namreč najbolj neposredna oblika boja za svobodo delovnega človeka, za svobodo njegovega dela in ustvarjanja, za njegov odločujoči vpliv v družbi. Nosilec boja za vsestranski razvoj samoupravljanja in za njegovo krepitev kot prevladujoče oblike socialističnih družbenih odnosov ne more biti nihče drug kot samo delavski razred, delovni ljudje, njihov družbeni interes, njihova zavestna družbena akcija, ki jo vodijo najnaprednejše sile socialistične družbe, predvsem Zveza komunistov.« ²⁸

V tem procesu so bistvenega pomena neposredni in zgodovinski interesi delavskega razreda in vseh delovnih ljudi. To so vprašanja, ki imajo najširšo teoretsko in družbeno težo, njihova ekonomska funkcija pa izreden pomen. Ko govori o interesih, Kardelj poudarja, da sta ekonomska vsebina in težnja tega interesa v postopnem premoščanju protislovij razredne družbe, ki so človeka-delavca ločevala od pogojev, sredstev in plodov njegovega dela.

Ko govori Kardelj o zgodovinskem interesu delavskega razreda – pri čemer ne pušča vnemar tudi njegove konkretne strukture – ga pojmuje kot procese prevladovanja lastniškega monopola, preseganje mezdnih odnosov in buržoaznega prava v delitvi, polno uveljavitev socialističnega samoupravljanja in ustvarjanja brezrazredne družbe. ²⁹

Gospodarjenje s presežnim delom, kakor poudarja Kardelj, objektivno pripelje delavski razred v položaj vodilnega in najbolj dejavnega

²⁷ Gl. Uvodna beseda na skupni seji Predsedstva ZKJ in SFRJ, 18. maj 1973.

²⁸ E. Kardelj: »Ekonomske in politične odnosi v samoupravnih socialističnih družbah«, nav. d. str. 296.

²⁹ E. Kardelj: »Delavski razred, birokratizem in ZKJ«, knj. X., str. 32. Kardelj precizira: »Kajti današnji in jutrišnji interesi delavskega razreda, s tem pa tudi neposredni interesi človeka na delovnem mestu ... se uresničujejo očitno, če se premagujejo in presegajo vse tiste državnokapitalistične in mezne kategorije, ki so se na neki način ohranile v družbenoekonomskih, to je proizvodnih odnosih socialistične družbe skupaj s tistimi ekonomskimi odnosi, ki se uresničujejo, kakor pravi Marx, po 'buržoaznem pravu', to pa so: blagovna proizvodnja, trg, delitev po delu itd.« Prav tam, str. 24–25.

subjekta družbenega napredka, ki mora imeti ne le vodilno vlogo v idejnem pogledu, ampak tudi oblast v tej družbi: »Cilj in smisel samoupravljanja in socialistične demokracije, zgrajene na samoupravljanju, je v našem času prvenstveno v tem, da sami delovni ljudje, čim bolj demokratično razrešujejo protislovja, ki objektivno obstajajo in vedno znova nastajajo v razvoju družbenih odnosov, pa tudi človekove družbene zavesti. Zgodovinsko gledano je samoupravljanje oblika socialističnih produkcijskih odnosov, v katerih je moč z relativno najmanj krizami, ovirami in deformacijami uresničiti družbene procese, ki vodijo h komunizmu, oziroma – kot je rekel Marx – k »družbi svobodnih proizvajalcev«.³⁰

In končno: ko Kardelj ocenjuje samoupravljanje kot sistem socialističnih proizvodnih in družbenoekonomskih odnosov in s tem tudi kot pot in obliko osvoboditve dela, opozori tudi na najširši smisel tega procesa ter poudarja, da bo na ta način »postopno odmirala tudi sama kategorija presežnega dela kot ostanek razrednih odnosov« in da je to »obenem . . . tista edina pot osvobajanja dela in delovnega človeka, na kateri se sam delavski razred resnično spreminja in kot razred izginja«.³¹

³⁰ E. Kardelj: »Samoupravljanje lahko uresniči samo dobro organiziran delavski razred«, Izdaja »Samoupravljanje«, Knjiga I., »Svetlost«, Sarajevo, 1973, str. 4.

³¹ E. Kardelj: »Razredna pozicija Zveze komunistov danes«, »Problemi naše socialistične graditve«, knj. X., str. 206.

BORIS JESIH

Nekateri vidiki avstrijskih predsedniških volitev 1986

I

Predsedniške volitve 1986 bodo v Avstriji in tudi svetovni javnosti še dolgo ostale v spominu kot posebnost. Sam rezultat bo imel mnogo širše notranjepolitične in zunanjepolitične posledice kot vse dosedanje predsedniške volitve. Letos so že osmič avstrijski volilni upravičenci volili predsednika z neposrednimi volitvami. Prvega predsednika, socialista Karla Rennerja, je namreč leta 1945 izvolila avstrijska zvezna skupščina. Poleg Rennerja so funkcijo predsednika avstrijske republike opravljali še Theodor Körner, ki je bil izvoljen za predsednika leta 1951, Adolf Schärff, ki je bil izvoljen dvakrat, in sicer leta 1957 in 1963, prav tako je bil dvakrat izvoljen Franc Jonas, leta 1965 in 1971, in na zadnjih volitvah leta 1974 in 1980 dosedanji predsednik Rudolf Kirchschläger. Prav vsi povojni avstrijski predsedniki so bili iz vrst Socialistične stranke Avstrije, ali pa jih je ta kandidirala.

Verjetno bi bilo najenostavneje, če bi lahko dosedanji predsednik Kirchschläger kandidiral še enkrat, saj zaradi njegove splošne priljubljenosti med Avstrijci v boju proti njemu noben kandidat ne bi imel najmanjše možnosti. Vendar je bila ta možnost že vnaprej izključena, saj volilna zakonodaja omejuje mandat zveznega predsednika na največ dvakrat šest let. Kot zanimivost povejmo, da je bil Kirchschläger prvi povojni avstrijski predsednik, ki je svojo dolžnost opravljal dva polna mandata, vsi drugi so namreč umrli še med svojim predsednikovanjem.

Sicer sama funkcija avstrijskega zveznega predsednika ne združuje veliko pooblastil, saj je predvsem reprezentativna. Še najbolj je funkcija opazna, ko je mandatar za sestavo vlade iz druge stranke, ko lahko predsednik republike zavlada sestavo vlade. Nekaj podobnega se je v drugi republiki do zdaj zgodilo samo enkrat, leta 1962, ko takratni predsednik socialist Schärff skoraj pol leta ni dovolil mandatarju iz vrst Avstrijske ljudske stranke Gorbachu, da bi sestavil vlado. Novi predsednik mora sprejeti tudi kanclerja, ki mu ponudi odstop, ta ga ponavadi ne sprejme, ter kanclerja povabi na razgovor.

Letos so se za glasove volilcev potegovali kar štirje kandidati. Socialistična stranka je za svojega kandidata predlagala uglednega zdravnika

dr. Kurta Steyrerja, ki je do konca preteklega leta opravljal tudi funkcijo ministra za zdravje in varstvo okolja. Pri tem je verjetno najbolj računala na splošno razpoloženje Avstrijcev, ki so zelo zaskrbljeni za okolje, v katerem živijo. Zanašala pa se je tudi na že omenjeno kontinuiteto socialističnih predsednikov.

Avstrijska ljudska stranka je zaigrala na zelo močno karto. Za svojega kandidata je namreč postavila izkušenega diplomata in bivšega generalnega sekretarja OZN dr. Kurta Waldheima. Waldheimova diplomatska kariera je ena najsijajnejših tudi v svetovnem merilu. Že pri pogajanjih o Avstrijski državni pogodbi je sodeloval kot tajnik takratnega avstrijskega zunanjega ministra Gruberja, v letih 1948–1951 je bil sekretar avstrijskega poslaništva v Parizu, v obdobju 1951–1955 je vodil personalni oddelek v avstrijskem zunanjem ministru, že leta 1955/1956 pa je bil stalni avstrijski opazovalec pri OZN. Nato je bil šef avstrijske misije v Kanadi (1956–60), dvakrat vodja avstrijske delegacije v OZN (1964–68 in 1970–71), vmes pa zunanji minister v kabinetu kanclerja Klause. V obdobju 1971–1981 pa je bil na čelu svetovne organizacije. Zanimivo je, da je Waldheim že enkrat kandidiral za avstrijskega zveznega predsednika. Prvič je bilo to leta 1971, ko mu je prodor v predsedniško palačo spodletel v boju s socialističnim kandidatom.

Svojega kandidata so letos najavili tudi avstrijski »zeleni«. Kritična publicistka in ekologistka Freda Meissner-Blau je pred svojo kandidaturo morala sicer še prej izstopiti iz socialistične stranke. Kandidatura je vsekakor dokaz, da tudi avstrijski »zeleni«, čeprav razdrobljeni v različne skupine, počasi postajajo politični dejavnik, ki ga ne bo več moč spregledati. Pred volitvami so napovedovali, da bo Meissnerjeva, ena najbolj vnetih zagovornic prepovedi graditve elektrarne v Hainburgu, dobila celo med 20 in 25 odstotkov protestnih glasov.

Najbolj neprijetna se je v začetku zdela napovedana kandidatura kandidata skrajne desnice, celovškega primarija in bivšega državnozborskega poslanca Svobodnjaške stranke Avstrije, dr. Otta Scrinzija, ki je znan po nemškonacionalističnih stališčih in napadih na slovensko manjšino na Koroškem. Scrinzi se je s svojo stranko v zadnjih letih vse bolj razšel. Zanimivo, da ne toliko s koroško strankino organizacijo, katere nemškonacionalna in protislovenska politika Scrinziju popolnoma ustreza, kot z novim strankinim vodstvom na Dunaju, ki po kapljicah poskuša vnesti v stranko tudi nekaj liberalnih idej. Da bi lahko kandidiral, pa je Scrinzi »začasno« izstopil tudi iz koroške stranke, saj je bil verjetno komite, ki ga je kandidiral, tudi za Jörga Haiderja preveč rjav. Najkonservativnejše, desničarske in neonacistične organizacije v Avstriji so imele tako že drugič zapored predsedniškega kandidata. Leta 1980 je namreč za predsednika avstrijske republike kandidiral vodja neonacistične stranke NDP, Norbert Burger, ki je bil med drugim zaradi terorizma v Južni Tirolski v Italiji obsojen na dosmrtno ječo. Takrat je kandidatura sprožila val protinacističnih demonstracij in protestov, usmerjenih predvsem k

zahtevam po prepovedi NDP. Burger je kljub temu nastopil na volitvah. Ko so prešteli glasove, so dobili rezultat, v katerega verjetno še sam Burger ni verjel. V vsej Avstriji je dobil neverjetnih 140.741 glasov, od tega na Koroškem kar 11.976. Takratni kancler Bruno Kreisky je po volitvah očital levici, da je s svojim nasprotovanjem Burgerju delala samo propagando, zaradi česar naj bi ta dobil tako veliko glasov. Uspeh je povzročil val navdušenja med desničarskimi krogi, ki so tudi letos pričakovali od svojega kandidata dober rezultat. Seveda pri tem ne mislimo na zmago, saj je bilo jasno, da bosta o njej odločala kandidata velikih strank. Zanimivo je, da je imel Scrinzi podobno kot Burger največ podpore na Štajerskem in tudi Koroškem.

Toda veliko večja senzacija je nenadoma izbruhnila tam, kjer tega ni nihče pričakoval. Kot je znano, je v začetku marca dunajska revija Profil, sicer znana po senzacionalnih odkritjih (npr. v aferi Androsch), objavila podatke, ki kažejo, da je bil kandidat ljudske stranke leta 1938, takrat 20-letni Waldheim, član nacistične organizacije SA, prav tako pa tudi član nacistične študentske organizacije. To je seveda povzročilo val razburjanj in ugibanj z vseh strani, ki jih je Waldheim poskušal umiriti z nespornim zanikanjem oz. trditvami, da je bil samo član jahalne šole, ki je bila v SA, in podobno. Klobčič odkritij se je začel s tem samo odmotavati. Kajti dva dni po tem je newyorški New York od Times objavil obširen članek, ki je temeljil na podatkih Svetovnega židovskega kongresa, ki mečejo na Waldheima dokaj čudno luč. Izkazalo se je, da Waldheim svoje vojaške kariere v nemški vojski ni končal že leta 1941, ko je bil ranjen na ruski fronti, ampak jo je nadaljeval s kratkimi presledki v Löhrovi armadi na Balkanu. Kot štabni oficir je opravljal funkcijo prevajalca. Pri tem so posebej poudarili, da so bile to enote, ki so sodelovale v brutalnih pohodih proti jugoslovanskim partizanom (na Kozari in Sutjeski), odgovorne so pa tudi za deportacijo več kot 40.000 grških Židov. Za boje proti partizanom je bil Waldheim tudi odlikovan z ustaškim odlikovanjem. To je odlikovanje, ki ga je ustaški poveljnik podeljeval »tujim in domačim osebam za zasluge v miru ali vojni za hrvaški narod in NDH«, t. j. srebrna kolajna »Krone kralja Zvonimira« s hrastovimi listi. Waldheim je vse to zanikal, za deportacijo Židov naj bi slišal prvič šele sedaj ob izbruhu afere (Spiegel), odlikovanje pa bi naj sprejeli vsi štabni oficirji že po položaju — ne glede na zasluge. V afero se je intenzivno vključil tudi del jugoslovanskega tiska (Vjesnik, Večernje novosti, Start, Ilustrovana politika, Duga). Tako je zagrebški Start (22. 3. 1986) našel nove podatke o Waldheimovi dejavnosti med vojno na tleh Jugoslavije. Pri tem je najbolj zanimivo, da družina, v kateri je Waldheim dobil omenjeno odlikovanje, ni tako nedolžna, saj je šlo med drugim za člane borbene skupine »Borowski«, ki je bila odgovorna za pomor nedolžnega prebivalstva na Kozari. Start je objavil tudi do tedaj še neobjavljeno fotografijo iz nemškega vojaškega dnevnika Wacht im Südosten, na kateri je Waldheim slikan skupaj z vojnim zločincem Aleksandrom Löhrom. Ko je že kazalo, da se je afera

malo pomirila, je New York Times zopet po virih Svetovnega židovskega kongresa objavil nove senzacionalne podatke. Waldheim je tudi v registru vojnih zločincev, ki ga je po drugi svetovni vojni izdelala ameriška vojska, prav tako pa je bil na seznamu vojnih zločincev, ki ga je leta 1948 izdelala jugoslovanska vlada oz. komisija za ugotavljanje vojnih zločincev.

V afero se je posredno vključilo tudi nekaj držav, od katerih je javnost zahtevala, da se Waldheimova preteklost pravilno presodi. V prvi vrsti moramo omeniti ZDA, kjer je bila to posledica židovskega lobyja, kjer je bila pripravljena tudi zahteva, da se Waldheim dá na listo nezaželenih oseb. Da je Izrael reagiral, je samo po sebi razumljivo. Izjave o Waldheimovi preteklosti pa smo zabeležili tudi še v nekaterih drugih evropskih državah (Velika Britanija, Italija). Posebno vprašanje je seveda odnos naše države do afere Waldheim, saj je bila naša država tista, ki je zahtevala Waldheima kot vojnega zločinca, prav tako pa je del jugoslovanskega tiska objavil največ obtožujočih podatkov o Waldheimu. Do danes jugoslovanska vlada ali kakšen drug ustrezeni organ nista dala uradne izjave. Poleg izjave Tanjugovega diplomatskega predstavnika je najbolj odmevala izjava Mitje Ribičiča na Japonskem, da je Tito vedel za Waldheimovo vojno službo, pa mu je kljub temu dal visoko odlikovanje. To izjavo je Waldheimov štab izkoristil tudi za propagandne namene, saj jo je kot argument o Waldheimovi čisti preteklosti objavljal na reklamnih predvolilnih oglasih. Zelo zanimiva je tudi trditev našega vodje vojne misije na Dunaju po vojni, dr. Antona Kolendića, ki je bila objavljena v beograjski Dugi (31. 5.–13. 6. 1986, str. 47), da so takrat dobili spisek iz Beograda s tridesetimi imeni, na katerem je bil tudi poročnik Waldheim. Te ljudi je bilo treba »zaverbovati«, da bi delali za nas. Akcijo so nameravali izvesti skupaj z Rusi, zato so spisek predali njim. Prav tako neugodno je odmevala v Avstriji in tudi med slovensko manjšino odločitev Jugoslavije, da na tiskovni konferenci avstrijskih demokratov, ki so jo sklicali kot odgovor na konferenco, kakršno je imel Waldheim s svojimi vojnimi tovariši (in ki naj bi potrdila njegovo neoporečnost), ne bo sodeloval nekdo s Kozare, ki je tam doživel vojne strahote.

Podobnih zanimivosti, podatkov in izjav bi lahko našteali še precej, vendar omenimo samo še, da je tudi Rusellovo sodišče sprožilo postopek proti Waldheimu. Nedvomno je afera sama imela dosti širše razsežnosti, kot so same predsedniške volitve v Avstriji in tudi vprašanje Waldheimove krivde oz. nedolžnosti. Čeprav tudi obtožbe na račun Waldheimove preteklosti niso take, da bi jih kazalo prezreti.

Poleg notranjepolitičnega vidika je imela afera tudi mednarodne razsežnosti, ki so presedale same volitve. Tako je sprožila vrsto razprav o vlogi Avstrije v drugi svetovni vojni, ki tudi z državno pogodbo ni bila do konca razjasnjena. Afero so povezovali z več podobnimi aferami v Avstriji v zadnjih letih (Reder, Frischenschlager, Löhr itd.), ki naj bi bile dokaz, da Avstrija nikakor ni obračunala s svojo nacistično preteklostjo (npr. Spiegel, št. 16/1986, str. 138–157).

Prav tako se je povezovala z vse večjim porastom antisemitizma v Avstriji. Zelo neugodna so bila tudi razmišljanja, kako je Waldheim sploh lahko bil generalni sekretar svetovne organizacije. Pojavila so se različna ugibanja o tem, da naj bi katera od velikih sil vedela zanjo ali pa celo obe in še morda kdo, kar bi jim služilo, da Waldheim vodi politiko v OZN, ki jim ali jima odgovarja.

Afera sama je pustila tudi notranjepolitične posledice, ki niso bile tako majhne, kot se je po volitvah izkazalo. Poleg vpliva na moralni ugled Avstrije v tujini je tudi v Avstriji sami postavila pred volivce neke vrste dilemo, da se opredelijo do avstrijske preteklosti. Pokazala je nedvomno, da velik del prebivalstva ne vidi nič slabega v Waldheimovem izpolnjevanju dožnosti med vojno, pokazalo pa se je tudi, da mlada generacija ni seznanjena s temi problemi in je tudi neosveščena. Kaže pa tudi, da se razprave o Waldheimovi vojni tudi po volitvah ne bodo polegale.

II

Verjetno bi delali velikemu delu avstrijskih volivcev krivico, če bi trdili, da jih je pritegnila samo afera Waldheim; na njihovo odločitev na volitvah je nedvomno vplival tudi sklop splošnih avstrijskih notranjepolitičnih razmer in gospodarskih težav, s katerimi se ubada vladna koalicija. O tem nekaj več pozneje.

Poglejmo si sedaj, kako so predsedniške volitve 1986 vplivale na slovensko narodno skupnost na Koroškem.

Obe osrednji organizaciji se tokrat nista močno vključili v predvolilni boj, zagovarjali sta pač svojo nadstrankarsko naravnost. Lahko rečemo, da je bila v predvolilnem boju najbolj aktivna volilna skupnost dela koroških Slovencev – Koroška enotna lista (dalje KEL).

Pred volitvami je imela KEL razgovore s tremi predsedniškimi kandidati. Razumljivo je, da ga s Scrinzijem ni imela. Po teh razgovorih je pred prvim krogom volitev objavila tudi sporočilo z naslednjo vsebino:

»Koroška enotna lista zaključno ugotavlja:

– Posamezni pripadniki narodne skupnosti so demonstrativno pristopali volilnim komitejem večinskih kandidatov.

– Zavedni koroški Slovenci imajo izbiro le med tremi kandidati. kandidatinja protestnih volivcev Meissner-Blau uživa med mlajšimi in mobilnimi volivci v vrstah slovenske narodne skupnosti velik ugled. Njeni volivci, to je pokazala tudi živahna razprava na deželnem posvetu KEL, vidijo v njeni podpori predvsem protest proti tristrankarskemu protimanjšinskemu paktu.

– Dosedanje volitve so pokazale, da so koroški Slovenci zreli volivci, ki se vedno bolj želijo otreči varuštva večinskih strank. Sprejemljivi so za tokove novega časa, ki jih želijo sooblikovati. S tega vidika in z vidika odnosa do manjšin, ki ga imajo posamezni kandidati, bodo tudi 4. maja potegnili konsekvence.

– Aktivno vključevanje v volitve in pozitivno sooblikovanje koroške

ter avstrijske politike in uresničevanje interesov južnokoroške politike bo slej ko prej osnovno gibalno politične dejavnosti KEL. Koroška enotna lista.« (Naš tednik 30. 4. 1986.)

Iz sporočila lahko razberemo, da je pozitiven odnos oblikovala KEL šamo do zeleno alternativne kandidatnje Meissner-Blau. Zanimivo je, da se s KEL predvolilno dejavnostjo nekako ni strinjal Narodni svet koroških Slovencev – NSKS oz. njegov predsednik Matevž Grilc v novoletnem intervjuju Našemu tedniku, kjer je poudaril, da je »Narodni svet koroških Slovencev narodnopolitična organizacija, katere interes je ohranitev in razvoj narodne skupnosti, in ne volilna skupnost. Zato Narodni svet koroških Slovencev ne bo izdal volilnega razglasa za nobenega kandidata. Kako se bo zadržala KEL, pa je drugo vprašanje« (Naš tednik, 2. 1. 1986).

Pripombe h KEL predvolilni aktivnosti pa je imela tudi Zveza slovenskih organizacij, saj je bilo možno iz prvih poročil razbrati, da se je KEL pogovarjala s predsedniškimi kandidati v imenu celotne narodne skupnosti.

Oba predsedniška kandidata velikih strank sta na svojem predvolilnem obisku na Koroškem načela tudi vprašanje narodne skupnosti. Tako je imel med drugim Waldheim s skupino pripadnikov slovenske narodne skupnosti informativni sestanek, kandidat socialistične stranke pa je obiskal tudi tovarno celuloze Obir na Rebrci. V nasprotju z Narodnim svetom koroških Slovencev, ki je predvolilno aktivnost prepustil KEL, je Zveza slovenskih organizacij izdala pred volitvami posebno izjavo:

»V nedeljo 4. maja bo avstrijsko prebivalstvo volilo novega zveznega predsednika.

Letošnje volitve stojijo v luči obračunavanja z lastno preteklostjo. Tako nastopa kot eden izmed kandidatov človek, ki se odkrito priznava k velenemstvu in k nacistični preteklosti in ki si šteje v dobro, da je idejnopolitično pripravil kampanjo proti dvojezični šoli na Koroškem, da naštejemo le nekaj podrobnosti.

Že samo dejstvo, da je dr. Scrinzi dobil možnost za kandidaturo, kaže, da v naši državi vprašanja okoli nacizma, denacifikacije in predvsem idejnopolitičnega obračuna z nacizmom še zdaleč niso razčiščena.

To pride do izraza tudi ob kandidaturi bivšega generalnega tajnika Združenih narodov dr. Waldheima, ki o svoji preteklosti kot nemški oficir na Balkanu ne ve povedati nič drugega kot to, da je izpolnjeval le svojo dolžnost.

Preteklost torej dohiteva sedanost. Na dan prihajajo okoliščine, s katerimi smo koroški Slovenci soočeni že nad 40 let: da so namreč žrtve nacizma manj priznane in vredne kot pa tisti, ki so menda izpolnjevali le svojo dolžnost v službi nacizma.

Zveza slovenskih organizacij na Koroškem kot nadstrankarska zbirna narodna organizacija je na svojem zadnjem občnem zboru sprejela akcijski program, ki zdaleč presega meje enih ali drugih volitev. Zato ZSO tudi ne smatra za potrebno, da bi ob letošnjih predsedniških volitvah izdala

poseben razglas. Posamezniki znotraj in izven ZSO pa so se opredelili na dva kandidata, ki ju podpirajo. V našem glasilu smo tem tovarišem dali možnost, da to podpora tudi javno obeležijo» (Slovenski vestnik 2. 5. 1986).

Prav tako pa je glasilo ZSO Slovenski vestnik objavil dva razglasa. Enega za socialističnega kandidata Steyrerja, ki so jo podpisali »socialisti ter strankarsko nevezani pripadniki slovenske narodne skupnosti«, v kateri so poudarili, da gre za kandidata, ki je »v svoji dosednji dejavnosti pokazal široko privrženost načelom demokracije, enakopravnosti in anti-fašizma. Ponovno pa je izpričal tudi razumevanje za narodnostne manjšine« (Slovenski vestnik, 2. 5. 1986). Drugi razglas je veljal Fredi Meissner-Blau. Omeniti moramo, da je v volilnem komiteju, ki je zeleno kandidatinjo kandidiral, delovalo tudi nekaj slovenske mladine, ki študira na Dunaju.

Slovenci so se vključevali tudi v vse oblike protestov proti neonacističnemu kandidatu Scrinziju.

III

Če je večina poznavalcev avstrijskih političnih razmer že pred volitvami pravilno napovedovala, da bodo letošnje volitve odložene šele v drugem krogu, je bilo za večino vendar presenečenje, kako malo je Waldheimu manjkalo, da bi že v prvem krogu zmagal. Za zmago mu je manjkalo samo nekaj deset tisoč glasov.

V celotni Avstriji je bilo 5.436.726 volilnih upravičencev. Od tega jih je prišlo na volišče 89,5 odstotka. Socialističnega kandidata je volilo 2.061.162 volivcev ali 43,7%, za kandidata ljudske stranke je glasovalo 2.343.287 volivcev ali 49,6%. Kandidat neonacistov Scrinzi je dobil vsega 55.940 glasov ali 1,2 odstotka, veliko bolj se je odrezala kandidatinja zelenih, ki je dobila kar 259.471 glasov.

Seveda je izid povzročil največ euforije v vrstah ljudske stranke, ki je bila sedaj trdno prepričana v zmago svojega kandidata. Trezna analiza tako ni ponujala drugačnega odgovora. Socialisti so sicer še upali, da bodo angažirali predvsem volivce Meissnerjeve in pa volivce, ki tokrat niso šli volit.

Hladen tuš je pomenil tudi zelo skromen rezultat neonacističnega kandidata Scrinzija, ki je precej zaostal za Burgerjem iz leta 1980. Zato so pa tudi toliko bolj zadovoljni tisti, ki so volili Fredo Meissner-Blau. Rezultat je pozitiven predvsem za načrte za kandidaturo na parlamentarnih volitvah prihodnje pomlad, še posebej če upoštevamo, da se je rezultat ujemal z združitvijo več zelenih in alternativnih grupacij v enotno organizacijo (Burgerinitiative Parlament – BIP).

V zvezni deželi Koroški je bil rezultat za Steyrerja ugodnejši, čeprav se je zgodilo nekaj, kar si na Koroškem sploh težko lahko predstavljamo. Socialistični kandidat je namreč dobil manj kot 50% glasov.

Od 391.196 volilnih upravičencev jih je na volišče prišlo 94,4%. Od

tega jih je Steyrerja volilo 174.252 ali 49%. Waldheim je dobil 155.838 glasov ali 43,8%, Scrinzi je dobil 10.012 glasov ali 2,8% in Meissnerjeva 15.596 glasov ali 4,4%.

Čeprav sta tudi rezultata kandidatov obeh velikih strank bila majhno presenečenje, so na Koroškem toliko bolj zanimivi rezultati Scrinzija in Meissnerjeve. Lahko rečemo, da je tokrat neonacistični kandidat ob sicer skromnem rezultatu v vsej Avstriji na Koroškem dosegel daleč najboljši rezultat, saj se je približal tudi Burgerjevemu dosežku iz leta 1980. Tukaj se poznata podpora Svobodnjaške stranke ter splošno nemškonacionalno vzdušje na Koroškem, za katero je bil tudi Waldheim s svojo preteklostjo premalo dober. Čeprav rezultata Meissnerjeve ne moremo označiti kot slabega, je bil vendar njen rezultat na Koroškem med najslabšimi v Avstriji. To je vsekakor tudi posledica neenotnosti zelenih grupacij na Koroškem, ki se kaže tudi v različnih gledanjih na manjšinsko vprašanje. Kot vemo, so alternativne skupine bolj naklonjene manjšini, saj na zadnjih nekaj volitvah tako rekoč nastopajo skupaj s Koroško enotno listo, ki je tudi tokrat podprla Meissnerjevo.

Poglejmo si še nekoliko podrobneje rezultate v občinah dvojezičnega ozemlja. Prva ugotovitev je, da je socialistični kandidat, kar je že tradicionalno, dobil več glasov v večini občin dvojezičnega ozemlja, saj je Waldheim dobil več glasov samo v občinah Grabštjan, Žihpolje, Otok, Djekše in Grebinj. Tu gre po vrsti za občine, v katerih ima tudi drugače ljudska stranka premoč. Scrinzi, ki je zaradi svoje nemškonacionalne volilne propagande računal na boljši rezultat, je v teh občinah dosegel občutno slabši rezultat. V občini Sele npr. niti enega. V 36 občinah dvojezičnega ozemlja je dobila »zelena« kandidatinja skoraj 4000 glasov oz. je povprečno število glasov v teh občinah za tri odstotke večje od preostalih koroških občin. Koroška enotna lista je v svoji oceni prvega dela volitev poudarila, da je to predvsem poraz nemškonacionalnih krogov na Koroškem. Nadalje KEL ugotavlja, da so slovenski volivci omilili polom SPÖ na Koroškem, vrsta slovenskih volilcev pa je po mnenju KEL podpirala tudi Waldheima, ki je preko KEL zavestno iskal politični stik s slovensko narodno skupnostjo (Naš tednik, 7. 5. 1986). Tudi glasilo ZSO Slovenski vestnik je poudarilo slab rezultat Scrinzija, vendar je pravilno ugotovilo, da je povprečje glasov, ki jih je dosegel na Koroškem, višje od avstrijskega. Rezultat Meissnerjeve pa so ocenili predvsem kot priložnost za naslednje parlamentarne volitve. (Slovenski vestnik 9. 5. 1986.)

IV

Drugi krog volitev je tako prinesel podaljšan predvolilni boj med dvema kandidatoma, ki sta že od vsega začetka bila realno edina kandidata za položaj avstrijskega zveznega predsednika. Lahko rečemo, da se je srditost predvolilnega boja v podaljšanem predvolilnem boju nekoliko omilila. Čeprav je SPÖ še naprej vztrajala pri svojih obtožbah na račun Waldheimove preteklosti in je tudi v mednarodni javnosti polemika o

Waldheimu še bila prisotna, je bilo na dlani, da je Waldheim vsaj med večino Avstrijcev iz afeze potegnil več koristi kot škode. Saj so predvsem mednarodni napadi pri velikem delu Avstrijcev zbudili neke vrste odbranaštvo lastne preteklosti.

Čeprav je po javnomnenjskih raziskavah Steyrerju uspelo zmanjšati prednost, ki jo je imel Waldheim, je bilo že pred volitvami jasno, da ima malo možnosti za uspeh.

KEL je bila tudi v drugem krogu volitev najbolj aktivno vključena v predvolilni boj. Tako je predsednik KEL Karel Smole v zvezi z drugim krogom volitev izjavil: »Biroja obeh kandidatov sta z nami iskala stik. KEL zahteva politične razgovore s kandidatom. Če bo kateri od njiju sprejel pogovorni termin in se bo izkazal za bolj sprejemljivega in voljivega kot drugi, potem si že moram predstavljati konkretno podporo za dotičnega kandidata. Resnici na ljubo pa moram reči, da se oba kandidata na Koroškem zanimata bolj za določene druge vrste glasov in ne za slovenske. KEL je oba kandidata informirala o problemih južne Koroške in Slovencev. Koroški VP in SP pa sta kandidatom branili stik s KEL, torej politični stik. Peti Slovenci smejo v volilni kampanji, političnih pogovorov pa naj ne bi bilo!

Sedaj je vprašanje, če se bo kateri od kandidatov profiliral do 8. junija in se izkazal močnejšega od stranke. Suverenosti samostojnega odločanja si KEL od nikogar ne pusti odvzeti in jemati« (Naš tednik 28. 5. 1986).

Tudi tokrat se je pokazalo, da politiko do manjšin na Koroškem vodijo koroške stranke in da sta oba kandidata raje pustila koroško situacijo brez sprememb. To je verjetno tudi vodilo KEL, da je pred volitvami sprejela posebno izjavo o predsedniških volitvah: »Deželno vodstvo Koroške enotne liste za predsedniške volitve ne priporoča nobenega od kandidatov. Tako Waldheim kot Steyrer se nista izkazala kot neoporečna kandidata, predvsem je treba ugotoviti, da sta oba nadvse ozko povezana s strankami – ÖVP, SPÖ in FPÖ, ki že leta zavlačujejo rešitev vprašanj slovenske manjšine na Koroškem in ki jim gre le bolj za obdržanje ali za doseg oblasti, ne pa za rešitev življenjskih problemov prebivalstva na južnem Koroškem ali v Avstriji sploh.

To je nenazadnje pokazal tudi nestvarni volilni boj, predvsem volilna kampanja na Koroškem. Slovenski in nevezani koroški volivec, ki mu KEL ob vsakih volitvah skuša ponuditi resno politično alternativo, bo tokrat po zreli presoji izrazil svojo politično voljo, vendar deželno vodstvo Koroške enotne liste ugotavlja, da trenutno vladajoče politično vzdušje, ki zanj odgovarjajo vse tri večinske stranke, zasluži edinole naš protestni glas. Koroška enotna lista, Deželno vodstvo« (Naš tednik 4. 6. 1986).

Posebno izjavo k predsedniškim volitvam je tokrat sprejela tudi Zveza slovenskih organizacij, v kateri se sicer ni opredelila za nobenega kandidata, vendar pa so nekateri odborniki in aktivisti, ki so se podpisali kot socialisti ter strankarsko nevezani pripadniki slovenske narodne skupnosti, javno podprli socialističnega kandidata. Omeniti moramo, da je bila ta

izjava precej širša od podobne v prvem krogu volitev. Določeno težo pa je imelo verjetno tudi dejstvo, da je bil kot prvi podpisan predsednik ZSO dipl. inž. Feliks Wieser (Slovenski vestnik 3. 5. 1986).

V

Rezultat volitev 8. junija je bil kljub temu, da je bila Waldheimova zmaga pričakovana, precejšnje presenečenje. Pri tem mislimo na prednost, ki jo je ta dosegel pred socialističnim kandidatom. Na volitve je tokrat prišlo le 87,5 odstotka volilnih upravičencev. Od tega je Waldheim volilo 2.460.203 ali 53,8 odstotka volivcev. Za socialističnega kandidata se je tokrat odločilo 2.105.118 ali 46,1 odstotka volivcev: kot je vidno, sta oba kandidata v drugem krogu pridobila različno število glasov. Zato je težko izračunati, kam so se preselili glasovi obeh v prvem krogu odpadlih kandidatov, saj je tudi vprašanje, kako so se odločili tisti, ki v prvem krogu niso prišli na volišče. Verjetno so se Scrinzijevi glasovi prelili k Waldheimu, del zelenih in alternativnih volilcev pa je volil Steyrerja. Prav tako lahko sklepamo, da je del volilcev, ki so v prvem krogu volili Meissnerjevo, tokrat volil kandidata ljudske stranke, kar je razumljivo glede na heterogenost avstrijskega zelenega gibanja, ki v nasprotju s tistim v ZRN ni pretežno levo usmerjeno. Prav tako pa je Waldheim volilo precej pripadnikov FPÖ.

Čeprav se debate ob Waldheimovi izvolitvi tudi v mednarodni javnosti še nekaj časa ne bodo polegale, so posledice njegove izvolitve najbolj odmevale v sami Avstriji. Osnovna je vsekakor sprememba v avstrijski vladi, saj sta odstopila kancler Sinowatz in zunanji minister Gratz. Konfrontacija med socialistično vlado in kandidatom ljudske stranke v predvolilnem boju je bila vsekakor prevelika, da bi lahko skupaj z njim delovali v novonastali situaciji. Novi kancler je postal 49-letni Franz Vranitzky, ekonomist in bančnik, novi zunanji minister pa Peter Jankowitsch. Poleg teh dveh je v vladi prišlo še do nekaj drugih sprememb. Poznavalci sodijo, da gre za spremembe na desno, predvsem pa ima nova vlada nalogo, da utrdi omajano zaupanje v socialiste, še posebej pred vse bolj bližajočimi se parlamentarnimi volitvami.

Poglejmo si še nekatere značilnosti rezultatov drugega kroga predsedniških volitev na Koroškem, ki so za nas bolj zanimivi.

Tudi na Koroškem je bila v drugem krogu nekoliko nižja volilna udeležba, saj je znašala le 93,32 odstotka, seveda je to še vedno precej nad avstrijskim povprečjem. Tokrat je socialistični kandidat dosegel več kot 50 odstotkov glasov, kar mu je uspelo samo še na Gradiščanskem. Steyrer je dobil na Koroškem 180.785 ali 51,7 odstotka glasov, Waldheim pa 168.646 ali 48,3 odstotka.

V dvojezičnih občinah je Steyrer svojo prednost samo še povečal, Waldheim pa je prednost obdržal v istih občinah kot v prvem krogu. Zveza slovenskih organizacij oz. njeno glasilo Slovenski vestnik je poraz Steyrerja tolmačila predvsem na račun njegove stranke in njene politike.

Kritično je ocenila tudi Waldheimov rezultat v nekaterih dvojezičnih občinah, dober rezultat Steyrerja na dvojezičnem ozemlju pa je tradicionalen, uspeh pa bi vseeno zaslužil malo več razumevanja SPÖ, kot pa ga ta dejansko kaže (Slovenski vestnik 13. 6. 1986). To si lahko tudi razlagamo kot neke vrste očitek SPÖ za nehvaležnost slovenskim volilcem, ki tradicionalno pretežno volijo socialiste.

Koroška enotna lista oz. predsednik Karel Smole je novoizvoljenemu predsedniku postal čestitko. Zaradi spretno formulirane vsebine jo navedimo v celoti: »V imenu koroške enotne liste, ki je imela pred volitvami z Vami intenzivne pogovore, in v svojem lastnem imenu Vam ob priliki izvolitve za zveznega predsednika izražamo naše čestitke. Koroški Slovenci s tem povezujemo pričakovanja, da boste ves ugled avstrijskega zveznega predsednika zastavili za popolno spremembo odnosov do narodnostnih skupnosti v Avstriji. Močna diskusija o preteklosti in sedanjosti Avstrije nas je prizadela – prepričani smo, da tudi Vas – in nam dala misliti. Slej ko prej precejšen del Avstrijcev, posebno Korošcev, ni predelal preteklosti narodnostne skupnosti tako v vsakodnevnem življenju kot v politiki doživljajo intoleranco. Slovenci so kot posamezniki in kot skupina bili žrtev nacirežima in tudi v 2. republiki so mnogi nepopoljšljivi Avstrijci vodilno udeleženi pri okrepitvi protislovenskih in protidemokratskih teženj. Prav ob primeru nerešenih narodnostnih problemov in sovražne in intolerantne drže do etničnih manjšin v Avstriji vidimo upravičenost aktualnih očitkov iz inozemstva. Državna pogodba iz leta 1955 je do sedaj neizpolnjena obveza, dolg države do njenih drugače govorečih državljanov, ki so s svojim trpljenjem in uporom prispevali bistven delež k vzpostavitvi demokratične republike Avstrije.

Zato prav od Vas, aktivnega zveznega predsednika, pričakujemo, da boste zgledno in tudi za inozemstvo verodostojno pričeli s spravo s preteklostjo tako, da bo vsaj na eni skupini, namreč na koroških Slovencih, poravnana krivica iz preteklosti z dejanji v sedanjosti«. (Naš tednik, 12. 6. 1986)

Novoizvoljenemu predsedniku je posebno čestitko poslal tudi NSKS.

VI

Če strnemo naš pregled avstrijskih predsedniških volitev 1986 v kratko subjektivno oceno, lahko zapišemo:

- da je šlo pri letošnjih predsedniških volitvah za najbolj umazan in tudi razburljiv predvolilni boj;
- da je afera Waldheim tokrat popolnoma zasenčila kandidaturo neonacističnega kandidata in lahko tudi rečemo, da mu je onemogočila, da bi dosegel vidnejši rezultat;
- da je v volilni boj kot še nikoli do zdaj posegla tudi mednarodna javnost;
- da je Avstrija kljub zmagi Waldheima in zanikanju obtožb o njegovi preteklosti v mednarodni javnosti bistveno zgubila ugled;

– da so volitve prinesle tudi bistvene notranjepolitične posledice, nekateri že govorijo o t.i. veliki koaliciji med ljudsko in socialistično stranko po prihodnjih volitvah, česar pa nam sedanje razmerje sil vseeno še ne more potrditi;

– da je socialistom tudi tokrat na Koroškem uspelo zbrati za svojega kandidata večino glasov;

– da so koroški Slovenci volili v prvem krogu kandidatino zelenih in socialističnega kandidata, v drugem krogu pa je del slovenskih volilcev volil tudi kandidata ljudske stranke.

LEO ŠEŠERKO

Legitimnost in socialno gibanje

Preteklost nas kondicionira, obremenjuje, izsiljuje, utemeljuje Umberto Eco postmodernizem v svoji Postille k romanu Ime rože. V samem romanu pa položi glavnemu akterju knjige, Viljemu v usta opis njene argumentacijske strategije: »Preprosti ljudje si ne morejo izbrati svoje herezije, Adson, oprimejo se tistega, ki pridiga v njihovi deželi, tistega, ki gre skozi njihovo vas ali skozi njihov trg. Prav to izkoriščajo njihovi sovražniki. Govoriti javnosti o eni sami hereziji, ki na primer obenem uči odklanjanje spolnega užitka in telesen stik, je dobra pridigar-ska umetnost, saj pokaže heretike v enem samem spletu peklenskih protislovij, ki nasprotujejo zdravemu razumu.« (Ime rože, Ljubljana 1984, str. 216). S tem je tematiziran teren socialnih gibanj onkraj alternative, ali so ta gibanja nekaj, kar pripada izključno novejšemu času in industrijski družbi, ali pa jim je mogoče slediti nazaj vse do primitivnih družb. *Socialna gibanja so namreč tista gibanja, med katerimi ni mogoče izbirati, ker zanje ne velja, da se najprej formirajo kot herezije, potem pa se jim ljudje priključijo, temveč so ravno obratno – najprej ljudje in njihova situacija in šele od tod gibanja.*

Tudi marksizem ni nikakršna teorija, ki se ji je mogoče priključiti, in ravno situacija, v kateri funkcionira ta teorija kot legitimacijski mehanizem, kot preteklost, ki nas kondicionira, tematizira vprašljivost vseh glavnih podedovanih »resnic marksizma«. V javnosti namreč funkcionirajo ali kot nek fantazmagorijski argumentacijski voz, ki lahko razreši vsako pomembno družbeno vprašanje, ali pa kot agregat resnic, ki jih je poskušal sistematizirati Wolfgang Fritz Haug v svoji knjigi *Pluralni marksizem*, kjer to pojmovanje razkrije kot ekonomistično vizijo, za katero so temeljni in centralni produkcijski odnosi, ki izžarevajo v različnih pojavnih formah, v formah politike, prava, religije in sploh kulture oz. ideologije. To je tisto pojmovanje, ki je treba z njim opraviti tako, da se razkrije njegova legitimacijska funkcija.

To pojmovanje je največkrat uspevalo brez argumentacijske povezave z Marxovimi teksti, ali le z fragmentarno naslonitvijo nanje, tako da jih je dobesedno naredilo za fragmente. Hranilo se je iz slutnje, da je Marxova kritika politične ekonomije oz. »Kapital« najpomembnejša in najskrbnejša razdelava njegove teorije in tudi za analizo današnje svetovne krize

posebej produktivna. Ta »ekonomistična« tradicija v marksizmu je tudi v od marksizma distancirani javnosti dobila priznanje kot edina ekonomska teorija oz. teorija produktivnih sil, ki zmore koherentno pojasniti današnjo svetovno (krizno) situacijo. Pri tem je bilo predpostavljeno, kakor da je Marx koncipiral »čisti ekonomski zakon gibanja kapitala«, ki ga je zdaj mogoče uporabiti pri analizi današnje ekonomske situacije ali tematskih sklopov, ki so blizu ekonomiji.

Toda »Kapital« je nasprotno tekst, za katerega je značilno, kot to formulira Haug, da ima več nastavkov za pojasnjevanje, ki obstajajo eden ob drugem, od katerih Haug eksplicira dva: logiko profita in logiko razrednega boja. Znano je, da tehnološke inovacije izražajo iz stremljenja po profitu in iz konkurenčnega pritiska na podjetja, ki zaostajajo. Nenadoma pa Marx zapiše, da je mogoče in nujno celotno zgodovino kapitalizma napisati kot zgodovino odkritij, ki slabijo odpor delavcev in substituira njihovo delo ter s tem devalvirajo njihov vpliv v organizaciji dela, tudi če to gre na račun profita. Logika profita in logika razrednega boja si torej tudi s stališča organizatorja proizvodnje ne ustrezata harmonično, saj radikalne investicije v produktivne inovacije suspendirajo direktno kumuliranje profita, ki je mogoče šele naknadno, in radikalno kumuliranje profita suspendira kapitalne investicije. Strategija razvoja produktivnih sil v tej perspektivi nikakor ni vprašanje nekega mehanizma, ki še ni bil dovolj odkrit, kot so domnevali materialisti v 17. in 18. stoletju, temveč je obratno vprašanje samega subjekta, karšenkoli že je, in izkustvo tega subjekta izkazujejo socialna gibanja.

V interpretiranju Marxovih spisov, še posebej »Kapitala«, pa tudi marksizma, pa je še danes uveljavljena tradicija izpostavljanja domnevne notranje teoretske konvergence, ki je pripravljena žrtvovati raziskovanje diferenciranih teoretskih nastavkov, da bi ustvarila teren za statuiranje enodimenzionalne, neprotislovne dejanskosti z enim samim centrom ali centralnim mehanizmom in podrejeno periferijo. Tako je zdaj vsak stavek spisa, kot je »Kapital«, interpretiran kot enoznačna izpeljava koncepcije centralnega mehanizma, medtem ko se je avtor mučno prebijal med različnimi motivi. Uveljavila se je, recimo, interpretacija, da je »Kapital« skoz in skoz razsvetljensko motiviran tekst, v katerem sicer gre za kritiko celotnega produkcijskega načina dobe, ki ji pripada, torej tako za kritiko »produkcije stvari in ljudi«, pri čemer pa je prizadevanje za odpravo človeške eksploatacije nadomestilo povzdigovanje eksploatacije narave.

Tudi sama koncepcija proizvodnje, kot jo Marx uvede v petem poglavju druge nemške izdaje prve knjige »Kapitala« signalizira človekovo imaginarno izvzetost iz narave. Rečeno je, da je delo najpoprej proces med človekom in naravo, proces, v katerem človek posreduje, ureja in kontrolira svojo snovno menjavo z naravo s svojim lastnim ravnanjem. Človek je tu predstavljen kot center, narava kot periferija, kar je nižje v spisu še bolj poudčrtano s skoraj bibličnimi prispodobami o človeku kot gradbeniku, ki ga ob še takšni ročni nespretnosti odlikuje, da gradi najprej v svoji glavi,

da ima *smoter*, ki ga uresniči s spremembo forme tistega, kar je naravno. Tu pride jasno do izraza razsvetljenski motiv človeškega razuma, ki odlikuje in izenačuje ljudi, je pa sam razumljen v odtrganosti od konkretnih družbenih razmer in konkretne človeške narave. Da je razum nekaj naravnega oz. danega od narave, je tu vzeto in fiksirano v abstrakciji od ljudi in njihovih razmerij. Narava je pojmovana tako, kot da je v vsakem oziru slepa in človeški smoter, kot da je nekaj evidentnega.

Ta razsvetljenski motiv in način raziskovanja, ki je polno razvit v prvem delu petega poglavja, se zaključi takoj, ko začne Marx raziskovati produkcijski proces v konkretnih razmerah produkcije za kapital, torej ko začne raziskovati produkcijski proces kot proces uvrednotevanja oz. kot proces tvorjenja vrednoti. Tu človek ni več vzdignjen nad vso naravo, temveč je njen del, narava in surovine so samo požiralci njegovega dela. V poznejših poglavjih se ta razsvetljenska inspiracija sem in tja spet uveljavi, toda šele v interpretacijah teoretske konvergence začne dominirati nad vsemi drugimi temami in postane podlaga za dokončno sodbo in obsodbo knjige. Prej mnogodimenzionalna in boreča se teorija, v kateri avtor na vsakem koraku razodeva svoj dvom in svoje iskanje, je zdaj prezentirana kot enosmerna in enoznačna, od avtorja preostane zgolj teoretska fasada, primerna, da vzbuja neugodje in grozo.

Pomanjkljivost označevanja Marxove kritike politične ekonomije za razsvetljenski pozitivizem je torej ravno v tem, v čemer je to označevanje najmočnejše: odkriva nek dejansko prisoten motiv, ki pa ga projicira v vse pore te teorije in mu povsem podredi vse raziskovalne rezultate, ali kot je to postalo običajno, iz teorije izpelje »raziskovalni model«, kar samo pomeni, da je v njem vse predelano oz. modelirano po tej eni sami teoretski dimenziji.

Dejansko pa je ta razsvetljenski motiv človekove vzvišenosti nad naravo samo še nepremagana tradicija klasične politične ekonomije Smitha in Ricarda, pri katerih je bilo delo teoretsko emancipirano na isti način kot pri razsvetljencih: razum, in po čemer oba tudi spadata v razsvetljenstvo oz. sta samo v ekonomiji razvila tisti princip, ki so ga Kant, Diderot, Voltaire, Rousseau in drugi razvili v filozofiji in literaturi. Vsako ločevanje razuma in dela je bilo pri njih seveda odpravljeno, za tisto novo, kar so uvažali, namreč načelo človekove svobode misli, svobode tiska, gibanja, zbiranja, govora itn., je bila to podrejena diferenca, ki je še nosila na sebi sledi prejšnje družbe. Bila pa je vseskozi aktualna, in zato se je z muko tudi teoretsko uveljavila, bila priznana kot nekaj dejanskega in kot princip dejanskosti. Marxova analiza blagovne forme oz. forme vrednosti, ki je bila v prvi izdaji razvita le v dodatku knjige, ki pa naj bi pojasnil princip celotne knjige, se tudi v drugi, predelani izdaji še ni polno uveljavila, zlasti ne v omenjenem prvem delu petega poglavja. Predstavlja pa ekonomsko raziskovanje zgolj medčloveškega, družbenega razmerja v izhodišču, tako kot analiza procesa dela postavlja v ospredje delo kot proces med človekom in naravo. Marx je torej do konca omahoval med

obema nastavkoma, čeprav se je v poznejših letih vse bolj uveljavljal oni prvi, teorija pa je kot delovna teorija vrednosti ostala poimenovana po drugem.

Ta situacija zahteva, da se odpovemo pojmovanju Marxove in poznejše marksistične teorije kot nečemu monolitnemu, centraliziranemu, dirigiranemu – in je potrebno ravno nasprotno: pokazati mitološko funkcijo prikazovanja enoznačnosti in enotnosti marksizma ne glede na to, ali je ta mitologija zaklinjana v njem samem ali zunaj njega.

Tradicionalna podoba, kaj je marksizem, prikazuje to monolitno koncepcijo, ki ustreza nekemu političnemu interesu, ki je koncentriran v tistem, kar Haug imenuje »sistem politike zastopanja«. Ta zasluži, da ga vzamemo pod drobnogled, pa naj gre za »interese«, ki naj bi bili zastopani, ali za mehanizme, s katerimi so zastopani. Vprašljiv je sam značaj podružbljanja interesov in njegov politični status. Historično prihaja ta vprašljivost do izraza najprej v moralnem spraševanju in moralni kritiki. Ali so družbeni interesi ustrezno zastopani, ali so »izdani«? V tem sistemu nekaj oseb zastopa mnoge druge in govori v njihovem imenu, kar je pač utemeljeno z neko *tehnološko neogibnostjo*. Moralna kritika predstavljenih, zastopanih, »izdanih«, dobi svojo moralno legitimnost v tej tehnološki negibnosti predstavljanja in zastopanja, s čemer se podružbljanje že politično osvobodi od družbe in ji stopi kot njen politični predstavnik nasproti. Socialna gibanja torej ne vznikajo preprosto kot alternativa tej problematični zastopanosti družbenih interesov, temveč kot kritika in alternativa problematične povezanosti selektivne reprezentiranosti in njene tehnološke utemeljenosti.

Tako prihaja do politično »nevtralnega« kumuliranja družbene moči in nemoči, pristojnosti in nepristojnosti, aktivnosti in pasivnosti, govora in molka, v katerem ima govorica svojo politično funkcijo sprevračanja, ki Hauga zanima kot »*privzdignjeni diskurz*«, namreč *diskurz predstavnikov*, v katerem je govora o velikih dejanjih, ki pa drži mnoge v nedejavnosti. Na vprašanje o konstruktivnih alternativah je mogoče tu odgovoriti s kritiko tehnologije in njene uporabe v politiki. Na celi vrsti področij, v umetnosti, v pravu, ekonomiji, pa tudi politiki, prihaja do uporabe zgodovinsko specifičnih tehnoloških postopkov, ki so umetniško, pravno, ekonomsko legitimni, kakor so tudi v sistemu družbene prezentacije legitimni določeni, družbeno in tehnično »preizkušeni« postopki, metode, tehnologije. To so družbenopolitično legitimni postopki oz. tehnologije podružbljanja. Toda različne tehnologije spodjedajo to obče veljavno legitimnost, takoj ko ni več blokiran sam tehnološki razvoj.

V tej perspektivi se razkrijejo paradoksi, ki so povezani s pravnim institutom »vznemirjanja javnosti« in pravnimi odredbami, ki naj ga preprečujejo. Ti namreč implicirajo kritiko tehnološke neenakosti množičnih medijev, ki postavlja tradicionalne medije, kot so časopis, revija ali knjiga, v neenakopraven položaj z radiom in televizijo, na katerih institut, kot je »prepoved razširjanja« ni smiselna oz. je brezpredmeten. Očitek o

»medijski (ne)enakopravnosti pred zakonom« implicira z vpotežitvijo vprašanja različnih tehnologij javnega obveščanja mnogo več kot faktično neenakost medijev pred zakonom, namreč samo temeljno vprašanje tehnološke problematičnosti prezentiranja družbenih in političnih interesov. Tehnološki značaj radia in televizije, od katerih velja drugi za izrecno »represivni medij«, spodjeda legitimnost pravnih institutov, ki regulirajo dejavnost tradicionalnih medijev. Ta kompleksna problematika zastopanja družbenih interesov, se pravi njihovega artikuliranja, same njihove legitimnosti in legitimnosti njihovega zastopanja, zahteva prelom s tradicionalnim pojmovanjem, ki se sklicuje na Marxov Manifest komunistične stranke, dejansko pa je še starejše: da se celotna družbeno življenjska dejanskost razčlenjuje v razredno dejanskost in da je vse drugo zgolj videz. Da namreč obstojita samo dva razreda in da se vse, kar ni ali kapitalistični razred ali proletariat, kmalu povsem razčleni v ta dva razreda, ki si potem slej ko prej stojita neposredno nasproti.

To pojmovanje se je izkazalo kot netočno in se je treba od njega posloviti. Toda slovo traja dolgo, ugotavlja Haug, cele generacije marksistov ga opravljajo, po obrokih. Z njim je povezano tudi pojmovanje ključnih področij političnega boja, ki je bil tradicionalno vezan na tovarno kot mesto spopada med kapitalom in delom. Spopadi na tem področju pa so vse bolj dobili značaj zgolj reprezentacijskega konflikta in so zgubili svojo substanco. Ta premik torišča spopada povezuje Alain Touraine s temeljnimi značilnostmi postindustrijskih družb, pa naj gre za kapitalistične ali socialistične ureditve. V historično predhodni družbeni organizaciji je bilo stečišče družbene povezanosti in razrednega spopada tayloristična organizacija dela, tovarna, delavnica oz. delovno mesto, tu je bilo odločeno o načinu in ritmu dela. Naj se je ravno konflikt na tej točki še tako politiziral, je bila skupna značilnost kapitalističnih in socialističnih ureditev ravno političnim vprašanjem transcendentalna tayloristična organizacija dela, ki je bila predmet zgolj moralne kritike, ki je svoj predmet fiksirala, ne pa globalno problematizirala. V družbi, ki jo Touraine imenuje programirana družba, torej centralni, »razredni«, družbeni konflikt ni več koncentriran na nivoju organizacije dela, temveč poteka spopad na nivoju upravljanja s proizvodnjo v tako imenovani globalni družbi, torej družbi, ki jo v bistvu obvladujejo monopoli, oziroma ti monopoli iz svoje prejšnje latentne prisotnosti stopijo v imanentno. V spletu teh mnogovrstnih družbenih monopolov, ne samo »gospodarskih«, temveč proizvodnih v smislu monopoliziranja naravnih virov, družbenih funkcij, medijev, političnih strank, kulturnih managementov itn. zavzema ključno vlogo država, ki kot obči družbeni interes zastopa interes omejevanja teh monopol ter kot taka predstavlja družbeno mejo, do katere si ti monopoli drznejo, hkrati pa si prizadevajo, da se identificirajo z njenim interesom in njenimi funkcijami in da nase prevzemajo njene vedno bolj obsežne dolžnosti.

V prejšnji družbi so torej proizvodni odnosi v njihovi neposredni obliki

opredeljevali njen značaj in s tem tudi odločilni konflikt, tako da je premoč tistih, ki so gospodarili z industrijo in meznim delom že implicirala oblast, tako da je bila razredna vladavina ne glede na to, ali je šlo za kapitalistične ali socialistične družbene ureditve, vselej taylorističnega tipa. Sama tehnologija je zahtevala podrejenost večine manjšini in jo je obenem legitimirala, saj očitno ni šlo za noben »interes ali pohlep po oblasti«, temveč le za tehnološko neogibnost podrejanja v organizaciji dela, tako kot je na železnici neogibno, potem ko je odpeljal vlak z začetne postaje, da načelniki nadaljnjih postaj, kretničarji, zaporničarji, prodajalci vozovnic itn. itn. korektno opravijo svoje dolžnosti, ki so povezane z vožnjo tega vlaka, ker v nasprotnem primeru postavijo pod vprašaj funkcioniranje celotnega sistema. V takih okoliščinah je postalo delovno mesto odločilno mesto družbenih spopadov; boj za bolj humane oblike dela, skrajšanje delovnega časa, soodločanje o procesu dela, višje plače itn. itn. so postala centralna vprašanja. Tako je postala tovarna in delavnica oz. delovno mesto stečišče razredne zavesti in razrednega spopada vseh bistvenih družbenih kontrahentov, namreč ravno kontrahentov o nakupu in prodaji delovne sile ter zlasti o takšni ali drugačni njeni uporabi na delovnem mestu.

S temi vprašanji so bile povezane klasične marksistične formulacije o razrednem boju in navsezadnje obstoju dveh nasprotnih si razredov, ves kategorialni aparat o družbeni osnovi in nadstavbi, lastnini in brezlastništvu, razvoju produktivnih sil in družbenih odnosih, delu in kapitalu, bistvu in družbenem pojavu itn. itn. To so pojmovanja mladega Marxa in Engelsa iz obdobja Manifesta komunistične stranke, ki se niso izkazala za točna, toda od katerih traja slovo, kot pravi Haug, skozi več generacij marksistov. Tudi izkušnja s fašizmom ni radikalno pospešila tega slovesa. Te koncepcije so imele svojo utemeljenost v taylorističnem značaju razredne oblasti oz. organizacije družbe tako takrat, ko so jo spodbijale kot takrat, ko so jo ignorirale.

V nasprotju s tem pa je razredna oblast v družbi, ki je organizirana po principu informacijske tehnologije, družbi, ki jo Touraine imenuje *programirana družba*, utemeljena ne v organiziranju dela, temveč v *upravljanju s proizvodnimi in informacijskimi aparati*, torej z vzdrževanjem pogosto monopolistične kontrole nad pošiljanjem in tretiranjem določenega tipa informacij. Tudi tu je družbena razčlenjenost legitimirana tehnološko, tehnologija informacijskega sistema implicira čisto določen način organiziranja družbenega življenja. S tem je delovno mesto, delavnica in tovarna suspendirana kot ključno mesto spopada med kapitalom in delom, s čemer je sploh odpravljen status nekega takega privilegiranega mesta. Ta spopad je s tem izgubil svoj center, torej tudi teoretski kraj, od koder je mogoče deducirati njegove oblike in sodbe o njih. Družbene difference in konfrontacije so zato široko razprostranjene, mnogoplastne, kajti vse več družbenih aktivnosti pada pod oblast velikih upravljalških in informacijskih aparatov. S tem je prišlo do prevrata v značaju artikulacije družbenih

spopadov. V devetnajstem in v prvi polovici dvajsetega stoletja je bila najdaljnosežnejša oblika njihove radikalizacije njihovo osredotočenje na politično in pravno področje. Tako sta tudi Marx in Engels konsekvntno v filozofskih, religioznih, ekonomskih, vojaških konfrontacijah eksplicirala njihov eminentno politični značaj, ki je že s tem, da je bil ekspliciran, nakazoval njihovo rešitev in njen pravni status. V središču vseh teh filozofskih, religioznih, ekonomskih itn. vprašanj so bila »delovna razmerja«, delovni proces oz. *ljudje v delovnem procesu*. V informacijsko dominirani družbi je ta proces speljevanja, prevajanja, razreševanja družbenih antinomij v ekonomska vprašanja in politične odnose postal problematičen in se je sprevrnil, kajti mesto konflikta se je premaknilo iz sfere produkcije v sfero potrošnje, v kateri figurira produkcija kot ena od oblik potrošnje.

Potrošnja je namreč »programirana«, in v toliko Tourainova oznaka te družbe zadeva jedro problema: da gre zdaj namreč za »programirano družbo«, tako da pride zdaj do spopada tam, kjer upravljalški aparat določa potrošnjo kakor tudi ponudbo, se pravi proizvodnjo kot posebno formo potrošnje, ter s tem formira družbene relacije. To je zlasti očitno pri potrošnji naravnih virov kot ene od obeh osnov za proizvodnjo. Industrijska potrošnja rudnin, energije, vode in zraka ter z njo povezana polucija dobiva tak obseg, da zahteva neobhodne tehnološke regulative, ki naj omejijo brezmernost te produktivne potrošnje. Vladajoči aparati in država ponovno prevzemajo funkcijo zastopnika oz. zaščitnika interesov »vse družbe«, da pridržijo vsaj del naravnih virov, zraka, vode in zemlje za »neproduktivne« porabnike, prebivalstvo. S tem je utemeljena politična legitimnost vladajočih aparatov, hkrati pa, kot pokaže Touraine, se odpor proti tem aparatom ne dogaja več v imenu političnih pravic ali pravic delavcev, temveč v imenu pravice deločene populacije, da izbere lastni način življenja, namreč v imenu njene politične sposobnosti, ki se pogosto imenuje samoupravljanje.

Delovno mesto, delavnica, tovarna je razveljavljena kot ključno mesto družbene reprodukcije s tem, da regulativi načina potrošnje naravnih virov kot družbeno in politično definira eksistencialna osnova industrije in vseh drugih oblik proizvodnje izgublja vsako samoraslost, zraslost z naravo in postaja njena družbena posredovanost očitna. Na poseben način prihaja to do izraza v regulativih o varstvu narave oz. potrošnikov, ki lahko na mah požrejo ves profit kakšne proizvodnje. S tem profit neha biti transcendentalno gonilo proizvodnje in ostane le še empirični rezultat administrativnega regulativa in družbenega in političnega konsenza. To seveda niti najmanj ne razveljavi blagovne oz. vrednostne forme kot elementarne oblike blagovne produkcije, vendar razveljavlja vsak poskus njenega kvantitativnega rezultata v obliki profita. Profit iz ultima ratio postane zgolj simptom administrativne regulacije in ne zadošča za opredelitev monopolov, ampak monopoli zdaj opredeljujejo profit.

Prej značilno speljevanje družbenih oz. kulturnih problemov na nji-

hovo politično obliko je ne le ustavljeno in odpravljeno, temveč nasprotno politično delovanje prodira na najrazličnejša področja, namreč v boju za eksistencialno osnovo človeka, tako na področje »porabe« zraaka, vode, zemlje, proizvodnje energije, kakor na področje medicinske nege, v sfero seksualnosti, v proces izobraževanja, v množične medije, kot aktivnost novih socialnih gibanj. Ta gibanja spodbijajo togo diferenciacijo med potrošnjo in proizvodnjo, s katero je bila proizvodnja tradicionalno izvzeta in pojmovana kot v vsakem pogledu upravičena, nedotakljiva. To je bil samo drug izraz za brezumno ropanje naravnih virov in splošnih naravnih eksistencialnih pogojev ljudi, ki je substituiralo neproduktivne družbene ureditve in oblike produkcije, mogoče pa je bilo zaradi monopola v družbenih in političnih oblikah.

Socialna gibanja so zato v prvi vrsti gibanja proti monopolom, nakopičeni družbeni in politični moči enega dela družbe in mehanizmom, ki te monopole legitimacijsko utemeljujejo. Ti monopoli se namreč izražajo, fiksirajo, kot *samoumevne difference političnih in nepolitičnih sfer družbenega življenja*. Marksizem, ki participira na izpostavljanju legitimnih področij raziskovanja, produktivnih sil, produkcijskih odnosov, političnih strank in sistemov, obćih kulturnih fenomenov itn., se izpostavlja temu, da sam postane legitimacijska družbena teorija. Namreč takoj ko se omeji na analizo zgolj konvencionalnih in institucionalnih oblik družbenega življenja in družbenih konfliktov. Produktivno lahko torej obstoji le, če se odpove kakršnikoli metodološki in »nazorski« samoumevnosti, se formira in radikalizira iz konfliktov, iz katerih nastajajo nova socialna gibanja oz. iz njihove povezanosti.

Raziskovalci teh gibanj so zato upravičeno opažali in poudarjali, da se je s tem tudi spremenil vizirani subjekt družbene angažiranosti, spremembe. To zdaj ni del družbe, ki ji reprezentira vso njeno »ničnost«, ki nosi vso težo družbene »sprevrženosti«, ki uteleša »izrojenost«, podvrženost itn., kajti v njegovem imenu se je že etabliral nek drug del družbe, tako da se je tu resničnost družbene odtujenosti razšla s svojim pojmom, v imenu katerega se legitimira njeno nasprotje oz. ravno razkriva zgolj njegova *nominalna eksistenca*. Z razveljavljanjem delovnega mesta, delavnice in tovarne kot odločilne točke družbenih nasprotij in konfliktov je postala nujna ponovna tematizacija tistih družbenih funkcij, ki so bile z njo utemeljene. Ta vprašanja so se v marksizmu osedotočila na redefiniranje mesta in vloge proletariata, razpravo o »modernem proletariatu« in jih je posebej apostrofiral André Gorz v knjigi *Adieu au proletariat*. Problem ni postavljen kot »proletariat da ali ne«, temveč kot problem redefiniranja značaja in sprememb celotne družbe, ki so bile implicirane z njegovim formiranjem. Družbena gibanja agirajo v interesu celotne družbe, proti njenemu celokupnemu obubožanju, kolonizaciji, razdejanju njenih eksistencialnih osnov. Univerzalnost človeškega interesa, ki jo odkrivajo in s katero se legitimirajo, pa zanje ni abstrakten pojem, ki že od vselej eksistira v svoji formalni neproblematičnosti, temveč nekaj konkretno

družbenega in praktičnega. »Kolonizacija življenjskega okolja«, uničenje najelementarnejših pogojev življenja, kot so naravni viri – voda, zrak, zemlja –, stabilnost miru med državami, seksualna represija in njeno raznovrstno medijsko, teoretsko, politično in pravno fiksiranje, kulturno siromašenje, ne implicira v demokratični družbi različnih oblik protesta zunaj in onkraj institucij, ampak animira družboslovno metodologijo, ki neogibno aktualizira problematizacijo občečloveških osnov eksistence. Vsi ti procesi namreč vodijo k neogibni institucionalizaciji in etatizaciji oz. širjenju javne sfere na različna področja »zadovoljevanja človeških potreb«, s tem pa k birokratizaciji sistemov, ki jih regulirajo. Toda tu ni več mogoča deklarativna nevtralnost države, ki je v prejšnjem stoletju še pretendirala na to, da je pogodba o delu pač pogodba, ki obe pogodbeni stranki zavezuje k njenemu respektiranju, sama pa se lahko umakne iz njenega neposrednega reguliranja. Tu je pač država še nastopala kot ena od zainteresiranih strank, ki ji je pač šlo za legalnost tega razmerja, zato ga je le legalizirala, fiksirala z zakonom. Danes je nasprotno vpletena k konkretne odločitve in ukrepe o omejenih virih in proizvodnih silah, hkrati pod pritiskom monopolov in javnega mnenja, tako da se ne more več prezentirati kot nevtralen in nad družbo vzdignjen njen lastni obči interes. Natančneje, institucionalne aktivnosti ter reguliranje potrošnje in proizvodnje so instrumentalizirane, kot take izgubljajo legitimnost občečloveškega interesa.

Ta institucionalizacija življenjskega okolja vodi k novim spopadom na liniji spoja sistema in tega okolja, pokaže Habermas v razpravi o novih družbenih gibanjih. Ti spopadi niso več klasični spopadi v sferi »materialne reprodukcije«, kajti pojem materialnosti je v perspektivi destrukcije življenjskih pogojev ljudi postal brezpredmeten, oziroma simptomatičen za razsvetljsko pojmovanje sveta, ki postavlja v središče pojem rasti kot središčno racionalno kategorijo. Toda zveza med ohranjanjem elementarnih pogojev za življenje in rastjo produkcije je že zdavnaj nehala biti samoumevna, država blagostanja utopija, ki je bila ravno povezana s prakso nebrzdanega ropanja narave in naravnih virov produkcije. Pojem rasti je tako prišel v središče kritike in protesta družbenih gibanj, in s tem se je v praktičnih vprašanjih družbene teorije in marksizma ponovno aktualizirala *kritika razsvetljenstva*, ki jo je prakticirala *kritična teorija družbe* v tridesetih letih. Pa tudi v eksistencializmu tiste dobe, zlasti Heideggro, je bila implicirana kritika tehnike in tehnologije in njena neavtentičnost nasproti človeškemu bivanju, torej motiv, ki je s problematiko družbenih gibanj ponovno stopil v središče interesa. Hkrati pa je za te oblike protesta in družbenih spopadov značilen njihov neinstitucionalni značaj, ki je povezan s kontroverzami »na področju kulturne reprodukcije, družbene integracije in socializacije« (Habermas). Kategorija lastnine je v konfliktih o samem konceptu rasti ravno tako zašla v protislovje med njenim normativnim statusom in dejanskim izrazom družbenega monopola in moči. Po eni strani je bila degradirana v formo družbene

nevezanosti ljudi na produkcijske pogoje v dobi informatike, tako da se je kmet spremenil v industrijskega delavca, ko bančni kredit in agrarna industrija še edino posredujeta med njim in »njegovo zemljo«. Strateški naravni viri, zlasti na področju energetike in predelave železa in aluminija, pa so postali ključna proizvodna panoga ne samo zaradi v njih koncentriranega družbenega monopola, temveč tudi zaradi koncentrirane destrukcije naravnega okolja, ki je z njimi povezana, vendar ritem njihovega razvoja diktira delovanje celih industrijskih verig. Na teh področjih ravno intenziven industrijski razvoj, rast, prinaša prav tako intenzivno obubožanje, ki se izkazuje na dva komplementarna načina: kot radikalna destrukcija življenjskega okolja, ki ima za posledico intenzivno selitev teh industrij v dežele »tretjega sveta«, ki naj bi s tem dohitele industrijski razvoj najrazvitejših družb, toda le s pomočjo finančnih kreditov, ki ob kolosalnih industrijskih projektih postajajo kolosalni mehanizmi eksploatacije sicer prej še avtonomnih produkcijskih zmožnosti teh dežel. Najbolj intenzivni industrijski razvoj, zlasti na področju energetike, z jedrskimi elektrarnami in železarnami in proizvodnjo aluminija, postaja torej strateško področje za siromašenje in družbeno, politično in kulturno kolonizacijo industrijsko zaostalih dežel. Ponovna opredelitev pojma gospodarske rasti aktualizira za marksizem tudi redefiniranje problema lastnine in sploh družbenega razmerja do naravnih virov.

Skupna značilnost družbenih gibanj je njihovo angažiranje v javnosti in za angažiranje javnosti. To je že samo po sebi tudi oblika politizacije družbenih vprašanj, ki se jim gibanja posvečajo. V tem pogledu pripada ključna vloga množičnim medijem, ki so na različne načine izpostavljeni vplivom različnih gospodarskih in političnih monopolov, s katerimi se ta družbena gibanja spopadajo. Zato dobijo v enem delu oblike protesta neogibno neinstitucionalizirano medijsko formo, kot protestne povorke, shodi, javne diskusije itn., dokler so izpostavljene medijski ignoranci. Vendar tudi v teh oblikah z javnim nastopanjem animirajo pozornost množičnih medijev in si s tem utirajo pot v javno razpravo, takoj ko postanejo teme, za katere so angažirane, družbeno legitimne. V tem smislu pripada množičnim medijem vloga socializiranja in legitimiranja družbenih gibanj, s čemer dokumentirajo demokratični značaj tako vse družbe, teh medijev samih in obenem družbenih gibanj.

Toda postavljanje novih tem in zahtev oziroma nasprotovanj v množični in javni obliki, njihovo polemično ekspliciranje, ima praktično kulturne, moralne in zakonske, se pravi pravne in politične implikacije. Morala v tej perspektivi neha biti nevtralna družbena stvarnost, temveč postane oblika družbene akcije, ki ji je zoperstavljena neka druga akcija. Onesnaževanje narave, proizvodnja orožja ali militarizacija družbe, omejevanje demokratičnih pravic javnosti, seksualno motivirana represija, poseganje države in industrijskih monopolov s izobraževalne sisteme itn. animira družbena gibanja, da si javno prizadevajo s svojimi zahtevami ali oporekanjem za spremembo stare legitimne zakonadaje na področjih, ki

regulirajo te razmere, obenem pa s svojim javnim političnim angažiranjem moralno legitimirajo drugačne civilizacijske in praktično kulturne prakse individualnega in množičnega ravnanja. Zato ciljev teh družbenih gibanj ni mogoče opredeliti enoznačno, kajti njihove akcije so neogibno naravnane na konkretne družbene projekte, ki pa hkrati predpostavljajo določeno perspektivo celotne oz. »globalne« družbe. V tem smislu so družbena gibanja, o katerih govorim, vselej naravnana k prihodnosti, od sedajosti se distancirajo in od nje nekaj zahtevajo v interesu prihodnosti. V tem je njihov »utopični« značaj, tako kot v njihovi neinstitucionalnosti ali pomanjkljivi institucionalnosti, ker izhajajo od konkretnih problemov, ki razdeljujejo družbo, zastopajo pa njen interes v celoti in kot celote.

Obstoji neka »notranja vez«, povezanost, med vsemi temi gibanji, ki se izraža v njihovem javnem, politično angažiranem delovanju za spremenjanje življenjskega okolja oz. njegovega kulturnega ohranjanja, ki jo je abstraktno mogoče opredeliti kot boj za demokratizacijo družbenih form bivanja in njihove legitimnosti v javnosti. K temu spada avtonomnost posameznih gibanj, ki so aktivna ob specifičnih vprašanjih, in ki se kot družbena gibanja ravno šele definitivno vzpostavijo, ko opazijo to svojo povezanost z drugimi gibanji, hkrati pa nujnost ostajanja v diferenci do njih. Nobeno od teh gibanj, tudi tista ne, ki so se politično in medijsko najbolj uveljavila, ekološko, mirovno ali seksistično, ne morejo absorbirati drugih, ne da bi institucionaliziranje odpravilo njihovo samo bistvo. V tem smislu je tudi brezpredmetno rangiranje gibanj glede na ostala, ker samo izraža njihovo lastno nerazumevanje njihove celokupne povezanosti.

Njihova bistvena različnost od klasičnih političnih strank pa se izraža tudi v njihovi nepopolni politični unificiranosti, ki ne dopušča rigoroznega podrejenja njihovih privržencev pod nek politični program, temveč tak program samo sankcionira že obstoječo akcijsko enotnost. Institucionaliziranje v njih torej ostaja podrejeno konkretnemu angažiranju. To pa ima za konsekvenco specifične difference med temi gibanji in v njih. Običajno jih takrat, ko prihajajo do jasnega izraza, imenujejo difference med fundamentalisti in realisti. Pri prvih gre za *principialno* vztrajanje pri političnem angažiranju brez institucionaliziranja, torej tistem, kar je je elementarna oblika gibanja, toda zdaj vzdignjena na institucionalno politično ujetost, v katerem je predstavništvo kot klasičen princip političnega agiranja zavrnjeno. Vsakršna participacija pri politični oblasti je v tej perspektivi že moralno označena kot odpoved ciljem in smotrom družbenih gibanj. Pri drugih pa gre za same *pogoje možnosti delovanja* teh gibanj in njihovih ciljev, ki se lahko razidejo z njihovimi direktnimi oblikami oblikami uresničevanja, jih celo opuščajo in sprejemajo zakon, to je tradicionalno formulirano moralo politične aktivnosti in eksistencialne podlage življenja ljudi, kot izrecno področje angažiranja. Te razlike v praktičnem angažiranju so povezane z intelektualno različno tradicijo, ki sega nazaj do razsvetljenstva in izraža difference v družbenih gibanjih na prelomu srednjega in novega veka.

Na eni strani je tu Rousseau, ki je s svojo analizo predstavniške politične participacije izrazil osnovni ton fundamentalistične radikalne politične angažiranosti in abstinence, hkrati pa s situiranjem problematike narave anticipiral sodobno fundamentalistično pojmovnje tehnologije kot načelno (in v celoti) problematične. Na drugi strani pa je kritično angažiranje Voltaira, ki je fundamentalistične politične spise Jeana Mesliera objavil v povzetku enega njihovega dela, ter s tem izrazil nujnost, da se to angažiranje vendar legitimira v javnosti, četudi se s tem izpostavlja očitku, da nasprotno samo legitimira javnost. Toda s fundamentalistične pozicije se ravno na ključnem mestu ne problematizirajo, izzivajo meje oz. omejenosti institucionalne politike, namreč tam, kjer se družbena gibanja vključujejo vanjo.

Zato s kaže, da ni rešen niti najbolj elementarni problem definiranja, kaj pozitivno so ta gibanja in katera sodobna družbena gibanja je sploh mogoče šteti med nje in katera ne. Njihovo definitivno konstituiranje je namreč povezano z njihovim samodoumetjem, ko »spregledajo«, opazijo, svojo povezanost z drugimi, paralelnimi gibanji v obliki svoje neogibne »samostojnosti«, torej to povezanost v obliki nujnih organizacijskih in akcijskih avtonomnosti, ki tudi v skupnih akcijah dopušča oz. »prenese«, »vzdrži« njihovo originalnost in povezanost z »lokalnimi«, konkretnimi motivi angažiranja.

V toliko se del družbenih gibanj, ki se je profiliral po različnih deželah v obliki *narodnih akcij*, ki so se uprle kulturnemu in jezikovnemu stapljanju ter vplivu priseljenih delavcev, da bi ne izginila narodna avtentičnost, vzdigne nad motive svojega nastanka in njihov fundamentalizem spremeni v institucionalno angažiranje za fiksiranje izgublajočih se kulturnih in političnih mej institucionalne politike. Sem in tja jih sicer še vedno prištevajo med nova družbena gibanja, ker so otroci aktualne svetovne gospodarske in civilizacijske krize – in po svojem izvoru to nedvomno so. V tem smislu se je formirala oznaka o konservativnih družbenih gibanjih, v kateri pa se zabrisuje dvojna opredelitv »subjekta« teh gibanj: fundamentalizem je elementarna oblika angažiranja v vseh teh gibanjih, element njihovega abstiniranja od institucionalne politike, ki se reproducira v njihovih »višjih«, teoretskih, medijskih prezentacijah. Toda ko se osamosvoji kot angažiranje za fiksiranje kulturnega in političnega značaja meja institucionalne politike, torej kot zahteva po represiji nad marginalnimi družbenimi skupinami in njihovim razdiralnim kulturnim in političnim vplivom, se že sam institucionalizira v obliki strankarskih akcij in kot nasprotje družbenih gibanj. V tem se kaže, kako klasična terminologija o političnih strankah in njihovem političnem spektru o levi in desnici ni preprosto uporabljiva in prenosljiva na družbena gibanja. Pri teh gibanjih ni mogoče abstrahirati od njihove geneze.

K tej njihovi genezi pa bistveno spada njihovo izhajanje ne le od centralnih družbenih in političnih problemov, ki so v tem tekstu nakazani, temveč prav tako tudi od njihovega analitičnega zapopadenja, razumeva-

nja, »konstruiranja«. Le v tej perspektivi je rešljiv problem *empiričnega konstatiranja novih družbenih gibanj*. Ali kot izpostavi Alberto Melucci, ta družbena gibanja so objekt, ki ga je ustvarila (družbena) analiza. Takoj ko jih skušamo razumeti brez te njihove analitične utemeljenosti, brez njihove »znanstvene podlage«, se nam izmaknejo kot zgolj »obrobni« družbeni fenomeni, izpred oči nam igine njihova »simptomaticnost«, njihova povezanost z bistvom in prihodnostjo vse družbe. Ta njihova analitična utemeljenost pa izhaja od »kritične teorije družbe« oz. od tematizacije »podružbljenja« pri Adornu in Horkheimerju ter od diskusije med Walterjem Benjaminom in celotno »šolo«. Raziskovanje novih družbenih gibanj zato navaja vrnitev k njihovi teoretski utemeljitvi v »frankfurtski šoli«.

Literatura:

Claus Offe: *New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics*, rokopis na Netherlands Institut for Advanced Study, Wassenaar 1982/83.

Alberto Melucci: *Ten Hypotheses for the Analysis of the New Movements*, v D. Pinto (ed.) *Contemporary Italian Sociology*, Cambridge University Press, 1981.

Jürgen Habermas: *Novi društveni pokreti*, iz teksta: *Tasks for a Critical Theory of Society*, *Marksizam u svetu*, 3/1983, str. 39-46.

Wolfgang Fritz Haug: *Plurarel Marxismus. Beiträge zur politischen Kultur*, Band I, Argument, Berlin 1985.

Alain Touraine: *La voix et le regard*, Seuil, Paris 1978; prevod: *Sociologija društvenih pokreta*, Radnička štampa, Beograd 1983.

RADO BOHINC

Samoupravljanje v Španiji

Uvod

Mondragon je mesto s 30.000 prebivalci. Leži na severu Španije v pokrajini Baskija, oddaljeno približno 60 km od mest Bilbao, San Sebastian in Vitoria.

Posebnost, po kateri je mesto Mondragon znano domala po vsem svetu, je razvejan sistem kooperativ, v katerih se odvija večina gospodarskih in tudi družbenih dejavnosti mesta in okolice. Sistem kooperativ je v celoti in dosledno zasnovan na samoupravljanju in skupni lastnini delavcev in je tako poseben otok v kapitalistični Španiji.¹

Kooperativno organizirano gospodarstvo je sicer v Španiji kar precej razvito. Tako je npr. samo v Baskiji več kot 2000 kooperativ različnega obsega. Vendar pa mondragoški sistem nima primere niti v Španiji niti v svetu, saj je na območju, ki ga pokriva, univerzalen in globalen gospodarsko in družbeno zaokrožen model delavskega samoupravljanja, ki socialno in tudi gospodarsko poslovno nadvse uspešno konkurira kapitalistično zasnovanemu svetu, ki ga obkroža. Zato ga vsestransko proučujejo znanstveniki iz vsega sveta. Za nas je proučevanje mondragoškega primera koristno z naslednjih vidikov:

- uvajanje in organiziranje kooperativnega gospodarstva, ki lahko v naših razmerah učinkovito pripomore k premagovanju strukturnih neskladij, odpiranju novih delovnih mest, usmerjanju sredstev občanov v produktivne naložbe in tako, predvsem z vključevanjem novih enot drobnega gospodarstva, nadvse koristno dopolnjuje preostali del gospodarstva;

- razvijanje oblik delavske demokracije, predvsem pri vprašanih kot so: opredelitev upravljalških in poslovodskih odločitev, učinkovitost sprejemanja odločitev, usklajevanje pooblastil za odločanje z odgovornostjo za posledice, organiziranost strokovnih služb, vloga in položaj direktorjev itd.;

¹ Vzroke za nastanek in hiter razvoj sistema Mondragon razvrščajo v politične in ekonomske. Politični vzroki se povezujejo z avtokratsko Francovo vladavino, v kateri je bilo razvijanje kooperativnega duha tudi odsev težnje po demokratičnejših ekonomskih odnosih in večji veljavi položaju delavca.

Kasneje je prevladoval motiv varno naloženega kapitala v organizacijo, na katere poslovanje ima zaposleni tudi neposreden vpliv, pri čemer se denar, ki ga je vložil, obrestuje po običajni obrestni meri, poleg tega pa se, odvisno od uspeha poslovanja, vsako leto ustrezno povečuje. Vloženi denar je varen tudi pred inflacijo, saj se takrat valorizira kot bančne vloge.

V zadnjem obdobju, katerega značilnost je visoka nezaposlenost v Španiji (v Baskiji se giblje med 20 do 25%), sta motiv za včlanjenje v kooperative zaposlitev in socialna varnost ob varni in smotni naložbi kapitala.

– učinkovito organiziranje nekaterih temeljnih podjetniških funkcij v samoupravno zasnovanem mikrogospodarskem sistemu, kot so npr. interno bančništvo in finančna funkcija, tehnološki napredek in inovacijska dejavnost, investicijska razmerja pri vstopanju novih proizvodnih enot, izobraževalni sistem in kadrovska dejavnost, sistem porazdelitve poslovnega rizika, uveljavitev načela prispevka v delitveni politiki ter povezovanje rezultatov in izgub z delitvijo itd.;

– proučevanje družbene lastnine predvsem z vidika praktične uveljavitve tako imenovanih javnopravnih omejitev zasebne oz. skupinske lastnine in po tej poti opredeljevanja specifične pravne vsebine družbene lastnine v smeri strokovnega opredeljevanja pravnih kategorij, ki bodo zagotovile praktično uveljavitev temeljnega družbenolastninskega načela, to je, da je delo (in ne kapital) temelj za določitev obsega prilaščanja ter za določitev pravic pri upravljanju, oboje na temelju dela s sredstvi v družbeni lastnini.

Znana je naša družbena usmeritev v krepitev t. i. drobnega gospodarstva. V tem okviru imajo pomembno mesto zadružništvo ter enote zasebnega podjetništva. Oboje pa se v danih pravnih okvirih ne razvija zadovoljivo. Očitno bo potrebno poiskati bolj elastične in gospodarsko zanimive oblike. Le-te morajo v prvi vrsti odpreti možnosti za angažiranje zasebnih sredstev občanov v družbeno reprodukcijo. Sedanja zakonska ureditev našega zadružništva tem zahtevam ne zadovoljuje. Zato tudi ni motiva za vlaganje zasebnega denarja v nove produkcije in se večina zasebne akumulacije prelije v neproduktivno potrošnjo.

Proučevanje primera Mondragon lahko spodbudi ideje, kako vzpostaviti takšne oblike, ne da bi posegli v temeljni produkcijski odnos, t. j., da je delo (in ne kapital) temelj prilaščanja in upravljanja.

Predstavitev sistema Mondragon z nekaj podatki

Začetki sistema Mondragon segajo v leto 1956, ko je pet študentov ustanovilo prvo proizvodno kooperativo. Pomembna prelomnica je leta 1959, ko je bila ustanovljena kooperativa za kreditne posle, delavska ljudska hranilnica (Caja laboral popular), ki je do danes prerasla v mogočen interni bančni sistem, ki kot hrbtenica povezuje vse kooperative, delavce v njih, pa tudi druge občane Mondragona.

V sistem Mondragon je danes (vsi podatki so zaradi primerljivosti vzeti iz publikacije Mondragon eksperiment in se nanašajo na začetek leta 1985) vključenih skupno 172 kooperativ. Od tega jih je 94 v industriji, 9 v kmetijstvu, 1 je potrošniška, 44 v izobraževanju, 17 v stanovanjski dejavnosti in 7 v storitvenih dejavnostih. Skupno število vseh zaposlenih je, po podatkih iz začetka leta 1985, 18.795 (danes jih je že bizu 20.000). Samo v industrijskih kooperativah je zaposlenih blizu 15.000 ljudi, ustvarijo pa 92,051 milijonov pezet prometa, 26.906 milijonov pezet izvoza ter 5685

milijonov pezet investicij. Dejavnosti, ki jih opravlja 94 industrijskih kooperativ, so različne, od metalurgije do kovinsko predelovalne in elektroindustrije, vključno z avtomatiko in elektroniko, strojegradnje, opreme in konstrukcij do trajnih potrošnih dobrin. Industrijske kooperative se delno medsebojno programsko prekrivajo; vendar že tu omenimo, da kriterij za njihov nastanek ni programska ali reprodukcijska povezanost in da med njimi veljajo izključno čisti tržni odnosi. Devet kmetijskih kooperativ je organiziranih v govedoreji, prašičereji, gozdarstvu, zelenjadarstvu in vinogradništvu. Poudariti je treba, da se v kmetijskih kooperativah ne povezujejo tako kot pri nas zaradi kmetijske proizvodnje, ampak izključno zaradi prodaje kmetijskih pridelkov, ki jih kmetje po tržnih cenah prodajajo kooperativam.

Kar 44 izobraževalnih kooperativ je ena pomembnih značilnosti sistema Mondragon, ki je v poudarjeni vlogi izobraževanja v gospodarskem napredku. Kar 35.000 udeležencev izobraževalnega procesa – od vrtcev do univerzitetne ravni – je vključenih v izobraževalne kooperative.

Celotna stanovanska dejavnost, ki vključuje načrtovanje in opremljanje prostora, gradnjo ter vzdrževanje in upravljanje stanovanj, se odvija v 17 stanovanjskih kooperativah, v katerih se opravlja gospodarjenje s kar 1100 stanovanji. Dejavnost trgovine za dnevno oskrbo občanov, ki vključuje 225 trgovin, od katerih je 90 lastnih, 125 pa pridruženih zasebnih trgovin na 85.000 m² prostora z obsegom prodaje 26.253 milijonov pezet in 1228 zaposlenih delavcev ter 130.702 potrošnikov, je vključena v eno samo potrošno kooperativo. Poudariti je treba, da je kar 27.000 potrošnikov vključenih v različne oblike potrošniškega izobraževanja.

Posebne pomena so tako imenovane podporne kooperative (Support Cooperatives). Deluje 8 tovrstnih kooperativ na področjih: financiranje, svetovalna dejavnost in razvoj, socialna varnost in medicina dela, splošno zavarovanje, tehnološko raziskovanje, financiranje izvoza, komercialno izobraževanje ter strokovno izobraževanje.

V navedenem okviru ima posebno mesto banka (Caja laboral popular), ki je prav tako organizirana kot kooperativa, v katero so včlanjene vse preostale kooperative. Banka opravlja dve glavni dejavnosti, in sicer: financiranje investicij in finančna pomoč pri tekočem poslovanju kooperativ v sistemu Mondragon ter strokovna pomoč kooperativam na različnih poslovnih področjih, in sicer: globalne ekonomske študije in analize o gospodarskih in finančnih gibanjih na svetovnih trgih; industrijski razvoj, ki vključuje analitično, strokovno in operativno delo pri ustanavljanju novih kooperativ v industriji, kmetijskem razvoju, ki obsega napredek dela in poslovanja ter razvoj kmetijskih kooperativ; obvladovanje težav pri poslovanju oz. sanacije, kjer gre za strokovno operativno in finančno pomoč pri preseganju začasnih težav v posameznih kooperativah; svetovalna dejavnost pri tehnološkem razvoju, finančni kontroli in informacijskem sistemu, kar obsega enotno organiziran sistem za vse kooperative in vsako posebej; prostorsko načrtovanje in izgradnjo mesta, kjer gre za

obvladovanje infrastrukturnih problemov in razvojnih opredelitev glede prostora, namenjenega za razvoj industrije. Banka je finančno in strokovno zelo močna institucija in ključni integrativni dejavnik sistema Mondragon.

Ureditev statusnih in medsebojnih razmerij

Sistem kooperativ Mondragon je organiziran v skladu s španskim zakonom o kooperativah iz leta 1974 in amandmaji iz leta 1978 ter posebej baskovskim zakonom o kooperativah iz leta 1982. Navedena predpisa urejata le osnovna načela organiziranja in statusa ter pravnih razmerij, povezanih z upravljanjem kooperativ in prilaščanjem, večina vprašanj je prepuščena avtonomnemu urejanju. Temeljni avtonomni akt je pogodba med članom in kooperativo, način upravljanja, status in organiziranost pa podrobneje ureja statut kooperative. Razmerja med banko in kooperativami ureja prav tako posebna pogodba, način upravljanja banke pa statut banke.

Celoten kooperativni sistem je zasnovan na načelu, ki je prav tako primarno tudi za naše pogoje družbene lastnine, in sicer:

- delo s sredstvi, povezanimi v kooperativo je temelj za prilaščanje skupaj ustvarjenega rezultata, pri čemer je ovrednoteno živo delo (v obliki osebnega dohodka) tudi podlaga za udeležbo na skupaj ustvarjenem profitu;

- delo je temelj tudi pravicam upravljanja, pri čemer velja, da imajo vsi, ki delajo s sredstvi, povezanimi v kooperativo, enake pravice upravljanja, ki jih realizirajo neposredno na zboru ali preko organov upravljanja.

Prilaščanju in tudi upravljanju je torej temelj delo in ne kapital, čeprav ima prav kapital, in to zasebni, zelo pomembno vlogo v kooperativnem organiziranju gospodarskih aktivnosti. Sredstva, s katerimi upravljajo delavci v kooperativah, so namreč v celoti zasebna oz. skupna lastnina. Gre torej za posebno obliko skupne lastnine z nekaterimi javnopravnimi omejitvami (ali bolje rečeno, omejitvami, ki so v interesu skupnega gospodarjenja), ki izražajo pravne značilnosti lastnine, ki je na moč podobna naši družbeni lastnini.

Temeljna pravila, na katerih počiva celotni sistem, so naslednja:

1. Kooperative so avtonomne gospodarske enote, ki nastanejo z združitvijo zasebnega kapitala in njegovo materializacijo v produkcijska sredstva, ki so skupna lastnina vseh zaposlenih in jih slednji enakopravno tudi upravljajo. Gospodarska dejavnost se torej opravlja s produkcijskimi sredstvi v zasebni lasti, kljub temu pa je v celoti ohranjeno načelo delitve po rezultatih dela (dela kot temelja prilaščanja) ter načelo, da s produkcijskimi sredstvi upravljajo tisti, ki z njimi delajo. Kljub zasebni lasti produkcijskih sredstev se torej praktično potrjujejo načela, ki veljajo za družbeno lastnino produkcijskih sredstev, kakršna je naša, za kar gre zasluga

zakonsko in avtonomno opredeljenemu pravnemu izrazu zasebne skupne lastnine.

2. Vsak delavec,² zaposlen v kooperativi, je idealni solastnik vseh sredstev kooperative v enakem deležu. Enakost v lastnini je podlaga za enakost pri upravljanju skupnih produkcijskih sredstev in enakost za prilaščanje rezultatov skupnega dela, pri čemer je ovrednoteno živo delo (osebni dohodek) kriterij za prilaščanje presežka in ne morda vloženi kapital (zato ker je le-ta enak).

3. Enakost v idealnih deležih na skupnih produkcijskih sredstvih kooperative se doseže tako, da je obvezen pogoj za zaposlitev in članstvo v kooperativi plačilo enakega zneska začetnega kapitala (initial fess, member ship fees, enter fees). Vsota začetnega kapitala delavcev ustanoviteljev ter investicijski kredit skupne banke vseh kooperativ tvorijo investicijska sredstva za izgradnjo in ustanovitev kooperative, ki tako po izplačilu investicijskih kreditov postane skupna lastnina vseh ustanoviteljev oz. zaposlenih po enakih idealnih delih.

4. Začetni kapital oz. ustanoviteljski deleži delavcev se vodijo na posebnih kapitalnih računih. Odvisno od skupaj ustvarjenega dobička (profita) se kapitalni računi (ustanoviteljski deleži) letno povečujejo oz. se jim pripiše dividenda³ ali pa na drugi strani, ob negativnem rezultatu ali izgubi znižujejo oz. v celoti porabijo za pokritje izgub oz. sanacijo. Povečanje oz. zmanjševanje ustanoviteljskih deležev je odvisno od obsega ustvarjenega profita ter od tega, koliko je ovrednoteno živo delo posameznika (osebni dohodek).⁴ Prirast sredstev na kapitalnem računu se izračuna po formuli: $P = \frac{Pds}{Vod}$, pri čemer je Pds = del sredstev iz profita, ki se namenja za izplačilo delavcem iz gospodarjenja s sredstvi,⁵ Vod = vsota osebnih dohodkov vseh delavcev v določenem časovnem razdobju. Poleg vsakoletnega prirasta sredstev na kapitalnih računih delavcev, ki je odvisen od ustvarjenega profita, se sredstva tudi obrestujejo po običajni obrestni meri, veljavni pri bankah za a vista sredstva. Sredstva na kapitalnih računih delavcev se tudi revalorizirajo, vendar le, kadar je z zakonom

² Izjema je zakonska možnost, da kooperativa določeno število delavcev najame, vendar skupno število najetih delavcev ne sme presegati 6% vseh zaposlenih. Ti delavci nimajo nikakršnih pravic pri upravljanju, niti niso udeleženi pri dobičku tega.

³ Seveda to ni klasična delničarska dividenda, saj je odvisna od višine vložnega kapitala in pripada delničarju, tudi če ni zaposlen. Razlika od delničarskega sistema je v tem, kaj je podlaga za udeležbo pri dobičku. Pri delničarju je to vloženi kapital, pri članu kooperative pa delo s skupnimi sredstvi.

⁴ Plačilo za delo se obračunava po neke vrste tarifnem pravilniku, ki je enoten za vse kooperative v sistemu Mondragon. Enaka dela so ovrednotena v vseh kooperativah enako, razmerje med najnižjim in najvišjim pa je 1:3.

⁵ Del sredstev, ki se namenja za povečanje ustanoviteljskih deležev, se oblikuje v okviru delitve dohodka, ki je za posamezne vrste kooperativ enotna. Z zakonom je namreč predpisano, da se lahko od ustvarjenega dohodka za povečanje ustanoviteljskih deležev nameni največ 70% ustvarjenega dohodka, minimalno 20% je treba oblikovati v poseben sklad rezerv, ki se namenja tudi za razširjeno reprodukcijo, 10% pa se namenja za t. i. skupne potrebe, iz katerih se financira socialna infrastruktura, kot so šolstvo, zdravstveno in socialno varstvo, znanost, raziskave itd. Notranja pravila so v sistemu Mondragon nekoliko drugačna in se med delavce oz. na njihove kapitalne račune razdeli le 50% dohodka, kar 40% pa se oblikuje v skladih za razširjeno reprodukcijo, 10% pa oblikujejo v skupne sklade. Drugačne delitve je predpisana za banko, kjer se ustvarja večji dohodek in se le 10% ustvarjenega dohodka razdeli med delavce na njihove račune, 80% pa gre za sklade, iz katerih se financirajo naložbe.

predpisana splošna revalorizacija. V obdobju po letu 1980 se je to do danes zgodilo trikrat.

5. Pravna opredelitev lastninske pravice idealnega deleža produkcijskih sredstev je specifična. Čeprav gre za zasebno lastnino, veljajo omejitve, kakršne veljajo pri nas za družbeno lastnino. Delavec namreč svojega idealnega deleža na produkcijskih sredstvih kooperative namreč ne more odsvojiti, prenašati na drugega ali kakorkoli drugače z njim razpolagati. Velja torej, da kot posameznik nima pravice do razpolaganja,⁶ imajo jo le vsi delavci skupno. Podobno je s pravico do uporabe. Tudi ta se se more uresničevati posamično, delavec ne more uporabljati produkcijskih sredstev kooperative, čeprav so v določenem idealnem deležu njegova zasebna last kot posameznika, ampak jih lahko uporabljajo le vsi skupno. Slednje velja tudi za pravico upravljanja. Tudi ta se uresničuje skupno in enakopravno, in sicer neposredno na zbiorih ali preko izvoljenih organov. Pravna narava zasebne lastnine idealnega deleža produkcijskih sredstev kooperative je torej na moč podobna pravni naravi družbene lastnine. V obeh primerih gre torej za pravico, ki je sicer individualna delavčeva, ki pa se lahko uresničuje le skupno. V obeh primerih je sinteza vseh upravičenj v pravici delavca, da dela s sredstvi skupne (družbene) lastnine in da v odvisnosti od svojega osebnega prispevka sodeluje pri ustvarjenem rezultatu na podlagi živega dela (osebni dohodek) in tudi na podlagi gospodarjenja s skupnimi sredstvi.

6. Če velja, da delavec ne more razpolagati z idealnim deležem na skupnih produkcijskih sredstvih, pa to ne velja za sredstva na njegovem kapitalnem računu. S temi sredstvi večinoma lahko razpolaga, vendar tudi tu z določenimi omejitvami, ki pa mu ne jemljejo predstave, da so to njegova sredstva, ki jih je prigrisnil z vestnim in smotrnim delom in poslovanjem skupaj z drugimi delavci v kooperativi. Dokler je delavec zaposlen (član) v kooperativi, s sredstvi na svojem kapitalnem računu ne more razpolagati. To je tudi razumljivo, saj so to sredstva, ki so bilančno vključena v premoženje kooperative, to je v njen osnovni in obratni kapital. Vendar pa lahko delavec (član) v vsakem trenutku prekine delovno (člansko) razmerje s kooperativo, ne da bi bil dolžan posebej navajati razloge za svojo odločitev, in v tem primeru ima pravico, da dvigne vsa sredstva, ki so v tistem trenutku na njegovem kapitalnem računu in jih porabi za kakršenkoli namen. Tudi če je delavec disciplinsko izključen iz kooperative, ima pravico, da dvigne sredstva s svojega kapitalnega računa, vendar v tem primeru le v višini 70%. Tudi ob upokojitvi ima delavec pravico, da dvigne vsa sredstva,⁷ ki so na njegovem kapitalnem

⁶ Omejitve razpolaganja veljajo tudi ob stečaju oz. morebitni skupni prodaji vseh sredstev kooperative. Pri stečaju namreč delavci nosijo tveganje v obsegu sredstev, ki jih imajo na kapitalnih računih, niso pa udeleženi na aktivih, torej ostanku po poravnavi obveznosti upnikom. Ta sredstva namreč po zakonu pripadajo državi, iz česar je prav tako videti, da je pravni izraz zaradi posebnih omejitev bližji družbeni kot zasebni lastnini.

⁷ Predstava o tem, kolikšna so ta sredstva, daje podatek o tem, da v letu 1986 znaša višina začetnega kapitala, ki ga mora plačati vsak delavec, ki se želi včlaniti v katerokoli kooperativo sistema Mondragon, preračunano v dolarje, kar 5.200 ameriških dolarjev. Ta znesek se namreč iz leta v leto spreminja in se njegova višina valorizira tako, kot rastejo osebni

računu. Če pa se delavec odloči, da preide k drugi konkurenčni organizaciji, velja omejitev, da lahko dvigne le 80% sredstev, ki jih izkazuje njegov kapitalni račun.

Iz navedenih pravil izhaja, da kolektivna lastnina v sistemu kooperativ Mondragon vsebuje vrsto značilnosti, ki sicer veljajo za našo družbeno lastnino. Dosledno je uveljavljeno načelo delovnega prispevka ter tiste omejitve lastninske pravice, ki preprečujejo popolno zasebno lastniško avtonomijo. Pravni mehanizem zagotavlja skupnost interesa, hkrati pa v celoti ohranja ekonomske motive posameznika, saj se ti povsem individualno materializirajo v večji udeležbi na profitu oz. v individualnem riziku (z zasebnimi sredstvi na kapitalnem računu).

Upravljanje v kooperativah

Sistem upravljanja je na moč podoben našemu samoupravnemu sistemu. Je pa nekaj razlik. Najvišja raven odločanja je zbor delavcev (general assembly). Sestavljajo ga vsi delavci (člani kooperative) in sprejema najpomembnejše odločitve, kot so: statutarne, konstitutivne, bilanco in globalno delitev, planske usmeritve itd. Glavni organ upravljanja je supervisory board ali board of directors. Po pristojnostih je analogen našemu delavskemu svetu s pomembno razliko v sestavi. V njem namreč lahko sedijo tudi vodilni delavci, še več, to je tudi običajna in večinska praksa, kar, kot je znano, za naš delavski svet ne velja.⁸ Delavci s posebnimi pooblastili in odgovornostmi namreč po ustavi ne morejo biti člani delavskega sveta. Pojasnilo, ki se ob tem navaja, je, da so tudi vodilni ljudje delavci oz. člani in da imajo tudi ti pravico sodelovati pri sprejemanju upravljalških odločitev, poleg tega pa so tudi večinoma strokovno bolj usposobljeni.

Direktor (manager) je tako kot v našem sistemu odgovoren za kar najbolj učinkovito izvajanje upravljalških odločitev ter za oblikovanje predlogov zanje. Odgovoren je za rezultate poslovanja kooperative, zato se ob negativnih rezultatih kaj hitro zgodi, da ga delavci (člani) zamenjajo. Vendar pa so njegova pooblastila nekoliko krepkejša od pooblastil našega poslovnega organa. Skoraj v celoti je namreč pooblaščen izrekanje sankcije v disciplinskem postopku ter ugotavljanje dejstva in okoliščine disciplinske odgovornosti (supervisory board je le pritožbeni organ), nadalje ima vso pravico, da v kooperativi razporeja delavce, tako da je dosežena kar največja delovna storilnost, poleg tega pa osebno odreja

dohodki. Seveda je v tej višini treba dodajati vsakoletno povečanje iz redno pripisanih obresti po običajni bančni obrestni meri, morebitne zakonske valorizacije zaradi kompenziranja inflacije ter seveda prirast iz delitve ustvarjenega dobička, ki je pač iz leta v leto, pa tudi od kooperative do kooperative različen. Tako je bil v letu 1985 v povprečju 8,6%.

⁸ Tako je bil npr. v enem od delavskem svetu takšen sestav, da je bilo od skupaj šestih članov pet vodilnih delavcev in le eden, ki to ni bil. Merila za izvolitev tega organa so: da so strokovno usposobljeni, da jim ljudje zaupajo, da imajo splošen vpogled v poslovno in siceršnjo problematiko, s katero se ukvarja kooperativa. Člane tega organa volijo vsi delavci, predlagajo pa jih delegatska okolja. Voljeni so za 4 leta brez omejitve ponovne izvolitve.

višino gibljivega dela osebnega dohodka posameznemu delavcu, največ do 20%.

Nesporno je, da so enakost in skupnost v upravljanju ter kooperativni duh ena bistvenih značilnosti kooperativno organiziranega gospodarjenja. Iz tega načela razumljivo izhajajo odnosi prirejenosti in enakopravnosti, ne pa podrejenosti in samovlade. Kljub temu pa je, kot vidimo, med delavci, lastniki dosežena konvencija o tem, da določena pooblastila v interesu večje učinkovitosti dela in racionalne organizacije prenašajo na posameznike, managerje in ob tem niso zaskrbljeni nad morebitnim odtujevanjem svojih pravic. Verjetno zato, ker ob slabih rezultatih z odpoklicem neuspešnega direktorja kaj hitro in učinkovito spet vstopijo v položaj prvega upravljalca.

Ustanovitev novih kooperativ

Nastajanje novih enot je eden najznačilnejših fenomenov kooperativnega sistema Mondragon. Vzroke za dejstvo, da neprestano nastajajo nove kooperative, torej nove samostojne gospodarske enote z novimi tržno prilagojenimi programi, lahko razvrstimo v dve skupini.

Prva skupina vzrokov izhaja iz posebnosti kooperativnega organiziranja gospodarstva. Izraža se v vzajemnosti interesne, upravljalške in celo tehnološke povezanosti delavcev v kooperativi, ki ne dopušča, da preraste do tako velikega obsega, da se ta načela v praksi ne bi mogla več potrjevati. Zato že v samem bistvu kooperativnega načina organiziranja gospodarstva tiči motiv za odločitev, da se kooperativa, ko doseže določen obseg, razdeli v dve ali več oz. da se iz sedanjega sestava izloči del, ki se oblikuje v novo kooperativo. To je tudi eden najbolj običajnih načinov ustanavljanja novih kooperativ. Temu načelu namreč sledi tudi pravna ureditev razmerij med ustanovitelji oz. predniki in na novo ustanovljenimi subjekti oz. pravnimi nasledniki. Med njimi namreč večinoma ni pravne kontinutete oz. subsidiarne odgovornosti za obveznosti, tako kot za razmerja med ustanoviteljem in novo organizacijo veleva naša zakonska ureditev.⁹ Zato tudi pri delavcih ni nikakršne bojazni, da bi nosili riziko morebitnega slabega dela v nedavno ustanovljenih kooperativah, ki se izločijo oz. nastanejo iz njihovega dosedanjega sestava. Po drugi strani pa tudi ni nikakršnega ekonomskega motiva za kolektivno lastniško preprečevanje morebitnega izločanja dela kooperative iz njenega sestava v nov subjekt, tako kot je pri nas zaradi posebne ureditve vlaganja sredstev v novo temeljno organizacijo, ki se potem izloči in oblikuje v samostojno delovno organizacijo, ne da bi na to investitor lahko kakorkoli vplival.

Druga skupina vzrokov za precej pogostejše vstopanje novih gospodarskih subjektov (kooperativ) v tržno strukturo je izjemo poglobljena,

⁹ Glej 252/3. člen Zakona o združenem delu.

sistematična in strokovno organizirana ter stalna skrb posebej za to organiziranih strokovnih služb v sistemu Mondragon. Posebna strokovna služba, ki je sicer organizirana v banki, namreč stalno vzdržuje aktiven stik z možnimi podjetniki oz. skupinami. V kratkem je aktivnost banke, usmerjena v vstopanje novih subjektov, naslednja:

1. Zbira informacije in opravlja raziskave o tržno zanimivih programih in daje pobude možnim podjetnikom oz. skupinam.

2. Sprejema predloge za nove programe oz. za kooperative, ki jih ustanovijo posamezniki, s tem da zagotovi sredstva za izdelavo fisibility študije in s svojimi strokovnjaki pomaga podjetniku pri izdelavi študije. Posameznika, predlagatelja programa, banka za določen čas, npr. za 6 mesecev, sprejme v delovno razmerje in mu izplačuje osebni dohodek ne glede na končni rezultat projekta.

3. Če strokovna služba banke in ustrezeni organ ugotovita oz. sprejmeta odločitev o ustreznosti predlaganega projekta, banka zagotovi dopolnilna investicijska sredstva,¹⁰ ki so potrebna, da skupaj z začetnim kapitalom, ki ga vložijo člani bodoče kooperative, nakupijo oz. izgradijo sredstva nove kooperative. Sredstva so kreditna, obrestujejo se po običajni obrestni meri, velja pa pravilo, da je treba v petih letih iz dohodka kooperative zagotovi najmanj 30% investicijske vrednosti.

4. Strokovne službe banke ter izobraževalne institucije sistema Mondragon organizirajo posebne izobraževalne tečaje za bodoče podjetnike oz. člane kooperativ in na ta način vzgajajo oz. usposablajo ter spodbujajo k novim predlogom in programom ter novim pobudam za ustanovitev kooperativ.

Sanacijski postopki

Stečajni postopek oz. likvidacija kooperative večinoma ni skladna z njeno prvobitno funkcijo, ki je v tem, da posamezniki namenijo zasebna sredstva za zagotovitev produkcijskih možnosti za zaposlovanje. Zato je za sistem Mondragon značilen tudi postopek sanacije, če kooperativa zaide v gospodarske težave. Izstopata predvsem dve izhodišči, in sicer:

- materialno individualiziran ekonomski motiv posameznika izključuje subjektivne vzroke (nevestnost, nedelo, neodgovornost) za morebitne gospodarske težave,
- poudarjeni sta vloga banke pri zagotavljanju sanacijskih sredstev ter

¹⁰ Posojilni pogoji za dopolnilna sredstva pri ustanavljanju novih kooperativ so približno naslednji:

- banka odobri približno 6 milijonov peset za stroške priprave investicijskega programa; sredstva za te stroške se vključijo v bilanco bodoče kooperative in se ne obrestujejo,
- začetni (zagonski) kredit se odobri za 3 leta po 0% obrestni meri,
- nadaljnje posojilo za investicijska sredstva in izgradnjo, prav tako brez obresti za 3 leta,
- normalna tržna posojila po običajnih obrestnih merah in pogojih.

Če se v 6 mesecih študija programa ugotovi, da predlagani program ni tržno zanimiv, se kooperativa v ustanavljanju likvidira, predvideni podjetnik, ki je dal pobudo za program, pa nima nikakršnih obveznosti.

tudi vloga solidarnostnega prekrivanja oz. porazdelitve rizika v skupinah kooperativ.

V banki je poseben oddelek, ki se ukvarja s preprečevanjem in odpravljanjem motenj pri poslovanju in ki ukrepa, če kooperativa zaide v izgube. Za izgube je v sporazumu z banko predviden poseben postopek ukrepanja oz. pokrivanja izgub. Tako se v prvi vrsti izdelata sanacijski program. Izdelata ga skupaj kooperativa in omenjeni posebni oddelek za intervencije. V sanacijskem programu se predvidijo ukrepi, kot npr. preusmeritev ali ukinjanje programov, tržne preusmeritve, posodobitve proizvodnje, tehnološko reorganiziranje itd. Če se sanacijski program odobri pri ustreznem organu banke, se sredstva za pokrivanje izgub in za izvedbo sanacijskega programa zagotavljajo po vnaprej določenem vrstnem redu. In sicer:

1. najprej se izravnajo bilance, in sicer tako da se kooperativi v izgubi odpišejo vsi dolgovi, na drugi strani pa se v ustreznem delu ali v celoti odpišejo sredstva delavcev na kapitalnih računih (kar je v bistvu terjatev delavcev do banke),

2. odobrijo se sanacijska posojila v potrebnem obsegu,

3. za 20% se linearno znižajo osebni dohodki vsem zaposlenim,

4. v odvisnosti od manjkajočih sredstev za sanacijo se delavcem izstavijo terjatve za povečanje oz. dodatno vlaganje osnovnega deleža, pri čemer je višina dodatno zahtevanih deležev odvisno od tega, kolikšna dodatna sredstva so še potrebna, da se sanacijski program izpelje tako, kot je predviden.

Če se v pokrivanje izgube z dopolnilnimi sredstvi vključi še banka (če tudi z dodatnimi deleži delavcev ni moč pokriti izgube oz. izpeljati sanacijskega programa), velja pravilo, da sredstva za te namene ne gredo iz kreditnih zmožnosti banke, ampak iz dohodka banke (to je razlika med pasivno in aktivno obrestno mero).

Iz navedenega vrstnega reda pokrivanja izgub oz. zagotavljanja sredstev za sanacijske ukrepe pa je razvidno, da so v prvi vrsti prizadeti delavci sami oz. njihovi kapitalni deleži. Znižanje kapitalnih deležev oz. njihov odpis je na prvem mestu glede zagotavljanja sredstev, osebni dohodki pa na tretjem mestu. Dodatna ekonomska prisila za takšno delo in poslovanje, ki ne bo pripeljalo do izgube, je pravilo o novih dopolnilnih sredstvih, ki so jih vsi delavci dolžni zagotoviti kot svoje povečane ustanovitvene vloge.

Sklepne ugotovitve

Sistem Mondragon je izjemno zanimiva izkušnja uspešnega gospodarjenja ob kolektivni lastnini, s številnimi značilnostmi naše družbene lastnine. Proučevanja vredna, tudi za naše razmere, je predvsem praktična izpeljava povezovanja zasebnih motivov z družbenimi preko specifičnega

pravnega izraza zasebne in kolektivne lastnine. Povezovanje individualnih motivov z družbenimi pri tem temelji na delu in ne na kapitalu, s čimer ohranja temeljno družbenolastninsko načelo, to je načelo prispevka po delu. Tak lastninski sistem pomeni popoln odmik od kapitalističnega odnosa oz. delničarstva, kljub temu da temelji na zasebni lastnini, ob tem pa ohranja tiste njegove prednosti, ki niso v nasprotju z načelom prispevka po delu.

Sistem upravljanja v zasebnolastniško izgrajeni gospodarski enoti, v kateri se presežna vrednost deli po kriteriju delovnega prispevka, je zgrajen na načelih enakopravnosti, racionalne delitve dela in organizacije odločanja ter povezovanja pooblastil z odgovornostmi. Kar najbolj uveljavljajo neposredno vključevanje delavcev lastnikov v odločanje, pooblastila organov in posameznikov (managerjev) pa so izrecno usklajene z odgovornostjo.

Posebej je primer Mondragon poučen zaradi ustvarjanja razmer za ustanavljanje novih gospodarskih enot in njihovo vstopanje v strukturo. Nekateri od že preverjenih pristopov na tem področju bi lahko s pridom uveljavili tudi v naši gospodarski praksi.

Tako npr.:

– V prvi vrsti bi bilo treba, da ena od bank vključi v svoj program sredstva in aktivnosti, usmerjene v pospeševanje ustanavljanja novih gospodarskih enot. Najprimernejše bi bilo, da je to banka, ki uspe z informacijskim sistemom zagotoviti pospeševalne aktivnosti tudi v oddaljenejših izpostavah. Bančni program pospeševanja ustanavljanja novih gospodarskih subjektov v lasti občanov bi moral obsegati namenska sredstva za kreditiranje potrebnih zasebnih sredstev za izgradnjo zmogljivosti in nakup opreme. Posebej pa bi banka morala predvideti tudi sredstva za pripravo investicijskih elaboratov oz. študij, kar vključuje nastavitve nekaj strokovnih ljudi, ki se s strokovno pripravo in študijem programskih pobud ukvarjajo kot s svojo delovno obveznostjo, ter posebej sredstva za začasno (nekajmesečno) financiranje v obliki osebnih dohodkov oz. poplačila stroškov posameznikov, ki na banko naslovijo realne programe za ustanovitev in izgradnjo nove gospodarske enote s sredstvi v lasti občanov. Posebej bi banka morala organizirati zbiranje, hrambo in posredovanje informacij o zahtevah po kooperantski proizvodnji, oblikovanih pri velikoserijskih proizvajalcih, in zagotoviti posredovanje teh informacij zainteresiranim posameznikom.

– Drugi del aktivnosti se nanaša na izobraževanje. Predvsem bi bilo koristno zasnovati poseben program za poslovodne ljudi (managerje) manjših gospodarskih enot ob upoštevanju številnih posebnosti vodenja takšnih enot in iz tega izhajajoča značilna znanja. Dodatno k temu bi kazalo pritegniti k izobraževanju zasebnike, ki že opravljajo gospodarsko dejavnost z lastnimi sredstvi, in še posebej tiste, ki imajo tak namen (možni ustanovitelji obratovalnic oz. skupnih obratovalnic, zadrug). Primernejše bi bilo, da tovrstno obliko izobraževanja organizira banka v

skladu s svojimi pospeševalnimi aktivnostmi. To bi namreč bila hkrati tudi priložnost za srečevanje idej in dajanje pobud, ki bi se hkrati obogatile z znanjem, kar vse bi morala biti naloga bank pri pospeševanju vstopa novih gospodarskih subjektov v tržno strukturo. Nadalje bi bilo treba v vzgojno-izobraževalne programe srednjih in visokih šol vključiti znanja, ki so potrebna za organiziranje gospodarskih aktivnosti v obliki zasebnih obratovalnic, zadrug in drugih oblik organiziranja dela s sredstvi v lasti občanov o veljavni zakonodaji. Hkrati bi bilo treba v del vzgojnoizobraževalnih programov vključiti tudi znanja, potrebna za vodenje takšnih gospodarskih aktivnosti.

– Del vzrokov, ki preprečuje hitrejšo ustanavljanje gospodarskih enot s sredstvi v lasti občanov, je tudi v zakonodaji. Tako bi bilo treba bistveno spremeniti in dopolniti določbe zakona o združenem delu za osebno delo – predvsem glede možnosti za namenjanje sredstev občanov v gospodarstvo ter glede oblik organiziranja po načelih združništva. S tem bi se omogočilo, da se združništvo kot oblika organiziranja gospodarske dejavnosti s sredstvi v lasti občanov razvije tudi na industrijskih in drugih gospodarskih področjih. Poleg tega bi bilo nujno pospešiti tudi sprejem posebnega zveznega zakona, ki ga že pripravljajo, in v njem predvideti čimbolj fleksibilne oblike organiziranja proizvodnega združništva v smereh, ki so blizu načelom, ki smo jih spoznali pri sistemu Mondragon.

Spremeniti je treba tudi določila ZZZD glede odgovornosti ustanovitelja za obveznosti na novo ustanovljene OZZD in uveljaviti načelo, da po konstituiranju v celoti odgovarja le nova enota z vsemi svojimi sredstvi.

TEODOR GERŠAK

Poti vključevanja žensk v usposabljanje za obrambo države v Švici – zibelki demokracije

Spremembe, ki jih v zadnjem stoletju prinaša hiter razvoj tehnike in tehnologije oboroževanja, so razširile področja delovanja oboroženih sil in povzročile razne spremembe v tehnologiji vodenja vojne. Vojskovanje se je s fronte razširilo na celotno ozemlje vojskujoče se države, cilji vojaških operacij niso več samo vojaški viri, temveč sistematično uničevanje urbanih območij. To izkazuje potrebe po vključevanju vseh življenjskih področij v obrambo in nas opozarja – kar je dokazala tudi druga svetovna vojna – da bistveno večja žrtev vojne postaja civilno prebivalstvo. Spremenjeni načini vojskovanja zahtevajo uvajanje novih profilov kadrov, nove vojaške rodove in službe v armado. Z druge strani pa takšna širitev pojma vojne, predvsem razsežnosti njenih učinkov, zahteva zaščitno usposobljenost celotnega prebivalstva, kar pa pomeni nujnost sodelovanja žensk v obrambi dežele in preživetju njenega ljudstva. O tem razmišljajo mnoge dežele in v zadnjem desetletju so v več državah spoznali, da bi bilo delovanje ob morebitni vojni zaradi pomanjkanja usposobljenih delov prebivalstva močno otežkočeno in da si sodobna družba ne more več privoščiti odpovedovanja možnosti, da bi tudi ženske s svojimi sposobnostmi prispevale k obrambi dežele in preživetju njenega ljudstva.

To področje pa je kljub temu še vedno v večini držav izvzeto in velikokrat v razpravah o sodelovanju žensk v obrambi dežele slišimo argumente, da so za delo na tem področju ženske zaradi posebnega življenjskega ciklusa manj primerne kot moški. Tisti, ki še uporabljajo takšne argumente, pa spregledujejo dve dejstvi. Prvo, da se je položaj žensk v sedanjem času močno spremenil in da je vedno več žensk, ki želijo svoje sposobnosti uveljaviti tudi na drugih življenjskih področjih. Ti pojavi so izraz spremenjenih predstav o delitvi opravil med moškim in žensko v sodobni družbi. Vedno bolj se uveljavljajo stališča, da družbene dolžnosti in pravice ne morejo biti deljene po spolu. Drugi razlog izhaja iz preozkega in zastarelega tolmačenja pojma vojne, pa tudi obrambe dežele. Oba sta postala bistveno širša pojava kot samo oboroženi sestavini vojne, ki jo

vodijo oborožene sile. Sodobna obramba obsega vse resorje družbe in zahteva vključevanje vseh struktur. Za izpolnitev teh zahtev pa je treba iskati širše rešitve in ne samo tistih, ki temeljijo na vojaški oziroma bojni usposobljenosti dela prebivalstva. Sodobna obramba dežele zahteva celotno pripravljenost in usposobljenost družbe in njenega prebivalstva. Tu ne moremo izvzeti niti ženske populacije, čeprav moramo kot posebno življenjsko obliko upoštevati materinstvo. Razlikovati moramo prispevek in usposobljenost za delovanje v vojni na področju socialne politike, ekonomske politike, civilne zaščite itd. od čisto vojaške usposobljenosti za vodenje oboroženega boja, čeprav tudi tega ne gre izključiti.

Za en članek je celotna problematika preširoka. Problem bom zato zožil na eno samo državo, tj. Švico, ki si v zadnjih letih pospešeno prizadeva, da ga optimalno in učinkovito premosti. Zanimiva je, ker je znana predvsem po politični pa tudi delovni zapostavljenosti žena, po drugi strani pa je kot nekdanja zibelka evropske moderne demokracije zanimiva zaradi demokratičnosti reševanja problema, oblikovanja predloženih rešitev ženskega usposabljanja brez služenja vojaškega roka in stališč švicarske javnosti do posameznih rešitev. Kot je v tej državi običajno, so za premostitev problema najprej ustanovili posebno delovno skupino, ki je začela delati leta 1971. Od takrat naprej, še zlasti pa v zadnjih petih letih, se v javnosti veliko razpravlja, na to temo se izvajajo razna raziskovanja in iščejo najbolj optimalni načini vključevanja žensk v obrambne zadeve. Delovna skupina, ki je omogočila vsakemu posamezniku dati pismeni predlog, je zbrala več kot 4000 mnenj, posvetovala se je z več kot 400 različnimi državnimi, družbenimi in drugimi institucijami in organizacijami in sprejela okoli 3900 različnih individualnih predlogov.¹ Okoli 1650 mnenj je bilo zelo podobnih, medtem ko so ostala izražala precej različne predloge. Obstoječa znanstvena dela in celotno zbrano empirično gradivo so sistematizirali, izdelali so osnutek za razpravo, izoblikovali več rešitev in jih ponudili v razpravo kantonalnim vladam, političnim strankam, ženskim organizacijam, vojaški zvezi, raznim organizacijam, osebam, pristojnim za reševanje problema, in zainteresiranemu prebivalstvu.

¹ Delovna skupina se je posvetovala s:

– *političnimi strankami*: AN (Nacionalno akcijo), UDC (Demokratsko centralno zvezo), JUDC (Mladinsko demokratsko centralno zvezo), PS (Švicarsko socialistično stranko), POCH (Organizacijo švicarskih progresistov), PST (Švicarsko zvezo dela), PLS (Liberalno švicarsko stranko), PRD (Švicarsko radikalno-demokratsko stranko) in PEP (Evangeljsko narodno stranko);

– *ekonomskimi organizacijami*: SC (Konfederacija krščanskih švicarskih sindikatov), USP (Zvezo švicarskih državljanov), ASE (Švicarsko zvezo učiteljskih zborov), SA (Švicarskim združenjem avtonomnih sindikatov), USS (Sindikalnim združenjem Švice), SSE (Federacijo švicarske družbe zaposlenih) in AM (Švicarskim združenjem umetnikov);

– *ženskimi organizacijami*: UCFC (Državljskim združenjem švicarskih katoliških žena), FU (Švicarskim združenjem profesorice), OPS (Zvezo švicarskih državljanov), SUP (Zvezo švicarskih žena), UEF (Evropsko zvezo žena), AUC (Nacionalno švicarsko zvezo krščanskih žena) in AFS (Zvezo družbe švicarskih žena) in

– *organizacijami za splošno obrambo*: CR (Združenjem vodilnih zdravnikov Rdečega križa), SCF (Združenjem švicarskih oficirjev), SOA (Zvezo narednikov), ASM (Zvezo švicarskih podčastnikov) in OSM (Združenjem švicarskih oficirjev municijske službe).

Po švicarski zvezni ustavi morajo vsi Švicarji obvezno, po svojih najboljših možnostih prispevati k obrambi dežele. Po pravnem razumevanju te določbe se ob morebitni vojni v obrambo dežele vključujejo tudi ženske. V švicarski zakonodaji je le eno samo določilo, ki posebej ureja vlogo žensk v obrambi: »Ženske lahko prostovoljno prevzemajo obrambne dolžnosti.« Praktični pomen te pravne norme je zelo majhen. Izvedbeni zakoni opredeljujejo, da ženske lahko na obrambnem področju opravljajo naloge, le če se prostovoljno javijo Rdečemu križu² ali pa ženski pomožni službi (Frauenhilfsdienst – FHD).³ Tudi zvezni zakon o civilni zaščiti⁴ določa: »Ob organiziranju civilne zaščite je vsakdo, tudi če ni uradno dodeljen, dolžan pomagati.« Tudi ta določba se tolmači enako kot že omenjena določba.

Vključevanje žensk v obrambo dežele po zdaj veljavni zakonodaji temelji samo na prostovoljnosti dela v že obstoječih organizacijah – Rdečega križa, FHD in civilne zaščite, v katerih se ženske usposabljaajo za opravljanje del ob morebitnih naravnih katastrofah in vojni. Obe organizaciji pa se razlikujeta že po svojih osnovnih funkcijah in posebej še v tistih, ki se nanašajo na dolžnosti in pravice ob morebitni vojni. Razen naštetih možnosti uradna zakonodaja ni predpisala službenih obveznosti žensk ob morebitni vojni, niti ne pozna kakršnihkoli izjem.

Po zvezni ustavi so kantoni suvereni, dokler njihova suverenost ni omejena z zvezno ustavo. To pomeni, da zakone, ki niso v pristojnosti zvezne oblasti, kantoni izdajajo sami. Tu pa se takoj zastavlja vprašanje, ali je mogoče, da kantoni samostojno odločajo o dolžnosti žensk v obrambi, saj področje ni urejeno z zvezno ustavo. Takšna področja, ki jih zvezna zakonodaja ne obravnava – to možnost pa so že izkoristili posamezni kantoni – so tudi zaščita ob morebitnih naravnih katastrofah, zdravstvo idr.

Zadržki do vključevanja žensk v opravljanje nalog v obrambi dežele izhajajo predvsem iz tradicionalno patriarhalnih predsodkov. Te je treba iskati v dveh temeljnih smereh. Prva zadeva obrambnopolitične poglede, ki se tradicionalno nanašajo na splošno vojaško politiko moških, kar povzroča premajhno motiviranost žensk za sodelovanje v armadi in ustvarja mnenje, da so ženske primerne samo za civilne poklice in ne za

² 13. 6. 1951 je švicarska vlada izdala zakon, s katerim je Rdeči križ Švice dolžan pomagati vojaškim sanitetnim službam s propagando, izobraževanjem in usposabljanjem prostovoljcev. Rdeči križ je pomemben sodelavec vojaško sanitetne službe, saj v sodelovanju s preostalimi sanitetnimi službami razmešča v vojaške bolnišnice žensko negovalno osebje in preostale profile. Sem štejejo tudi dela in opravila peric, šivilj, administratorok in gospodinjskih kadrov. V Rdeči križ pa prav tako kot v FHD lahko vstopijo Švicarke prostovoljno med 18. in 35. letom starosti.

³ Novembra 1948 je švicarska vlada izdala odlok o povojnem delovanju FHD in opredelila možnost in vključevanje žensk med 18. in 35. letom. Vstop je bil prostovoljen, obveznost pa so prijavljene izpolnjevale v obliki 27-dnevnega uvajalnega tečaja in sedmih ponavljalnih 13-dnevnih tečajev, tako da je skupna obveznost znašala 118 dni.

⁴ Zasnova civilne zaščite Švice iz 1956. leta temelji na potrebah 0,8 milijona ljudi; zdaj so vanjo vključili že 520.000 pripadnikov izurjenih. Za ženske je tudi ta opredeljena na prostovoljni osnovi. Vanjo se lahko vključujejo ženske po dopolnjenem 16. letu starosti, prostovoljnost včlanjevanja žensk je bila opredeljena že v letu 1959.

vojaške in obramboslovne poklice. Druga skupina vzrokov leži globlje, predvsem v zakasneli družbeni in politični enakopravnosti švicarske žene, v modernih emancipacijskih gibanjih, ki vsebujejo tudi antimilitaristične poteze, v kasnejših spremembah vrednotenja žensk, obrambe in armade, kar še vedno povzroča sodbo, da tradicionalna vloga švicarske ženske sodelovanje v obrambi avtomatično izključuje.

Te občutne praznine in razlike zahtevajo v današnjem času rešitve. V ta namen je bilo na to tematiko po uvedbi volilne pravice za žene leta 1971 izvedenih več anket, ki so zajele ženske in moške.

Anketiranje leta 1973 je pokazalo, da se 78% prebivalstva strinja s povečanim sodelovanjem žensk v obrambi dežele, 19% je to potrebo zavrnilo, 3,5% pa o tem ni imelo določenega mnenja. Podobne so številke iz leta 1979, ko so bila ponovno zastavljena nekoliko spremenjena vprašanja, tokrat samo ženskam. 73% žensk se je odločilo za povečano sodelovanje žensk v službah brez orožja in le 4% je bilo takih, ki bi bile pripravljene uporabljati orožje. Tako kot leta 1973 je bilo 19% anketiranih mnenja, da ženske ne sodijo v uniformo. Ankete, ki so izpraševale moške in ženske skupaj, so pokazale, da glede teh vprašanj ni razlik med spoloma in kažejo, da se o posebnem življenjskem ciklusu ženske ne dá več govoriti. Kaže pa se razlika pri različnih starostnih skupinah, saj sta mlajša starostna skupina (20–29 let) in starostna skupina nad 60 let večinoma odklanjali delo žensk v vojaški službi.⁵ 20 do 25-letne starostne skupine so vojaško službo odklanjale v 21%, nad 60-letne pa v 26%, medtem ko ženske srednjih let (30–39) izkazujejo to stališče samo v 12,8%. Podobna slika z dvema poloma se kaže pri opazovanju porazdelitve odgovornosti po šolanju. Anketiranke z osnovno izobrazbo odstopajo s 25% krepko od tistih s srednješolsko izobrazbo, ki svoj delež prispevajo okrepljeno. Visokošolski absolventi gledajo na ta problem sicer kritično, a še vedno priporočljivo. Naraščajoče nasprotje tej vrsti emancipacije žensk pa je pogosto v taboru »absolutnih tradicionalistov« in »nasprotnikov emancipacije« med starejšo generacijo in med slojem z nižjo izobrazbo na eni strani ter kritičnimi nasprotniki armade na drugi strani. Zadržanost bo boljše razumljiva, če pri odgovoru upoštevamo pripadnost določeni politični stranki, kar je razvidno iz tabele.

Pacifistično motivirani nasprotniki pri levo usmerjenih somišljenikih stranke odklanjajo žensko vojaško službo iz tradicionalistično patriarhalnih motivov. Za žensko službo brez orožja se večinoma izrekajo pripadniki meščanskih strank, majhen delež teh pa trdi, da služba žensk v uniformi ni združljiva z njihovo žensko vlogo.

Glede potreb po večjem vpoklicu žensk v teritorialno obrambo se kaže minimalna pripravljenost za prostovoljno sodelovanje.

⁵ Danes se okrog 15% vseh Švicark nikoli v življenju ne poroči, ta trend pa se še povečuje. Žensk, ki se prvič poročijo do 24. leta starosti, je približno $\frac{1}{3}$. Tako ima več kot 60% novorojenih otrok matere v starosti med 20 in 29 let. Približno $\frac{1}{3}$ vseh zakonskih parov pa nima otrok. Statistike kažejo že znano težnjo po porastu družin z dvema otrokoma, kažejo pa tudi vedno bolj strmo padajoči trend rojstev pri ženskah, starejših od 35 let.

Odnos političnih strank do »žensk v uniformi«⁶

	Levičarska stranka	Meščanska stranka	Klerikalno tradicionalna stranka	Drugi	Ne pripada stranki
Ženske ne sodijo v uniforme	19,4%	11%	22,9%	11,3%	24,5%
Razširjene službe brez orožja za ženske	74,8%	83%	74%	76,3%	68,6%
Služba z orožjem oz. vojaška obveznost za ženske	5,8%	6,0%	4,0%	12,4%	6,9%
	100%	100%	100%	100%	100%

Leta 1973 so bile pripravljene samo 4 od 10 žensk obiskovati tečaje. Prizadevanja za obvezno sodelovanje žensk med starostno skupino od 55 do 74 let je največ 23% in se znižuje na 12% pri mlajših.

Pripravljenost za sodelovanje žensk v teritorialni obrambi⁷

	Skupaj	Moški	Ženske	15-24	25-34	35-44	45-54	55-74
Prostovoljno	79	83	75	84	82	79	78	73
Obvezno	18	14	21	12	16	20	17	23
Ne vem, nimam mnenja	3	3	3	4	2	1	5	4

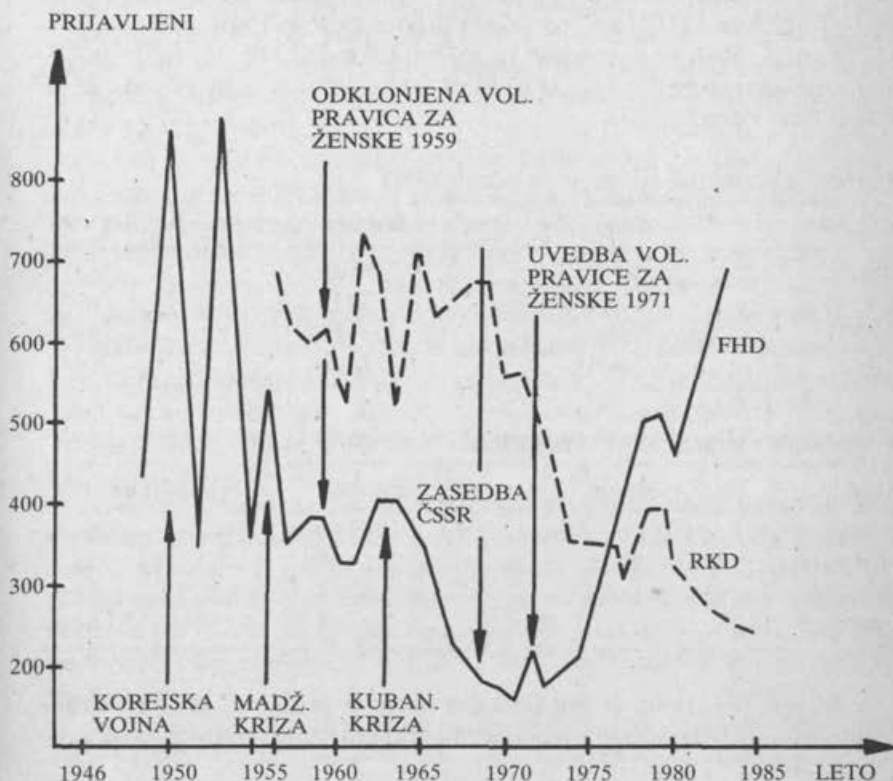
Skupaj 79% vprašanih se zavzema za prostovoljno sodelovanje žensk v obrambi. Presenetljivo je, da se ženske bolj izrekajo za obvezno sodelovanje žensk v armadi kot moški. Možno je, da več anketiranih žensk izraža to mnenje zaradi političnih pravic, pridobljenih pred dvema letoma. Zveza švicarskih ženskih organizacij zagovarja na podlagi izvedene ankete med članicami iz leta 1979, ki je postavila na prvo mesto geslo »enake pravice za moža in ženo«, zmanjšano službeno obveznost obveznega izobraževanja v nevojaških območjih celotne obrambe. Zelo jasno upada pripravljenost za obvezno sodelovanje sorazmerno z upadanjem starosti. Pogostejši so odgovori »ne vem« pri mlajših in pri obeh starejših starostnih skupinah.

Pripravljenost za sodelovanje žensk v teritorialni obrambi lahko nami-

⁶ Vir: R. Meyer. Vrednosti in vrednotenja švicarskega prebivalstva.

⁷ Vir: Anketa 1973 (Podatki so navedeni v odstotkih).

guje na določeno negotovost pri tem vprašanju. 12% nasprotnikov stalne armade govori v prid obvezne službe v teritorialni obrambi, kar lahko razumemo kot enako vrednotenje moških in žensk. Rezultati anket med leti 1973 in 1976 podpirajo teze, ki zahtevajo tudi soodgovornost pri zaščiti družbe. Toda bolj kot država zahteva neko »obvezno silo«, toliko manjši je prostovoljni prispevek žensk. Nazorno je pripravljenost švicarskih žensk za prostovoljno sodelovanje v obrambnih silah prikazana v grafikonu o prijavljanju v FHD in Rdeči križ od leta 1946 do 1985.

Iz grafikona lahko razberemo, da je bilo v obdobju od leta 1948 do 1963 močno nihanje in da se je trend prijav zmanjševal. Močno nihanje navzgor in navzdol je verjetno posledica psiholoških učinkov svetovnih političnih napetosti. Ti dogodki so povzročili večje prijavljanje v organizaciji. Pod vplivom odklonitve volilne pravice za ženske leta 1959 doseže število prijavljenih v letih 1960 in 1961 svojo prvo najnižjo točko. Ponovni vzpon leta 1962 si lahko razlagamo z zaostritvijo hladne vojne, kubansko in berlinsko krizo. Po letu 1963 do 1970 svetovni politični dogodki in še posebej intervencija v ČSSR leta 1968 ne vplivajo vidno na prijavljanje. Po letu 1970 narašča število prijavljenih v dveh obdobjih, leta 1972 in 1979.

Brez podrobnejše analize sta možni za to dve razlagi. Prva je vsekakor pridobitev volilne pravice za ženske l. 1971, ki je za ozko usmerjene ženske pomenila določeno moč po pravilu »enake pravice – enake dolžnosti«. Iz tega sledi večja motivacija za delo v obrambi dežele oziroma za sodelovanje v armadi. Drugi razlog je močna informativna dejavnost takratnih vodij FHD.

Pri Rdečem križu je bil do leta 1972 podoben razvoj kakor pri FHD, vendar pa tu zasledimo več prijavljanja. Število prijavljenih prične upadati po letu 1968 z vmesno konico v letih 1977 in 1978 in traja še danes. Leta 1976 prijave za FHD prvič presegajo prijave za Rdeči križ.

Stanje v obeh organizacijah je možno ugotoviti šele, če se dejansko stanje primerja s potrebami, ki pa bi jih lahko odločili glede na sedanje in dolgoročne potrebe.

Potrebe obrambnih sil po pripadnicah FHD

Leto	Stanje	Potrebe	Primanjkljaj v %
1965	?	5300	?
1974	1575	3929	60%
1977	1584	3350	55%
1982	2600	3090	16%

Potrebe obrambnih sil po kadru RK⁸

Leto	Stanje	Potrebe	Primanjkljaj v %
1961	7192	9459	24%
1971	6374	6459	1%
1980	4566	6625	31%
1983	4336	6625	34%

Primerjanje stanja in potreb kaže občutne praznine, ki se po drugi svetovni vojni⁹ z manjšimi izjemami zmanjšujejo. Za mobilizacijsko popol-

⁸ V letu 1985 je bilo v Rdečem križu vojaško razporejenih okoli 7000 žensk, ne smemo pa zanemariti približno enakega števila žensk, ki so samo aktivne članice te organizacije, vojaško pa niso vključene.

⁹ V drugi svetovni vojni so se ženske lahko vključevale samo v saniteto, oskrbo, kuhanje, vojno pošto in letalsko opazovanje. V teh službah so opravljale dela poklicnih medicinskih sester, pomožnega medicinskega osebja, voznice pri RK, dela pri posameznem ali skupnem vpoklicu v štabe enot, strojepisna dela, šifrantska dela, dela pri pošti z golobi, dela v tekstilni in konfekcijski industriji, dela po vpoklicu v vojaške tabore za evakuirance in begunce, dela v štabih in vodstvih naborniških skupin. Najbolj množično so sodelovale v medicinskih ekipah Rdečega križa. Po podatkih konec decembra je bil v letih 1940 in 1941 dotok novoprijavljenih zelo majhen (leta 1941 je bilo v armadi 18.000 žensk, leta 1942 pa 23.046 žensk). Kasneje se je dotok novoprijavljenih povečal, tako da je bilo leta 1942 v armadi 20.953 žensk, od tega 700 novoprijavljenih, leta 1943 20.337 in 1349 novoprijavljenih, leta 1944 20.324 in 1612 novoprijavljenih, 30. 6. 1945 pa 19.124 žensk. Odstotkovno je bilo 15. 6. 1942 angažiranih v saniteti 69,7% žensk, oskrbi 6,3%, kuharic je bilo 2,5%, pri izdelovanju oblačil in opreme 3,8%, delu v vojni pošti 0,5%, administraciji in delu v štabih 10,8%, letalskem opazovanju 2,5%, v poštni službi z golobi 2,8%. Podatki na dan 30. 6. 1945 se odstotkovno le neznatno razlikujejo. Med vojno sta se izoblikovali dve skupini pripadnic: ženske, ki so bile pripravljene sodelovati v vojaških akcijah kjerkoli in kadarkoli, in ženske, ki bi sodelovale le v akcijah v bližini bivališča in le, kadar bi bilo potrebno. Pozneje sta se ti dve skupini

nitev primanjkuje organizaciji FHD v letu 1982 okoli 500, organizaciji RK v letu 1983 pa okoli 2000 prostovoljk. Nezadovoljiva pa je tudi notranja struktura, saj je pri izbiri opravil pri ženskah prevladovala vozniška služba. Od leta 1971 do 1978 se je zanjo usposablja 40% vseh članic FHD, čeprav so znašale potrebe armade le 22%. Tukaj tudi ni možno spregledati dejstva, da so motorizirane enote v svojem delovanju kot transportno sanitetne enote malo pogojene s spolom. Precejšen odstotek žensk se je odločil tudi za varnostno obveščevalno in opazovalno delo vojaške službe, saj je bilo tu že leta 1945 vključenih 15% vseh prostovoljno prijavljenih v FHD, danes pa je to število naraslo kar na 33%. Zanimivo pa je tudi, da se samo še 21% članic FHD ukvarja s tradicionalnim skrbstvom, kar je pa še vedno premalo, saj znašajo potrebe armade 32% glede na skupne potrebe.

Kljub izboljšanju osebne sestave se bodo vrzeli v naslednjih letih še povečale, ker vodstvo armade predvideva dosti večje potrebe po vključevanju žensk še v razne druge nebojne armadne resorje. Današnji armadni plani temeljijo na 1,8 do 2,3% delu žensk v armadi med vojno. Toda stvari se bodo še v tem stoletju bistveno spremenile, saj bo že do leta 2000 primanjkovalo 65.000 moških.¹⁰ Podobne podatke je navedel tudi švicarski načelnik generalnega štaba, ki je zatrjeval, da bo švicarski armadi do leta 1990 primanjkovalo vojakov za 3 divizije ali okoli 45.000 vojakov, tako da ni v naslednjem stoletju zaradi pomanjkanja moških izključena možnost, da bodo tudi Švicarke služile nekakšno obliko vojaškega roka v okviru ženskega vojaškega korpusa.

Sedanji vojaški načrti predvidevajo uvajanje žensk v armado na področju obveščanja in elektronske distribucije podatkov in na delovna mesta, za katera se predvidevajo tehnične inovacije. Za takšne opredelitve govorita dva razloga: prvi, da to delo pri dodeljevanju ženskam nima nobenih moških tradicij, in drugi, da se zelo razvija tehnično delovno področje žensk v civilnem življenju, kar je tudi pomembno za vojaške službe.

Druga velika možnost za nadaljnje sodelovanje žensk v obrambi se kaže v civilni zaščiti. Potrebe v osemdesetih letih so slonele na potrebah po 120.000 pripadnic, imajo pa jih samo okoli 23.000, kar zadovoljuje samo 19,2% potreb, od tega je samo okoli 15.000 pripadnic ali samo 15,3% izurjenih. Dejanske sedanje švicarske potrebe v organiziranosti civilne zaščite temeljijo na 0,7 milijona prebivalstva. Ta problem je možno premostiti s povečano starostno obveznostjo vojaške službe moških v armadi in povečanjem ženskih delovnih mest v službi civilne zaščite.

Prav tako pa so še odprte možnosti za vključevanje žensk v skupno obrambo na področju vojne ekonomije, v izvajanju vojne socialne politike, delovanju na področju informatike itd.

preimenovali v »pogojno izbiro« in »brezpogojno izbiro«. Glede na osebno odločitev so sodelovale mesec, dva ali pa 3–4 mesece. V letu 1945 se je za brezpogojno izbiro odločilo 60% žensk, za drugo pa 40%.

¹⁰ Generalstabschef Jorg Zumtein – Leangerfristige Perspektiven SAMS – Informationen, zvezek št. 2/1982, str. 21.

Predlagane rešitve slonijo na dejanskih sedanjih družbenih potrebah, obstoječi institucionalizaciji in logičnosti. Segajo od prostovoljnih ženskih služb, ki bi se izvajale v skupni obrambi v že obstoječih institucijah, do obveznega usposabljanja. Izoblikovanih in predlaganih je bilo osem rešitev, ki so nekakšna kombinacija prostovoljne in obvezne vojaške službe. Predlagani modeli so bili dani v javno razpravo, končno odločitev bo sprejel Zvezni zbor, ki je edini pristojen za spremembo zakonodaje.

Modeli so opredeljeni tako, da ena skupina temelji na načelu prostovoljnosti (1–3), druga skupina pa na načelu obveznosti (4–8).

Modeli, ki temeljijo na prostovoljnosti

	Usposabljanje	
	teoretično	praktično
1. Prostovoljna služba v dosedanjem obsegu	x	x
2. Razširjena prostovoljna služba	x	x
3. Prostovoljno usposabljanje	x	x

Modeli, ki temeljijo na obveznosti

4. Obvezen šolski pouk obramboslovja	x	x
5. Obvezno usposabljanje vseh žensk	xx	xx
6. Službena dolžnost za nekatere ženske poklice	xx	xx
7. Usposabljanje v obliki enkratnega tečaja pri vpoklicu vseh iz ustrezne stroke	x	x
8. Skupna službena obveznost vseh	x	xx

Legenda:

x . . . da

xx . . . večkratno

Prvi model sloni na dosedanjem obsegu usposabljanja. Ustreza današnjim organizacijskim oblikam (FHD in RK) in CZ, v katerih bi se ženske usposabljele, in ne zahteva nobenih organizacijskih in zakonskih sprememb. Takšno usposabljanje pa le delno rešuje problem. Ne zahteva sicer velikih sredstev, saj se s prostovoljnim vključevanjem članic hitro dosega zastavljeni cilji, vendar pa ostaja prav zaradi prostovoljnosti večji del ženskega prebivalstva nezadostno usposobljen. Poleg tega pa tudi ne zadovolji vseh potreb v obstoječih službah skupne obrambe. Ob morebitni vojni nevarnosti bi bila rekrutacija žensk izključena.

Drugi model temelji na razširitvi prostovoljnih že obstoječih ženskih služb (FHD, RK) in v CZ. Predvideva pa se še dodatno vključevanje žensk v gospodarsko oskrbo dežele, v koordinacijske službe in na

področje vojaške informatike. Zahteva večja organizacijska prizadevanja, kot so vzpostavitev ustreznih struktur, razširitev usposabljanja ter več kadrov. V ta namen je treba dopolniti tako zvezno kot kantonalno zakonodajo. Posledice njegovega izvajanja se skoraj ne razlikujejo od prejšnjih, vendar pa razširitev že obstoječih služb le zagotavlja več usposobljenih služb v skupni obrambi, kar je tudi njegova prednost.

Tretji model je razširitev prostovoljnega usposabljanja žensk. Razširjeno usposabljanje se nanaša na preživetje v vojni in drugih izrednih razmerah, na zaščitne ukrepe proti ABK ogrožanju, na uporabo zaklonišč in še morebitno dodatno usposabljanje. Za njegovo izvajanje je treba vzpostaviti ustrezno strukturo za usposabljanje, zagotoviti kadre in ustrezno spremeniti zakone. S takšno razširitvijo ženskega usposabljanja bi ostalo še dosti vrzeli, saj je usposobljenost ženskega prebivalstva, čeprav izboljšana, še vedno omejena.

Četrti model bi temeljil na načelu obveznega obiskovanja šolskega predmeta varnostna politika in skupna obramba Švice. Dokončna vsebina predmeta še ni določena. Učna snov bi se lahko posredovala med rednim poukom, in sicer v zadnjem letu obveznega šolanja ali pa še v višjih letnikih. Predlog zahteva ustrezne kadrovske rešitve, zagotovitev učnih sredstev, spremembo federalnih in kantonalnih predpisov in učnih načrtov, ob morebitni uveljavitvi na zvezni ravni pa tudi spremembo ustave in kantonalnih izobraževalnih predpisov. Poleg tega uveljavitev tega modela omogoča samo teoretično usposabljanje, kar pomeni trdnejšo motivacijo za prevzemanje javnih odgovornosti v sistemu skupne obrambe – vendar pa samo teoretična izobrazba še vedno pušča dosti vrzeli v strokah skupne obrambe.

Peti model temelji na obveznem usposabljanju žensk, ki niso vključene v skupno obrambo dežele. Usposabljalne bi se teoretično in praktično za preživetje v vojnih razmerah, usposobile za življenje v zakloniščih, ABK zaščito in za prvo pomoč. Vsebina naj bi se razširila tudi na politiko varnosti in temelje skupne obrambe in na pravice in dolžnosti prebivalstva v izrednih razmerah. Osnovno usposabljanje bi se začelo pri 19. letih v obliki 3 × 5-dnevni tečajev, opravljenih v regiji ali občini. Za izvajanje je treba zagotoviti posebno organizacijo, ustrezno strukturo in kadre. Pravno so možne različne ureditve, od kantonalnih do zveznih zakonskih določil, na podlagi katerih bi temeljile kantonalne zakonodaje.

Ta način zagotavlja postopno boljšo usposobljenost vseh žensk, krepi motivacijo, pospešuje prevzem javnih odgovornosti ter funkcij v obrambi. S tečaji v regijah bi se zagotovila boljši nadzor in regionalna mobilnost, vendar pa udeležba samo armadno nerazporejenih žensk le delno zadovoljuje zahteve institucij s področja obrambe dežele.

Šesti model opredeljuje službeno dolžnost za ženske določenih posameznih poklicev. Tukaj gre za aktivne uslužbenke in nekdanje pripadnice pomembnih poklicnih skupin ter njihovo dejavnost v izjemnih razmerah oz. preživetju v vojni. Mišljeni so predvsem poklici s področja zdravstva,

ekonomske oskrbe dežele, vzgoje in dela v javni upravi. Za uresničitev tega predloga je treba dopolniti izobrazbo pripadnic in uvesti evidenco posameznih poklicnih skupin. Rešitev je mogoča samo s spremembo zveze zakonodaje, na podlagi katere bi se spremenila tudi kantonalna.

Predlog zagotavlja boljšo pripravljenost samo posameznih poklicnih skupin. Zahteva poklicno izobrazbo in nadaljnjo usposabljanje v posameznih strokah. Pomanjkljivost je v tem, da te ženske ne morejo neposredno sodelovati niti v armadi niti v civilni zaščiti.

Ženske bi se po sedmem modelu usposabljale z enkratnim tečajem ob mobilizaciji ustreznih strok. Nabor bi potekal po kantonih, dopolnilni tečaji bi se izvajali po občinah. Zaradi tega bi bilo po kantonih treba izdelati plan nevojaških ukrepov in določiti merila za prerazporeditev v nevojaške službe. Model zahteva izdajo zveznih zakonov, vključno s spremembami ustave in izvedbenih kantonalnih zakonov.

Osmi model se nanaša na skupne službene dolžnosti, ki jih opravljajo pri ponavljajočih se službenih obveznostih. Usposabljanje bi potekalo v obliki uvajalnega tečaja, nakar bi sledile ponavljajoče se službene obveznosti in prisotnost ob mobilizaciji ustrezne stroke. Osnova za razporeditev na določeno mesto so potrebe v posameznih službah; pri tem naj bi upoštevali duševno, telesno in poklicno nagnjenost in po možnosti tudi osebne želje.

Nabor bi potekal po kantonih, ki bi bili tudi odgovorni za razporeditev na nevojaška področja. Uvajalni in izpopolnjevalni tečaji in ponavljajoče se službene obveznosti bi se izvajale po področjih in po občinah. Ob spremenjenih življenjskih situacijah so možni tudi prehodi s področja na področje. Na ta način bi dosegli odgovornost, zagotovili najboljšo možno izobrazbo, potrebe bi se lahko zadovoljile postopno, vendar bi bilo službeno obveznost med različnimi službami težko vzpostaviti. Ta oblika bi zahtevala velika organizacijska prizadevanja, daljše obdobje uvajanja, ženske pa bi bile časovno zelo obremenjene.

Stališča švicarske javnosti do predloženih rešitev

Osnovna dilema, ki se je izoblikovala v gradivih o vključevanju švicarskih žensk, se je nanašala na obvezno ali prostovoljno obrambno-zaščitno usposabljanje. Z obveznim usposabljanjem in izobraževanjem je soglašalo 10 kantonov, 5 političnih strank, 7 pomembnih ženskih organizacij, 6 institucij za skupno obrambo; za prostovoljno usposabljanje pa se je opredelilo 13 kantonov, 1 politična stranka, 1 gospodarska organizacija, 2 pomembni ženski organizaciji ter številne regionalne zveze in posamezniki. Druga temeljna opredelitev pa se je nanašala na prostovoljno ali obvezno vključevanje žensk. Večina je zagovarjala, da mora biti vključitev žensk v obrambo prostovoljna. Tega mnenja je bilo kar 20 kantonov, 4 politične stranke, 6 gospodarskih in delovnih organizacij, 7 pomembnih

ženskih zvez, 6 institucij za splošno obrambo in številne skupine regionalnih zvez in posameznikov. Večina je podprla razširjene možnosti za prostovoljno udeležbo žensk pri usposabljanju za obrambo dežele. S takšno rešitvijo se je strinjalo kar 21 kantonov, tri politične stranke, dve gospodarski delovni organizaciji, šest ženskih združenj, šest institucij za obrambo države in več združenj, razne skupine in posamezniki. Taista populacija pa obenem predlaga, naj bi se razširitev usposabljanja nanašala predvsem na ekonomsko preskrbo države v vojni, na delo v koordinativnih službah, poročanje in obveščanje, prevoz in socialna dela.

Kot temeljno obliko usposabljanja predlagajo fakultativne izobraževalne tečaje. Te je podprlo kar 17 kantonov, dve politični stranki, dve gospodarski delovni organizaciji, štiri ženske zveze, šest združenj splošne obrambe in različne skupine. Več kot polovica udeležencev pa je tudi načelno odklonila možnost za dodatno obvezno šolsko usposabljanje in izobraževanje. To stališče je zagovarjalo kar 8 kantonov, sedem političnih strank, osem gospodarskih organizacij, štiri ženske zveze, štiri institucije skupne obrambe dežele, verske organizacije in več pokrajinskih zvez.

Nasprotno takšnemu mnenju pa je obvezno šolsko usposabljanje podprlo pet kantonov, šest političnih strank, sedem gospodarskih organizacij, pet ženskih zvez in pet institucij deželne obrambe. Predlog uvajanja obveznega služenja vojaškega roka za ženske je odbila večina organizacij in posameznikov. Pravzaprav v vsej Švici uvajanje tega zagovarja samo en kanton, ena politična stranka in ena gospodarska zveza. Enako je zavrnjena tudi možnost za uvajanje vojaškega usposabljanja za ženske. Takšno stališče so zavzele vse politične stranke, gospodarske organizacije, ženske zveze, institucije državne obrambe in kantoni, razen enega, ki to z določenimi zadržki odobrava. Enako nasprotujejo uvajanju obveznih vojaških tečajev in usposabljanju v vojaških službah. Posvet je razrešil temeljne strateške usmeritve pri premagovanju problema in dal mnogo argumentov in protiargumentov v prid raznim rešitvam. Od zastavljenih ponujenih modelov ni sprejet noben kot izvirna oblika bodočih rešitev, ampak so predvsem predlagane kombinacije prostovoljnega in obveznega usposabljanja žensk. Predložene so možnosti za kombiniranje drugega in petega modela, poudarjena pa je tudi možnost za kombiniranje med petim in četrtem, četrtem in osmim in petim in šestim modelom.

Po javni razpravi o predloženih modelih usposabljanja za ženske je bilo izoblikovano posebno gradivo za parlamentarno razpravo¹¹, z rezultati in stališči javnosti in interesnih institucij do problema, poslancem so bila predložena stališča do posameznih oblik rešitev. Na osnovi teh bo odločal parlament, njegova rešitev pa bo lahko ponovno odvisna od z zakonom določenega referendumu.

¹¹ Résumés des résultats de la consultation «Participation de la femme à la défense générale» Bern, avril 1985, str. 1-46.

Čeprav se zavedam, da se švicarska pota reševanja ne morejo enostavno prenašati v naš prostor, se mi le zastavljata dve vprašanji. Prvo, zakaj pri nas, ko rešujemo vprašanje usposobljenosti žensk in njihovo vključevanje v obrambne priprave, odločamo brez opredeljenih dolgoročnih potreb in potreb po profilu usposobljenosti žensk. O zadevi bi bilo treba spregovoriti najprej interdisciplinarno, z upoštevanjem že obstoječih znanstvenih spoznanj, problem vključiti v empirične raziskave in dobiti dejansko sliko, kateri del ženske populacije, kam in kako vključevati in usposablјati: ali tako kot do sedaj samo enostransko za oboroženi boj s puško in nahrbtnikom na ramenih in z mino v roki in vojakinje uvajati v bojne enote, ali pa je smotrneje pripravljati ta del prebivalstva za preživetje vojne in ga ne samo alternativno vezati na vojaški rok in vojaško usposablјanje.

Drugo vprašanje se nanaša na premajhno demokratičnost postopka, saj problem rešujemo tako, kot da se ne bi zavedali, da se rešitve nanašajo na polovico jugoslovanskega prebivalstva in da je dejansko o njem najmanj spregovorila prizadeta širša ženska populacija. Sprašujem se, zakaj se tako resen poseg prepušča samo vnetim feministkam, ki v imenu vseh žensk, sklicujoč se na udeležbo žensk v NOB, vidijo v služenju vojaškega roka nadaljnji proces lastne emancipacije. Tem sicer možnosti za služenje vojaškega roka ni treba preprečevati, toda ne smemo spregledati tega, da je bila prav od teh – v imenu vseh žensk – poudarjena zahteva po vojaškem roku pozneje naložena JLA kot pobudnici uvajanja ženskega vojaškega roka, pobudnica česar pravzaprav nikoli ni bila. Njej sicer lahko očitamo potratnost, ker je v vojašnicah za prihajajoče vojakinje začela graditi hotele, ki sedaj predvsem zaradi pomanjkanja vojakinj prostovoljk in po porabljenih velikih vsotah samevajo in opozarjajo na nesmiselnost postopka. Takšne poti nastajanja pobud in reševanja vprašanj so napačne in nedemokratične. Usposablјanje druge polovice prebivalstva je pomembna družbena potreba in se prav zato mora reševati strokovno in posebej še demokratično, tako da ima celotno prebivalstvo možnost, da oblikuje svoje mnenje, posebno naj še o njem odloča celotni ženski del prebivalstva. Zakaj se ne bi ženske same odločile, katera je po naši doktrini najbolj primerna oblika usposablјanja, ne pa da jih obravnavamo, kot da njih vojna ne bo prizadela.

CARLO CARDIA

Zahrbtni čar neotemporalizma

Spremembe, ki jih je Janez Pavel II. uvedel v cilje vatikanske zunanje politike

Prišlo je do obstoja dveh vzporednih diplomacij; papeške in kurijske. Prva se utemeljuje na poveličevanju neposredne akcije, takojšnjih papeževih ukrepov in zabrisovanju razlik. Druga pa temelji na spoštovanju avtonomnosti politike. Tveganje je v tem, da utegne podoba papeža kot najvišjega posrednika zamenjati podoba »papeža-kralja«, ki na mednarodnem polju deluje na način in s sredstvi, ki so značilni za kralje. Dogaja se spopad-soočenje znotraj Cerkve med tistimi, ki na katolištvo gledajo kot na sredstvo za natančno opredelitev neotemporalizma* in med onimi, ki hočejo razvijati ekspanzijsko moč katolištva, pri tem pa ohraniti laični in samostojni značaj politike.

Obstaja dokaj razširjeno in upravičeno zanimanje za spoznavanje in za razpravo o poglavitnih smereh zunanje politike Vatikana ali bolje Svetega sedeža. Razlogov za to zanimanje je veliko. Mednarodna dejavnost Svetega sedeža se je razširila in razbohotila na najrazličnejša področja in praktično nima več teritorialnih meja. Papeška diplomacija in sam papež sta odločilno posegla v ključna mednarodna politična dogajanja in pogosto dosegata spoštovanja vredne rezultate. Sama osebnost Janeza Pavla II. in njegova nadvse neumorna dejavnost v prvih osmih letih papeževanja sta uveljavila vlogo Cerkve v različnih nacionalnih okvirih in v vseh poglavitnih geopolitičnih območjih – in to v večjem obsegu kot kdajkoli prej.

Vendar pa je potrebno vnaprej reči, da razmislek o tej temi ne more spregledati nekaterih temeljnih sestavin, ki označujejo sam koncept *zunanje politike* Svetega sedeža. V strogem pomenu besede je s tem treba razumeti dejavnost, ki jo izvaja Sveti sedež s svojo lastno diplomacijo tako v dvostranskih odnosih z drugimi državami, kakor v nadnacionalnih organizacijah in družbah, v katerih sodeluje.

Pozneje bomo ugotovili, da se takšna naravnost vatikanske politike navsezadnje izkaže za togo in omejeno že zato, ker preveč posnema politiko vseh drugih držav. Toda celo v tej omejevalni interpretaciji izpričuje diplomatska dejavnost Cerkve posebne in izvirne značilnosti. Med vsemi cerkvami in veroizpovedmi je edino katoliška Cerkev s Svetim

* temporalizem = laičnost, posvetnost.

sedežem – in ne le državo-mestom Vatikan, ki je zgolj instrumentalna enota, potrebnim zato, da dokazuje neodvisnost organov svetovne cerkvene oblasti – pasivni in aktivni subjekt mednarodnih odnosov in razmerij.

Sveti sedež je po eni strani omejen v svoji dejavnosti z 26. členom Lateranske pogodbe, po katerem se ne sme spuščati v spopade teritorialne narave, razen če jo prizadete strani soglasno pozovejo, da zastavi svojo moralno avtoriteto za dosego sporazumne rešitve. Po drugi strani pa Sveti sedež ni polnopravni član Organizacije združenih narodov. In to zato, če se lahko zanesemo na avtoritativni vir, ker bi to sprožilo načelne težave zaradi same koncepcije Cerkve. OZN namreč predpostavlja suvereno enakost svojih članic, medtem ko Svetemu sedežu nikakor ni do tega, da bi ga enačili s kako državo. Poleg tega pa Listina OZN zahteva, da se njene članice moralno, pravno in politično zavzemajo in angažirajo v akciji proti državi, ki prekrši določbe, ki so temelj organizacije. Vse to pa je seveda v nasprotju s podobo, ki jo ima Sveti sedež o sebi in ki jo hoče prikazovati tudi navzven: je drugačen in višji od katerekoli države, ki ima zemeljske in partikularne cilje, medtem ko so njegovi cilji spiritualni in obči in se torej ne more vpletati v ozemeljska in še manj v vojaška tekmovanja med državami.

Številna in različna pa so sredstva, s katerimi deluje Cerkev na mednarodnem prizorišču. Njeno najbolj tradicionalno sredstvo je seveda mreža diplomatskih predstavnikov, ki v različnih rangih (nuncij, pronuncij, internuncij) delujejo pri vladah v zameno za prav toliko veleposlanikov ali odpravnikov poslov. Naloga teh ljudi, ki so odgovorni državnemu sekretariatu in Svetu za javne zadeve je, da izvajajo papeške direktive in tiste, ki jim jih naložijo ministrstva, zadolžena za diplomatsko dejavnost. Nunciju gre posebna pravica dodeljena v okviru diplomatskega zbora države, v kateri je akreditiran: pravico za to mu daje določba, ki je bila sprejeta na Dunajskem kongresu 19. marca 1815 (pozneje pa jo je potrdila mednarodna konferenca Združenih narodov leta 1961), seveda le v primeru, če zadevna država sprejme in prizna to prednostno pravico.

Ker pa je izvajanje diplomatske dejavnosti v strogem pomenu besede prenešeno na predstavnika Svetega sedeža pri vladah, je mednarodna politika Cerkve vselej rezultat več dejavnikov. Predvsem od dejavnosti in vloge, ki jo je imelo v določeni državi ali geografskem prostoru tamkajšnje škofovstvo, ki je bilo, v sorazmerju s svojo močjo in vplivnostjo, odločilni element političnega in javnega življenja v deželi. V preteklosti so nunciji prišli večkrat v navzkrižje z usmeritvijo krajevnih, domačih škofovstev in z njegovimi najbolj uglednimi predstavniki, ker so poskušali uveljaviti »rimske« odločitve (če ne kar osebne) nad mnenji, stališči in prepričanji nacionalne katoliške skupnosti. Ni bilo redko, da so nunciju očitali, da ne posreduje dovolj korektno nacionalne stvarnosti, v katero je bil vključen po svojih funkcijah, ampak da jo v očeh Svetega sedeža in papeža prikazuje popačeno. Najbolj tragičen primer, ki je še danes predmet ostrih razprav in polemik, je bil nedvomno primer nuncija v Berlinu, ki je pred in

med drugo svetovno vojno prav malo storil za to, da bi zares opisal resničnost nacizma, z vsem kar je pomenil, in da bi spodbudil dejavnost Svetega sedeža k bolj smelim dejanjem kot so bila tista, ki jih je bil podvzel.

Atlantizem Pija XII.

Prav ta zadnji primer omogoča, da dojamemo zgodovinsko-razvojno podobo mednarodne politike Svetega sedeža. Le-ta je po zatonu oblasti v letu 1870 omejil območje svoje diplomatske dejavnosti na zahodnoevropski prostor, katerega del je tudi objektivno bil, v tem okviru pa predvsem na katoliške dežele ali tiste, kjer je katolištvo bilo dejanska družbena sila. Še več. Radikalno in vedno ostrejšo obsojanje sovjetske izkušnje in pozneje sploh vsakega revolucionarnega ali komunistično navdihnjenega gibanja, je dokončno zožilo vpliv in učinkovanje papeške diplomacije in mednarodnega delovanja Svetega sedeža, ki se je zvedlo na nadomestke bolj ali manj strateških namenov drugih sil. »Korporativistična« konservativna drža Pija XI. in njegova »politika konkordatov« z avtoritarnimi državami v 20-tih in 30-tih letih je bila poudarjeno naklonjena fašizmu in nacizmu, čeprav pod videzom in skož optiko protikomunizma. To je bila senca, ki ni zginila niti med drugo svetovno vojno, ko so »nevtralnost« Svetega sedeža mnogi občutili v bistvu kot pozicijo enake oddaljenosti od bojujočih se sil, pozicijo čakanja na izid spopada. Še zlasti v 40-tih in 50-tih letih pa je »atlantska« usmeritev Pija XII, ki je sicer objavil še kar svobodomiselnost »pastirsko« poslanico o »Pravicah človeka« – prilagodila vatikansko zunanjo politiko zahodni politiki, in to v tolikšni meri, da se je Sveti sedež izkazal nezmožnega celo za to, da bi dojel zgodovinski pomen protikolonialne revolucije, ki je začenjala spreminjati podobo in prihodnost planeta. Protikomunistična ekskluzivnost, ki jo je bilo sicer morda mogoče opravičevati s surovostjo stalinističnih režimov, kakor so se uveljavljali v več vzhodnoevropskih državah, je odvzela vatikanski dejavnosti vso širino, predvsem pa je Svetemu sedežu onemogočila, da bi izdelal takšen diplomatski načrt, ki bi mu šlo za omilitev nasprotij ali za spodbujanje akcij v to smer ali za pospeševanje tistih kali popuščanja, ki so se pojavile v tolikih državah in krajih sveta. Kot primer te avtorske usmeritve velja omeniti, da sta Sveti sedež in osebno Pij XII. odklonila ureditev vprašanja imenovanja škofov na nekdanjih nemških ozemljih, ki so prišli v meje Poljske; odklonitev, ki je naletela na sovražen odmev predvsem poljskega škofovstva, posebej še kardinala Wyszyńskiego.

Le, če se ozremo na to zgodovinsko obzorje, lahko razumemo pomen in vrednost koncilskega preloma oziroma obrata, ki ga, lahko kar zadeva zunanjo politiko Svetega sedeža, po pravici istovetimo z nekaterimi dalekosežnimi dejanji in odločitvami, ki sta jih osebno prispevala Janez XXIII. in Pavel VI. Značilni vidiki tega obrata so še v našem spominu in

so postali del politične in idejne zakladnice katolištva. Ponovna interpretacija razmerja med ideologijo in zgodovino, ki jo je opravil Roncalli, je – ob njegovih popuščajočih gestah do Sovjetske zveze – z enim samim zamahom zbrisala meje vatikanske diplomacije v odnosih z »realnim socializmom«. Tudi posredovanje, o katerega vsebini še ni dano vsega doumeti, v kubanski krizi leta 1963, je dalo »nevtralnosti« Svetega sedeža bolj avtentičen pomen in vrednost glede na formalizem preteklih desetletij. Dolgo montinijevsko papeževanje pa je tudi položilo temelje novega univerzalizma, ki naj ne bi več poznalo meja – ne političnih, ideoloških ali teritorialnih pregrad – in ki naj bi celo spremenil naravo zunanje politike Svetega sedeža. In tako je pravzaprav značilno, da je prav Pavla VI., spretnega in tenkočutnega diplomata, doletelo, da je odpravil istovetenje med mednarodno dejavnostjo in diplomatsko dejavnostjo Svetega sedeža s tem, da je prvo dejavnost razširil do dotlej neznanih obzorij. Ne gre torej šteti za paradokso, če se v tem smislu uvršča enciklika *Populorum progressio* med tiste dokumente, ki poveljujejo mednarodno vlogo katoliške cerkve in ji spreminjajo njeno vsebino in sredstva: v resnici je Sveti sedež prav s to encliko zbrisal svojo drugo zahodno mejo in postavil Tretji svet v središče svojega zanimanja, svoje pozornosti, svoje akcijske in razvojne strategije. Stari misijonarski duh, zaprt v ovojnico evropske kulture, je bil pozvan, da se sooči s post-kolonialno stvarnostjo, ki zajema skoraj polovico človeštva. Znameniti Montinijev govor v OZN leta 1965 je še dodatno potrdil mednarodno usmeritev Svetega sedeža, v kateri diplomatska dejavnost nima več ne prvega in ne ekskluzivnega mesta. In končno so prva potovanja nekega rimskega papeža, na primer v Indijo in Izrael, položila temelje mednarodni politiki, ki ne pozna več ne političnih in ne verskih meja.

Tisto, kar danes preseneča v teh dogodkih in dejanjih, ki so bila tedaj tako spektakularna, je njihova opredelitev in strategija za izrazito dolgoročno in tako rekoč povsem drugačno politiko.

V »očeh zgodovine« pomeni montinijevska *Ostopolitik* precej več kot zgolj povsem razumljivo iskanje boljših življenjskih razmer za katoliške skupnosti v državah evropskega vzhoda. Je namreč sredstvo za prevrednotenje avtonomnosti političnih razsežij na nacionalni in internacionalni ravni. Gre za avtonomijo, ki naj bi Cerkvi omogočila, da sprejme ne samo in ne toliko končni iztek zgodovinskih procesov, ki segajo nazaj v drugo svetovno vojno, temveč, da pristane na obstoj političnih režimov in sistemov, ki so povsem različni, celo nasprotni njenim »željam«, da se skratka z njimi sooči kot z dejanskimi sogovorniki v dialogu, v soočenju in akciji, ki naj uveljavi cilje splošnega značaja: cilje sožitja, miru in navsezadnje tudi avtohtonega spreminjanja posamičnih, posebnih nacionalnih politik.

Seveda pa je tudi vključitev tretjega sveta, z njegovimi problemi in hotenji v realno obzorje katolicizma, izzvalo enega institucionalno in komunitarno najbolj ambicioznih vzporednih gibanj, kar jih je bilo v cerkveni zgodovini: porodilo, okrepilo in osamosvojilo je namreč nacionalne ali kontinentalne cerkve, ki so tudi same tako prevzele glavno vlogo, se pravi vlogo dialektičnega uravnoteževalca v odnosu do zahodno-evropskih cerkva in do samega Svetega sedeža. V določenem smislu bi lahko rekli, da se je globoko spreminjanje samega koncepta zunanje politike Svetega sedeža začelo prav v samem srcu montinijevskega papeževanja, ko so latinsko-ameriška, afriška, ameriška in druge evropske cerkve začele samostojno oblikovati strateške usmeritve svojega delovanja – pastoralnega, socialnega, političnega – da bi tako nastopile kot aktivni subjekti v svojih matičnih okoljih in na mednarodni sceni, pa tudi kot subjektivni dejavniki v kulturnih in družbenih procesih izjemnega pomena. Škofovске konference, ki so nastale z II. vatikanskim koncilom in jih je disciplinsko uravnaval Pavel VI., so tako postale različni dialektični poli na mednarodni katoliški sceni; ta je objektivno omejevala vlogo papeške diplomacije in jo zoževala na vlogo sprožanja spodbud in dogovarjanja, ki je bila v tedaj nastalem svetovnem kontekstu tudi bolj naravna in plodna.

To pa seveda ne pomeni, da se je v šestdesetih in sedemdesetih letih diplomatska dejavnost Svetega sedeža zmanjšala ali da je usihal njen pomen. Prav narobe: doživela je izjemen razvoj, v kvantitativnem in kvalitativnem smislu. Po eni strani so se močno razvili dvostranski odnosi Svetega sedeža z velikim številom držav, tako da obstoječi specializirani instituti niso mogli več zadostiti vsem potrebam po cerkvenem (in laičnem) diplomatskem osebju. Po drugi strani je Sveti sedež, ki ni polnopravni član OZN, postal član cele vrste mednarodnih in sopranacionalnih organizacij, kjer je opravljal in opravlja izredno intenzivno dejavnost: od FAO do Unesca, od Evropskega sveta do Organizacije ameriških držav (OAS), od mednarodne agencije za jedrsko energijo (AIEA) do Organizacije združenih narodov za industrijski razvoj (ONUDI), v vseh teh organizacijah ima Sveti sedež svoje predstavnike ali stalne opazovalce ter vedno sodeluje pri mednarodnih projektih, ki jih pripravljajo te organizacije. In ne nazadnje: znano je, koliko je papeška diplomacija z Agostinom Casarolijem in Achillejem Silvestrijem (sekretarjem Sveta za javne zadeve) v sedemdesetih letih prispevala k homogenosti in koherentnosti diplomatske dejavnosti, kar priznavajo in cenijo mnoge vlade; znan je tudi njen prispevek sploh v različnih težavnih okoliščinah svetovne politike.

Vsekakor pa je treba poudariti, da se je s koncilskim in montinijevskim obratom tradicionalna diplomatska dejavnost Svetega sedeža začela prepletati z dejavnostjo in akcijami drugih, cerkvenih in verskih subjektov.

In prav s tega stališča je mogoče ocenjevati razvoj vatikanske zunanje politike in mednarodnega delovanja Cerkve v zadnjih osmih letih, v času papeževanja Janeza Pavla II. Razvoj, ki ga ni prav lahko dešifrirati, čeprav so bile v obdobju Wojtile že izrečene drastične sodbe. Zato bi bilo koristno, da se že vnaprej izognemo nekaterim nespornostim, ki v zadnjem času dobivajo preveč somišljenikov.

Popolnoma zgrešeno je, na primer, pojem »restavracije«, ki ima dokaj vidno vlogo v sedanjem papeževanju, uporabljati na področju zunanje in mednarodne politike. Nemara se poljski papež na nobenem področju ni tako ujel s koncilsko prenovo kot na področju zunanje politike, kjer se je izkazal za nadaljevalca sloga in smeri Pavla VI. Jasno in glasno poudarjanje stikov z mednarodno skupnostjo, z najrazličnejšimi in najbolj oddaljenimi deželami, kar je bilo že skoraj izpuhtelo iz papeške diplomatske miselnosti, je nemudoma dalo vtis, da ne bo vrnitve na staro. Tudi lahkotno kramljajoči slog, ki ga papež uporablja v stiku z vladami in režimi vseh vrst potrjuje, da gre za politično posvetnost in za bolj prepričan nevtralizem do vseh blokov, političnih ali vojaških, svetovnih ali kontinentalnih. In ne nazadnje, papeške iniciative, ki spodbujajo k pogumu in realizmu v temah o razorožitvi, so prinesle večji ugled Svetemu sedežu in pogosto tudi papežu osebno. Dovolj je, če se spomnimo nespremenjene politike Svetega sedeža v pogledu palestinskega vprašanja, ki je dosegla vrhunec leta 1982 s srečanjem z Arafatom; to je temelj dosledne in uravnovešene diplomatske dejavnosti, v kateri ima Sveti sedež v reševanju krize na Srednjem vzhodu vlogo moderatorja. Ali pa, če se spomnimo vatikanske dejavnosti v zvezi z vprašanjem razorožitve in jedrske vojne, ki se je kazala v ustanovitvi papeške znanstvene akademije za proučevanje tega vprašanja in za pobude za srečanja s političnimi osebnostmi vsega sveta, ki so potekala v posebnih sekcijah v letih 1982, 1983 in 1985. Moderatorsko dejavnost je Sveti sedež opravljal tudi, in to včasih kar s strastno vnemo, ob falklandski vojni in ob nedavni sredozemski krizi, ko se je zdelo, da je Sveti sedež poskušal odvrniti Reaganovo administracijo od vojaškega napada na Libijo.

Obstaja, skratka, cel scenarij dejstev, ravnanj in odločitev, ki dokazujejo, da je praktično nemogoče, da bi se Cerkev in njeni vladni organi vrnili nazaj, v čas zahodnoevropske zaprtosti, in pretrgali mrežo stikov in zvez, ki so jo spletli z vsem svetom. Nekateri projekti, ki se jih je lotil Janez Pavel II. osebno celo kažejo, da je v določenih trenutkih prestopil meje, do katerih je prišel Pavel VI. To je npr. veljalo (in velja) za vztrajnost, s kakršno poskušajo organizirati papeževo potovanje v Moskvo, ali pa za eksplicitne ponudbe Kitajski za vzpostavitev diplomatskih odnosov oziroma stalnih stikov diplomatsko-politične narave.

Vsekakor je zelo razširjeno mnenje in občutek, da se je nekaj močno spremenilo v načinu bivanja in delovanja Svetega sedeža in Cerkve na

mnogih koncih sveta – in s tem tudi na svetovni sceni. Gre za upravičena mnenja in občutke, ki pa niso nikoli prerasli v argumentirane in logične sklepe; delni razlog je tudi v tem – kar ne smemo spregledati – da vzbujajo osebnost poljskega papeža in njegove lastnosti pogosto čustvene reakcije pozitivne ali negativne narave, ki jih le redki poskušajo racionalno in konsistentno pojasniti.

Vatikanska diplomacija in papeška strategija

Prednostno in pozorno obravnavo zasluži dihotomija, ki je nastala med slogom in vsebino politike državnega sekretariata in Sveta za javne zadeve, in med dejavnostjo, ki jo izvaja papež neposredno. Očitno ne gre samo za osebne razločke v pogledih in nagnjenjih, čeprav kaže upoštevati tudi te. Gre bolj za dejstvo, da je ob neki strateški naravnosti, precejeni skoz diplomatsko modrost kurije, ki je avtonomnost svoje politike postavila za temeljni kamen svoje filozofije, nastopila vzporedna usmeritev, ki temelji na povečevanju neposredne akcije oz. takojšnjega papeževega ukrepanja in na ukinitvi razlik med političnimi in religioznimi načrti. Nazadnje pa je odločitev, nedvomno izvirna in močno karizmatična, da bi dali papeštvu vsem znani potovalni značaj, silno pomenljiva prav na področju zunanje politike in mednarodnega delovanja Svetega sedeža. Po eni strani zato, ker nenehno in na najvišji ravni javnega in spektakularnega predstavljanja ponuja soobstoj dveh diplomacij, papeške in kurijske, po drugi strani pa zato, ker imajo papeževe geste, besede in početja v očeh drugih tolikšno politično in diplomatsko ceno, da so tradicionalni načini dvostranskih posredništev potisnjeni povsem v ozadje.

Seznam protislovij, ki jih izzove takšna dihotomija, bi bil dolg. Na primer: posredniško delo, ki ga je po papeževem naročilu opravil kardinal Antonio Samoré med Čilom in Argentino ob kontroverzah zaradi prekopa Beagle; po eni strani je poskušal oživeti nekdanjo, zdaj usihajočo tradicijo arbitra, po drugi strani pa je po letu 1980 že zbledela podoba Cerkve kot sovražne Pinochetovemu diktatorskemu režimu in (tedanji) argentinski vojaški hunti. Kar pa zadeva dolgo poljsko zgodbo, zanj velja, da jo je treba še le zbistriti in napisati, saj je prepolna drobnih intrig in strateških pasti. Sunke papeških akcij, ki delujejo v dobrem in zlem, kot eksplozivni elementi znotraj poljskega političnega sistema – z velikim odmevom po vsem geopolitičnem prostoru Vzhodne Evrope – vedno znova pomiri intenzivna dejavnost državnega sekretariata in še zlasti Sveta za javne zadeve, ki iščeta načine, da bi ohranila trdne odnose s poljsko »državo« in da bi rešila in povečala sposobnost vključevanja Cerkve v poljsko družbo. Ni nam dano vedeti, kolikokrat so si vatikanski diplomati zastavili vprašanje, ali ne bodo poljski dogodki navsezadnje sprožili krize znotraj celotnega omrežja Ostpolitik. Seveda pa je ta velika usmeritev vatikanske politike v šestdesetih letih utrpela hud udarec, dogodek, ki se

je zanj navidez zdelo, da je zunaj diplomatskega obzorja: to je bila objava dokumenta Kongregacije za doktrino vere iz leta 1984 o »Teologiji osvoboditve«, ki je bil sicer namenjen katolištvu Latinske Amerike, vendar je bilo jedro njegovih izjav kar najostrejša obsodba režimov marksistične naravnosti, kakršne Sveti sedež ni izrekel že od časa Pija XII.

V tem dogodku pa je mogoče videti tudi odločilen element, ki je vplival na globoke spremembe, kakršne so nastopile z Janezom Pavlom II. v razmerju med Cerkvijo in mednarodno skupnostjo. Opaziti je namreč mogoče, da izginja razloček med avtonomijo politike in avtonomijo religioznega, čeprav je bila ta avtonomija smoter desetletij teoretskega snovanja in zgodovinskega dozorevanja Cerkve. V tem smislu pa prihajajo pogledi poljskega papeža nenehno v navzkrižje s cerkveno diplomatsko tradicijo, kakor se je izoblikovala v zadnjih dvajsetih letih in ji kdaj pa kdaj celo grozijo, da jo bodo zadušili. Od vseh nacionalnih Cerkva po svetu Janez Pavel II. zahteva, da gledajo na politiko laično, pa ne zato, da bi razločile, razumele in izvajale posredniško delo, temveč zato, da bi se uveljavile v vsej polnosti, z vso izvirno identiteto, neposredno na politični ravni in to neodvisno od političnega in socialnega konteksta, v katerega so vključene.

Takšna strategija, ki so jo že večkrat uveljavili v krščanski Evropi, v afriški cerkvi, na latinsko-ameriški celini, v redkih močnih azijskih cerkvah, seveda lahko napelje Sveti sedež, da opusti racionalno in »gradualistično« metodo, ki se je je bil oprijel v pokoncilskem obdobju in da se odpre novim in globjim nasprotjem v različnih geopolitičnih območjih. Ni mogoče spregledati, na primer, da je te vrste strategija več kot enkrat komunicirala z reaganovskim fundamentalizmom, kar ni zgolj po naključju pripeljalo do zbližanja, katerega vrh je nastopil 9. aprila 1984 s sporazumom med ZDA in Svetim sedežem o obojestranskem popolnem priznavanju. In ta strategija je pripeljala celo do neverjetnega sozvočja med reaganovsko obsodbo komunističnega sveta kot »carstvo zla« in med obnovljenimi protimarksističnimi izjavami papeža in njegovih mogočnih kardinalov. Mons. Silvestriniju je bila naložena naloga, da je omilil vtis, ki ga je izzvala takšna skladnost in je zato na konferenci v Stockholmu leta 1984 od vseh prisotnih terjal, naj se ne prepustijo skušnjavi, da bi kar povprek demonizirali sovražnike in nasprotnike in naj ne pristanejo na »manihejsko vizijo človeštva, kot da bi bil boj zoper druge, njih istrebljenje ali podjarmljenje pogoj za napredek«. To je še en primer, bi lahko rekli, potencialnega konflikta med vatikansko diplomacijo in papeško strategijo.

Pozivi k redu

Vendar pa bi bila tudi dihotomija med diplomacijo posredovanja in papeško politiko ter obnovitev določenega religioznega fundamentalizma

omejena le na dogodke v cerkvi osemdesetih let, če bi izhajala zgolj iz papeževih osebnih nagibov. Če je njegova vloga še tako odločilna, mora strukturni in kulturni razvoj različnih sestavin svetovnega katolištva dolgoročno vsekakor premagati poudarjeno vlogo papeža. Najbolj ambiciozna dejavnost, ki jo sedanje papeštvo izvaja in to z absolutno in nedvoumno doslednostjo, je prav prizadevanje, da bi svoji strateški liniji zagotovila večji konsenz in da bi tako spremenila v svojo korist ravnotežje sil, ki je nastalo s koncilskim obratom v minulih desetletjih.

Utegnilo bi se zdeti, da je ta vidik Wojtilove strategije povsem tuji tematiki zunanje in mednarodne politike Svetega sedeža. Dejansko pa postavlja pod vprašaj celo sam okvir montinijevskih reform, s katerimi se je svetovno katolištvo strukturiralo v polifonem smislu, s cerkvami, občestvi, teološkimi smermi in mišljenji, ki so preplavili narode, celine, zemljepisne širine. Prav ta polifonija, ki je obogatila podobo cerkve, je postavila papeža in Sveti sedež v vlogo »najvišjega moderatorja« (v skladu s slavno cerkveno tradicijo) in je postala prava točka napada intervencijske strategije Janeza Pavla II.

Poljski papež, ki je navajen, iz razlogov, ki jih tu ne proučujemo, združevati razmere in ideje pod plašč pomirjajoče uniformnosti, je dosledno in z vsemi oblastnimi sredstvi, ki so mu na voljo, opravil selekcijo sil in elementov znotraj cerkve in je poskušal v sleherni katoliški skupnosti, s katero je prišel v stik, uveljaviti tiste sile in sestavine, ki se najbolj prilagajajo njegovi fundamentalistični usmeritvi. Od vseh je zahteval, da iz cerkve naredijo politično in moralno moč v svojih deželah, da opustijo nečastne poti upora in novih iskanj: zakaj zaupanje v posedovanje »resnice o človeku« bo v vsakem primeru zmagalo nad vsemi drugimi problemi in nad vsemi sedanjimi nesoglasji. Ni preveč smelo, če rečemo, da je hotel Janez Pavel II. na mnogih koncih sveta igrati veličastno, skoraj mitično vlogo apostola Petra prav s pozivanjem k redu, k teološkemu, doktrinarnemu, hierarhičnemu redu vseh katoličanov. In z rahlo otožnostjo je mogoče reči, da za Pavla VI. velja, da je bil kljub svoji reformatorski veličini papež, ki ga je najmanj razumel prav tisti del naprednega katolištva, katerega del je bil tudi sam, medtem ko za Janeza Pavla II. velja, da je papež, ki mu je uspelo izzvati najbolj hrupne in raznolike proteste po vsem svetu, tudi tam, kjer si ni bilo nikoli mogoče zamišljati prostora za kakšnega Petrovega naslednika: od ameriške sestre, ki je glasovala za gibanje žensk, ki zahtevajo priznanje svojih pravic v cerkvi – do javnega in žolčnega upornišтва med papeško mašo v Managvi, od predvidljivih protestov, ki so spremljali potovanje Janeza Pavla II. na Nizozemsko do neštetihih epizod, do katerih je prihajalo na vseh celinah in iz katerih je bilo mogoče sklepati, da koncil ni pozabljen, kakor tudi ne morejo biti pozabljena vprašanja, ki jih je bil načel.

Z vso pozornostjo bi kazalo premisliti pomen, ki ga ima avtoritativna papeška strategija v kontekstu mednarodne dejavnosti Svetega sedeža, pa tudi posledice, ki bi jih, če bi zmagala, imela na zunanjo politiko Vatikana. Povsem iluzorno je namreč misliti, da lahko Sveti sedež razvije uravnoteženo in zmerno politiko, politiko sprave na mednarodni sceni, če pa različne nacionalne Cerkve obnovijo posvetno logiko in se postavijo kot branik in kot sila političnega pritiska v določenih družbenih danostih, v katerih delujejo. Naivno je tudi verjeti, da lahko neskončno dolgo traja dihotomija med posebno diplomatsko dejavnostjo Svetega sedeža in očitno osebno ambicijo papeža.

Bodimo jasnejši. Ta restavracijski zaris, za katerega uresničitev delujejo močne cerkvene sile in katerega cilj je, da bi drastično zmanjšal ali ukinil avtonomnost in samoupravno sposobnost različnih katoliških obče-
stev in njihovih škofovskih konferenc, lahko izzove zgolj nekritično pove-
ličevanje papeževe moči znotraj in zunaj Cerkve. Toda takšen izid ne bi pomenil nič drugega, kot da se je spremenilo splošno ravnotežje, ki se je s Koncilom uveljavilo v svetovnem katolištvu. Namesto podobe papeža kot
vrhovnega moderatorja bi spet zaživela podoba papeža-kralja, suverena,
ki deluje na mednarodnem polju s sredstvi in načini, ki so tipični za
suverene. Zunanja politika papeža-kralja bi postala merilo in navdih za
odločanje v nacionalnih Cerkvah, uničila pa bi vse, kar je v njih izvirnega
in svojskega. Z drugimi besedami, podrla bi se piramida, na kateri temelji
pokoncilska cerkev in znova bi se vzpostavila logika in metode »dvora«, ki
so bile značilne za cerkev kot posvetno silo.

Jasno je treba reči, da do tega ni prišlo in tudi ni moglo priti v prvih
letih sedanjega papeževanja. In tudi, da je katoliška polifonija tako
zakoreninjena in geopolitično razširjena, da bi jo le težka ukinili ali samo
omejili na blok cerkvenih sil, ki odkrito ciljajo na lastno gospostvo. Res pa
je, da smo že danes priče srečanju-soočenju znotraj Cerkve, ki ima lahko
odločilne posledice za prihodnost: med tistimi, ki hočejo iz katolištva
narediti svetovno silo, ki bo sposobna delovati v različnih okoljih z jasnim
obeležjem neotemporalizma, in med onimi, ki si prizadevajo razviti
ekspanzivno in profetsko moč Cerkve in trdno branijo veljavnost laičnosti
in avtonomnosti politike, predvsem kot sredstev in metod za urejanje
mednarodnih odnosov.*

* Esej C. Cardia »L'insidioso fascino del neotemporalismo« smo prevedli iz *Rinascite* št. 31/1986, str. 28–30 – op. ur.

JANKO PLETERSKI

Nacije – Jugoslavija – revolucija

1. Pisati zgodovino Jugoslavije,¹ ki naj bi enakovredno in hkrati nepristransko obravnavala vse dele države, vse njene narode in – kot temu rečemo v izogib izrazu manjšine – vse njene narodnosti, je verjetno eno od najtežjih možnih početij v kateremkoli »trenutku« skupne zgodovine po nastanku te države (Jugoslavije). Še posebej je temu tako danes. Če bi hoteli imeti enotno in ne le »eno« zgodovino, bi morali vsi imeti za seboj in tudi pred seboj ne le občutek (dokončne) skupne identitete, marveč bi morali tudi sodobno zgodovino »skupaj živeti«. Pa prav tega ne zmoremo in ne počnemo »očito«: preveč je tistega, kar nas ločuje in premalo je tistega, kar nas združuje. Kaj rado se prav to projicira v preteklost.

Zgodovinski spomin se diferencira skozi nacionalna samozavedanja in na pomoč kliče šolske učne programe in druge ideološke aparate. Med njimi vsekakor tudi religiozne in, naj bomo malce hudomušni, literarne (oziroma pisateljske).

Če se zgodovinar kljub temu loti pisanja jugoslovanske zgodovine, mu je najprej treba čestitati za pogum. Potem mu je treba prisoditi povsem jasno opredeljene namene in smotre. Med njimi tistega, ki bi mu enostavno rekli občutek jugoslovanske pripadnosti, zaupanje v državno trdnost in zgodovinsko neizogibnost in dokončnost tako države kot njenih meja. Pa še marsikaj bi mu morali v dobro šteti. Ne nazadnje velikanško potrpežljivost, pripravljenost na izjemen trud in napor v raziskovanju in še posebej v »pravem doziranju« pogosto kontroverznih in izključujočih se zgodovinskih verzij, da ne rečemo »resnic«.

Dodatne težave se kažejo v nuji paralelne pozornosti mednarodnemu kontekstu obstoja države Jugoslovancov. Če pa gre za zgodovinsko sintezo, postavimo, jugoslovanske ideje, ki je bila taka ali drugačna pred nastankom jugoslovanske države, nastopijo problemi ob dejstvih izjemno dolge in razvejane konfliktnosti med državami, h katerim so Jugoslovanci sodili, preden so se v svoji državi združili.

Novejša zgodovina, torej tista, ki že sovpada z obstojem Jugoslavije in bi se potemtakem morala kazati kot »lažja«, ker je pač moč pisati zgodovino državne skupnosti, pa ni nič manj problematična. Gre za žive in dejstvenoče zgodovinske spomine, ki segajo lahko kaj daleč v čas, ko Jugoslavije še ni bilo, pa tudi za tiste, ki se povezujejo s časom, ko je bilo njeno obstajanje vir dodatnih nestrpnosti in nerazumevanja med njenimi sestavnimi deli. Pa še narodnoosvobodilni boj, ki je imel poleg vsega tudi izrazito združevalni učinek, predvsem kot globoka revolucionarna brazda ni mogel postati popolna sinteza in polaganje vseh potrebnih mostov.

Temeljno gradivo za zgodovinarja so pisani viri, med njimi dokumenti ali listine. Žal se ne moramo pohvaliti, da so bili vestno hranjeni. Mnogi so skriti in prikrivani, drugi uničeni, tretjih enostavno ni, ker se nekatera dogajanja, ako prav usodnega pomena, niso zapisovala. Nemało je virov, ki so kontrastni in zahtevajo ne le izbor, marveč določitev kompetentnosti, torej selektivnost, ki je seveda zgodovinarjeva dolžnost in pravica.

In še nekaj je treba reči. Morda še ni prišel čas, ko naj bi »nove knjige« zgodovinske sinteze pomenile odkrivanje novih virov in ne le interpretacijo že znanih. Sicer se zgodovina vedno znova piše, dopisuje, prepisuje in potemtakem »staro znanje« reinterpretira, pokaže v novi luči, pa vendar je kvalitativen skok prej ko slej povezan z novimi viri.

2. Omenjena razdrobljenost »jugoslovanske« zgodovine terja prav poseben pristop.

¹ Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, izd. »Komunist«, Beograd 1985, 532 str.

Mnogi si ga zamišljajo skozi serijo temeljitih in poglobljenih monografij, ki naj bi obravnavale posamezne »ingradiente«, bodisi skozi nacionalno ali skozi teritorialno zastavljene zgodovinske celote. Takega zgodovinskega niti ni manjkalo, saj ga je hrabrila prav separatna nacionalna zavest jugoslovanskih narodov, kakršna se je utrjevala v 19. stoletju. Tudi tako zgodovinskega spomina. Drugi si želijo monografije »presekov«; še posebej take, ki bi »vleklo« nit, postavimo jugoslovanske ideje skozi obdobje njene perifernosti do časa njene relevantnosti. Spet tretji vidijo v monografijah, ki obravnavajo že združene jugoslovanske projekte in poteze, optimalni program bazičnega zgodovinskega, iz katerega naj bi sledile široke sinteze »na jugoslovanskem planu«. Tako je npr. zavzemanje za obravnavo enotnega, s strani Komunistične partije Jugoslavije vodenega narodnoosvobodilnega boja.

Vsaka od teh želja ali opredelitev za svojstven zgodovinski – smemo reči – poseben žanr, ima prav gotovo v sebi širše politično stališče: tako rekoč gre za odnos do Jugoslavije kot države.

3. Janko Pleterski se je jasno opredelil: pri njem ni dvoumljenja; dasiravno včasih tarna nad pomanjkljivostjo ali nenapisanostjo parcialnih monografij. Zanj je Jugoslavija »entiteta« in njegovo stališče je ponovljena »odločitev za Jugoslavijo«.²

V tem duhu smo razumeli njegov magnum opus »Nacije – Jugoslavija – revolucija« tudi kot opetovano odločitev, ki jo današnji čas, kot mnogi v preteklosti, kot se zdi, znova zahteva.

Ni pa šel v pisanje izjemno zahtevnega dela brez temeljitih priprav. Impresivna je količina gradiva, ki ga je pregledal in obdelal. Zavidanja vredna je seznanjenost zlasti s sodobno jugoslovansko historiografijo. Vse je prevedel skozi prikazano »idee maitresse«, kar pomeni, da je zmozel delo opraviti iz trdnega prepričanja o Jugoslaviji, za katero so se opredelili njeni narodi. Pri tem pa se ni izognil svoji profesionalni zavezanosti in je vestno predelal vsak vir, ki to dokazuje.

² V tem smislu je njegova monografija z naslovom »Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo (Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918)« – izdala in založila jo je Slovenska matica, 1971 – pravičen pristop, ki naj skozi take in podobne odločitve pelje k tovrstnim monografijam.

4. S tem, da je svoji »jugoslovanski zgodovini« dodal opredelitve z naslovom »nacije« in »revolucija«, si je delo le navidezno olajšal. Morda si ga je celo prej otežkočil. Naložil si je res zelo zahtevno nalogo. Prav problem »nacij«, njih divergentnosti in različnosti je temeljni »zgodovinski« problem Jugoslavije. Prav tako njena socialistična revolucija in preobrazba v nov politični sistem in spremljajoče preobrazbe v drugih sferah življenja. Potemtakem smemo domnevati, da si je pravzaprav delo otežkočil in se ni hotel izogniti bistvenemu. Kako ne bi pohlivali tako zavestne odločitve? Mora imponirati delo, ki ne išče olajšav in ne rine v evazivnosti.

5. Toda kako tako delo oceniti?

Ni dvoma, da ga bodo Jugoslovani različno ocenjevali. Različnost bo izvirala ne le iz poklicne kompetentnosti, marveč prej iz včasih žalostno fiksiiranih in nepremakljivih zavezanosti in napačne obveščenosti. Moram pa reči, da verjetno tudi avtor tega zapisa – kot presoje ali kritičnega vrednotenja knjige Janka Pleterskega – ne bo mogel ulti lastnim zavezanostim in v njih laže ali teže ugotovljivih predsodkov in intelektualne nedoslednosti.

Vprašamo se seveda, ali je relevantnejša pri tem neka splošna teza – kar je pri Pleterskem dokazovanje persistentnosti in zgodovinske vztrajnosti jugoslovanske ideje in na njej temelječe jugoslovanske državnosti – ali pa so pomembnejše čisto empirične presoje, ki te apriornosti ne bi povsem koroborirale?

Zgodovinar je človek s čarobno paličico. Njena moč pa je v večplastnem presojevanju virov in v njihovi selekciji. To ni le selekcija po taki ali drugačni pomembnosti, marveč je nujna hierarhizacija dejstev glede na sporočilni namen, ki ga zgodovinar daje svoji sintezi. Logika argumentacije je podrejena tezi, ki jo je treba napolniti z dejstvi. Težko si je sploh zamisliti zgodovinarja Jugoslavije, pri katerem ne bi na »vrhu« skrbno zbranih dejstev »zrasla« ali se izoblikovala teza.

6. V tem sta končno sovpadnost in dialektika med zgodovino in politiko. Vsaka vložba, prevedena skozi selekcijo zgodovinskih dejstev, je neka militantna intervencija v sedanost in ne le odkrivanje preteklosti. Morda je nasploh težko ločiti zgodovino od politike.

7. Uspešnost ali neuspešnost sinteze »ju-

goslovanskega vprašanja» do nastanka skupne države kaže,

– kako so zgodovinarju nujno potrebna široka znanja iz kulturne antropologije, sociolingvistike in

– razgledanost, ki bi ji rekli primerjalna razsežja.

Zlasti slednje je bistvenega pomena.

Kaj bi na primer pokazala primerjava nemškega zedinjenja in združenja Italije?

Zakaj ni na južnoslovanskem prostoru mogel prevladati enoten jezik, lahko pa se je to zgodilo v Italiji, dasiravno ni med posameznimi italijanskimi »govori« (dialekt ali narečje je že obremenjen pojem s podmeno o razpršitvi nekdanjega enotnega jezika in ni nikoli znanstveno trden pojem) manj razlik kot med jugoslovanskimi. Vsekakor so razlike večje.

Španija je imela absolutno monarhijo in s tem mehanizme unitarizma in unifikacije, pa ji ni uspelo dovršiti procesa formiranja »Špancev«, kar se je npr. posrečilo Francozom.

Kaj je torej v tem konkretnem primeru in kaj ne? Primerljivost je izrazita, nepriemerljivost pa izhaja iz razlike v državnostvornih tradicijah, separatizmi, ki niso bili jezikovni, marveč verski in kulturni in tako naprej.

Marsikaj je zapisano, a marsikaj tudi ne.

8. Tako je zanemarjena zgodovinska naključnost. Jugoslavije nihče ni imel v načrtu, nastala je zaradi dveh povsem nepričakovanih okoliščin: razpadli sta oziroma bili v vojni premagani njeni »določnici« – Rusija in avstrijska monarhija (Avstro-Ogrska), za katero so stali nemški interesi.

9. Poseben problem je še vedno »definicija« jugoslovanske revolucije, kakršna se je odvijala za časa druge svetovne vojne. Je to bil predvsem narodnoosvobodilni boj, ali je že vodilna vloga KP določala njen socialistični značaj?

Zgodovinar ne more sprejemati določitev, ki so nastale šele post festum in so odražale opredelitve socialistične izgradnje, ko je KP že bila trdno na oblasti in je eliminirala ne le zunanje okupatorje, marveč tudi domačo kontrarevolucijo raznih barv in otenkov. Ta zgodovina pa še čaka nadrobnejše obravnave in tudi detajli politične in ne le vojaške eliminacije morajo biti pričujoči z obiljem merjenja in tehtanja in

hkrati povezave s faktorji mednarodnih zavezanosti »nove Jugoslavije«.

10. Zgodovinarji, ki bodo pisali »pozneje«, bodo seveda imeli prednost. Vedeli bodo, kaj se je zgodilo z jugoslovanskim socializmom, vedeli bodo, kam peljejo »prebujeni nacionalizmi« našega dne, znano jim bo, kako si je država utirala mednarodno pot v silno zapletenih razmerah. Mi tega ne vemo. Vemo – in to je zgodovinarjevo močno omejeno in skrženo področje – le tisto, kar se je že zgodilo. Pa še tu ne vsega in manjkajo sila pomembni detajli. Naloga zgodovinarja je ohranjati tisto, »kar se je že zgodilo« v splošnem spominu in utemeljevali kolektivno zgodovinsko zavest.

Zgodovinarji pa tega ne morejo početi mimo svoje zavezanosti, vere in upanja. V tem je odgovornost njihovega početja in v tem je lahko tragika njihovih zmot.

11. V delu izrazite sinteze je kaj težko oceniti njene ingredientne.

Na primer. Ko avtor pravi »Makedonci so vedeli« (str. 421), je to zmagovita teza le tistih, ki so res »vedeli«.

Prav tako vemo, da ni bilo takoj enotnega stališča, ki ga tak stavek implicira. Velike so bile delitve in dileme celo v partijskem vodstvu. Saj je Šarlo Šatorov zagovarjal domnevno enotnost države, kakršna je nastala z aneksijo jugoslovanskega dela Makedonije.

Ali: kakšna je celostna podoba Orjune? Je bila le »branilec čvrste, enotne Jugoslavije proti komunizmu in separatizmu« (str. 363)?

Kako naj ocenimo stališča Kominterne glede nacionalnega vprašanja, (str. 267–270) v spremenljivostih in konstantah, če pa ni mogoče rekonstruirati njene zgodovine zaradi nedostopnosti ali skrivanja virov?

Kaj naj rečemo o stalnih polemikah o »medsebojnem izkoriščanju« med raznimi deli Jugoslavije? (str. 241–244). Je nerazvit (gospodarsko) in dominanten (politično) del Jugoslavije eksploitalni razvitejšega in hkrati politično ovladanega?

Še teže je v približevanju sodobnim nejasnim »razpletom«. Je bil Andrija Hebrang zanesljivo v »službi sovražnika« (str. 411) in kljub temu ni »uspešni uničitelj gibanja«? Saj gre vendar za vodilno osebnost. Ali lahko sprejmemo kot dokončne prilastke, ki so se uveljavili v ognju političnega boja, v katerem so osebnosti imele veliko težo in ne le njih politične opredelitve?

12. Zgodovina Janka Pleterskega morda ni popolna, je pa potrebna. Prigovori bodo lahko deževali z različnih strani, in še več bi jih bilo, če bi večji del Jugoslovancev lahko nagovorili k branju takih knjig. Nemało utrujenih predsodkov in poenostavljenih kategorialnih pogledov bi branje zavrnilo, mnoga vprašanja pa bi se ob tem sprožila.

Avtor si pogosto, kot smo že rekli, želi več monografskih študij, iz katerih bi bilo mogoče zgodovinarju Jugoslavije črpati gradivo. Morda je bolje, da jih ni – zlasti takih, ki bi jugoslovansko zgodovino še bolj parcializirale. Pa ne le v razdobjih, ko Jugoslavije še ni bilo, marveč bi bila kar lahko nevarna za tista obdobja, ko je že bila.

Vse je, naj ponovimo, odvisno od tega, ali si Jugoslavijo kot državo želimo ali ne.

Stane Južnič

RUDI KROPIVNIK

O odgovornosti in učinkovitosti gospodarjenja

(Predstavitve in vtisi o novi knjigi)

Novembra lani je Gospodarski vestnik objavil nedvomno zanimivo knjigo, ki bo glede na svojo čas in prostor primerno aktualnost dobila trajno mesto v naši strokovni literaturi.

Dr. Rudi Kropivnik se je namreč lotil analize odgovornosti in učinkovitosti gospodarjenja, ki sta sicer predmet našega vsakdanjega in vsesplošnega razmišljanja in hotenja, vendar pa pri tem tako oddaljena od naše konkretne prakse.

Avtor uvodoma in v sklepnem delu svoje dela skromno opozarja, da je njegov prispevek le eden od možnih poizkusov pokazati na pomembnost kakor tudi na naše možnosti za odgovorno in učinkovito gospodarjenje. Pravi namen pa bo knjiga dosegla, če si bo vsakdo sam zgradil svoj odnos in način odgovornosti in učinkovitosti življenja in dela. Glede na način, kako je to problematiko proučil in predstavil dr. Rudi Kropivnik, je knjiga zanesljivo dosegla namen,

saj nam omogoča, da dobimo na strokoven in poljuden način vpogled tako v preteklo in sedanje družbene procese odločanja kakor tudi v osnovna teoretična načela odgovornega in učinkovitega ravnanja na vseh ravneh družbene reprodukcije.

Knjiga je sestavljena iz dveh delov. V prvem delu, ki ima naslov Naš gospodarski trenutek: pogled nazaj in naprej, so v sedmih podpoglavjih analizirani nekateri družbenoekonomski procesi in vzroki za naše sedanje težave ter opisana prizadevanja, da bi negativne trende vsaj zaustavili in nato preusmerili. V drugem delu knjige, ki ima naslov Odgovornost, pa je avtor v petih poglavjih teoretično obdelal nekatere splošne in praktične vidike odgovornosti in učinkovitosti gospodarjenja z družbeno lastnino ter predstavil svoja sklepna razmišljanja in ugotovitve.

Svoja razmišljanja o odgovornosti in učinkovitosti gospodarjenja avtor pričenja z ugotovitvami, da za prave družbenoekonomske rešitve potrebujemo poleg materialnih možnosti tudi ustrezno sposobnost in dovolj poguma.

Učinkovitost in uspešnost gospodarjenja na vseh družbenih ravneh je po avtorjevem mnenju mogoče izboljšati tudi z organizacijskimi ukrepi. To izhodišče nas navaja k ugotovitvi, da večjih strukturalnih sprememb v družbi ni mogoče doseči le z ekonomskimi ukrepi, pač pa je treba ob tem predvsem upoštevati celotne družbene okoliščine, v katerih potekajo spremembe. Skratka, spremembe in reforme je možno učinkovito izvajati le z vzajemnim uvajanjem ekonomističnih in sociologističnih ukrepov. Za nov napredek in razvoj je po avtorjevem mnenju nujno treba preurediti lastne vrste, vzpostaviti notranje integracijske procese, socialne odnose in institucionalno strukturo, ki bo zagotovila trdnost in zanesljivost skladnega delovanja vseh delov družbe. Temu primeroma je treba utrditi obstoječe in oblikovati nove družbene vrednote ter cilje.

Seveda je za uvajanje globljih sprememb treba dobro poznati prehojeno pot in se brezkompromisno spopasti z vsemi preteklimi slabostmi. Avtor je analizo dosedanje prakse pričel z ugotovitvijo, da sedanje težave niso presenečenje za vse tiste, ki so že doslej priznavali temeljne ekonomske zakonitosti družbene reprodukcije.

V poglavju, kjer analizira nekatere vzroke

in razloge za slabosti, ki so nas privedle v krizo, opozarja zlasti na naslednje pglavitne značilnosti naše dosedanje prakse:

1. slabo prilagodljivost tekoče ekonomske politike svetovnim ekonomskim dogajanjem, kar je privedlo do zakasnelega reagiranja, zlasti na energetskem in tehnološkem področju ter pri zadolževanju;

2. preveliko introvertiranost tekoče politike, ki se je izkazovala s tem, da smo se preveč ukvarjali sami s seboj, namesto da bi se ukvarjali z obvladovanjem hitrejšega vsestranskega napredka, kar je privedlo do velikega razvojnega zaostanka naše celotne družbe;

3. slabo sposobnost integriranja celotne družbe, ki je bila z demokratizacijo in ekonomizacijo diferencirana. Zlasti so se pojavljale težave pri dogovarjanju in sporazumevanju, ki sta bila močno obremenjena z neprestanimi zahtevami posameznih družbenih subjektov, da jim država na klasičen način zadovoljuje različne potrebe;

4. preobsežni normativizem, ki je bil svojevrstno nadomestilo za pomanjkljivo delovanje družbenih institucij in tudi nadomestilo za prešibki vrednostni sistem družbe. Vse to je povzročilo tudi veliko razhajanje med normativno in politično dogovorjenim ter dejansko prakso. S tem so bile pomešane in deformirane moralno etične vrednote socialistične družbe, ki so bile historično potrjene že med NOB;

5. preveliko administriranje in bohotenje neproduktivne ali pa celo korumpirane birokracije;

6. odstopanje od načel delitve po delu in pojavi življenja na tuj račun, ki ga je podpirala država s tem, da se je pojavljala v vlogi distributerja pravic.

Kljub avtorjevim ugotovitvam, da se je naša družba v preteklosti razvijala dinamično, njegove analize kažejo, da je bila ta rast v mnogih svojih delih premalo kakovostna – dejali bi, da je bila v posameznih delih nezdrava.

Posebno pozornost je avtor namenil analizi dosedanjih dosežkov pri izboljševanju kakovosti gospodarjenja in razvoja. Ugotavlja, da smo na določenih gospodarskih področjih dosegli zelo dobre rezultate, kar velja zlasti za izvoz in uvoz. Ob tem opozarja, da nekateri v Jugoslaviji še vedno ne razumejo, da je ključna strateška usmeritev tega trenutka izvoz in da tudi drugod po svetu izvažajo za

vsako ceno. Po našem mišljenju ima Jugoslavija še veliko izvoznih možnosti, ki pa jih ne bo mogoče izrabljati, vse dokler bodo potencialni izvozniki, ki se opredeljujejo kot neizvozniki, imeli možnosti, da svoje proizvodne programe temeljijo na deviznem prilivu drugih oziroma na državni razdelitvi deviz.

Avtor ugotavlja, da ima Jugoslavija velike izvozne možnosti tudi s tem, da dvigne kakovost svojih izdelkov in storitev. To je tudi razumljivo, saj je dejansko v naših izvoznih izdelkih še premalo našega znanja. Pričeti bomo morali graditi svoj lastni »exportni image«, ki bo temeljil na najboljših gospodarjih. V tem procesu bo treba dopustiti čim večjo pobudo in ustvarjalnost vseh gospodarskih in družbenih subjektov ter določiti načine družbenega priznavanja uspešnih izvoznikov in gospodarjev.

Avtor prav tako ugotavlja, da neprestano jadikovanje o krivdi sistema in mrzlično iskanje napak v sistemu ne moreta biti prava osnova za učinkovito premagovanje krize.

Res je, da sistem slabo deluje, vendar pa pojavne oblike slabosti kakor tudi njihovi vzroki kažejo, da jih ne more rešiti niti en sistem na svetu, če temeljito ne spremenimo lastnega dela. Bolj bo držala večkrat izrečena avtorjeva ugotovitev, da smo bili v preteklosti bolj uspešni pri podiranju sistema in manj pri njegovi izgradnji. Če bomo sedaj podlegli tistim, ki so bili pri tem najbolj prizadevni, bomo krizo le poglobili. Razvoj je možno graditi le na pozitivni dediščini, ki je ni malo in ki je solidna osnova za pot v bodočnost. Avtor upravičeno ugotavlja, da obstoječi mehanizem preveč teži k posploševanju analiz in ocen stanja, kar predvsem onemogoča kakovostno razlikovanje. Ker ni vsestranskih analiz stanja, so tudi razprave v družbenih organih, kjer se iščejo poti za premostitev krize, zelo posplošene, sklepi pa premalo konkretni. Premalo konkretni sklepi seveda otežujejo spremljanje njihove realizacije, predvsem pa onemogočajo, da jih vsak po svoje razume in uresničuje.

Avtor ugotavlja, da kriza vseh gospodarskih in družbenih subjektov ni enako prizadela. Tisti, ki so se že navadili, da se opirajo na lastne sile, so se še bolj organizirali in povečali svojo učinkovitost gospodarjenja. Tisti pa, ki jim je bila družba že v preteklosti vedno nekaj dolžna, pa so svoje pritiske za centralizacijo in administriranje povečali,

ker vidijo rešitve predvsem izven sebe. Zlasti je pri še večjem opiranju na lastne sile viden napredek pri razvijanju lastnega znanja. Smo sicer šele na začetku dolgotrajnega procesa, ki pa je edina zanesljiva pot, da premostimo težave na trdnih in dolgotrajnih osnovah. Menimo, da bi morali te procese z vsemi silami podpreti in si izoblikovati lastno gibanje Eureka. To seveda zahteva resen pristop in pogum, ki bo omogočal, da se bosta sposobnost in znanje v celoti uveljavila kot primarna proizvodna dejavnika. Prava rezerva Jugoslavije so kadri (ljudje).

Samoupravni socialistični sistem po svoji naravi temelji na kolektivnem dogovarjanju in odločanju, vendar tudi na individualni odgovornosti posameznikov in družbenih subjektih. Ker se v družbi zavedamo pomena odgovornosti, smo priča velikim prizadevanjem ekonomske politike za spremembe pogojev razvoja in gospodarjenja.

Avtor ugotavlja, da nam volje za odpravo slabosti ne manjka. Vendar pa se volja pogosto krha ob odporih tistih, ki se ne želijo odpovedati pravicam, pridobljenim med družbenim blagostanjem. Kljub odporom pa so uspehi ekonomske politike očitni in dajejo tudi upanje in vero, da z lastnimi močmi premaknemo težo stabilizacijskega bremena. Vendar pa avtor v svojem razmišljanju opozarja, da se v vsesplošni prizadevnosti ponovno pojavljajo posamezne deformacije, ki so predvsem posledica nedoslednosti pri uresničevanju stabilizacijskega programa. Še vedno smo priča poskusom, da se načelne strateške usmeritve poskušajo reinterpretirati in pojasnjevati z vidika delnih interesov ter starih slabih navad. Pri tem prihaja po avtorjevem mnenju do resnih poskusov uvažanja administrativnega arbitriranja in distribuiranja. Prva zdravila za takšna prizadevanja lahko temeljijo le na procesu stalnega odzemanja nadzora birokracije nad materialnimi sredstvi in uveljavljanju ustreznih družbenih mehanizmov nadzora nad njenim delom. Prava moč družbe mora po avtorjevem mnenju temeljiti v združenem delu, kar je izrazil z mislijo, da manj administriranja predstavlja enega od elementov večje učinkovitosti gospodarjenja.

Kljub ugotovitvi, da je pri stabilizaciji narejen viden napredek, avtor meni, da nas premagovanje pglavitnih problemov še čaka. Seveda pa so za to potrebne temeljitejšje, praktične, kadrovske in organizacijske pri-

prave. Predvsem pa bo moralo biti znatno več odgovornega ravnanja pri porabi družbenega proizvoda, kar zahteva doslednejše usklajevanje porabe z dejanskimi materialnimi možnostmi.

V drugem – obsežnejšem delu knjige, se avtor podrobneje ukvarja s teoretičnimi in praktičnimi problemi odgovornosti. Pri tem izhaja iz predpostavke, da moramo v naši družbi zgraditi sebi lasten sistem odgovornosti. Samoupravno odločanje samo po sebi zahteva boljše opredeljene odgovornosti za vsako fazo odločanja posebej. Čeprav so odločitve rezultat demokratičnega družbenega procesa, vendar načelno temeljijo na individualni odgovornosti. Avtor ugotavlja, da naša slabša stopnja odgovornosti ni posledica premalo opredeljenih formalnih procesov odločanja, pač pa predvsem nespoštovanja osnovnih načel samoupravne družbe.

Za odgovorno ravnanje po mnenju avtorja niso dovolj le nadzorni mehanizmi, pač pa tudi organizacijske oblike, ki zagotavljajo sodelovanje delavcev pri sprejemanju odločitev in pri nadzoru nad njihovim izvajanjem. Zelo pomembni so pri tem razviti in konsistentni vrednostni sistem oziroma idejna naravnost družbe.

Poleg političnih pogojev je za odgovornost treba po avtorjevem mnenju zagotoviti tudi ustrezne organizacijske pogoje. Organizacijski pogoji zajemajo vidik procesa samoupravnega odločanja in njegove razvejanosti na posamezne faze, v katerih ima vsak del organizacije svoje naloge oziroma odgovornosti. Poleg tega pa organizacijski vidik zajema tudi poslovne procese in obvladovanja poslovnih funkcij, za kar tudi obstajajo naloge oziroma odgovornosti. Za odgovorno delo in ravnanje morajo biti pristojnosti razporejene tako, da ima vsak subjekt možnost za odgovorno ravnanje. Vse prepogosto smo namreč priče, da zahtevamo odgovornost, čeprav zato niso bili dani nujni pogoji za njeno uveljavitev.

Tako proces samoupravnega odločanja kot poslovni proces sta v funkciji ciljev organizacije, ki so demokratično opredeljeni. Uresničevanje skupno opredeljenih ciljev je merilo odgovornosti vsakega subjekta v organizaciji.

Poseben problem odgovornosti je po avtorjevem mnenju odnos med pravicami in obveznostmi družbenih subjektov. Odnos med pravicami in obveznostmi ni dovolj

skladen. Zlasti je opozoril, da se nekako odmikamo od splošnega načela, da je pravic lahko le toliko, kolikor je obveznosti. Sicer se na kratki rok da to razmerje prevesiti v korist pravic. Na daljši rok pa je takšno neravnovesje potencialni vir družbenih konfliktov.

Avtor ugotavlja, da imamo v Jugoslaviji dovolj dobrih političnih osnov za uveljavljanje odgovornosti, ki pa niso bile uresničene v praksi. Pri tem je poudaril izhodišča 11. kongresa ZKJ, ki so zahtevala demokratično in javno presojanje delovnih rezultatov in ugotavljanje osebne odgovornosti vsakega nosilca javnih funkcij in pooblastil. Avtor ugotavlja, da so bili izvedeni tudi praktični poskusi za uveljavitev procesa ugotavljanja odgovornosti v zvezni skupščini, ki pa so propadli. Iz navedenega sledi, da se s problemi odgovornosti nismo enako zavzeto ukvarjali, kot se danes, ko smo soočeni z družbeno krizo. Prav kontinuiranost procesa stalnega uveljavljanja odgovornosti zagotavlja, da to postane vsakodnevno opravilo in ne le »afeta dneva«. Permanentni procesi odgovornosti so tudi osnova za ustvarjalno reševanje stvari ter preventiva pred obračunavanjem med ljudmi.

Avtor je navedel tri oblike družbene odgovornosti in vsako posebej podrobneje proučil in ponazoril s praktičnimi primeri:

1. odgovornost za tisto, kar je storjeno,
2. odgovornost za tisto, kar ni storjeno,
3. odgovornost za javno izrečeno.

Vse tri oblike odgovornosti je avtor proučil na naslednjih področjih:

1. usklajevanje stališč in dajanje predlogov,
2. izvajanje dogovorjenega in sklenjenega,
3. kadrovanje,
4. uveljavljanje kakovostnih dejavnikov gospodarjenja,
5. uveljavljanje učinkovitega gospodarjenja z družbeno lastnino,
6. delovanje družbenopolitičnih skupnosti,
7. delovanje in medsebojni odnosi OZD.

Samoupravno sporazumevanje je osnova integracijskih procesov v naši družbi. Vendar pa morajo biti zato izpolnjeni ustrezni nujni pogoji. Zlasti so pomembni enaki pogoji gospodarjenja in medsebojni čisti računi. Vrednota solidarnosti igra pri tem pomembno vlogo, vendar le kot vir socialne

varnosti, nikakor pa ne kot vir pokrivanja vseh lastnih »nespametnosti«. V takih primerih se solidarnost spremeni v lastno nasprotje in dosega nasprotno učinke od želenih.

Samoupravno sporazumevanje nujno potrebuje objektivne informacije, ki morajo biti kakovostno obdelane. Zato lahko uspešno deluje le, če temelji na strokovnosti predlogov, ki so »nevtralni« glede na posamezne delne interese. Objektivizacija interesov kot rezultat samoupravnega dogovarjanja in sporazumevanja je možna le z uporabo znano-

Po avtorjevem mnenju je eden pglavitnih problemov naše družbe uveljavljanje odgovornosti za izvajanje sklepov. Ta odgovornost ima dve vsebinski razsežnosti. Po eni strani zajema odgovornost posameznih družbenih subjektov za izvajanje skupnih odločitev, po drugi strani pa odgovornost posameznih subjektov za svoje lastne odločitve. Brez uveljavitve načela, da se skupno sprejete odločitve dosledno izvajajo, ne bo mogoče povečati učinkovitosti sistema. Preverjanje te vrste odgovornosti bi moralo biti demokratično in javno. Prav tako pa bi morali zagotoviti, da vsak posamezni družbeni subjekt sam nosi odgovornost za lastne odločitve, in preprečiti, da se »računi« pošiljajo v poravnavo širšim skupnostim. Te vrste odgovornosti nimajo zveze z vrednotami solidarnosti, ki temeljijo predvsem na načelu, da je treba, ne glede na okoliščine, vsem delom družbe zagotavljati približno enake razvojne možnosti.

Odgovornost za kadre je po avtorjevem mnenju ena od pglavitnih nalog časa. Jugoslavija ima največ rezerv prav v neizkoriščenem kadrovskem potencialu. Ne gre samo za ustrezno selekcijo in rotacijo, pač pa za sproščanje in produktivno angažiranje vseh ljudskih potencialov družbe.

Ti potenciali so nujno potrebni za uveljavljanje kakovostnih dejavnikov gospodarjenja. Le sposobni kadri so osnova, da se kakovost gospodarjenja izboljša. Za produktivnejše angažiranje kadrov je treba razviti organizacijske in motivacijske pogoje. Poleg tega pa so potrebni tudi ustrezni ekonomski mehanizmi medsebojnega primerjanja delovnih organizacij po enotno opredeljenih merilih.

Gospodarska zbornica Slovenije je že leta 1982 na osnovi lastne metodologije izdelala

primerjalno analizo gospodarjenja med istovrstnimi OZD. Rezultate je poslala v obravnavo OZD, da jim olajša presojo lastnega ekonomskega položaja in jih spodbudi k uspešnejšemu gospodarjenju.

V sklepnem delu knjige avtor obravnava teoretične vidike poslovnih procesov OZD, ki so nujno potrebni za učinkovito in uspešno gospodarjenje. V te poslovne funkcije vključuje:

1. analizo prodaje,
2. analizo proizvodnje,
3. analizo nabave,
4. analizo financ,
5. analizo kadrov,
6. analizo vpliva OZD na okolje.

Knjigo konča s sklepnim razmišljanjem, v katerem poudarja, da so bile napake, storjene v preteklosti, v veliki meri posledica neodgovornega delovanja, ki se je kazalo v napačni uporabi ali pa neuporabi strokovnih znanj in v zanemarjanju ekonomskih zakonitosti.

Do odgovornosti moramo po avtorjevem mišljenju graditi stalen odnos in ga vtakati v vsakdanje življenje tako, da ne bo »eksces«, pač pa eden od ustvarjalnih premagovanj težav.

Miroslav Odar

RADOSLAV RATKOVIĆ

Osnovi političkih nauka

(Institut za političke studije, Beograd 1985, 314 str.)

V prvem od treh osnovnih delov oziroma tematskih sklopov knjige opisuje avtor značilnosti političnih znanosti kot relativno samostojne znanstvene veje na področju družboslovja. Po razpletu kontroverz o utemeljenosti obstoja znanosti o politiki in naštevanju razlogov za njegovo konstituiranje v samostojno vejo družbenoznanstvenega proučevanja prikaže zgodovinski razvoj političnoznanstvene misli in podrobneje – skozi presek glavnih teoretskih tokov – prikaže sodobna pojmovanja politike.

Ko avtor najprej pojasnjuje prispevek

marksizma k razvoju znanosti o politiki – izpostavi zlasti dva, po njegovem mnenju najpomembnejša vidika tega prispevka. Prvič gre za prispevek k pojmovanju narave političnega fenomena kot ene strani družbenega in zgodovinskega, kot svojevrstne realnosti s posebno strukturo in zakonitostmi, drugič pa gre za umeščanje področja političnih pojavov v celotnost družbe in odkrivanje osnovnih odnosov med te in drugimi področji družbene celote.

Ko opozarja na dejstvo, da so danes v najpomembnejša dela s področja političnih znanosti zajeti – eksplicitno ali implicitno – rezultati Marxovih odkritij, se postopno zarisuje jasno izraženo avtorjevo prepričanje, da je prav Marxovo pojmovanje družbe prolegomena za vsakršno politično znanost, tako sedanjost kot prihodnost.

V pregledu različnih interpretacij marksističnega pojmovanja politike je predstavljena, čeravno v strnjeni obliki, argumentirana kritika anarhistično-utopične in ekonomistične interpretacije. Povsem koncizno, a navzlic temu dovolj pregledno, je opravljena tudi predstavitev elitističnega toka v politični znanosti in ameriške politologije; to je avtorju uspelo z uporabo povsem ustreznih metodoloških postopkov.

Po razčiščevanju s trditvami, da gre pri politični znanosti za konstituiranje popolnoma nove znanosti, ki jih zavrne kot povsem neutemeljene, saj je politična znanost ne le stara, temveč tudi ena najstarejših znanosti na področju družboslovja, se začenja razlaga razvoja njene institucionalne baze, ki je – v nasprotju z velikimi dosežki politične znanosti v pogledu spoznavanja političnih pojavov – ostala iz različnih razlogov dolgo nerazvita. Objektivni prikaz etap v razvoju institucionalne baze političnih znanosti namenja potrebno znanstveno težo prav nastanku politoloških institucij, posebej v naši deželi.

Profesor Ratković opozarja, ko se kritično sooča z različnimi nesprejemljivimi pojmovanji predmeta političnih znanosti (politike, pojmovane kot dejavnosti ali večšine, in predmeta političnih znanosti, pojmovanega kot aspekt družbene celote), tudi na vse posledične narobne strani njihove enostranosti ter ugotavlja, da imajo največ možnosti za znanstveno sprejemljivost tista pojmovanja, ki pod predmetom znanosti o politiki razumejo določeno relativno samostojno področje družbenega življenja.

Tu je treba opozoriti tudi na inovativni pomen knjige, ki se kaže predvsem v poskusni sistematiki političnih znanosti; to je novost, ki jo že dolgo pogrešamo tako v učbenikih kot tudi v politološki literaturi sploh. Klasifikaciji političnih znanosti sledi poglavje o razmerju teh ved do drugih družbenih znanosti, v katerem avtor z rezantnimi metodološkimi potezami slika vso zapletenost mehanizmov njihove medsebojne povezanosti, vendar tudi skladnosti, kar je najbolj nazorno prikazano s primerom procesa poistovetenja politične sociologije in politične znanosti.

Drugi, osrednji del knjige tvorijo poglavja, v katerih avtor izčrpno obravnava temeljne kategorije političnih znanosti, in prvi vrsti politični sistem, politični proces, oblast, državo in politične stranke. Poleg tega podaja avtor primerno eksplikacijo razmerja med ideologijo in politiko, ideologijo in znanostjo, kot tudi znanstveno pomembno diagnosticiranje aktualnega pomena pravičnega razumevanja ideološke zavesti; v tem delu so še posebej kompleksno obdelane morfogenetske opredelitve diktature proletariata kot tudi celoten razvoj njenih konceptov.

Opazno je, da se tudi pri obravnavi kategorij, ki so jih teoretsko obravnavali že prej drugi strokovnjaki, kaže visoka raven analitične sposobnosti in ustvarjalnega dograjevanja. To je vsekakor prispevalo k temu, da je posebna kvaliteta knjige tudi v tem, da je avtorju povsem uspelo osvetliti in razgrniti že znana področja in obdelane probleme iz novih politoloških zornih kotov in jim dal tako tudi novo razsežnost.

Tretji del knjige zajema pogled na politiko v sodobnosti – in to predvsem na spremembe in nove politične pojave, ki so v njej nastali.

Ko avtor pojasnjuje naravo sodobnih družbenih preobrazb, njihovo mesto in smisel v sklopu zgodovinskih gibanj, kot tudi njihove tendence razvoja, praktično zariše zelo zaokroženo, splošno oceno sodobne epohe. Na izredno zapletenost sodobne družbe ne gleda kot na prepreko za njeno spoznavanje, temveč kot na resničen izziv znanosti in kot na priložnost za preverjanje, dokazovanje in nadaljnji razvoj raziskovalnih sposobnosti politične znanosti; pri tem marksistično misel (v poglavju »Savremeno društvo i politika«) označi kot neko povsem zaokroženo in nešablonsko znanstveno os-

novo za globlja raziskovanja. Ta misel je, pravi avtor trajen vir močnih spoznavnih instrumentov za razumevanje, pojasnjevanje in praktično reševanje problemov sodobnega sveta.

Delo se končuje s pojasnjevanjem vloge politične sile v družbenem gibanju in z določitvijo vzrokov za njeno osamosvojitve. Ker se ta del knjige po svoji kontemplativni razigranosti ločuje od tistih segmentov knjige, ki se pretežno nagibajo k razlagi kategorij političnih fenomenov, bo še posebej zanimiv tudi za širšo publiko – tako zaradi svoje logične konstrukcije kot tudi sklepov.

Zaradi splošne aktualnosti in uporabnosti avtorjevih refleksij glede pripisovanja hipertrofirane pomena političnemu dejavniku, politični sili v teoriji in praksi, in sicer v imenu marksizma, prinaša knjiga tudi za naše socialistično okolje dobro spoznavne kritične opombe in dobronamerna opozorila. Avtorjevo na kratko strnjeno sporočilo se glasi: pojmovanja, da se more in sme v imenu odločilnosti formiranja političnih odnosov ravnati z gospodarstvom kot z »dru- gorazrednim dejstvom«, so danes prav take zablode, kot so bile za časa gospoda Dühringa.

Dragan Simeunović

IEUAN LL. GRIFFITHS

An Atlas of African Affairs

(*Methuen Co. Ltd. New York and London, 1984, str. VIII + 200*)

Pisanje zahtevne raziskovalne naloge, kot je proučevanje afriškega kontinenta z vso obilico tem, ki se zastavljajo same po sebi, je pravi izziv za vsakega znanstvenega delavca. Obilica problemov in številnost držav na tem prostoru terja od vestnega avtorja temeljito poznavanje področij, ki jih raziskuje – do tega pa lahko pride le z večletnim trdim delom.

Zato je razumljivo, da je knjiga profesorja Ieuan Griffithsa rezultat njegovih večletnih predavanj in raziskovanj, ki so potekala, kot sam pravi, v interdisciplinarnem okolju Šole

za afriške in azijske študije na univerzi Sussex v Veliki Britaniji. Dognanja, do katerih je prišel v univerzitetni knjižnici in na inštitutu, so obogatena z izkušnjami z večmesečnih in večletnih obiskov Afrike. Ta kontinent je avtor prepotoval vzdolž in počez – od Cape Towna do Kaira in od Las Palmasa do Zanzibarja.

Knjigo sestavlja pet poglavij, ki jih dopolnjujejo tri priloge. Seznam uporabljenih kratric je postavljen takoj na začetku, kar bistveno lajša branje knjige; navedeni so tudi podatki o geografski projekciji, ki je uporabljena kot osnova za številne katografske priloge. Ni pozabljeno tudi ime risarja zemljevidov, Susane Rowland, ki je svoje delo opravila temeljito in kvalitetno; v kratkem uvodu se je avtor zahvalil vsem, ki so mu pomagali pri sestavljanju atlasa. Lep običaj, kajne, v nekaterih okoljih že domala pozabljen.

Atlas se začne z analizo tistega, kar označuje naslov: Afrika – polotoška bariera; na to se logično navezuje pojasnjevanje fizičnih značilnosti kontinenta. Dovolj pozornosti je namenjene klimatologiji in vegetaciji. Zlasti je zanimiv razdelek, ki govori o suši in lakoti, tema domala večnima spremljevalcema življenja velikega števila afriških prebivalcev. Avtor se seveda ni zadržal le pri razlagi geografskih vidikov tega problema, marveč je opozoril tudi na njegove politične aplikacije. Ni obšel tudi dejavnosti, ki se vpeljujejo za to, da bi ublažile lakoto in sušo. Razen teh hudih bičev terjajo davek v človeških življenjih tudi bolezní in epidemije. Po ocenah WHO – svetovne zdravstvene organizacije – pestijo bolezní kar 250 milijonov Afričanov; vsako leto umre milijon otrok in mladoletnikov. Demografska eksplozija je ena resnih problemov, vendar se njenih vzrokov in razporejenosti ne da postaviti pod skupni imenovalec, to pa glede na populacijsko raznolikost, ki je mnogokrat pogojena tudi z geografskimi dejavniki. Pozornost zasluži tudi zemljevid k prispevku o jezikih, na katerem so vrisana govorna področja peterih najpomembnejših skupin; toda podatek, da je še živih govornih skupin kar dva tisoč, pove dovolj sam zase. Kajpak nekatere skupine govore le dialekte velikih družin jezikov, nekateri pa so v rabi le na manjših območjih. Na koncu prvega poglavja knjige je obravnavno tudi vprašanje pismenosti, ki posledično sproža vrsto problemov: po podatkih iz leta 1979 je bilo v

desetih afriških državah pismenih manj kot 10% prebivalcev. Revne dežele, posebej tiste, v katerih prevladuje še nomadski način življenja, imajo na področju izobraževanja največ problemov.

Zgodovina Afrike je prikazana od najstarejših časov – torej iz tako imenovanega pred-evropskega obdobja – z obilico solidne faktografije, ki ni zgolj ilustracija teksta, pač pa njegov integralni del. Avtor navaja, da se pojavljajo že od leta 1415, ko stopijo Portugalci na afriška tla in zavzamejo pristanišče Ceuta, mnogoteri in pogosto medsebojno izključujoči se interesi tudi drugih evropskih dežel. V kupcijah prišlekov je zlasti donosna trgovina s sužnji, ki jih z ladjami odvažajo iz njihove domovine v Severno in Južno Ameriko, v dežele Perzijskega zaliva in drugam. V tem pogledu je zelo zanimiv zemljevid z oznakami pristanišč, v katerih so vkrcali to »živo blago«; vrisane so tudi najpomembnejše smeri prevozov sužnjev.

Prepiri okoli prilaščanja posameznih ozemelj med Britanci, Francozi, Nemci, Italijani in Portugalski, ki hočejo vsak zase prigrabiti »košček Afrike«, obdobje kolonialnega razkosanja ozemlja, so razdelki drugega poglavja, ki se končuje s prikazom boja afriških narodov za osvoboditev. Čeprav je boj za osvoboditev izpod kolonialnega jarma avtor prikazal v obliki kratkih, domala telegrafskih sporočil, ni pozabil opozoriti še na vedno aktualna vprašanja Juga Afrika in Namibije.

Tretji tematski sklop se začne z obravnavanjem držav, ki jih avtor označuje kot v bistvu kolonialne tvorbe, kasneje preoblikovane v neodvisne države, kajti njihove meje, oblike in velikost so elementi kolonialne dediščine (str. 56). Politično življenje teh držav je pod bremenom najrazličnejših težav, predvsem gospodarskih, kajti bruto družbeni proizvod v šestnajstih afriških državah leta 1980 ni presegel milijarde dolarjev, v treh od teh držav pa je bil celo manjši od 100 milijonov dolarjev. Za boljše razumevanje teh podatkov avtor npr. navaja, da so znašali stroški za gradnjo ene same britanske fregate 1983. leta 150 milijonov dolarjev. Razen tega so nekatere – posebej ozemeljsko manjše države – zelo pogosta tarča neokolonialističnih pritiskov. Opazno je tudi to, da posamezne države nimajo vzpostavljenih ustreznih diplomatskih pred-

stavništvo, ker jim manjka sredstev za njihovo vzdrževanje.

Panafrikazem in problemi združevanja so teme, ki še dolgo ne bodo zginile iz afriškega vsakdanjika – to pa vsled obstoja nemajhnega števila geometrijsko potegnjenih državnih meja – tega »kukavičjega jajca« kolonialističnega obdobja.

Državni udari in vloga oboroženih sil v njih so krajša tema v atlasu, razen te pa politična problematika Libije, Senegambije, Ugande, Zaira, Nigerije, iredentizem v Somali, etiopsko nerešeno vprašanje grede Eritreje, boj narodov Zahodne Sahare, mejna vprašanja Angole in Zimbabveja.

Posebno mesto v atlasu imajo tudi specifični odnosi Francije s posamičnimi državami in na problem štirinajstih afriških dežel, ki se uvrščajo v skupino LLC (ki nimajo neposrednega dostopa k svetovnim morjem). Glede na to, da kontinent obkrožajo pomembne morske poti, avtor posebej obravnava štiri strateško pomembne točke: Gibraltar, Suez, Cape Town in Bab el Mandeb.

Gospodarski vidiki afriškega vsakdana so tema posebnega poglavja, v katerem so razčlenjene posamične ekonomije, ki so majhne, s tradicionalnimi načini uporabe tal. Kultiviranje obdelovalnih površin ni zadostno, nekatere dežele pa so zagrešile tudi katastrofalne napake pri izboru kultur, ki jih bodo gojili. Znan je primer s kikirikijem, ki po nekaj letih povsem izžrpa zemljo, tako da postane nerodovitna. K temu so dodani pregledi najpomembnejših izvoznih kmetijskih proizvodov, ki so življenjsko pomembni na nacionalne ekonomije, ki pa so hkrati zelo občutljivi za nihanja cen na svetovnem trgu. Predstavljene so tudi gospodarske razmere v Gani in Slonokošeni obali, Keniji in Tanziji; precej pozornosti je namenjene enegetskim virom, pomenu rek, turizma, urbanizma, glavnim mestom in vprašanjem transporta.

Afriški Jug je seveda posebna tematska enota, v kateri je po našem mnenju dobro predstavljena njegova zapletena problematika – in sicer iz političnega, ekonomskega, vojaškega in seveda geografskega vidika.

V prilogah atlasa so kronologija aktov neodvisnosti, seznam držav in glavnih mest, spremembe v vladah in med političnimi voditelji v postkolonialni Afriki, novejši podat-

ki o prebivalstvu in nacionalni bruto proizvodnji držav.

Obilica tem, zajetih v tej knjigi, strokovnost v podajanju zapletene problematike, ki je plod temeljitega proučevanja afriškega kontinenta, uvrščajo knjigo profesorja Frifitsha med dela, ki bodo pritegnila vse tiste, ki se kakorkoli zanimajo za črni kontinent. Delo s takimi kvaliteta in z ne pretirano velikim obsegom – po mnenju avtorja tega prikaza – s strani domačih avtorjev še ni bilo predstavljeno jugoslovanskemu bralcu. Zato ne bi bilo odveč, če bi bila za ugotovitev razumljena tudi kot poziv našim založnikom, da bi razmislili o možnosti prevoda tega ne preobilnega, vendar potrebnega atlasa.

Danilo Pešić

BOGDAN M. KLECZKOWSKI,
MILTON I. ROEMER, ALBERT VAN
DER WERFF

National Health Systems and Their Reorientation Towards Health for All (Guidance for Policy-making)

(Public Health Papers 77, World Health Organization, Geneva 1984, 120 strani)

S to publikacijo Svetovne zdravstvene organizacije so avtorji podali socialno medicinsko podprta izhodišča za sodoben razvoj zdravstvenega varstva v svetu. Vsebinsko jedro strnjene strokovnega gradiva, ki je naravnano izrazito akcijsko, je zajeto že v samem naslovu. Prebojna ovna sta usmeritev v oblikovanje sistemov nacionalnega zdravstvenega varstva, to je v vzpostavitev takšnih sistemov, pri katerih bodo sestavni deli oziroma posamezni podsistemi strokovno, organizacijsko in družbenogospodarsko medsebojno soodvisni, pogojeni in povezani; drugo pa je tako imenovana preusmeritev v zdravstveno varstvo za vse. Ob tem gre

tudi za razsežnost aktivnega pristopa vseh uporabnikov v skrbi za lastno zdravje, tako da lahko dodamo, da gre tudi in predvsem za »zdravstveno varstvo z vsemi«. V specifičnih pogojih sodobnega razvoja zdravstvenega varstva je tako razvidno, da ne more biti več niti strokovnega niti politično organizacijskega razvoja niti razvoja specifičnih in smotnih družbenogospodarskih odnosov brez širokega podružbljanja strokovne dejavnosti, brez oplajanja spontanosti in organiziranosti in brez medsebojnega sovplivanja med institucijami in organiziranimi uporabniki na področju zdravstvenega varstva. Vse naštetu pa je prav tako v najbolj neposrednem sozvočju s smermi razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja.

Vsebinsko so avtorji razvrstili v tri dele. V prvem opredeljujejo izhodišča nacionalnega sistema zdravstvenega varstva, v drugem izhodišča za preusmeritev v takšen sistem, v tretjem pa že za neposredno uresničevanje te preusmeritve.

Med osrednje sestavine nacionalnega sistema zdravstvenega varstva štejejo *razvoj virov*, kot so področje kadrovske politike, nato zdravstvene ustanove, opreme in materialna sredstva ter znanje na področju zdravstvenega varstva. V zvezi z aktivizacijo teh virov so avtorji razčlenili več *oblik družbene delovanja*, in sicer navajajo nacionalnozdružbene institucije (kot so na primer ministrstva za zdravstvo), različne programe zdravstvenega zavarovanja, druge ustanove, ki lahko poskrbijo za zdravstveno varstvo dela prebivalstva, družbene organizacije in društva, ki imajo glavno vlogo pri vzdrževanju samozaščitnega delovanja delovnih ljudi in krajanov (na primer prostovoljna dejavnost prve pomoči v sklopu Rdečega križa širom po svetu, združenja, ki sodelujejo pri zdravljenju in negi bolnika na domu itd.). Kot zadnjo obliko avtorji omenjajo zasebno prakso zdravstvenih delavcev, za katero pa ugotavljajo, da je v obratnem sorazmerju s kakovostno razvojno stopnjo zdravstvenega varstva.

Kot tretji osrednji dejavnik so opredelili *način izvajanja zdravstvenega varstva*, kjer so dejavnost razvrstili v štiri aspekte, in sicer v preventivo, kurativo, rehabilitacijo in samozaščitno delovanje. Glede na strukturiranost zdravstvenega varstva je govor o primarni, sekundarni in terciarni ravni, pri če-

mer ima skladno z deklaracijo iz Alme Abte prednost primarna, to je osnovna zdravstvena dejavnost. Vpeto je nadalje tudi načelo regionalizacije zdravstvenega varstva. Pri navajanju rezultatov probne študijske skupine Svetovne zdravstvene organizacije o *materialnih virih zdravstvenega varstva* gre za naslednji vrstni red:

- javni vir materialnih sredstev (vlada, ministrstvo, razna zavarovanja),
- delodajalci,
- družbene organizacije in društva v zvezi s samozaščitnim delovanjem,
- lastni prispevki in še nekateri drugi materialni viri.

Pomembno pozornost so namenili tudi *upravljanju v zdravstvenem varstvu* in v zvezi s tem opozorili na izreden pomen usposabljanja kadrov za poslovodne funkcije, nato na celovito in kakovostno planiranje, ki mora zajeti vse sestavne dele zdravstvenega varstva, in slednjic tudi na celotno strukturo vseh vrst normativnih aktov na področju zdravstva.

Zelo pomembno sporočilo monografije je v poglavju o tipih nacionalnih sistemov zdravstvenega varstva. Pri tem avtorji oblikujejo devet tipov sistemov zdravstvenega varstva. Merili za to sta raven gospodarskega razvoja oziroma razvojna stopnja proizvodnih sil in stopnja organiziranosti sistema zdravstvenega varstva. Načelno bi bilo možno oporekati takšni tipizaciji zvrsti sistemov zdravstvenega varstva, vendar tudi ob krajši analizi ugotovitev je moč hitro dognati, da gre pravzaprav za inštrumentarij, ki je neprecenljivega pomena v sedanjih razmišljanjih o ustreznih in materialnim razmeram prilagojenih krmiljenih razvoja zdravstvenega varstva tako pri nas kot tudi v svetu. Ena takih temeljnih ugotovitev je vsekakor ta, da so si države z obilnejšimi materialnimi viri izoblikovale zdravstveno varstvo z manj sistemске soodvisnosti, povezanosti in strokovne organizacijske pa tudi družbenogospodarske racionalnosti. In nasprotno – družbe, ki imajo manj razpoložljivih sredstev za zadovoljevanje potreb na področju zdravstvenega varstva, so v zvezi s tem vzpostavile več reda.

Svojevvrsten in neposreden kazalec teh zakonitosti je status oziroma sploh prisotnost zasebne prakse na področju zdravstvenega varstva. Avtorji ugotavljajo, da ima zasebna

praksa pozitivno korelacijo do naslednjih značilnosti sistema:

1. Kurativa. Storitve v zasebni praksi so izrazito kurativne. Stopnjevanje te značilnosti je možno razvijati tudi naprej, saj nekateri zatrjujejo, da gre za dinamično vlogo zasebne prakse, ki ločuje kurativo od preventive. To pa je docela nasprotujoče sodobnim razvojnimi smotrom, saj želimo čimveč preventive, in se zlasti to, da se je neposredno navzema tudi sama kurativa;

2. Dezorganiziranost. Značilnost zasebne prakse je delovanje bolj ali manj strokovno in organizacijsko nepovezanih oziroma premalo povezanih monad – le-to je v neposrednem navzkrižju z osrednjo usmeritvijo in zamisljo sistema nacionalnega zdravstvenega varstva;

3. Obstrukcija informacijskega sistema. Tam, kjer imajo zasebno prakso, ugotavljajo njeno popolno odsotnost v pulziranju informacijskega sistema, s tem pa ni nikakršne podlage za uveljavljanje epidemiološke metode ter za krmiljenje sistema nasploh;

4. Zakonitosti trga in poglobljanje družbene socialne diferenciacije. Zasebna praksa je zvečine usmerjena k tistim, ki nepredno poravnava stroške zdravstvenih storitev. Gre za premožnejše sloje prebivalstva, tako da je tudi iz tega aspekta v navzkrižju z usmeritvijo »zdravstveno varstva za vse«;

5. Manjša učinkovitost pri obvladovanju nacionalne patologije. V sistemih s prevladujočo oziroma izdatno zasebno prakso se je nasprotno od nekaterih pričakovanj pokazalo, da po tej poti manj uspešno obvladujejo nacionalno patologijo oziroma da za enake učinke zapravljajo več sredstev v javnem zdravstvenem varstvu;

6. Zasebna praksa na področju zdravstvenega varstva je zvečine značilnost meščanskih demokracij in dežel v razvoju, ki so jim po družbeni ureditvi sorodne;

7. Pomembna značilnost zasebne prakse, ki jo navajajo avtorji, je tudi odsotnost nadzora nad materialnimi viri, ki jih uporabniki razporejajo na tem področju zdravstvenega varstva.

Tako iz vsebinskih opredelitev posameznih devetih tipov nacionalnih sistemov zdravstvenega varstva kot tudi iz navedenih značilnosti zasebne prakse na področju zdravstvenega varstva je možno povzeti določene ugotovitve tudi za razvoj zdravstvenega varstva v naših družbenozdravstvenih,

družbenopolitičnih in družbenogospodarskih razmerah.

Osrednji del publikacije zavzema strategija za preusmeritev sistema nacionalnega zdravstvenega varstva. Pri tem se avtorji celovito in objektivno lotijo vseh devetih tipov sistema zdravstvenega varstva. Tako, denimo, navajajo, da se v mnogih deželah v razvoju spoprijemajo prav z nekaterimi nepotrebni problemi pri razvoju sistema zdravstvenega varstva. Najprej gre za šolanje zdravstvenih delavcev. Večinoma se šolajo v razvitih državah, pri čemer se bodoči zdravniki in drugi kader usposobijo za docela drugo patologijo in ob drugih materialnih virih, kot pa jih premore domača dežela. Podobno je tudi z izgradnjo zdravstvenih ustanov. Temeljni problem tega sodelovanja med razvitimi in nerazvitimi na področju zdravstvenega varstva je tako povsem enakovreden tistemu na gospodarskem področju. Ko se dežele v razvoju oskrbijo z opremo in institucijami, ki so zgolj podaljški sistemov v razvitih državah in ko so v enako vlogo potisnjeni tudi njihovi zdravstveni delavci, potem ne more biti nobenega dvoma, da zdravstvo, ki nastaja v takšnih razmerah, ne more odigravati vloge družbene dejavnosti, ki je namenjena vsem, in tudi ne more obvladovati nacionalne patologije, ki jo obkroža. Takšne razmere terjajo trdno, trajno in natančno opredeljeno sodelovanje vseh naprednih subjektivnih sil na področju zdravstva v svetu. Izrednega pomena je potemtakem, da se je teh navzkrižij z vso prodornostjo celovitega dialektičnega prijema lotila prav Svetovna zdravstvena organizacija. V teh prizadevanjih je gotovo na enaki valovni dolžini kot vse dosedanje resolucije neuvršenih, ko so obravnavale problematiko zdravstvenega varstva.

Svetovna zdravstvena organizacija je razčlenila tudi problematiko ustrezne tehnologije za izvajanje zdravstvenega varstva. Zasnova o ustreznosti tehnologije temelji na zahtevi, da mora biti oprema preizkušena in da mora upoštevati sestavine tradicionalne medicine v deželi, kjer jo želijo uporabiti. Prav to je eno od doslej manjkajočih meril pri razvoju zdravstvenega varstva za vse v deželah neuvrčenega sveta. V zakladnico zdravstvenega varstva nedvomno sodi tudi pozornost do predpisovanja in porabe zdravil. Nujno se je bilo namreč treba soočiti tudi s tem problemom, saj je naraščajoča

poraba zdravil spodbudila intenzivna strokovna prizadevanja Svetovne zdravstvene organizacije. Izkazalo se je, da je seznam tako imenovanih esencialnih zdravil sorazmerno skromen. Prav v zvezi s tem pa je še najbolj očitno, da je stvarna racionalizacija stroškov izvedljiva in trajna predvsem takrat, ko se v ta prizadevanja dejansko vključijo tudi strokovni delavci. Prevedeno v naše razmere to pomeni, da je najbolj učinkovito obvladovanje predpisovanja in porabe zdravil možno s celovitim in sprotim oblikovanjem enotnih doktrinskih izhodišč za terapijo, pri čemer pa je nujno ob ustreznem strokovno-inštruktažnem nadzoru zagotoviti tudi njihovo dosledno izvajanje v vseh zdravstvenih organizacijah.

Avtorji so si docela na jasnem, da je sodoben razvoj zdravstvenega varstva, pri čemer gre tudi za njegov racionalen in strokovno podprt obseg in kakovost, neizvedljiv brez širokega razmaha samozaščitnega in prostovoljnega delovanja delovnih ljudi in krajanov v skrbi za lastno zdravje. Pri tem gre tako za delovno kot za življenjsko okolje. V dosedanjem razvoju se je namreč pokazalo, da zdravstvene ustanove same zase, bodisi da gre za osnovno, specialistično ali pa bolnišnično zdravstveno dejavnost, ne zmorejo vseh nalog, ki smo jih postavili pred zdravstveno varstvo. Prav intenzivno je glede na te ugotovitve obdelano področje tako imenovane »community medicine«, po naše bi rekli »utrip zdravstvenega varstva na ravni krajevne skupnosti«. Bistvenega pomena je pri tem prav koordinacija dela, ki pa je učinkovita takrat, ko smo v podružbljanju zdravstvenega varstva dejansko celoviti in skušamo povezovati vse družbene organizacije, društva, združenja, organizacije združenega dela, skupnosti, šolstvo itd.

V tretjem poglavju avtorji operacionalizirajo idejno zasnovano sodobnega zdravstvenega varstva, pri čemer pa poudarjajo, da so v zvezi s tem potrebna skupna prizadevanja na nacionalni ravni. Ob tem ugotavljajo, da gre za resnično bogastvo inštrumentarija za dosego opredeljenih ciljev zdravstvenega varstva za vse. Povsem določno opredeljujejo tudi vlogo Svetovne zdravstvene organizacije, ki lahko izdatno pomaga v komunikacijah med deželami zavoljo izmenjave izkušenj v procesih preusmerjanja zdravstvenega varstva. In še naprej, predvsem v skupnih akcijah z drugimi organizacijami Združenih narodov (kot so UNICEF in UNDP) in drugimi mednarodnimi, medvladnimi telesi lahko Svetovna zdravstvena organizacija nadaljuje z uveljavljanjem mednarodne doktrine, poudarjajoč pri tem splošne cilje zdravstvenega varstva za vse – krepitev osnovne zdravstvene dejavnosti in v zvezi s tem preusmeritev v nacionalnih sistemih zdravstvenega varstva. Samo s temi potrebnimi predpogoji, povzamejo avtorji, je možno izboljševati zdravstveno stanje vseh prebivalcev zemeljske oble.

Pravkar pregledana publikacija o sodobnih dogajanjih na področju zdravstvenega varstva je napisana na takšen način in vsebuje toliko objektivne splošne opredelitve za ustrezen razvoj zdravstvenega varstva, da gotovo ne bi bila odveč prizadevanja, da se v prevodu predstavi vsem uporabnikom in zdravstvenim delavcem pri nas. Še zlasti v času, ko želimo doseči kakovostne premike, ko moramo poglobiti samozaščitno delovanje in na to navezati ustrezno strokovno racionalno krepitev zdravstvenih institucij – ne nazadnje posebej v osnovni zdravstveni dejavnosti.

Nikola Krstić

Pogledi (Split) št. 1/1986

Aktualnosti: LJUBO BAVČON: Kriminalna politika in družbena kriza; *Družba in medicina:* SLAVEN LETICA: Socialna struktura, zdravje in zdravstveno varstvo v razmerah sodobne ekonomske krize; MILAN ŠKRBIČ: Socialno-znanstvena naravnost sodobne medicine; MIROSLAV MASTILICA: Socialne neenakosti v uporabi zdravstvenega varstva; VUK STAMBOLOVIČ: Pojavnost v funkciji oporekanja; BOŽO JUŠIČ: Proizvodnost, zdravje in pristojnosti medicine; BOŽO ŽAJA: Socialno-varstveni problemi in njihovo reševanje; JANNJA BEČ: Bolezenski dopust kot oblika industrijskega konflikta; OGNJEN ČALDAROVIC: Nekateri sociološki kriteriji valoriziranja zdravniškega poklica v sodobni družbi; GORDANA CERJAN-LETICA: Spolna politika zdravja; SILVIJE ČURIN: Potrebe po zdravniških do leta 2000 v Splitu in Dalmaciji; ZVONIMIR ŠEPAROVIC: Etično-pravni problemi razmerja med medicino kot znanostjo in stroko ter družbeno prakso; ASIM KURJAK: Medicinski, etični in pravni vidiki posegov na nerojenem otroku in zunajtelesne zanositve; BERISLAV BERIČ: Mediko-legalne in deontološke dileme pri transplantaciji ženskih gonad v okviru zdravljenja tkiv, absolutne sterilnosti žene; MATKO MARUŠIČ: Medicina in paramedicina ali zakaj medicina nima alternative; BORBEN UGLEŠIČ: Psihijatrija med zahtevami družbe in posameznika; DIMITRIJE MILOVANOVIČ: Pravica do smrti – da ali ne? DUŠAN KECMANOVIČ: Družba, duševni bolnik in kritiki psihijatrije; ANA ROJNIK-LOVRIN: Nova paradigma v psihijatriji; BRANIMIR ŠUBIČ: Družba in pojav samomorilstva; ZVONKO RUMBOLDT: Vprašanje klinične znanosti pri nas; K nezadovoljivi kvaliteti naše biomedicinske znanosti prispevajo slabe recenzije; OLGA JELAČIČ: Transplantacija, umetna zanositev, transfer zarodkov; ANTE CA-

RIČ: Nekateri pravni problemi presajanja delov človeškega telesa; SILVIJE DEGAN: Pravica nerojenega; BORA ČEJOVIČ: Eksperimentalno zdravljenje in kazenska odgovornost zdravnikov; MIODRAG KONSTANTINOVIČ: Namigovanja o obnašanju uporabnikov zdravstvenih uslug; *Sodobni svet:* ANDELKO MILARDOVIČ: Ekologija in politika; *Prikazi:* ESAD ČIMIČ: Dogma in svoboda.

Savremenost (Novi Sad) št. 4–5/1986

Intervju: PREDRAG VRANICKI: St Marksizem in socializem v krizi? *Članki in razprave:* MILOŠ NIKOLIČ: Marx o delavskem razredu; MLADEN IVANIČ: Združevanje dela in sredstev – proces prevladovanja blagovne proizvodnje; JOVAN ANDRIJAŠEVIČ: Prilagajanje gospodarskega sistema znanstveno-tehnološkemu procesu; ĐORĐE POPOV: Gospodarsko-sistemske predpostavke za razvijanje poslovno-tehničnega sodelovanja s tujino; MILIVOJE TRKLJA: Davki in ekonomska moč; ĐORĐE PETROVIČ: Čas kot bistveni ekonomski resurs; ZOLTAN MERTA: Teorija »mešanega gospodarstva«; *Prispevki:* DRAGIČ STOJANOVIČ: Lenin o znanstveno-tehničnem napredku; MIODRAG KOMAR: Ekonomska neodvisnost in možnosti transfera tehnologije; VIDOJE STEFANOVIČ: Biotehnologija in genetski inženiring – komponenti tretje tehnološke revolucije v strategiji tehnološkega razvoja; SNEŽANA FILIPOVIČ: ZR Nemčija – ugodne možnosti ekonomskega sodelovanja z Jugoslavijo; RATKO STANIŠIČ: Skupne naložbe s tujimi osebami v SAP Vojvodini; *Pogledi in prikazi.*

bibliografija knjig in člankov

(Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja)

I. MARKSIZEM

- FRIEDRICH Engels 1895–1985. Kulturni radnik, 38 (1985) 6 (tematska številka)
MARKSIZAM v ZDA. Marksizam u svetu, 13(1986)1–2 (tematska številka)

II. FILOZOFIJA

- KANE R.: Principles of Reason. Erkenntnis, 24(1986)2
STEPIN Vjačeslav Semjonovič: O prognostičeskoj prirode filofsokogo znanija (Filosofija i nauka). Voprosy filosofii, (1986) 4

III. SOCIOLOGIJA – OBČA

- ANGLO-Canadian Sociology. Current Sociology, 34(1986)1 (tematska številka)
ASPECTS of Arabic Sociolinguistics. International Journal of the Sociology of Language, (1986)61 (tematska številka)
BEYOND Method: Strategies for Social Research. Beverly Hills; New Delhi: Sage Publications, 1985
GIDDENS Anthony: Sociology: A brief but Critical Introduction. Houndmills; Basingstoke; Hampshire; London: MacMillan Press, 1985
KELSALL Keith R.: Stratification: An Essay on Class and Inequality. London; New York: Longman, 1984
LA SOCIOLOGIE française dans l'entre-deux-guerres. Revue française de sociologie, 26(1985)2 (tematska številka)
MADŽAGALJ Sladjana: Gouldnerova tumačenje Weberovog zahteva za vrednosno neutralnošču sociologije. Sociologija, 27(1985)3
SMELSER Neil J.: Die Beharrlichkeit des Positivismus in der amerikanischen Soziologie. Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie, 38(1986)1
SOCIOLOŠKI kongres v New Delhiju, avgust 1986. Sociološke isledovanija, (1986)3 (tematska številka)
TENBUCK Friedrich H.: Das Werk Max Webers: Methodologie und Sozialwissenschaften. Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie, 38(1986)1

POSEBNE SOCIOLOGIJE

- BETTS Katharine: The Conditions of Action, Power and the Problem of Interests. Sociological Review, 34(1986)1
BOJ proti delu: zbornik tekstov. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, Republiška konferenca ZSMS, 1985
DEVELOPMENTAL Tasks in Later Life. American Behavioral Scientist, 29(1986)4 (tematska številka)

FRITIŠ Simon: Zvočni učinki: mladina, brezdelje in politika rock'n'rola. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1986

GOODY Jack: The Development of the family and marriage in Europe. Cambridge; London; New York: Cambridge University Press, 1985

HOWE Christine Z.: Possibilities for Using a Qualitative Research Approach In The Sociological Study of Leisure. Journal of Leisure Research, 17(1986)3

LAW John: On Power and its Tactics: A View from the Sociology of Science. Sociological Review, 34(1986)1

MEŽNARIČ Silva: Bosanci: a kuda idu Slovenci nedeljom. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS, 1986

MILIČ Vojin: Metod sociologije saznanja. Sociologija, 27(1985)3

O ŽENSKI in ženskem gibanju: zbornik tekstov. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1985

SOBEL Michael E., Hout Michael, Duncan Otis Dudley: Exchange, Structure, and Symmetry in Occupational Mobility. American Journal of Sociology, 91(1985)2

SOCIALIZAM i grad. Pogledi-Split, 15(1985)4 (tematska številka)

SPE'CIAL police. Sociologia du travail, 27(1985)4 (tematska številka)

VOLKOVA P. Ju.: Problemy amerikanskoj sem'i. SŠA-ekonomika, politika, ideologija, (1986)1

ŽENSKA in diskriminacija. Ljubljana: Delavska enotnost, 1986

IV. POLITIČNE VEDE – SPLOŠNO

- COPPOCK Rob: Interactions Between Scientists and Public Officials: A Comparison of the Use of Science in Regulatory Programs in the United States and West Germany. Policy Sciences, 18(1985)4
OSNOVU teorij političeskoj sistemy. Moskva: Nauka, 1985
SOUTH Africa in Struggle. Monthly Review, 37(1986)11 (tematska številka)

DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEMI

- BAYLIS Thomas A.: Agitrop as a Vocation: The East German Ideological Elite. Politic, 18(1985)1
CLAPHAM Christopher: Third World politics: an introduction. London; Sidney: Croom Helm, 1985
DELEGATSKI sistem 1974–1984. Zagreb: Informator, 1986
MERKL Peter H.: Mapping the Temporal Universe of Party Governments. Review of Politics, 47(1985)4
PAKULSKI Jan: Legitimacy and Mass Compliance: Reflections on Max Weber and Soviet-Type Societies. British Journal of Political Science, 16(1986)1

- RADONJIĆ Radovan: Izgubljena orijentacija. Beograd: Radnička štampa, 1985
- ROSS Robert S.: International Bargaining and Domestic Politics: U. S.-China Relations since 1972. *World Politics*, 38(1986)2
- RUNCIMAN W. G.: Contradictions of state Socialism: the Case of Poland. *Sociological Review*, 33(1985)1
- ŠLAMBERGER Vlado: Kako (ni)sem bil delegat. Ljubljana: Delavska enotnost, 1986
- TRADEUNIONIZEM v Skandinaviji. *Acta Sociologica*, 29(1986)1 (tematska številka)
- VOJVODIĆ Rade: Nova redakcija programa KPPS. Naše teme, 29(1985)7-9
- ŽIVKOVIĆ Miroslav: Mit i dogma u jugoslovenskoj ideologiji. *Sociologija*, 27(1985)1-2

POLITIČNA ZGODOVINA IN ZGODOVINA POLITIČNE MISLI

- HOUWELING Henk W., Siccama Jan G.: The Epidemiology of War, 1816-1980. *Journal of Conflict Resolution*, 29(1985)4
- MEISER Wolfgang: Utopischer Sozialismus und wissenschaftlicher Sozialismus im Verstandnis von Marx und Engels. *Beitraege zur Geschichte der Arbeitsbewegung*, 27(1985)6

V. MEDNARODNI ODNOSI

- AMERICA and the World 1985. *Foreign Affairs*, 64(1986)3 (tematska številka)
- HERMAN Edward S., Petras James: «Resurgent Democracy»: Rhetoric and Reality. *New Left Review*, (1986)154
- HERRMANN Richard K.: Analyzing Soviet Images of the United States. A Psychological Theory and Empirical Study. *Journal of Conflict Resolution*, 29(1985)4
- NEŠOVIĆ Slobodan: Jugoslavija i Ujedinjeni narodi: 1941-1945 Beograd: Narodna knjiga, Arhiv Jugoslavije, 1985
- SCHIERHOLZ Henning: Im High Tech-Rausch. Eureka - ein trojanisches Pferd? *Blaetter fuer deutsche und internationale Politik*, 30(1985)12
- SNIDAL Duncan: The Game Theory of International Politics. *World Politics*, 38(1985)1

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE

- APOSTLE Richard, Clairmont Don, Osberg Lars: Economic Segmentation and Politics. *American Journal of Sociology*, 91(1986)4

VI. KOMUNIKOLOGIJA IN NOVINARSTVO

- BALL-Rokeach J. S.: The Origins of Individual Media-System Dependency. A Sociological Framework. *Communication Research*, 12(1985)4
- KEPPLINGER Has Mathias: Systemtheoretische Aspekte politischer Kommunikation. *Publizistik*, 30(1985)2-3

- PERRY David K.: The Mass Media and Inference about other Nations. *Communication Research*, 12(1985)4
- POETTKER Horst: Das Fernsehen und die Krise der Parteien. *Inhaltsanalysen als Beitrage zur Politischen Soziologie. Publizistik*, 30(1985)2-3
- RUSS-Mohl Stephan: Journalistik-«Wissenschaft» und Wissenschafts-Journalistik. *Anmerkungen zu Theorie und Praxis des Wissenschaftsjournalismus. Publizistik*, 30(1985)2-3
- THORSON Esther, Reeves Byron, Schleuder Joan: Message Complexity and Attention to Television. *Communication Research*, 12(1985)4
- WHITE Stephen: Why Journalism Schools? *Public Interest*, (1986)82

VIII. ZNANOST, KULTURA, ŠOLSTVO, ZDRAVSTVO

- BLAU Judith R., Blau Peter M., Golden Reid M.: Social Inequality and the Arts. *American Journal of Sociology*, 91(1985)2
- CIFRIĆ Ivan: Tehnološka nezaposlenost i socijalna kontrola tehnologije. Naše teme, 29(1985)7-9
- INGENBLEEK Jean-Francois, Lefevre Claude: A Discrete Time Model of Interactive Diffusion. *Journal of Mathematical Sociology*, 11(1985)1
- LE CROISEMENT des cultures. *Communications*, (1986)43 (tematska številka)
- LETICA Slaven, Popović Boško, Škrbić Milan: Zdravstvo i kriza. Od latentne prema otvorenoj krizi. Naše teme, 29(1985)7-9
- PSACHAROPOULOS George: Returns to Education: A Further International Update and Implications. *Journal of Human Resources*, 20(1985)4
- ROBINS James A.: Ecology and Society: a Lesson for Organizational Theory, from the Logic of Economics. *Organization Studies*, 6(1985)4
- STANIĆ Gojko: Razvoj robotizacije u Jugoslaviji i Sloveniji. Naše teme, 29(1985)7-9
- SUNKO Dionis: Znanost, obrazovanje i tehnološki razvoj. Naše teme, 29(1985)7-9
- ŠTAMBUK Vladimir: Vrednovanje strategije i tehnološkog razvoja. Naše teme, 29(1985)7-9
- YAUVERBAUM Gayle J., Sherr David M.: Experimental Results Toward the Customization of Information Systems. *Human Relations*, 39(1986)2
- ŽIVADINOVIĆ Petar, Tucić Nikola: Genetika i društvo. Naše teme, 29(1985)7-9

IX. PSIHOLOGIJA

- RESEARCHING male roles. *American Behavioral Scientist*, 29(1986)5 (tematska številka)
- SEX Discrimination in Academe. *Journal of Social Issues*, 41(1985)4 (tematska številka)
- THOITS Peggy A.: Self-labeling Processes in Mental Illness: The Role of Emotional Deviance. *American Journal of Sociology*, 91(1985)2

- ANDERSON Perry, Froebel Folker, Heinrichs Juergen, Kreye Otto: Politika radikalnog realizma. Marksizam u svetu, (1985)12
- BAVČAR Igor, Kirn Srečo, Korsika Bojan: Kapital i rad u SFRJ (II). Naše teme, 29(1985)7-9
- CASTANEDA Jorge G.: Mexico at the Brink. Foreign Affairs, 64(1985/86)2
- DEKKER Wisse: Managing of Global Electronics Company in Tomorrow's World. Long Range Planning, 19(1986)2
- DIE ZWEITE Stadt. Neue Formen lokaler Arbeits- und sozialpolitik. Leviathan, (1986) Sonderheft 7 (tematska številka)
- GASIOROWSKI Mark J.: Economic Interdependence and International Conflict: Some Cross-national Evidence. International Studies Quarterly, 30(1986)1
- GRAY Barbara: Conditions Facilitating Interorganizational Collaboration. Human Relations, 38(1985)10
- HANNAWAY Jane: Managerial Behavior, Uncertainty and Hierarchy: A Prelude to a Synthesis. Human Relations, 38(1985)11
- HAYDEN Gregory F.: A Transdisciplinary Integration Matrix for Economics and Policy Analysis. Social Science Information, 24(1985)4
- HERRICK Neal Q.: Parallel Organizations in Unionized

Settings: Implications for Organizational Research. Human Relations, 38(1985)10

- KOVAČ Bogomir: Načini znanstvenega spoznanja ekonomske realnosti. Časopis za kritiko znanosti, (1985)79-80
- L'ACTION industrielle de l'e'tat. Sociologie du travail, 27(1985)3 (tematska številka)
- LUK Chiu-Ming: Core-Periphery Contrasts Contrasts in China's Development During the Early Eighties. Socio-Economic Planning Sciences, 19(1985)6
- MANDEL Ernest: Desetletje krize (1974-1984). Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS, 1986
- MANDEL Ernest: Marx, sedanja kriza in prihodnost dela. Časopis za kritiko znanosti, (1985)79-80
- OMERZA Igor: Marxova pot do sprejema delovne teorije vrednosti. Časopis za kritiko znanosti, (1985)79-80
- ROBERTS Nancy C.: Transforming Leadership: A Process of Collective Action. Human Resources, 38(1985)11
- SCHUDLICH Edwin: Arbeitszeitverkuerrzung und Arbeitsbedingungen. Zum historischen Wandel der Kontrolle der Arbeitszeit, der Arbeitsintensitaet und des Arbeitsmarktes. Blaetter fuer Deutsche und internationale Politik, 31(1986)1
- SWEDBERG Richard: Economic Sociology and Exogenous Factors. Social Science information, 24(1985)4
- TECHNIK und Arbeit. Soziale Welt, 37(1986)2-3 (tematska številka)

UDC 331.109.32(497.1)

TAVČAR, Marjan: Work Stoppage: From Taboo to Legal Norms
Teorija in praksa, Ljubljana 1986, Vol. 23, No. 11, p. 1107-1118

Some social dimensions of industrial conflicts in our country are analysed by the author. In giving a clearer definition of work stoppage, the author proceeds in specifying the essential and substantial differences between work stoppage in our conditions i.e. in the system of selfmanagement, and the strike performed by workers in capitalist enterprises. The author furtheron sheds light on the genesis of theoretical views and practical political attitude towards work stoppage from 1958 when they emerged, up to the present. He gives a polemical comment on the view, according to which work-stoppages are a very efficient way for a quick realization of (short term) requirements presented by groups of workers. The author deals also with the problem of predictability and nonpredictability of work-stoppage or/and their causes and specifies some characteristics of these phenomena.

UDC 321.1/.8(497.1):316.653

ŽUPANOV, dr. Josip: The Working Class and Social Stability
Teorija in praksa, Ljubljana 1986, Vol. 23, No. 11, p. 1152-1165

On the basis of the results, obtained from the study on the status and culture of young workers in Croatia in 1982 (more than thousand respondees were included in the sample), the author comes to a rather contradictory conclusion: the economic situation is bad, while on the other hand the political situation is good. This phenomenon is explained by a sort of coalition formed by manual workers and elite, the later usually referred to as political bureaucracy. This coalition (between proteges and protectors) represents, according to the author, the basis on which the stability of the social system rests. The Communication between the elite and working class, at the end of 1982, (and the author assumes that it lasted another three years) remained intact; the sole exception is Kosovo owing to its specific circumstances. From the above mentioned facts a hypothetical conclusion is derived according to which in the consciousness of the working class, there were no notable digressions from the official ideology.

UDK 331.109.32(497.1)

TAVČAR, Marjan: Prekinitve dela: od tabuja do zakonske norme
Teorija in praksa, Ljubljana 1986, let. XXIII, št. 11, str. 1107–1118

Avtor v prispevku razčlenjuje nekatere družboslovne razsežnosti industrijskih konfliktov pri nas. V začetku poda bolj izostreno definicijo, kaj prekinitve dela sploh je; nato naniza poglobitve vsebinske in druge razločke med prekinitvijo dela v naših pogojih in sistemu ter med štrajkom delavcev v kapitalističnih podjetjih; osvetli genezo teoretičnih nazorov in praktično političnega odnosa do prekinitve dela od njihovega »rojstva« (1958) do danes; polemično komentira sodbo, da so prekinitve dela zelo uspešen način hitre uresničitve (kratkoročnih) zahtev skupin delavcev; razglablja o predvidljivosti in nepredvidljivosti prekinitve dela oziroma njihovih povzročiteljev ter naniza tudi nekaj posebnosti teh pojavov v novejšem času.

UDK 321.1/.8(497.1):316.653

ŽUPANOV, dr. Josip: Delavski razred in družbena stabilnost
Teorija in praksa, Ljubljana 1986, let. XXIII, št. 11, str. 1152–1165

Na podlagi rezultatov ankete o položaju in kulturi mladih delavcev na Hrvaškem leta 1982 (udeleženi več kot tisoč anketirancev) je prišel avtor do protislovnega sklepa: gospodarske razmere so slabe, politično stanje pa je dobro. Ta pojav pojasnjuje z nekakšno koalicijo med fizičnim delavstvom in elito, ki jo običajno imenujemo politična birokracija. Koalicija (med varovanci in pokrovitelji) je po avtorjevem mnenju temelj stabilnosti družbenega sistema. Komunikacija med elito in delavstvom konec leta 1982 – in avtor domneva, da tudi naslednja tri leta – je ostala nedotaknjena, z izjemo specifičnih razmer na Kosovu. Iz tega izvaja hipotetični sklep, da v delavski zavesti ni prišlo do onembe vrednih odstopanj od uradne ideologije.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Andrej Kirn: Vrednotne razsežnosti znanosti

Zvonimir Tanko: Kaj pomeni Marxov in Engelsov komunizem za sodobni svet?

Michael Levin: O ustreznosti Marxove vizije komunizma

Franc Pedlček: Institucija ali funkcija

Bogomir Novak: Interpretacija mnenj občanov o vzgojno-izobraževalnih programih srednjega izobraževanja

Janez Stergar: Spremembe v vodstvu koroške Cerkve in v njegovem odnosu do koroških Slovencev

Janez Pečar: Preprečevanje deviantnosti — sestavina političnega sistema (socializma)?

Teodor Geršak: Družbene značilnosti švicarske miličniške armade